

บทสักการะพระพุทธเจ้า

ของ

พระราชนัดดา (ปีกฎ ขุนทนต์ จันทปญโญ)

เป็นสมบัติ

พิพิธภัณฑสถาน

จัดพิมพ์โดย
นางสาวสม ราชภัฏ
ณ เมืองรัตนโกสินทร์
ปี ๒๕๐๙

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961116368

05/9

9 28 34

C331

201
313148

41
31 - 09

หลักพระพุทธศาสนา

ของ

พระราชชัยกวี

(ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ)

อนุสรณ์งานประเพณีศิลป

นางเอก หงสนันท์

ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

๒๖ เมษายน ๒๕๐๕

สมทบทุนการกุศล

อนุมทนา

ตามที่คุณประสงค์ หงสนันท์ ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ คำบรรยายอบรม
หลักพุทธศาสนาแก่ผู้จะเป็นผู้พิพากษา ปี ๒๕๐๘ ขึ้นเป็นของชำร่วยในงานศพผู้
เป็นภรรยาในครั้งนั้น อาตมาขึ้นต้องพูดโดยความรู้สึกอนุมทนาในการกระทำ
นี้ด้วย เป็นอย่างสูง.

สิ่งที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมที่สุดในเวลานี้ คือพระธรรม หรือสิ่งที่เรียก
กันว่า “ศาสนา” และผู้ที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมที่สุด ก็คือพระศาสนาแห่ง
ศาสนานี้ ๆ นั้นเอง. โลกกำลังเรียกหาสันติภาพ ถึงกับทำพิธีทางศาสนากันด้วย
ความกลัวอย่างยิ่ง แต่ไม่มีการทำตามคำสั่งของพระศาสดา กล่าวคือการประพฤติ
ธรรมกันเลย มีแต่ “ประพฤติธรรมจำเป็น” เพราะความจนตรอก มีแต่พิธีรีตอง
ต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นการตบตาแก่ธรรมะหรือพระเป็นเจ้าไปเสียแทบทั้งนั้น แล้ว
ก็ยกโทษว่าพระธรรมไม่ช่วย ศาสนาไม่มีประโยชน์. นี่แหละคือภาวะแห่งความ
ไม่เป็นธรรม หรือการไร้ความยุติธรรมที่สุดในโลก.

ผู้ใดเคารพและปรนนิบัติธรรม ธรรมจะคุ้มครองผู้นั้น, ผู้ใดเหยียบย่ำธรรม
ธรรมจะ “ตบหน้า” ผู้นั้นให้หกละเมนไป หรือถึงความพินาศในที่สุด แล้วแต่
กรณี โลกกำลังกระทำกับสิ่งที่เรียกว่าธรรมนี้อย่างไรกันแน่ ขอให้ลองวินิจฉัยกัน
ดูด้วยความบริสุทธิ์ใจ จะไม่ต้องขัดกันไปขัดกันมาที่หลัง ว่าไม่บอกกันให้เข้าใจบ้าง

ไม่ตกเดือนบ้าง ไม่เมตตากรุดนาแก่กันและกันบ้าง, และที่ดีที่สุดก็คือ จะได้เลิก
ตบตาพระธรรมอย่างเขลา ๆ กันเสียที, ซึ่งไม่มีทางที่จะทำได้แม้แต่ประการใดเลย.

ในสถานะการณ์เช่นที่กำลังเป็นอยู่ในโลกเวลานี้ มวลชนควรจะรู้จักสิ่งที่
เรียกว่าธรรม หรือ “พระเจ้า” กันให้ดีกว่าที่กำลังเป็นอยู่ในบัดนี้ ให้สมกับความ
ก้าวหน้า ซึ่งเดินไปไกลในทางวัตถุ, มิฉะนั้นแล้ว วัดดูจะครอบงำมวลชน ถึง
ขนาดที่จะไม่มีธรรมะเหลืออยู่ในโลกเลย เรื่องก็จะกลายเป็นว่า วัดดูจะนำโลกไป
สู่สงครามหรือวิกฤตกาลถาวรได้ตามพอใจ โลกนี้เอง ก็จะกลายเป็นอบายภูมิ คือ
นรก เสร็จจาน เปรต และอสุรกาย ไปทันที. นี่คือการสูญสิ้นอารยธรรมหรือ
มนุษยธรรม อย่างแท้จริง, ทั้งที่โลกกำลังเต็มอยู่ด้วยความก้าวหน้า.

การที่คนเราจะรู้จักสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” กันให้ถึงที่สุดนั้น เขาจะต้อง
รู้จักสิ่งทั้งสี่ กล่าวคือ ธรรมชาติ, กฎของธรรมชาติ, หน้าที่อันมนุษย์จะต้องทำ
ตามกฎของธรรมชาติ และผลที่จะได้รับตามกฎธรรมชาตินี้เอง, รวมเป็น ๔ อย่าง
ด้วยกันเท่านั้น.

ธรรมชาติ คือสิ่งทั้งปวง, กฎของธรรมชาติ คือพระธรรม, หน้าที่ที่
มนุษย์จะต้องทำตามกฎธรรมชาตินี้ คือ ธรรม, ผลที่ได้รับจากการทำหน้าที่นั้น
คือสิ่งที่รวมเรียกได้ว่า มรรคผล ทุกชนิดทุกระดับ และ นิพพาน ในที่สุด.
สรุปให้สั้นที่สุดกว่า ธรรมชาติ คือ สภาวะธรรม, กฎธรรมชาติ คือสังขธรรม,
หน้าที่ตามธรรมชาติ คือปฏิบัติธรรม, ผลที่เกิดจากหน้าที่นั้น คือ ปฏิเวธธรรม
หรือความสุขที่ปรากฏแก่ใจ.

ถ้าโลกรู้จักสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” กันให้เพียงพอในลักษณะที่เป็นกฎธรรมชาติเช่นนี้แล้ว โลกก็จักก้าวหน้าในทางธรรม ยิ่งกว่าที่กำลังเป็นอยู่ในเวลานี้ ซึ่งรู้จักกันแต่เพียงว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งตนจะวิ่งเข้าหา ก็ต่อเมื่อจนตรอกจนท่าเข้าจริง ๆ เท่านั้น, หรือถึงกับเห็นว่าไม่มีประโยชน์อะไรแก่ตนเสียเลยก็ยังมี. ไม่มีใครสนใจที่จะปฏิบัติตามกฎแห่งธรรมด้วยความจงรักภักดี ธรรมก็ไม่มีอยู่ในโลก, โลกกลายเป็นโลกแห่ง “อธรรม” ไปในที่สุด แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้น ท่านทั้งหลายก็ทราบกันดีอยู่แล้ว.

ดังนั้น การที่ท่านเจ้าภาพจัดให้ผมพูดขึ้น เพื่อความเข้าใจอันดีต่อธรรม อาตมาจึงขออนุโมทนาที่จัดเป็นอย่างสูงจริง ๆ.

พุทธทาส อินทปัญโญ

ไชยา

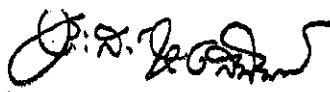
๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕

คำปรารภ

ถนอม หงสนันท์ ได้เคยปรารภกับข้าพเจ้าว่า ถ้ามีโอกาสเมื่อใดอยาก
จะเดินทางไปนมัสการท่านเจ้าคุณพระราชชัยกวี (ท่านภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ)
ณ สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สักครั้งหนึ่ง เพราะได้เคย
อ่านหนังสือที่ท่านได้ประพันธ์แล้วมีความรู้สึกเลื่อมใสศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง แต่ไม่ทัน
ได้ไป หนอมก็จากไปเสียก่อน เผอิญตอนนี้ข้าพเจ้าได้ทราบว่าท่านเจ้าคุณพระรา-
ชชัยกวี ได้เดินทางมากรุงเทพฯ พักอยู่ที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ ข้าพเจ้าจึงได้ไป
นมัสการท่านและได้เรียนให้ท่านทราบถึงเจตจำนงของภรรยาข้าพเจ้าด้วย และได้
ถือโอกาสขอพบปะสนทนากับท่าน เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ที่มาในงานประชุมเพลิงศพ
ภรรยาข้าพเจ้า ซึ่งท่านก็ได้กรุณาอนุญาตให้ข้าพเจ้าทันที และได้แนะนำว่า ถ้าจะนำ
เอาปฐกถาของท่านที่กล่าวอบรมผู้พิพากษาเมื่อปี ๒๕๐๘ ก็จะได้ เพราะท่านยังไม่
เคยพิมพ์ที่ไหนมาก่อน และยังอยู่ในฉบับบันทึกเสียงของท่าน ข้าพเจ้าก็ตกลงรับ
ความกรุณาจากท่าน

ข้าพเจ้าจึงขอขอบพระคุณท่านเจ้าคุณพระราชชัยกวีไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย
อนึ่ง ในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้รับความร่วมมือจากคุณวิโรจน์ ศิริรัฐ
ที่ได้ช่วยถอดปฐกถาอบรมออกจากเทปบันทึกเสียงที่ตรวจทานต้นฉบับก่อนพิมพ์ด้วยความ
เต็มใจ ซึ่งข้าพเจ้าจะเวรเสียมิได้ที่จะขอบคุณ

หวังว่า หนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ท่านที่ได้รับไปตามสมควร
ขออภิลักขณ์ส่วนธรรมะบรรณาการนี้ จงสำเร็จให้สุขแก่ ถนอม หงสนันท์ ภรรยา
ที่รักของข้าพเจ้า ณ สัมปรายภพเทอดู.

កង្ខារ ចុងសង្ការ

♦ ថា: ៤ ធម្មាប្បក ២៤៩៩ ♦

♦ មា: ១៩ ក្រិយាប្បក ២៤៩៩ ♦

សេចក្តីសង្ខេប ធម្មា

- ♦ អង្គីក្នុង កថាបិដក ៦ : ៣៩ ៥
- ♦ ឯកង្គីក្នុង កថាបិដក ៦ : ៣៩ ៥

ประวัติ

ถนอม (ธรรมาชีวะ) หงสนันท์ เป็นธิดาของพระยาศรีบัญชา(ทวน ธรรมาชีวะ) และ สนิธ ธรรมาชีวะ เป็นมารดา เกิดเมื่อปีมะโรง วันอังคารที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ ถนนบำรุงเมือง ตำบลสี่กั๊กเสาชิงช้า จังหวัดพระนคร พระยาศรีบัญชามีบุตรธิดารวม ๓ คน ตามลำดับดังนี้.-

๑. นายทวน ธรรมาชีวะ มี ชิต ธรรมาชีวะ เป็นมารดา
๒. นางถนอม หงสนันท์ มี สนิธ ธรรมาชีวะ เป็นมารดา
๓. พ.อ.อาวุธ ธรรมาชีวะ มี ม.ล.แฉล้ม อุดมภัทรวรมย์ เป็นมารดา

เมื่ออายุ ๔ ขวบ ได้เข้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนแบบอนุบาลข้าง ๆ บ้าน จนกระทั่งอายุ ๗ ขวบ จึงไปอยู่โรงเรียนกนินอนเซ็นโตโยเซฟคอนเวนต์ ที่ถนนคอนเวนต์ ครั้นเมื่ออายุได้ ๙ ขวบ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ติดตามบิดาซึ่งเดินทางไปรับราชการในตำแหน่งอุปทูต ณ กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ และได้ถือโอกาสเข้ารับการศึกษาคู่ ณ ประเทศนั้นด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๑ พระยาศรีบัญชา ได้ย้ายกลับเข้ามารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศตามเดิม ถนอมจึงได้กลับมามีด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนมาแตร์เดอี ถนนเพลินจิตต์ จนกระทั่งจบการศึกษาชั้นมัธยมบริบูรณ์สมัยนั้น (มัธยมปีที่ ๖) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ซึ่งอายุได้ ๑๗ ปี เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้ทำการสมรสกับนายประสงค์ หงสนันท์ และมีบุตรหญิงด้วยกัน ๓ คนคือ

๑. นางประณีต เทชะเสน สมรสกับ นายชุมศักดิ์ เทชะเสน
๒. นางสนันธิ์ ยมะสมิต สมรสกับ ร.ท. สมศักดิ์ ยมะสมิต
๓. นางสาวศิริอร หงสนันท์

จนอมมีโรคประจำตัวคือ ความดันโลหิตสูง แต่ก็พยายามรักษาตัวตามคำแนะนำ
ของนายแพทย์ตลอดมา ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ มีอาการผิดปกติทางมดลูก จึงได้ไป
ทำการรักษากับนายแพทย์เสม พริ้งพวงแก้ว ซึ่งเป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลหญิงใน
ขณะนั้น และได้ทำการรักษาโดยใช้ Deep X-Rays ต่อจากนั้นมาก็ไม่มีอาการผิดปกติ
อะไรเกิดขึ้น

ครั้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้มีอาการผิดปกติที่มดลูกขึ้นอีก จึงได้ไป
รับการรักษาจากนายแพทย์ระ สุกวจน์ แห่งโรงพยาบาลศิริราช และได้รับการแนะนำ
ให้ไปอยู่โรงพยาบาลศิริราชเพื่อตรวจรักษาโดยละเอียดต่อไป เมื่อได้ไปอยู่ที่โรงพยาบาล
ประมาณ ๑๐ วัน ก็ได้รับอนุญาตให้กลับบ้านได้ แต่ได้รับการแนะนำให้ไปรับการผ่าตัด
มดลูกในเดือนต่อมาคือเดือน เมษายน ๒๕๐๘ หลังจากที่ได้อยู่โรงพยาบาลศิริราช และ
ได้รับการผ่าตัดโดยนายแพทย์ระ สุกวจน์ ประมาณ ๒ อาทิตย์แล้ว จึงได้กลับมารักษาตัว
ที่บ้านโดยนายแพทย์ได้บันทึกไว้ในรายงานการผ่าตัดว่าเป็น Cancer ที่ตับ แต่ก็ได้
ไปรับการรักษาติดต่อกับนายแพทย์ระ สุกวจน์ ณ โรงพยาบาลศิริราชตลอดมา นอก
จากนั้นก็พยายามหาทางรักษาที่อื่นบ้างทุกวิถีทาง

จนกระทั่งเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๘ อาการบว้ยได้กำเริบมากขึ้น กล่าวคือ
ท้องใหญ่ขึ้นผิดปกติ จึงได้ไปอยู่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อวันเสาร์ที่ ๑๘ กันยายน
๒๕๐๘ ครั้นเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๐๘ เวลาเที่ยงเศษอาการของโรคได้กำเริบ
ขึ้นจนไม่สามารถจะทนได้ จึงได้ถึงแก่กรรมโดยอาการอันสงบ.

ศิริชนมายุได้ ๔๙ ปี ๕ เดือน ๑๕ วัน

ยติคณำเพ็ญศุศลศัฆวาร์ ณ วัคเพศักรัณหาวาส

ПЕТЕР ЛТД

PETER LTD

ПЕТЕР ЛТД

ПЕТЕР ЛТД

จากซ้ายของภาพ

๑. ต้นสนโต
๒. ธารมะลิ
๓. ประติมากรรม หงส์
๔. ประติมากรรม หงส์
๕. ประติมากรรม หงส์
๖. ประติมากรรม หงส์
๗. ประติมากรรม หงส์
๘. ประติมากรรม หงส์
๙. ประติมากรรม หงส์
๑๐. ประติมากรรม หงส์

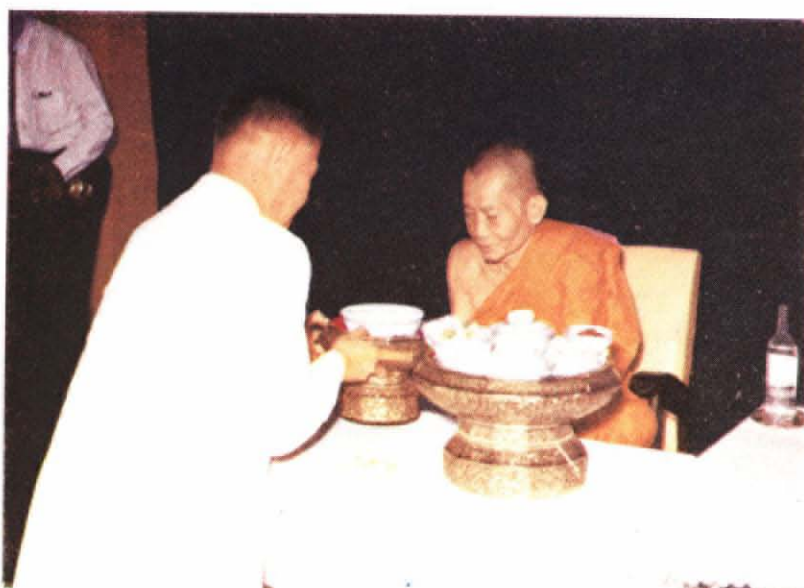
จากซ้ายของภาพ

๑. ร.ท. สมศักดิ์ สมะสมัคร ๒. สมเด็จพระสังฆราช ๓. ศิริพร หงษ์น้อย
๔. ประจักษ์ เทชะเตน ๕. สมศักดิ์ เทชะเตน

สมเด็จพระสังฆราช (เมื่อกครั้งทรงดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า) กำลังทรงสนทนากับพระอรรควิทย์วรวัชรีย์ในวันบำเพ็ญกุศล (๕๐ วัน)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แสดงพระธรรมเทศนา และฉันภัตตาหารเพล ในวันบำเพ็ญกุศลศตมาท (๑๐๐ วัน)

นิทานสถานศพนางถนอม หงสนันท์
ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

การบำเพ็ญกุศล

สัตตมวาร และ บรรพอุสพ

นางทนอม หนองนันทน์

ณ วัดเทพศิรินทราวาส

20-27 กันยายน 2508

ถ่ายหมู่ ณ นิทานสถาน วัดเทพศิรินทราวาส
เมื่อวันบรรจutsch ๒๗ กันยายน ๒๕๐๘

ถึงแม้ว่า Laurent de Beaumelle นักปรัชญาชาว
ฝรั่งเศส นามอุโฆษจะบันทึกไว้เป็นคติสำหรับการจากไปของ
ใครคนใดคนหนึ่งในชีวิต ที่จากไปโดยไม่มัววันจะกลับคืน
มาสู่พิภพอีกว่า

“Life is a dream, and death is an awakening”

ชีวิตคือความฝัน ความตายคือการดับก็ตาม แต่เหตุการณ์ เมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ปี ๒๕๐๘ ก็ยังเป็นเหตุการณ์ที่ติดตรึงความรู้สึกของข้าพเจ้าเองว่าจะเกิดอย่าง Beaumelle คิดไว้ เห็นจะไม่ไหว ในเมื่อมันเป็น “วันสุดท้ายของหนอม” ที่จากไปอย่างฉับพลัน และไม่ได้คาดคิด ข้าพเจ้าหมายถึง **หนอม หงสนันท์** ภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากของข้าพเจ้า ที่มีแต่ความเห็นใจและเสียสละกันมาด้วยความอบอุ่นระหว่างชีวิตของเราถึงเกือบ ๓๐ ปี ๓๐ ปีที่หนอมได้ให้ทุกสิ่งทุกอย่างแก่ข้าพเจ้า ไม่ว่าจะช่วยกำลังใจ กำลังความนึก และ กำลังการต่อสู้ในทุกประการ เพื่อที่จะจรรโลงครอบครัวของเราให้ก้าวหน้าเป็นปีกแผ่นไปตามอัฏภาพที่ควรมีควรเป็น เท่าที่ความสามารถของเราจะก่อสานและสร้างสรรค์ไปได้ หนอมไม่ได้คิดถึงความเหน็ดเหนื่อย ความยากลำบาก หนอมไม่ได้คิดถึงภารกิจที่ต้องเสียสละอันไม่หยุดหย่อนเพื่อข้าพเจ้า และเพื่อลูก ๆ ของเธอ และหนอมไม่ได้คิดถึงการตอบแทนใดๆ หนอมให้ทุกสิ่งทุกอย่างกับข้าพเจ้าและกับลูก ๆ เสียจนทำให้ข้าพเจ้าซึ่งซึ้ง และหวาดกลัวเหตุการณ์เมื่อเพียงวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๐๘ อย่างบอกไม่ถูก ว่ามันเป็นวันที่โลกได้เชือดเฉือนและประหารชีวิตของข้าพเจ้าและลูก ๆ ออกไปอย่างทารุณและทรมาณกรรมเสียเหลือประมาณ

เสียงสะอึกสะอื้นของคุณแม่และลูก ๆ ของหนอม ขณะที่บรรยากาศเต็มไปด้วยความเจ็บปวดสังว้างและแสนจะเศร้าสลด ที่เกิดขึ้นล้อมรอบเตียงของหนอมที่ในห้องของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ในเวลาเที่ยงของวันนั้น เสมือนเป็นเสียงกระเส้าและเสียงที่เรียวร้องของหนอมที่บอกอำลาข้าพเจ้าเป็นครั้งสุดท้ายว่า จะไม่กลับมาหาข้าพเจ้าอีกจนชั่วโลกสลาย จะพึงทิ้งไว้แต่รอยพิมพ์ใจของหนอมคือลูกรัก ๓ คน ที่ประพิม-ประพรายจากหนอมอันจะนำความปวดร้าวและประทับใจให้แก่ข้าพเจ้าจนชั่วกัลปาวสานต์ หรือข้าพเจ้าจะถึงสิ้นกาลอวสานต์ไปเสียก่อน

อนิจจาหนอม-หนอม หงสนันท์!

ถ้าความตายจะมีการทดแทนกันได้ ข้าพเจ้าก็คิดว่าคงจะมีใครหลาย ๆ คนใน
ครอบครัวของเราจะต้องขอตายแทนหนอมอย่างเต็มใจยิ่งทีเดียว

หนอมมีชีวิตและเกิดมาอย่างชาวสะอาดและบริสุทธิ์ และอำลาไปจากพิภพนี้ก็
ด้วยความชาวสะอาด ด้วยความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ผู้ยากทั่วไป ที่หนอม
ได้ปฏิบัติไว้เมื่อครั้งยังมีชีวิต หนอมอยู่ด้วยความดี และความดีทุกอย่างของหนอมได้
หล่อเลี้ยงหนอมไว้จนกระทั่งเธอต้องอำลาจากไปด้วยความจำเป็น ถึงแม้นักปรัชญาชีวิต
ชาวยุโรปอีกคนหนึ่งจะกล่าวไว้ว่า

“The terrors of death are not terrors to those who have done good.”
ก็ตาม แต่ข้าพเจ้าและลูก ๆ ก็ไม่มีความประสงค์หรือปรารถนาที่จะให้หนอมจากไปใน
ชีวิตของเธอที่จะเริ่มต้นในวัย ๔๔ เท่านั้น

ทุกคนในครอบครัวของเราต้องการหนอมไว้เป็นดวงประทีปที่เจิดจรัส เป็นหลัก
และเป็นแกนของครอบครัวที่มั่นคงยังยืนต่อไปอีกนานเท่านาน แม้ว่าถ้ายังจะไม่มีอำนาจ
ของมฤตยูอยู่ในโลกนี้ได้เท่าไร ก็ยังจะบิตยนิศเท่านั้นทีเดียว แต่นั่นก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้
ไม่ได้ เราคิดเพื่อเจ้าไปเอง

ชีวิตของหนอมหรือ ถนอม หงสนันท์ เป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยคุณค่า เกียรติคุณ
และราบรื่นมาตลอดเวลาชั่วอายุขัยของเธอ ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยกุศลผลบุญของหนอม
ที่ได้สร้างสรรหรือประกอบกรรมดีไว้ในภพก่อน ก็อาจเป็นได้

หนอมเป็นบุตรคนที่ ๒ ของท่านเจ้าคุณพ่อคือพระยาศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ)
ซึ่งถึงแก่กรรมแล้ว และคุณแม่สนธิ ซึ่งเป็นมารดาบังเกิดเกล้าของเธอเอง

หนอมปฏิสนธิเมื่อปีมะโรง วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ณ ตึกในบริเวณโรงพิมพ์
บำรุงนุกุลกิจ สีกกเสาชิงช้า พระนคร ซึ่งเป็นโรงพิมพ์แห่งเดียวที่มีชื่อเสียงของกรุงเทพฯ
ในยุคนั้น

หนอมเป็นคนหนึ่งในจำนวนบุตรธิดา ๓ คนของท่านเจ้าคุณศรีบัญชา คนแรก

คือ ทน ธรรมาชีวะ ซึ่งมีชีวิตเป็นมารดา คนที่สองคือหนอม และคนที่สามคือ พันเอกอาวุธ ธรรมาชีวะ ซึ่งมีหม่อมหลวงแดงเป็นมารดา

ทั้ง ๓ คนพี่น้องในตระกูลธรรมาชีวะ แม้จะต่างมารดากันก็ตามแต่ก็มีความรักใคร่สนิทสนมสัมพันธ์กันมา เหมือนกำเนิดเกิดขึ้นมาจากอุทรเดียวกันตลอดมา

หนอมเป็นบุตรคนเดียวของท่านเจ้าคุณพ่อ ท่านจึงเอ็นดูและเมตตา รักใคร่ทะนุถนอมหนอมเป็นพิเศษ แม้ว่าคุณแม่สนธิ์จะได้คอยประคับประคองประคบประหงมหนอมอยู่ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจตั้งแต่เกิดมาอย่างใกล้ชิดแล้วก็ตาม แต่ถึงกระนั้นคุณย่าทองคำซึ่งเป็นมารดาเลี้ยงของท่านเจ้าคุณพ่อ ก็ยังห่วงความปรารถนาใคร่เอ็นดูมาที่หนอมอีก ชีวิตของหนอมจึงมีแต่ความอบอุ่นร่าเริงและแจ่มใสมาแต่อ่อนแอตออก ซึ่งตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วนั้นจะเป็นกุศลผลบุญของหนอมที่ประกอบกรรมดีมาแต่ภพ

บน ถ่ายที่กรุงเทพฯ พร้อมคุณพ่อ (พระยาศรีบัญชา) และพี่ชาย

ล่าง เวียนหนังสือที่กรุงเทพฯ

ภาพเต็มหน้าซ้ายมือ: ถ่ายเมื่ออายุ ๑๐ ปี ที่กรุงเทพฯ

ปี ๑๐ กับคุณพ่อและคุณแม่

ถ่ายเมื่ออายุได้ ๑๒ ปี

ก่อนที่จะอาจจะเป็นได้ ผลกรรมแห่งความดีในภพนี้จึงติดตามมาสนองหนุนในภพนี้

เมื่อหนอมอายุได้ ๔ ขวบ คุณย่าและคุณแม่ก็ส่งหนอมไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนซึ่งเรียกกันว่า “โรงเรียนครูเตง” ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับโรงพิมพ์นั่นเอง การเรียนในโรงเรียนของหนอมเป็นการเรียนคล้ายๆ กับโรงเรียนอนุบาลทุกวันนี้ ซึ่งจะต้องมีพี่เลี้ยงคอยประคับประคองนักเรียนรุ่นเล็กๆ ตามสมควร

หนอมเรียนอยู่ที่โรงเรียนครูเตงจนอายุได้ ๗ ขวบ ท่านเจ้าคุณพ่อจึงส่งหนอมไปเป็นนักเรียนประจำกินนอนที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ ด้วยความมุ่งหมาย

ของท่านที่จะให้ธิดาที่รักเริ่มเข้าสังคมกับเด็กๆ ในวัยเดียวกัน หรือวัยใกล้เคียงกัน และนั่นก็คือ การที่จะได้รับการอบรมสั่งสอนให้อยู่ในระเบียบวินัยและข้อบังคับของโรงเรียน ในเมื่อหนอมจะต้องอยู่ในหมู่เพื่อนฝูงมากมายหลายคน การเรียนรู้อุปนิสัยใจคอคน ในวัยที่จะเริ่มต้นก้าวหน้า มีชีวิตแตกฉานต่อไปนั้น รวมทั้งประสบการณ์ของชีวิตต่างๆ ที่ผ่านเข้ามา ได้ทำให้หนอมเริ่มศึกษาค้นคว้าด้วยตัวของตัวเอง ด้วยความรู้สึกลึกและความนึกคิดของตัวเองมากขึ้นเป็นลำดับ และแม้จะอยู่ในวัยเด็ก

ถึงวันหยุด เสาร์อาทิตย์ท่านเจ้าคุณพ่อก็จะส่งรถไปรับกลับมาบ้าน เพื่อที่จะได้อ่านใกล้ชิดกับท่านเจ้าคุณพ่อ คุณย่า และอยู่ในอ้อมกอดของคุณแม่ ซึ่งตั้งใจงัดดาออกและตั้งหน้าเร่งวันเร่งคืนจะให้ถึงบ่าวันเสาร์เสียเร็วๆ ลูกหนอมจะได้กลับบ้าน มิตรสนิใน

รุ่นนั้นของหนอมคนหนึ่งที่ใช้แซ่โหยเซฟคอนแวนต์ในสมัยนั้น คือหม่อมหลวงกมลลา สุขุม
ขณะนั้นทำงานอยู่ที่บริษัทเชลล์

หนอมอยู่ที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟจนถึงอายุ ๙ ขวบ คือถึงปี ๒๔๖๘ ท่านเจ้าคุณ
พ่อซึ่งรับราชการอยู่ที่กระทรวงการต่างประเทศ และเพิ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์
เป็น “พระศรีบุญชา” ใหม่ ๆ ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจาก
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ให้ไปดำรงตำแหน่งอุปทูต ณ สถานอัครราชทูต
ไทยที่กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ ท่านเจ้าคุณพ่อเห็นเป็นโอกาสดีที่ลูก ๆ ของท่านจะ
ได้ไปเปิดหูเปิดตาให้ความกว้างขวางแก่ความรู้ ความรู้สึกนึกคิด และสติปัญญาของตน
เองยิ่งขึ้นในประเทศที่เจริญแล้ว ท่านจึงตัดสินใจชอบลูกชอบตาไปหมกทั้งลูกหญิงและ
ลูกชาย รวมทั้งหนอมที่มีอายุย่างเข้า ๑๐ ขวบ

ที่กรุงเฮก ภายหลังที่ท่านเจ้าคุณพ่อได้รับมอบหมายการทำงานในตำแหน่งอุปทูตของ
สถานอัครราชทูตเรียบร้อยแล้ว ท่านก็จ้างครูซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสให้มาสอนภาษาฝรั่งเศส
ให้แก่ลูกหญิงลูกชายที่บ้านพักทันที นับเป็นโอกาสอันงดงามที่เด็กไทยรุ่นนั้นน้อยคนนัก
จะได้รับ เพราะฉะนั้น เมื่อหนอมที่มีความปรารถนาและพื้นฐานในทางนี้มาบ้างแล้ว
จากเมืองไทย จึงทำให้เธอมีความรู้ภาษาฝรั่งเศสแตกฉานเป็นลำดับที่หนึ่ง และภาษา
อังกฤษอันดับรองต่อไป แน่نون ท่านเจ้าคุณพ่อย่อมมีความภาคภูมิใจเป็นธรรมดาเมื่อ
ลูก ๆ ของท่านทุกคนใช้ภาษาเหล่านั้นได้ทั้งในสังคมและใช้เป็นความรู้ประจำตัวสติปัญญา

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อท่านเจ้าคุณพ่อมีราชการของสถานทูตไปยังประเทศต่างๆ หลาย
ประเทศในภาคพื้นยุโรป ท่านก็มักจะนำหนอมติดตามท่านไปด้วยทุกโอกาส ทำให้หนอม
มีประสบการณ์ในชีวิตมีความจดจำ และมีความภาคภูมิใจที่ได้เข้าไปท่องเที่ยวอยู่ในประเทศ
ที่เรียกว่าศิวิลในขณะนั้นของยุโรป โดยเฉพาะที่กรุงปารีส หนอมได้อยู่กับท่านเจ้าคุณพ่อ
นานกว่าทุกหนทุกแห่ง จนกระทั่งกระทรวงการต่างประเทศได้มีคำสั่งให้ท่านเจ้าคุณพ่อ
กลับเข้ามารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศที่กรุงเทพฯ ใหม่อีก หนอมจึงกลับมา

เมืองไทย และได้ไปศึกษาต่อที่โรงเรียนมาแตร์เดอี ถนนเพลินจิตต์ ในระยะนี้เอง หนอมก็ต้องจำจากคุณย่าและคุณแม่มาอยู่กับท่านเจ้าคุณพ่อที่บ้านมักกะสัน ตอนปลาย ถนนราชปรารภ ตามคำแนะนำของท่านเจ้าคุณพ่อซึ่งเห็นว่าจะเป็นความสะดวกของลูกสาวท่าน ที่จะไปและกลับจากโรงเรียนมาแตร์เดอีมากกว่าที่จะอยู่ที่บ้านเสาชิงช้า แต่ถึงกระนั้นท่านเจ้าคุณพ่อก็ยังให้หนอมมาอยู่ใกล้ชิดกับคุณย่า และให้อ้อมกอดของคุณแม่ทุกสัปดาห์ในตอนปลายของสัปดาห์ซึ่งเป็นวันหยุดโรงเรียน

ชีวิตของหนอม ในขณะที่เป็นนักเรียนที่มาแตร์ จึงเท่ากับเป็นดวงตาและดวงใจของทั้งท่านเจ้าคุณพ่อทั้งคุณย่าและคุณแม่ซึ่งรุมรักหนอมอยู่เพียงคนเดียว

ชีวิตอีกมุมหนึ่งของหนอมซึ่งแสดงถึงความมีใจเมตตากรุณา ผุดผ่อง รักสวยรักงาม และรักความประณีตบรรจงต่างๆ ก็คือ หนอมชอบเลี้ยงสัตว์ เช่นสุนัขและกระต่าย มาตั้งแต่เด็กๆ ด้วยการให้ความเมตตาทะนุถนอมแก่มันเหล่านั้นด้วยความปรานี ตันหมากรากไม้ ทั้งไม้ยืนต้นและไม้ดอก หนอมปลูกไว้มากมาย และดูแลเอาใจใส่อยู่ทุกวัน จนมันงอกงามให้ดอกและให้ผลเต็มสะพรั่งไปทั้งต้นที่บ้านมักกะสัน นิสัยอันนี้เป็นของแท้และคงเดิมของหนอม ซึ่งไม่เคยมีใครไปสอนให้เธอ แต่กำเนิดเกิดขึ้นมาจากใจรักและส่อ

จากซ้าย-ถนอม หงสนันท์ หลวงจรณาวิเทศ
อาวุระ ธรรมาชีวะ และทุน ธรรมาชีวะ ถ่าย
เมื่อ ๒๔๖๘ ที่กรุงเฮก

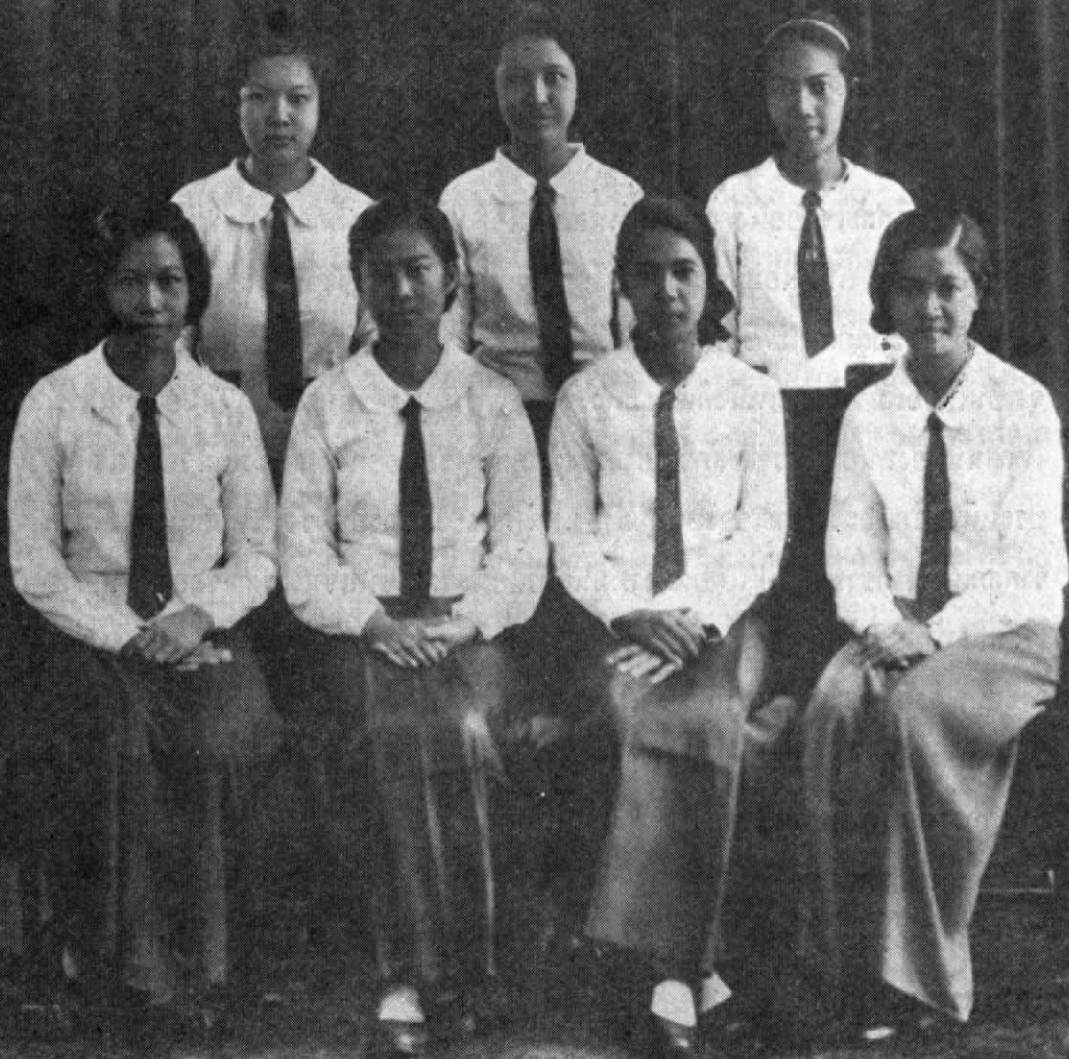
แสดงถึงอุปนิสัยใจคออันงดงามของหนอมเป็นอย่างดี แม้ต่อมาภายหลังเมื่อหนอมมี
ครอบครัวแล้ว แต่หนอมก็ยังถือเป็นงานอดิเรกที่สำคัญยิ่งของชีวิตประจำวัน สำหรับการ
เลี้ยงสัตว์และปลูกต้นไม้ ซึ่งหนอมได้ปฏิบัติตลอดมาจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต นี่เอง
จึงเป็นเสมือนมรดกส่วนหนึ่งที่หนอมทิ้งไว้ให้พวกเราและครอบครัว, ยังมองคุณุสรณ์
เหล่านั้นของหนอมไม่ว่าทั้งสัตว์เลี้ยงและไม่คอกที่ชูช่อชูกองงามสพรั่งไม่มีวันร่วงโรย คุ
ประหนึ่งชีวิตและวิญญาณของหนอมยังคงเคล้าคลึงอยู่กับครอบครัว เหมือนหนอมไม่ได้
จากลูกและจากข้าพเจ้าไป แต่หนีจาง! มันก็เป็นอนุสรณ์ที่ข้าพเจ้าและลูกๆ ต้องมองดูด้วย
ใจสั่นสะท้านและโศกสลดทุกครั้ง เพราะบางครั้งที่ต้นไม้ใหญ่ๆ เช่น มะม่วง มะพร้าว
กระถินณรงค์ สะบักใบสะบักกิ่งส่งเสียงหวาดหวีดลุไปตามลมแรง พังไปก็เหมือนกับ
เสียงแหลมเล็กของหนอมที่กู่ร้องเรียกข้าพเจ้าและลูกๆ อย่างที่ข้าพเจ้าเคยได้ยิน
มาทุกครั้งก่อนที่หนอมจะจากไป

นี่แหละหนอม

นี่แหละโลก โลกสร้างเธอขึ้นมา แล้วโลกก็คร่ำหวั่นชีวิตเธอเสียเอง นี่แหละชีวิตที่
แสนเศร้าของหนอม

อนุสรณ์ต่าง ๆ ที่หนอมทิ้งไว้นั้นมากมาย ทั้งให้แก่ข้าพเจ้าเองและแก่ลูกๆ ทุก
คน จึงทำให้พวกลูกๆ เองคล้ายๆ จะละเมอเพ้อพกไปว่า แม่เขายังไม่ตาย แม่ยังอยู่
หนอมยังอยู่-อยู่กับพวกเรานั้นเอง คุเอาเถิด ชีวิตและความรักระหว่างคนที่ยังอยู่และ
จากพรากไป มีความสัมพันธ์กันถึงปานนี้ เทพเจ้าแห่งมฤตยูก็ช่างโหดเหี้ยมทารุณเสีย
เหลือหลาย ปลืกเอาชีวิตและวิญญาณของหนอมที่เราไม่ต้องการให้จากไป, จากไปจนได้

ในชีวิตของนักเรียน ที่หนอมเริ่มย่างชีวิตขึ้นสู่วัยสาวแล้วนั้น หนอมเป็นที่รัก
ยิ่งของครูบาอาจารย์และเพื่อน ๆ ทุกคน หนอมเกิดมาไม่เคยมีศัตรู และก็เห็นจะเป็น
สิ่งที่แน่นอนแล้ว เพราะความเมตตากรุณาที่หนอมเอาใจใส่ เต็มไปทั่วถึงใครต่อใคร
ทั่วปศุ ความร่าเริงแจ่มใสเป็นประจำของหนอมก็ดี และความรักเพื่อนเท่ากับรักตัวของ

สมัยอยู่ ร.ร. มาแตร์เดอี : แถบั่น จากซ้ายไปขวา ถนอม ธรรมาชีวะ,
 คุณเจริญศรี หัถ์ละเมียร, คุณเสาวรส เศรษฐบุตร
 แถวนั่ง คุณอนงค์, คุณชูแสง, อาจารย์ กมลลา ไกรฤกษ์, ดร. จิตเกษม สืบบุญเรือง

เองก็คื ย่อมมีอิทธิพลที่จะทำให้หนอมอยู่ในสายตาของเพื่อน ๆ ที่มองดูหนอมอย่างเป็น
 เด็กสาวที่น่ารักน่าเอ็นดู นอกจากหนอมจะมีคุณลักษณะดังที่ได้อธิบายมาแล้ว นิสัย
 อันหนึ่งของเธอก็คือไม่ยอมดูถูกคน หรือจะเรียกว่าหนอมดูถูกดูแคลนใครไม่เป็นเสียเลย

เพื่อนฝูงของหนอมทั้งที่ยากดีมีเงิน จึงพากันรักหนอมทุกคน และพากันถือว่าหัวใจของหนอมมีราคาแพงทีเดียว

แม้ว่าในวัยนี้ของหนอม ที่หนอมจะไปมีชีวิตห้อมล้อมอยู่ด้วยเพื่อน ๆ แต่หนอมก็ยังเป็นแต่เพียงแบ่งขอบเขตกันเอาไว้เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเท่านั้นเอง เพราะหนอมจะต้องใช้ชีวิตส่วนใหญ่อีกส่วนหนึ่งในการ ประทับที่เจ้าคุณพ่อคุณย่าและคุณแม่ของหนอมให้มีความสุขสมบูรณ์ เท่าที่กำลังกายของเธอจะสามารถทำให้ท่านได้ หนอมบอกกับท่านเหล่านั้นว่า ต่อไปนี้ ชีวิตของหนอมจะต้องออกไปโลดเต้นอยู่กับโลกแล้ว หนอมจะต้องมีเพื่อน ทุกวันหยุดโรงเรียน หนอมมักจะพาเพื่อนฝูงมาที่บ้าน, แนะนำให้รู้จักกับท่านเจ้าคุณพ่อที่บ้านมักกะสัน หรือกับคุณย่าและคุณแม่ที่บ้านสีกันเสาชิงช้า หลังจากนั้นก็ช่วยกับเพื่อน ๆ ทำขนมมณเฑียร วุ่นวายนันทนาการที่กันอย่างสนุกสนาน มิฉะนั้นก็มักจะพากันไปปิกนิกในเรือในสวน หรือไปเฮฮากันอยู่ที่เขาดินหรือที่อื่น ๆ

ถึงแม้หนอม จะอุทิศชีวิตและแรงใจให้แก่เพื่อน ๆ ปานใด ก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของชีวิตที่จำเป็น และเพื่อสังคม เพราะหนอมรู้จักหน้าที่และกาลเวลา ที่หนอมจะต้องศึกษาและค้นคว้าหาความรู้อันเป็นส่วนประกอบอันสำคัญยิ่งของชีวิต ที่หนอมได้รับคำสั่งสอนอบรมมาจากท่านเจ้าคุณพ่อและครูบาอาจารย์ว่า หนอมจะต้องเอาใจใส่ต่อปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นพลังหรือเป็นแก่นสารของชีวิตให้ครบถ้วน เพื่ออนาคตของหนอมเอง เพราะเมื่อถึงเวลาอันควรแล้ว หนอมจะต้องไปใช้ภูมิปัญญาและความคิด บางทีก็จะต้องแก้ปัญหาชีวิตเอาด้วยปฏิภาณและไหวพริบ ซึ่งจะเป็นบทเรียนในการช่วยตัวเองได้ในคราวจำเป็นเสมอ

สิ่งที่เป็นการใช้ชีวิตของหนอม ที่คนอื่นหรือเพื่อน ๆ อาจจะไม่มีโอกาสได้รับอย่างหนอม ก็คือ การที่ท่านเจ้าคุณพ่อปรารภจะให้บุตรของท่านมีประสบการณ์มากที่สุด มีการเรียนรู้ด้วยตัวของตัวเองมากที่สุด และมีความเฉลียวฉลาดทันผู้ทันคนอยู่เสมอ นั้น อาจจะเป็นนโยบายเช่นนั้นของท่านเจ้าคุณพ่อของหนอมก็ได้ ที่เมื่อท่าน

กับเพื่อนนักเรียนมาแต่ที่ได้รับรางวัลภาษาฝรั่งเศสยอดเยี่ยม (ถนอมยืนขวาสุด)

กลับจากยุโรป มารับราชการที่กระทรวงการต่างประเทศแล้ว ท่านยังมีภาระกิจที่จะต้อง
สมาคมกับนักการทูตต่างประเทศและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลอยู่เป็นประจำ ท่าน
จึงมักจะนำธิดาของท่านคือหนอมติดตามไปด้วยเสมอ ไม่ว่าจะไปตามบ้านของข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่ หรือตามบ้านทูตานุทูต แน่หนอน, หนอมย่อมได้ประโยชน์จากการฟังการ
สนทนาพาทีที่เป็นสาระดีอันก่อให้เกิดภูมิปัญญาและความรู้ความคิดใหม่ ๆ อยู่เนือง ๆ

ตั้งแต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เรื่องที่สนุกสนานไปจนถึงเรื่องราวใหญ่โตคือปัญหาการบริหารเมือง หนอมก็ได้ยินได้ฟังอยู่ตลอดเวลา

ท่านเจ้าคุณพ่อ, มักจะมีภาระหน้าที่ในการจัดการรับรองแขกหรือชาวต่างประเทศและข้าราชการในกระทรวงที่บ้านของท่านอยู่เนือง ๆ ท่านเจ้าคุณพ่อจึงมักจะมอบภาระให้หนอมเป็นผู้อำนวยความสะดวกจัดการงานรับรอง งานเลี้ยง ตลอดจนคณะกรรมการในเรื่องอาหารการกินและเครื่องดื่มต่อปริมาณผู้คนและแขกหรือทุกครั้ง ซึ่งหนอมก็ได้ปฏิบัติการณ์ไป โดยไม่มีการทกหล่นเสียหาย จึงได้รับความไว้วางใจในเรื่องนี้จากท่านเจ้าคุณพ่อตลอดมา ทั้งนี้เพราะ หนอมรู้จักสังคม รู้จักแบบแผน และรู้จักวิธีการต่าง ๆ ที่ควรจะไปไหนเพียงไร ด้วยความเหมาะสมและเชิดหน้าชูตารักษาเกียรติภูมิแห่งท่านเจ้าคุณพ่อไว้ ท่านเจ้าคุณพ่อเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ป๊อปปูล่าในวงสังคมชั้นสูงของเมืองไทยยุคนี้ กอปรกับท่านรักธิดาของท่านผู้หนึ่งเป็นอย่างยิ่ง จึงมีคำกล่าวกันว่า *หนอมก็เหมือนเงาของท่านเจ้าคุณ* หากพบท่านเจ้าคุณ ณ ที่ใดก็มักจะได้พบบุตรของท่านคือหนอมด้วยทุกครั้ง แม้แต่ท่านเจ้าคุณไปเป็นสมาชิกของสโมสรกอล์ฟ ห้างสโมสรดุสิตและราชกรีฑาสโมสร ท่านก็ยังอุตส่าห์เคี้ยวเข็นเอาหนอมไปเป็นสมาชิกเล่นกอล์ฟกับท่านด้วย, จนได้ แต่หนอมก็ไม่ค่อยได้ไปนัก เพราะเมื่อเธอกลับจากโรงเรียนแล้ว ยังจะต้องมีภาระกิจดูแลความเรียบร้อยบ้านช่อง และยังจะต้องใช้เวลาศึกษาเล่าเรียนอย่างข้มงวด เพราะชีวิตการศึกษาของหนอมในระยะหลังนี้ไกลจะจบมัธยมปีที่ ๘ แล้ว หนอมต้องทุ่มเทความเอาใจใส่ให้แก่ตำรามากกว่าภาระกิจอย่างอื่น แต่เธอเป็นคนแบ่งเวลาเป็น พอที่จะแบ่งได้สักได้ส่วน หนอมไม่ใช่คนเจ้าระเบียบ แต่ชีวิตของเธออยู่ในกรอบของความเป็นระเบียบมาตั้งแต่เล็กแต่น้อย จนกระทั่งย่างเข้าสู่สาว จึงกลายเป็นนิสัยเช่นนั้นเองของหนอม คุณย่าและคุณแม่มองดูด้วยสายตาที่ชื่นชมและไม่ผิดหวัง หนอมจึงเสมือนปรากฏแห่งความหวังของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ และขณะเดียวกันก็คือนิมิตรของตระกูลธรรมาชีวะ

หนอมเรียนจบมัธยมปีที่ ๘ ของมาแตร์.เดอี เมื่อปี ๒๔๗๖ เธอได้คะแนนเป็นเยี่ยมในภาษาฝรั่งเศส และเป็นคะแนนที่ท่านอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศไทย ขณะนั้นมีความสนใจเป็นพิเศษ จึงได้จัดงานเลี้ยงนำชาชนที่สถานทูตเพื่อแสดงความยินดีในความสำเร็จอันรุ่งโรจน์ของเธอและทั้งของเพื่อน ๆ ของหนอมอีกสามสี่รายเท่าที่จำได้ มีอาจารย์จิตเกษม ศรีบุญเรือง และอาจารย์หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ข้าพเจ้าต้องขอยกย่องทั้งรายชื่อรายอื่น ๆ นอกจากนั้นอีก, ไม่ได้ ในการนี้ ท่านราชทูตได้มอบหนังสือฝรั่งเศสชุดหนึ่งเป็นรางวัลแก่กลุ่มนักเรียนกลุ่มนั้นรวมทั้งหนอม นี่ก็คือความสำเร็จส่วนหนึ่งในชีวิตของหนอม ที่หนอมยังทั้งรางวัลอันเป็นอนุสรณ์เหล่านั้นไว้ให้แก่ลูก ๆ จนถึงบัดนี้

เมื่อจบ ม. ๘ แล้ว เพราะเหตุที่หนอมอยู่ว่าง ๆ กับใครไม่เป็น จึงได้ไปสมัครเรียนพิมพ์ดีดตัวเลข ที่โรงเรียนพิมพ์ดีดสัตตการาสถานของคุณหลวงมิตถรรรมพิทักษ์ หน้าโรงภาพยนตร์แกรนด์เดียนี่ หนอมเรียนสำเร็จตามคอร์สและตามระยะเวลาของการศึกษา ได้รับประกาศนียบัตรทั้งตัวเลขและพิมพ์ดีด เมื่อยังจะต้องอยู่ว่าง ๆ ต่อไปอีก หนอมจึงไปศึกษาวิชาตัดเสื้อต่อไปที่ร้านวิบิง ซึ่งเป็นโรงเรียนช่างเสื้อชั้นหนึ่งที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้นของกรุงเทพฯ ระหว่างเรียนอยู่ที่วิบิง ท่านเจ้าคุณพ่อได้ทดลองให้หนอมตัดเสื้อแจกลูกศิษย์ลูกหาของท่านหลายคน ในขณะที่ท่านไปเป็นอาจารย์พิเศษสอนภาษาอังกฤษอยู่ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หนอมก็ปฏิบัติให้ท่านได้เรียบร้อย ไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย จากฝีมือตัดเสื้อของหนอมเป็นครั้งแรกในชีวิตของเธอ ท่านเจ้าคุณพ่อถึงกับออกปากชมว่า ลูกสาวของท่าน อยากจะเป็นช่างก็เป็นช่างได้เก่งเหมือนกัน เมื่อเวลาใดในทางช่างมาเป็นของหนอมตอนว่างขึ้นสู่ขวัญสาวในระยะหลังนี้ คุณเจริญศรี หัสละเมียร เพื่อนที่รักที่สุดคนหนึ่งของหนอมจากมาแตร์เดอีมาด้วยกัน จึงแนะนำให้หนอมไปเรียนเพิ่มเติมที่ร้านตัดเสื้อของคุณสมาน ถนนพลับพลาไชย หลังวัด

ถ่ายเมื่อหลังสงคราม พ.ศ. ๒๔๘๕

เทพศิรินทร์ต่อไป หนอมเรียนเพิ่มเติมอยู่ที่ร้านคุณสมาน จนชำนาญแล้ว จึงยุติการศึกษาลง

ในระหว่างนั้น แม้ชีวิตของนักเรียนรุ่นเดียวกันที่มาแตรเคอี่ จะแยกย้ายเปลี่ยนแปลงกันไปคนละทิศละทางตามพรหมลิขิต แต่หนอมก็ยังเป็นหนอมคนเดิม เป็นจุดศูนย์รวมของมิตรสหายที่ยังไปมาหาสู่อยู่เสมอ แม้จะมีครอบครัว มีลูกมีเต้ากันไปบ้าง หนอมก็ยังถือเป็นหน้าที่ที่เธอจะไปเยี่ยมเยียนไต่ถามสารทุกข์สุกดิบจนถึงบ้านเพื่อนฝูงทุกคน ไม่ว่ายากคิมีจน หนอมปฏิบัติกับเพื่อนเหมือนกันหมด เพราะหนอมถือว่าเป็นเรื่องของพรหมลิขิต ที่ใครจะเอาชนะพรหมลิขิต เห็นจะเป็นไปได้ยากเต็มที

ไม่ว่าแต่เพื่อนฝูง แม้แต่บิดามารดาของเพื่อนจะเกิดเจ็บไข้ได้ป่วย หนอมก็จะถือเป็นเรื่องที่จะต้องอาทรไปทั่วทุกราย เธอจะต้องรีบร้อนไปเยี่ยมเยียนการวาระจนถึงบ้านหรือโรงพยาบาล พร้อมด้วยผลไม้, ช็อคโกแลต ในทันทีที่ทราบข่าว และจะกังวลใจ สอบถามข่าวคราวอยู่เรื่อยไปจนหายเรียบร้อย นี่แหละ ชีวิตของหนอมจึงเป็นที่รัก และที่เอ็นดูของเพื่อนฝูงและบุพการีของเพื่อนฝูงทั่วไป

ถึงวันทีคืนนี้ เมื่อหนอมคิดถึงวันเวลาและวัยที่ยังเป็นเด็กนักเรียนอยู่ ที่เธอยังทั้งอาลัยและประทับใจ ก็มักจะนึกเพื่อนฝูงร่วมรุ่นไปเที่ยวสนุกสนานหรือไปปิกนิก แม้แต่เรียกร้องให้มาชุมนุมกันที่บ้านของเธอเอง ซึ่งหนอมจะต้องตื่นแต่หัวตึกหัวคื่น เพื่อเตรียมทำขนมมณเฑียรเลี้ยงดูเพื่อนฝูง คุณแม่ของหนอมก็ต้องลุกออกมาช่วยลูกสาวที่ทำงานรักและเอ็นดูอย่าง เป็นชีวิตจิตใจของตนเอง แหะเมื่อเห็นว่าเป็นนิสัยอันแท้จริงของลูกเช่นนั้น ท่านก็ต้องตามใจเป็นธรรมดา ไม่ว่าเพื่อนฝูงจะไปมีเหย้ามีเรือน หรือไปมีตำแหน่งแห่งหนอะไรในวงราชการ ในหมู่เพื่อนฝูง ใคร ๆ ก็บอกว่าหนอม ก็คือหนอม คนเดิมทั้งบุคลิกลักษณะและนิสัยอย่างที่ยังอยู่มาแต่เดิมนั่นเอง เพราะหนอมยังร่าเริงแจ่มใส เสียงหัวเราะของหนอมเหมือนเสียงที่เรียกร้องให้เพื่อน ๆ ฝูง ๆ หันมาสบตาดูใบหน้าของเธอเป็นจุดเดียวกัน เพราะเสียงนี้จะก้องกังวาลอย่างเยือกเย็น ช่างเหมือนกับที่หนอมยังหัวเราะอยู่ในหมู่เพื่อน ๆ ที่มาแต่เดินี้ เพราะฉะนั้นที่บ้านหนอมจึงไม่ค่อยขาดเพื่อนฝูง สงสัยอยู่ว่า ถ้าหนอมเกิดมาเป็นชายชาตรี และหนอมเป็นหนอมทุกอย่าง อย่างที่หนอมเป็นกุลสตรีอยู่นี้ หนอมจะเป็นยังงี้ก็ไม่รู้ ?

ชีวิตสมรส.....

ในที่สุด หนอมก็ได้เข้าสู่พิธีหมั้นกับข้าพเจ้าเมื่อเดือนพฤษภาคม ปี ๒๔๗๕ ถึงแม้เราจะหมั้นกันแล้ว แหะถึงแม้ท่านเจ้าคุณพ่อจะเป็นคนที่มิหัวทันสมัยป๊อปปูล่าในวงสังคม และจัดเจนอยู่กับระบบชีวิตและสังคมของชาวตะวันตกมาเป็นเวลานานนับสิบ ๆ ปี แต่ท่านก็ยังเคร่งครัดและเคารพต่อขนบธรรมเนียมของประเพณีไทยเรา คือท่านจะไม่

ยอมให้ลูกสาวของท่านไปไหนมาไหน กับข้าพเจ้าตามลำพังสองต่อสอง เว้นแต่จะมีผู้ติดตามไปด้วย ท่านอ้างว่าเป็นการนำเกลียดที่จะไปกันตามลำพัง ในเมื่อยังไม่ผ่านประเพณีสมรสโดยสมบูรณ์ เราทั้งสองคนก็จำต้องมีความยำเกรงต่อคำตักเตือนของท่าน เพราะถึงอย่างไรประเพณีดังกล่าวก็เป็นประเพณีที่เที่ยงาม บรรพบุรุษของเราได้เพียรพยายามอนุรักษ์ตกทอดทูลถนอม ประเพณีนั้นมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว เราจึงไม่ควรฝ่าฝืน หรือละเมิดมันเสีย

จนกระทั่งถึงวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ปี ๒๔๗๙ หนอมจึงเข้าสู่พิธีสมรสกับข้าพเจ้าตามประเพณีโดยสมบูรณ์

หนอมบอกกับข้าพเจ้าว่า ท่านเจ้าคุณพ่อได้เคยปรารภกับเธอไว้ก่อนที่เราจะแต่งงานกันว่า เมื่อแต่งงานแล้วใจท่านยังอาวรณ์ ไม่อยากจะให้หนอมแยกไปจากท่านเสียโดยเด็ดขาด แม้ว่าจะเป็นการจากกันเป็นครั้งแรกในชีวิต เพื่อแก่การสถาปนาครอบครัวใหม่ของลูกสาว แต่ท่านก็ยังรักและห่วงลูกสาวอยู่ดี ท่านเจ้าคุณพ่ออยากให้หนอมอยู่ร่วมกับท่านต่อไป เพราะในบริเวณบ้านที่มีภักกะสันซึ่งท่านพำนักอยู่ขณะนั้นก็ยังมีย่านว่างอยู่อีกหลังหนึ่ง หนอมกับสามีอยู่เสียกับพ่อ ก็ไม่เห็นจะเสียหายอะไร แต่หนอมบอกแก่ข้าพเจ้าว่า ได้กราบเรียนท่านเจ้าคุณพ่อไปว่า แม้ใจของหนอมอยากจะอยู่ใกล้ชิดกับเจ้าคุณพ่ออยู่ต่อไปก็ตาม แต่ก็เกี่ยวกับการดูแลบ้านช่อง ผู้คนในบ้าน รวมทั้งอาหารการกิน อาจจะไม่สะดวกตายเหมือนเดิม ในเมื่อหนอมก็เป็นฝั่งเป็นฝาไปแล้ว ใจหนึ่งจึงอยากจะชิมรสชาติของชีวิต ที่มีครอบครัวอันอิสระเป็นของตนเองขึ้นมา แม้ว่าในขณะเดียวกันนั้นใจตัวเองก็อยากจะอยู่ใกล้ชิดกับท่านเจ้าคุณพ่อแค่ไหนก็ตาม ท่านเจ้าคุณพ่อแม้จะแสนรักและห่วงหาอาทรของท่านปานไหน ในที่สุดท่านก็ต้องยอมพ่ายแพ้ตามวิถีทาง ประเพณีและคัลล่องที่ถูกต้อง

เมื่อได้รับความเห็นชอบจากท่านเจ้าคุณพ่อ แม้จะด้วยความอาลัยอาวรณ์ของท่านมากมายแค่ไหนก็ตาม หนอมจึงเริ่มต้นอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่บ้าน

ถนนเพื่อรับรักก่อน เพียงชั่วระยะไม่นาน จึงย้ายมาอยู่บ้านฝั่งธน มันเป็นชีวิตใหม่ ความสุขใหม่ ๆ และตามประสาสามีภรรยาในชีวิตครอบครัวใหม่ ๆ ของเรา หนอมได้เชิญคุณแม่และนำคนใช้ที่เลี้ยงดูเธอมาแต่ก่อนแต่ออก ติดตามไปอยู่ด้วย

ในงานวันแต่งงานของเรา ข้าพเจ้ายังจำได้ดีจนกระทั่งทุกวันนี้ เมื่อท่านเจ้าคุณพ่อได้วิจารณ์หนอม ลูกสาวคนเดียวที่สุจริตและหัวแก้วหัวแหวนให้แขกผู้ใหญ่ฟัง, ในวาระที่จะย่างเข้าสู่ชีวิตใหม่ของเธอว่า

“ลูกหนอมอายุยังน้อยนักสำหรับชีวิตในการที่จะตั้งต้นครอบครัวก็จริงอยู่ แต่ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่า จากการศึกษาที่ได้รับมาเป็นอย่างดีของลูกหนอม และประสบการณ์ที่ลูกหนอมผ่านมามากหลายแล้ว คงจะทำให้หนอมมีชีวิตครอบครัวด้วยความราบรื่นได้ นี่เป็นความหวัง และความปรารถนาในชีวิตอันสูงยิ่งที่มีต่อลูกหนอม ในฐานะที่ข้าพเจ้าคือบิดาบังเกิดเกล้าที่มีลูกสาวแต่เพียงคนเดียวในชีวิต ”

หนอมย่างเข้าสู่ชีวิตครอบครัวเมื่อวัยของเธอได้ยี่สิบปีเศษ ซึ่งในสมัยนั้นยังถือว่าเป็นชีวิตที่ยังเป็นเด็กอยู่มาก ท่านเจ้าคุณพ่อคุณย่าและคุณแม่จึงเป็นห่วงหนอมต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตครั้งแรกและครั้งสำคัญของเธอ เพราะต่อไปหนอมจะต้องรับผิดชอบตัวเอง รับผิดชอบครอบครัว และรับผิดชอบต่ออนาคตของลูกเต้าที่จะเกิดขึ้นในโอกาสต่อไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ที่สำคัญก็คือ หนอมจะต้องเป็นผู้ใหญ่ปกครองดูแลครอบครัวให้มั่นคงแข็งแรงและดีที่สุดเท่าที่เธอจะทำได้ แต่อย่างไรก็ตามผู้ใหญ่ทุกท่านได้คลี่คลายความหนักใจลงไปบ้าง เพราะเชื่อว่าการศึกษาของหนอมที่ผ่านมามีอย่างดียิ่งนี้จะช่วยให้เธอเข้าใจการเข้าใจปรับชีวิตของวิสาให้เข้ากับชีวิตของการตั้งต้นครอบครัวได้ด้วยความถูกต้องและเหมาะสม

ชีวิตครอบครัว.....

เมื่อชีวิตครอบครัวของเราเริ่มต้นขึ้นแล้ว หนอมก็เริ่มต้นจัดระบบครอบครัวได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม เป็นชีวิตใหม่ของหนอมที่ได้เข้าสู่กลไกและหลักปฏิบัติใน

การดำเนินชีวิตในครอบครัวเป็นอย่างดี
ก็จากความรู้จากการศึกษาและจากประ-
สพการณ์ ที่ผ่านมามากมาย ทั้ง ปวง ของ
หนอนั่นเอง นอกจากหนอนจะดูแลเอา
ใจใส่และกวัดขั้นในเรื่องอาหารการกิน
การกินที่อยู่ดีของสามี และของคนในบ้าน
จนทั่วทุกคนแล้วถึงความสะอาดและความ
ร่มรื่นที่ควรมีควรเป็นอยู่ในบ้าน เพื่อให้
ชีวิตในบ้าน ชีวิตในครอบครัวและชีวิต
ของความรัก มีความสุขสดชื่นตามสมควร
หนอนได้เริ่มควบคุมงบประมาณการใช้
จ่ายในครอบครัวอย่างใกล้ชิด เพื่อให้ไม่
งบประมาณรายจ่ายเหนือกว่างบประมาณ
รายรับเป็นอันขาด เพราะนั่นมันจะหมายถึง
ถึงความหายนะหรือการอับปางที่จะมาถึง
ครอบครัวของเราในเบื้องปลาย หนอน
เริ่มทำบัญชีรายรับรายจ่าย จัดการแยก
แยะเงินทองที่จะพึงจับจ่ายใช้สอยตาม
ความจำเป็นในรอบเดือนจัดไว้เป็นช่องๆ

บน กับลูกสาวคนกลาง (สันสนีย์) ๒๕ ธ.ค. ๒๕๓๓

ล่าง กับลูกสาวคนเล็ก (ศิริพร) ๒๕ ธ.ค. ๒๕๓๓

ปีใหม่ ๒๕๔๘ กับลูกที่รักทั้งสาม

ไม่ปะปนกัน เช่น ค่ากับข้าว ค่าน้ำ ค่าไฟ เงินเดือนคนใช้ ค่าซื้อข้าวของอุปโภคประจำ
ตลอดจนการจรและการเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ อันอาจจะพึงมี หากยังมีส่วนที่เหลือจากรายจ่าย
ประจำอยู่อีก หนอมก็แยกออกไปเป็นบัญชีค่าใช้จ่ายพิเศษ เช่น ค่ารักษาพยาบาลเมื่อยาม
คนในครอบครัวเจ็บไข้ได้ป่วย งบสำรองจ่ายยามฉุกเฉิน ค่าเครื่องแต่งกายเสื้อผ้าที่จะพึง
จัดซื้อหามาใหม่ ค่าประดับประดาบ้านช่อง เช่น เฟอร์นิเจอร์ต่าง ๆ ที่อาจจะจำเป็นต้องมี
ขึ้นเพิ่มเติม หรือค่าซื้อต้นไม้มากวางไม้ที่จะให้ความร่มเย็นแก่บ้านช่องและจิตใจของเรา
ตามสมควร หนอมทำบัญชีและงบต่าง ๆ ไว้อย่างเป็นกิจลักษณะและละเอียดถี่ถ้วนทุก
รายการ เมื่อมีลูกมีเต้าขึ้นมาตั้งแต่คนแรก หนอมก็ทำบัญชีเพิ่มเติมใหม่เกี่ยวกับค่าสวัสดิ-

การของลูก ๆ ค่าเครื่องแต่งกายของลูก ค่าเล่าเรียนและอื่น ๆ เท่าที่จะให้ความสุขแก่ลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบัญชีสุดท้ายเป็นรายการเก็บออมทรัพย์ ซึ่งหนอมถือว่ารายการนี้จะระบุบ่งได้อย่างดีถึงอนาคตของครอบครัว รายการบัญชีแสดงงบประมาณต่าง ๆ หนอมทำมาเป็นการประจำเป็นเวลาเกือบถึง ๓๐ ปี ตั้งแต่เราได้เริ่มต้นชีวิตของครอบครัวร่วมกัน จนกระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต ทุกรายการจากบัญชีบัญชีทั้งปวง แสดงถึงความรอบคอบละเอียดถี่ถ้วนและสุขุมคัมภีรภาพของหนอม และเป็นรายการที่ไม่ค่อยจะพลาดจากความเป็จริงในครอบครัวของเราเท่าใดนัก

เมื่อเราร่วมกันสถาปนาครอบครัวขึ้นใหม่ ๆ หนอมปรารถนากับข้าพเจ้าว่า อยากจะช่วยข้าพเจ้าทำงานเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้แก่ครอบครัว นั่นก็คือนำมาซึ่งการเพิ่มพูนความสุขให้แก่เราสองคนด้วยในขณะเดียวกัน เพราะเธอก็มีสติปัญญาและความสามารถที่จะทำได้อย่างที่ครอบครัวรายอื่น ๆ เขาช่วยกันทำ ข้าพเจ้าได้ให้ความเห็นว่า ภาระของเราในขณะนั้น ไม่มากมายจนเหลือบ่ากว่าแรงนัก ข้าพเจ้าปรารถนาจะให้หนอมมีชีวิตของแม่บ้านอย่างสมบูรณ์ มากกว่าจะไปหาความเหนื่อยยากเพิ่มเติมอีกแรงหนึ่งโดยไม่จำเป็น ข้าพเจ้าบอกหนอมว่า ถ้าเราจะประหยัดการใช้จ่ายหรือใช้จ่ายแต่ในรายการที่มีเหตุมีผลแล้ว เราก็ยังดำรงครอบครัวอยู่ได้ โดยมีความสุขอันครบถ้วนตามสมควร ถึงเราจะยากจะจน แต่ก็อยู่กันอย่างสบายใจ ดีกว่าที่จะอยู่อย่างคนรวย ๆ แต่หาความสุขใจไม่ได้เลย อย่างที่เราเห็นตัวอย่างกันอยู่ ซึ่งดูจะเป็นการไร้ประโยชน์สำหรับชีวิตในครอบครัวเช่นนั้น หนอมจึงยอมจำนนต่อเหตุผลของข้าพเจ้า

สิ่งสำคัญที่เราปฏิบัติต่อกันมาในครอบครัวเป็นเวลาถึงเกือบ ๓๐ ปี โดยราบรื่นมาตลอดเวลาเหล่านั้น ก็เพราะเราอยู่ด้วยกันด้วยเหตุและผล เคารพต่อเหตุและผล และมีอะไรหลายอย่างที่แสดงถึงว่าเรื่องนี้ใคร ๆ ก็คงไม่ปฏิเสธว่า เมื่อครอบครัวใดมีแม่บ้านที่ดีแล้ว หัวหน้าครอบครัวหรือนายท้ายเรือของครอบครัวก็พอจะนำเรือลัดเลาะให้ล่องพ้นแก่งหินอันโหดเหี้ยม จนอาจจะถึงทำให้เรือคว่ำหรืออัปปางลงได้

เมื่อหนอมไม่มีหน้าที่ที่จะต้องออกไปประกอบอาชีพนอกบ้านเพื่อช่วยข้าพเจ้า
 ทิ้งกล่าวแล้ว หนอมจึงทำหน้าที่แม่บ้านได้โดยครบถ้วน และไม่ตกหล่นตลอดมา
 ครอบครัวของเราก็นับว่าอยู่ด้วยความสุขชื่นมื่น และสุขสมเป็นอันดี เพื่อที่เรา
 จะก้าวไปถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่จะเป็นความหวังของเรา และความหวังเหล่านั้นยังรออยู่ใน
 อนาคต หนอมและข้าพเจ้าเข้าใจถึงชีวิตสมรส ที่ต้องการศิลปะเช่นเดียวกับชีวิตอื่น ๆ
 ชีวิตสมรสหรือชีวิตครอบครัวเป็นชีวิตที่ต้องการความละเอียดละมัยและสุขุมปราณีตาม
 สมควร ถ้าข้าพเจ้าอนุญาตให้หนอมออกไปประกอบอาชีพช่วยฐานะของครอบครัวของ
 เรามาตั้งแต่ต้น เราก็คงต่างฝ่ายต่างจะต้องพกเอาความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้ากลับมาบ้าน
 ด้วยกันทุกวัน แล้วชีวิตในครอบครัวของเราก็คงจะหมดความสุข ชีวิตสมรสก็จะดำเนิน
 ไปอย่างแกน ๆ ไม่มีรสมีชาติอะไร

เมื่อเริ่มตั้งต้นชีวิตในครอบครัวแล้ว หนอมก็ลงมือปฏิบัติเช่นที่เธอชอบปฏิบัติมา
 แล้วแต่หนหลัง ตั้งแต่อยู่ในวัยเด็กและวัยสาว นั่นก็คือการปลูกต้นไม้และเลี้ยงสัตว์แก่
 เหา, ในยามที่ว่างจากภารกิจการดูแลครอบครัวบ้านช่องห้องหอแล้ว นอกจากนั้นหนอม

ที่บ้านบางแค

ยังอุทิศสำหรับปลีกตัวไปเป็นสมาชิกของสมาคมกล้วยไม้ที่บางเขน ซึ่งมีอาจารย์ ระพี สาคริก เป็นนายก เพื่อที่จะหาโอกาสไปฟังการสัมมนาหรือฟังคำบรรยายถึงความรู้ใหม่ ๆ ที่จะมา ทุนบำรุงต้นหมากรากไม้ในบ้านของเราให้เจริญงอกงามอยู่เป็นนิรันดร์ เพราะฉะนั้นตลอด เวลาที่ครอบครัวของเรายังยืนอยู่เกือบถึง ๓๐ ปี บ้านช่องของเราจึงมีชีวิตชีวาด้วยความ เขียวชุ่มร่มรื่นของต้นหมากรากไม้ภายในบริเวณบ้าน เสียงของสัตว์เลี้ยง เช่น สุนัข สัตว์ของคอกไม้ ทำให้เราอบอุ่น ก็เพราะความสามารถและฝีมือของหนอม ครอบครัว ของเราจึงสุขใจและเอบอ้อมไปกับบรรยากาศความเจริญงอกงามของพืชพันธุ์เหล่านั้น ที่ ไร่เรียงอยู่กับสายลมและแสงตะวัน อยู่ชั่ววนาตาปี

ในระหว่างที่เราмаប់หลักชีวิตครอบครัวอยู่ที่บ้านฝั่งธน ฯ นี้เอง ข้าพเจ้ารู้สึกว่ หนอมได้เริ่มสติงขึ้นและทวี่ความกระปรี้กระเปร่าขึ้นอีกพักใหญ่ เมื่อคราวท่าน เจ้าคุณพ่อของหนอมและคุณย่าทองคำได้อพยพมาอยู่ร่วมในบริเวณบ้านเดียวกัน แต่แยก กันอยู่คนละหลัง หนอมบอกกับข้าพเจ้าด้วยสายตาที่เป็นประกายแห่งความสุข สดใส และขื่นบานของเธอว่ จะเป็นครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่งในชีวิตของเธอ ที่จะแสดงปฏิกิริยา ต่อท่านเจ้าคุณพ่อและคุณย่าครั้งนี้อย่างเต็มที่ ในฐานะที่ท่านทั้งสองได้ให้กำเนิดและ อุปถัมภ์เลี้ยงดูหนอมมาแต่ก่อนแต่ออก และให้สมกับท่านทั้งสองได้ทุ่มเทความรักและ ความปรารถนาที่หนอมอย่างสุดแรงใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ความอบอุ่นในครอบครัว ของเรา เมื่อมีผู้หลักผู้ใหญ่มาพำนักพักพิงรวมอยู่ด้วย ก็ย่อมจะให้ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็น ความปลาบปลื้มปิติแก่ลูก ๆ หลาน ๆ ข้าพเจ้ามองดูหนอมด้วยความตื่นต้นในการปฏิบัติ ความกตัญญูของเธอ ที่ได้กระทำแต่บุพการีทั้งสองท่านนั้นโดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย และพร้อมที่จะแสวงหาความสุขในทางอื่น ๆ เสนอแต่ท่านทั้งสองยิ่ง ๆ ขึ้นไปอยู่เป็นนิจ ะไรที่หนอมเห็นว่าน่าจะเป็นความสุขของท่านผู้ใหญ่แล้ว หนอมไม่เคยละเว้นในการ ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นเลย ข้าพเจ้ารู้สึกว่ หนอมมีความสุขอยู่ตลอดเวลาในภะวะเช่นนั้น ของเธอ

เมื่อพูดถึงความกตัญญูทเวทีแล้ว หนอมพร้อมที่จะแสดงออกในทันทีและพร้อมอยู่ทุกเวลาด้วยความกระตือรือร้น เมื่อเธอมีที่ดินแห่งหนึ่งอยู่แถวบางแค ติดกับถนนเพชรเกษม หนอมได้ไปจัดการปลูกบ้านช่องห้องหอขึ้นที่นั่น เพื่อหวังที่จะให้ท่านเจ้าคุณพ่อซึ่งชราและสุขภาพเสื่อมโทรมมากแล้ว ในระยะหลังนี้ ได้ไปพำนักรู้ที่นั่นในพื้นที่เช่นนั้น ที่เงียบสงบและอากาศปลอดโปร่ง ความสุขและสดชื่นจากบ้านหลังนี้ คงจะเหมาะสมกับที่ท่านเจ้าคุณพ่อจะใช้ชีวิตเช่นนั้นไปวันไปเลย แต่น่าเสียดาย ที่ความหวัง ความใฝ่ฝัน และความกตัญญูของหนอมได้มลายไปเสียก่อน เพราะเธอต้องสูญเสียท่านเจ้าคุณพ่อไปในระหว่างการก่อร่างสร้างบ้านสร้างช่องและปรับพื้นที่ให้เป็นอุทยานน้อยๆ เพื่อให้ท่านเจ้าคุณพ่อได้รับความอภิรมย์ในเมื่อท่านเจ้าคุณพ่อเป็นผู้ที่ทุ่มเทความรักความเอ็นดูให้แก่หนอมมาตลอดเวลา โดยไม่มีเปลี่ยนแปลง ทั้งในระยะที่อยู่ในวัยสาวและในระยะที่มีครอบครัว จึงได้แต่ทำให้หนอมมีแต่หัวใจที่ผ่อห่อเหี่ยวไปอีกถนัดและนานแสนนาน กว่าจจะรำเริงแจ่มใสดูเดิม อย่างไรก็ตาม, บ้านและที่ดินที่บางแคนี้เอง ได้อำนวยความสุขให้แก่หนอมจนชั่วถึงชีวิตกับบุญของเธอ เพราะที่บ้านแห่งนี้ เกือบจะเรียกได้ว่าอุปติขึ้นมาจากน้ำพักน้ำแรง จากกำลังพล้ง และจากความคิดของเธอเองทั้งสิ้น เริ่มตั้งแต่ไปอำนวยการซื้อไม้ซื้อไร่ ให้ช่างทำแบบแปลน ไปดูแลการก่อสร้าง ไปอำนวยการขุดสระ ถมดินปลูกต้นไม้มากรากไม้ และปลูกบ้านช่องให้แก่คนงานที่ทำเรือสวนต้นไม้มากรากไม้แทบทุกต้น ทั้งไม้ยืนต้นไม้ดอกไม้ผล จำพวกล้มลุก ไม่ว่าจะเป็นม่วงชมพู ขนุนกุหลาบ ไม้ดอกต่าง ๆ และสวนครัวสาระพัดอย่าง หนอมลงมือด้วยมือทั้งสองของเธอเองทั้งสิ้น จนกระทั่งที่บ้านบางแค มีแต่ความงอกงามเขียวชอุ่ม และบานสะพรั่งร่มเย็นสดใสล้อมรอบบรรยากาศที่ชื่นฉ่ำอยู่โดยทั่วไป น้ำในสระใสสะอาดและกลิ้งปร้วเป็นละลอกคลื่นน้อย ๆ เมื่อต้องลมแรง หนอมมักจะบอกว่า เสียหายที่เธอมีบุญน้อย ตั้งใจอย่างแน่วแน่เหลือเกิน ที่จะให้ท่านเจ้าคุณพ่อมาพำนักรู้พักผ่อนอย่างสงบที่นี้ แต่ก็ไร้ผล หนอมเสียดาโยกาสนั้นเหลือเกิน

เมื่อบ้านบางแคเสร็จสิ้นเต็มตามสัปดาห์ที่หมอมว่างแปลนไว้แล้ว หมอมก็มักจะนำเพื่อนฝูงไปปิกนิกสนุกสนานเฮฮา ทำกับข้าวกับปลากินกันที่นั่นอย่างเอร็ดอร่อย หรือไม่ก็เชิญแขกเชิญหรือเพื่อนฝูงที่เป็นชาวต่างประเทศ ไปพักผ่อนในวันหยุดงาน ข้าพเจ้ารู้สึกที่บ้านหลังนี้เป็นอีกแห่งหนึ่ง ที่เป็นชีวิตชีวาของหมอมอย่างแท้จริง อย่างน้อยก็อยู่ในระดับความภาคภูมิใจของหมอม ที่ได้ประสบความสำเร็จในการจะมีบ้านอยู่นอกเมืองกับเขาสักหลังหนึ่ง ไว้ให้พี่น้อง ลูก ๆ และเพื่อน ๆ ได้ไปใช้ชีวิตสนุกสนานรื่นเริงเฮฮาที่นั่น แต่จะอย่างไรก็ตาม ไม่ว่าหมอมจะไปขลุกอยู่ที่บ้านหลังนี้ตั้งแต่เช้าถึงเย็น หรือไปสนุกสนานชิวชิวอยู่กับเพื่อนฝูงเก่า ๆ หรือมิตรสหายที่เป็นชาวต่างประเทศก็ตาม แต่หมอมก็จะถือเคร่งครัดเป็นกิจวัตรที่จะต้องกลับมาถึงบ้านฝั่งธนถึงก่อนค่ำให้จงได้ทุกครั้ง เพื่อที่เธอจะได้ทันต้อนรับข้าพเจ้าและลูก ๆ ที่กลับจากทำงานและโรงเรียน ด้วยความยิ้มแย้มแจ่มใส แล้วเราก็จะได้เข้าร่วมโต๊ะรับประทานอาหารกันพร้อมหน้าพร้อมแม่และลูก ที่โต๊ะอาหารนี่เองที่จะเป็นการสนทนากันด้วยชีวิตและเนื้อแท้ของครอบครัว การทบทวนอดีตที่ผ่านมาและโครงการในอนาคตก็จะเกิดขึ้นที่โต๊ะอาหารนี้ ตรงนี้แหละที่หมอมบอกว่าคุณเห็นดีเห็นงามเมื่อยลที่ผ่านมาทั้งวัน ๆ ก็จะสูญหายไปเพราะใบหน้าทุกใบหน้า ไม่ว่าของทั้งพ่อทั้งแม่และทั้งของลูก ๆ ทุกคน จะมีแต่ความยิ้มแย้มแจ่มใสพร้อมกันก็ตรงที่โต๊ะอาหารในเวลาหัวค่ำนั่นเอง ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหมอมมีแต่ประกายตาสดใสและน้ำตาที่คลอเคลืออยู่ในเบ้าตาของเธอ เป็นหยาดน้ำตาที่เอ่อท้นออกมาด้วยความปิติ, รัก, และเอ็นดูต่อลูก ๆ เมื่อฟังลูกคนนั้นเล่าเรื่องนี้ ลูกคนนั้นเล่าเรื่องนี้ ให้แม่ของเขาฟัง ให้หมอมฟัง หมอมรักลูก ๆ และสามี เป็นหัวใจ และไม่อาจจะค้นหาคำตอบ ณ ที่ใด ๆ ได้เลยว่า หมอมรักใครมากกว่าใคร เพราะหมอมมีแต่ชีวิตดวงใจและความเสียสละที่พร้อมจะพลีให้แก่คนทุกคนไม่ว่าคนเหล่านั้น จะเป็นลูกหรือผัว ถ้าหากว่าถึงความจำเป็นที่จะต้องเสียสละเช่นนั้นจริง ๆ หมอมบอกว่าทั้งเลือดเนื้อและสูงที่สุดแม้ด้วยชีวิต หมอมก็จะมอบให้แก่ผัวและแก่ลูกได้ทุกลมหายใจ

หน่อมเป็นทั้งเพื่อนรัก ภรรยาที่ซื่อสัตย์คู่ทุกข์คู่ยากของสามี และหน่อมเป็นทั้ง
สหายสนิท หน่อมเป็นทั้งแม่บังเกิดเกล้า เป็นทั้งเพื่อนร่วมตาย และเป็นทั้งครูบาอาจารย์
ของลูก ๆ ไม่ต้องพูดถึงชีวิตที่หน่อมได้อุทิศทั้งชีวิตของเธอให้เป็นผู้รับใช้ที่ซื่อตรงของ
ทั้งลูกและผัวอยู่แล้ว

ที่ไหนมีเสียงหัวเราะก้องกังวาลของพ่อบ้านหรือลูก ๆ อุบัติขึ้นที่นั่นก็จะมีแต่
ใบหน้าที่เอิบอิ่มและฉาบไปด้วยความสุขอันท่วมท้นของหน่อม ที่เปล่งประกายออกมาจาก
ใบหน้านั้น อย่างที่ข้าพเจ้าจะค้นหาได้โดยเด่นชัด

สถิติวันนักประพันธ์เอกของโลกคนหนึ่งได้บันทึกไว้เมื่อเมื่งของเขาจากเขาไป
ชั่ววันหนึ่งว่า “เมียของข้าพเจ้าเป็นทั้งครู เป็นทั้งสหายที่น่าชื่นชม เป็นทั้งเมีย เป็นทั้งคนใช้
ที่ซื่อตรงและเป็นทั้งเพื่อนที่ซื่อสัตย์ทุกลมหายใจ” หน่อมก็น่าจะเป็นอย่างที่ดีที่สถิติวันนักประพันธ์
ด้วยน้ำตาเช่นนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับความรู้สึกส่วนตัวของข้าพเจ้าที่ผูกพัน
ไว้กับหน่อมมาเกือบ ๓๐ ปีเต็ม

ถ้าจะให้ข้าพเจ้ารำพันถึงหน่อมภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากอีกต่อไป ก็จะคงพูดถึงเธอได้เป็น
แรมปีเมื่อหน่อมจากพวกเราไปใหม่ ๆ ไม่มีใครยอมเข้านั่งประจำที่ ณ โต๊ะอาหารแห่งนั้น
เพราะกับข้าวที่เรียงรายอยู่ต่อหน้าเรานั้น แม้ครัวของเราที่ช่างทำแต่กับข้าวที่หน่อมชอบ
และโปรดปรานมาเสนอให้เรายู่ได้ทุกวันลูก ๆ ได้แต่เข้าไปที่อาหารสิ่งนั้น อาหารสิ่งนั้น
นี้ก็แม่ชอบ นั่นก็แม่ชอบ บรรยาการที่โต๊ะอาหารที่บ้านผิงชนหลังจากที่ข้าพเจ้าและลูก ๆ
สูญเสียหน่อมไปแล้ว จึงกลายเป็นสิ่งที่น่ารำคาญและวาบวามแกล้งใจในหมู่สมาชิกใน
ครอบครัวของเราอย่างเอนกประการ เพราะจะต้องพากันเบนหน้าหนีไปจากกับข้าว
เหล่านั้น และกลืนมันลงไปด้วยน้ำตาแทน

ข้าพเจ้า เมื่อสูญเสียหน่อมไป ก็มีภาวะสมกับคติพจน์ของสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอกรมพระยาเดชาดิศรซึ่งทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

พ่อตายคือณัฏฐ์

หายหัก

แม่ดับตุรุดจักร

จากด้วย

ลูกตายบ่าวรัก

แรงร่ำ

เมียมึงตายวายม้วย

มีดคลุ้มแดนไทร ฯ

คือช่างมีดคลุ้มเอาเสียจริงเจียว จนกระทั่งข้าพเจ้าจับต้นชนปลายอะไรไม่ถูกเอาเสียเลยแม้ว่าจะพยายามก็จะพยายามปลุกปลอบใจตัวเองว่ามันเป็นเพียงความฝัน หนอมไม่ได้สูญหายไปไหนหนอมยังอยู่กับข้าพเจ้าและลูก ๆ ก็ตาม แต่ความจริงแล้ว หนอมอยู่ที่ไหนเล่า? โธ่หนอมของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าขอพูดถึงเรื่องราวของหนอมต่อไป.....

ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้าร่วมชีวิตครอบครัวกับหนอม อย่างที่ว่า เกือบ ๓๐ ปีเต็มนี้ ความที่อีกอันหนึ่งของหนอมก็คือ เธอจะไม่ยอมเข้ามาวุ่นวายยุ่งเกี่ยวกับการงานหรือราชการที่ข้าพเจ้าปฏิบัติอยู่ ทั้งนี้ไม่ใช่เกิดจากเหตุผลที่ข้าพเจ้าเรียกร้องหนอมให้ปฏิบัติเช่นนั้น หากแต่เกิดจากการละเว้นปฏิบัติของหนอมเอง ที่ถือว่าหน้าที่ของแต่ละคนก็มีอยู่ครบถ้วนแล้ว ไม่พึงจะเข้ามาก้าวก่ายหน้าที่ระหว่างกัน หนอมจึงไม่ยอมยุ่งเกี่ยวกับการงานของข้าพเจ้าไม่ว่าทั้งที่บ้านและที่ทำงาน

นอกจากนิสัยของหนอมจะถูกกุญแจคนใดไม่เป็นแล้ว ข้าพเจ้ายืนยันได้ว่า ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินเธอนำเรื่องราวของคนอื่นมาขึ้นท้าวว่าร้ายให้ข้าพเจ้าฟังแม้แต่เพียงครั้งเดียว เรื่องนี้เห็นจะอยู่ที่การอบรมบ่มนิสัยของท่านเจ้าคุณพ่อของหนอมเอง ซึ่งท่านเป็นผู้ที่ขึงขังในการขึ้นท้าวว่าร้ายระหว่างกันและกันอย่างรุนแรง ท่านเคยตั้งข้อสังเกตเรื่องนี้แก่หนอม เมื่อสหายของท่านคนหนึ่งมาขึ้นท้าวว่าร้ายญาติของเขาให้ท่านฟัง ท่านอธิบายแก่หนอมว่า คนอย่างนี้คบไม่ได้ เพราะถ้าคนเราลงโทษว่าร้ายญาติพี่น้องของตนเองได้แล้ว นับประสาอะไรกับเราซึ่งเป็นเพียงเพื่อน สักวันหนึ่งเขาก็จะนำเอาเรื่องของเราไปขึ้นท้าวว่าร้ายกลับหลังเป็นแน่ทีเดียว

นิสัยของหนอมชื่อตรง และเปิดเผย ไม่มีเรื่องอะไรที่ลับ หรือแอบแฝงที่จะต้องปกปิดซ่อนเร้น เพราะฉะนั้นคำพูดของหนอมทุกประโยคและทุกครั้ง จึงออกมาทันทีทันใดจากใจจริงของเธอเอง เพราะหนอม ไม่มีภารกิจที่จะต้องมาตั้งเรื่องใหม่หรือปั้นเรื่องขึ้นใหม่ เพื่อที่จะปิดบังเรื่องที่เป็นข้อเท็จจริง เรื่องนี้พวกเพื่อนๆ ของหนอม ตั้งแต่เป็นนักเรียนก็พากันยืนยันนิสัยอันแท้จริง และคงเดิมของหนอมโดยทั่วไป ยังมีสิ่งที่พิสูจน์ได้จากการที่หนอมมีความเต็มใจที่จะช่วยบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของผู้อื่น ไม่ว่าญาติมิตรเพื่อนฝูงที่มาหาหนอมเพื่อขอความช่วยเหลือในทางใดทางหนึ่งจาก

เพื่อไปเป็นสักขีการรับปริญญา
ของลูกคนโต (ประณัฐ) ที่อเมริกา

หนอมแล้ว หนอมไม่เคยปฏิเสธ เธอจะช่วยเขาเหล่านั้นทันที แม้บางทีก็จะต้องถึงกับภาวะที่หนอมจำยอมช่วยไปด้วยความเสียสละของเธอเองแท้ๆ เพื่อผลสำเร็จของผู้ที่มาขอความช่วยเหลือและเขาจะได้สบายใจ เพราะฉะนั้นส่วนใหญ่เท่าที่ข้าพเจ้ารู้ ข้าพเจ้าก็รู้ดีว่า เกือบทุกราย เมื่อมาขอความช่วยเหลือหรือขอการอุปการะจากหนอมแล้ว มักจะไม่ผิดหวังกลับไป และข้าพเจ้าก็ยังรู้ต่อไปอีกว่า ผู้เสียสละคือหนอม ก็กลับพลอยสบายใจไปกับเขาด้วย

ความเอาใจใส่ ความอนุเคราะห์และความเป็นกังวลต่อความทุกข์ยากเดือดร้อนของคนทั่วไปในประการนั้นนั่นเอง ที่ทำให้หนอมเป็นที่รักใคร่ชอบพอย่างสนิทสนมของเพื่อนฝูงญาติพี่น้องไม่ว่าทั้งรุ่นพี่และรุ่นน้อง คุณธรรมของหนอมในประการนี้ ข้าพเจ้า

เมื่อไปเยี่ยมรัฐสภาอังกฤษ (สิงหาคม ๒๕๐๒) ถ่ายภาพร่วมกับ Sir Hubert Ashton—Conservative Member of Parliament for Chelmsford, Lady Ashton และ Mr. E.R. Putnam แห่ง C.O.I. ของอังกฤษ

เคยพบว่า บางครั้ง เพื่อนฝูงของหนอม แทนที่จะไว้วางใจญาติพี่น้องของตัวเองในเรื่องสำคัญ ๆ กลับมาไว้วางใจหนอมแทน เช่นบางรายถึงกับนำทรัพย์สินเงินทองมาฝากไว้ที่หนอม บอกว่าไม่ไว้ใจใครก็เคยมี หนอมก็เต็มอกเต็มใจรับปกป้องรักษาไว้ด้วยความเรียบร้อยทุกประการ นี่เองจึงเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ถนัดชัดเจนนัยว่า หนอมนั้น นอกจากจะเป็น “แม่พระ” ของสามีและลูกเต้าแล้ว แม้กับเพื่อน ๆ ทุกรายก็พากันยกย่องหนอมว่า “เธอคือแม่พระที่แสนประเสริฐอะไรเช่นนั้น !”

ถ่ายที่ Tower of London

หนอม นอกจากจะปฏิบัติหน้าที่ในฐานะแม่บ้านอันสมบูรณ์และครบถ้วนด้วยหน้าที่ของเธอแล้ว หนอมยังมีจริยธรรมและคุณงามความดีที่ปฏิบัติตามหลักของการครองบ้านครองเรือนและครองผู้คน คือ หนอมมักจะต้องมีหน้าที่ไปเยี่ยมเยียนพร้อมกับข้าวของที่ติดไม้ติดมือพระรุงพระรังไปด้วย เช่น เสื้อผ้า ผลไม้ขนมมณเอยอื่น ๆ ตลอดจนตุ๊กกระตุนตุ๊กกระตา ไปกราบเคารพท่านผู้หลักผู้ใหญ่ ทั้งฝ่ายของข้าพเจ้าและฝ่ายของหนอมเอง ตลอดจนเด็กเล็กลูกหลานของทั้งสองฝ่ายอยู่เป็นประจำ เด็ก ๆ รุ่นลูกรุ่นหลานนั้น ไม่ต้องพูดถึง เมื่อหนอมไปมาหาสู่ถึงบ้านช่องแล้ว มักจะไม่ผิดหวังในการที่จะได้รับแจกข้าวของ, หรือไม้ก่ของเล่นและเงินทองทุกครั้ง เธอถือเป็นหน้าที่ที่จะต้อง

ถ่ายภาพร่วมกับคุณย่าและคุณพ่อพร้อมด้วยพี่ชาย ลูกและหลาน พ.ศ. ๒๔๘๖

ผูกสัมพันธ์ระหว่างญาติของทั้งฝ่ายเธอและฝ่ายข้าพเจ้า เพื่อที่จะได้ประสานให้สองตระกูล
ร่วมพลังร่วมมือกันดำรงสถานะความเป็นญาติพี่น้องกันตลอดไป ตลอดกาล ชื่อนี้ ยังมี
สิ่งที่ยืนยันอยู่ด้วยว่า จากความรักใคร่ที่พวกลูก ๆ หลาน ๆ มีต่อหนอมทั้งสองฝ่ายนั้น
จนถึงกับเมื่อถึงฤดูเปิดเทอมการศึกษา ก็พากันรบเร้าบิดามารดาเพื่อจะขอมาอยู่บ้าน
อาหนอม อยู่ใกล้ชิดกับอาหนอมและรับความรักอันไม่รู้จิตจางจากอาหนอม วิธีปฏิบัติ
ตัวของหนอมต่อเด็กเล็กลูกหลานน้องนุ้่น เธอได้ปฏิบัติทั้งอย่างเป็นผู้ใหญ่และเป็น
เพื่อน ที่พร้อมจะสนุกสนานเฮฮากันได้อย่างสนิทสนม เด็กเล็กทุกบ้านที่เป็นญาติ
พี่น้องรุ่นลูกรุ่นหลานทั้งฝ่ายข้าพเจ้าและฝ่ายหนอมเอง จึงพากันชอบหนอมรักใคร่หนอม
เพราะเหตุอย่างว่านั้น เพราะฉะนั้นเมื่อมีข่าวระเบ็งเซิงแซ่จากบ้านถึงบ้านว่า “หนอม

ถ่ายภาพร่วมกับคุณพ่อและคุณแม่ ญาติพี่น้องฝ่ายสามี พร้อมด้วยลูก
และหลาน ที่บ้านสามเสน

เสียเสียแล้วที่โรงพยาบาลจุฬา” หลาน ๆ ตัวเล็ก ๆ ที่ยังอยู่ในวัยเพียงอมมือก็ยังร้องไห้
คร่ำครวญถามว่า “แล้วน้ำหอมเขาไปอยู่ที่ไหนละจ๊ะ คุณแม่-พาทนุ ไปหาน้ำหอม
หน่อยซิ !”

นี่แหละ เป็นสิ่งที่ทำให้เราต้องพากันเศร้าสลดอาศรัยเพิ่มพูนขึ้นอีกเป็นพัน
ประมาณ !

เรื่องคุณลักษณะนิสัยที่เปิดเผยของหอม ไม่มีอะไรที่คิดจะปิดบังใคร ๆ นั้น
ทำให้พวกสุภาพสตรีชาวต่างประเทศที่รู้จักคุ้นเคย พากันรักชอบอัธยาศัยใจของ
หอมทุกราย เพราะเมื่อใคร ๆ อยากจะไปเที่ยวที่ไหน อยากจะไปชมอะไร อยากจะกิน

ถนน (ขวา) ถ่ายที่บ้านชายทะเลของ ม.ร.ว. พงษ์อมร กฤดากร พ.ศ. ๒๕๐๓

อะไร ก็มักจะมาบ้านหนอง และชวนหนอง เพราะเขาเหล่านั้นรู้ว่า จะไม่มีการปฏิเสธจากหนอง มีแต่จะมีความเต็มใจจากเธอ ที่เรียนในสมัยต้นฤดู ราคาแพง ๆ ตั้งขังตั้งร้อย บางคนบอกหนองว่าอยากทาน รุ้งขึ้น หนองหัวทุเรียนที่ต้องการไปให้ในทันที จนถึงบ้าน เมื่อเขาชื่นชมในน้ำใจเธอเช่นนั้น หนองก็ได้แต่พกความภาคภูมิใจกลับมาบ้าน เพียงแค่นั้นเองที่หนองต้องการการตอบแทน

เรื่องที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ที่ข้าพเจ้าถือว่า จำเป็นจะต้องบันทึกไว้ ณ ที่นี้คือเรื่องจิตใจในการบุญการกุศลของเธอ แน่่อนเมื่ออุปนิสัยใจคอที่แหวกล้อมและเป็นอุปกรณชีวิตของเธออยู่ ล้วนเป็นสิ่งที่คงามแล้ว หนองก็ต้องมีบุญญาฤทธิเป็นธรรมดา หนองนั้น นอกจากนิทานว่าร้ายใครไม่เป็นแล้ว ยังอิจฉาริษยาทารอื่นใคร ๆ ก็ไม่เป็น

เหมือนดวงใจ อย่างว่า คือนัดไม่ยอมให้ไต ไรไม่ยอมให้คอม ลมหายใจที่ระบายเข้าและระบายออกทุกครั้งของหนอม หมายถึงลูกประณัฐหรือลูกเจ๊ก แม้เมื่อสันสนีย์หรือลูกทั้นเกิดติดตามมาเป็นคนที่สอง แทนที่หนอมจะรักสันสนีย์หรือประณัฐคนใดคนหนึ่งมากกว่ากันหนอมกลับเพิ่มพูนความรักลูกทั้งสองพร้อมกันไปอีกเป็นทวีคูณ เมื่อเพื่อนฝูงถามหนอมว่ารักลูกคนไหนมากกว่ากัน หนอมบอกว่าลูกทั้งสองของหนอม คือซีกของดวงใจที่เคียงข้างกันอยู่ ณ แผ่นอกของเธอ จึงตอบไม่ได้ว่าจะรักคนไหนมากกว่ากัน บุตรีคนที่สามของหนอมคือ ศิริอรหรือลูกต้อ ได้เป็นต้นเหตุที่ทำให้หนอมต้องเข้าโรงพยาบาล เซนต์หลุย ถนนสาทร เพื่อให้นายแพทย์จำรัส ศิริสัมพันธ์ซึ่งเป็นนายแพทย์ที่หนอมฝากท้องบุตรีคนที่สามนี้ไว้เป็นผู้ผ่าตัด เพื่อคลอดทางหน้าท้อง หนอมอยู่ที่โรงพยาบาลราว ๑๐ วัน ก็กลับบ้าน

เช่นเดียวกัน เมื่อมีลูกขึ้นมาเป็นคนที่สาม หนอมก็บอกว่าลูกแต่ละคนนั้นแหละคือชีวิตที่แบ่งภาคออกไปจากดวงใจของหนอมเอง เป็นอันหนอมตอบไม่ได้อีกว่า รักลูกคนไหนมากกว่ากัน นอกจากเธอจะบอกได้ทันทีคล้ายท่องเอาไว้ว่า “รักเท่ากันหมด” ความซื่อ ซื่อแท้และญาติพี่น้องทุกคนก็ออกจะเห็นเป็นความจริง เพราะจิตใจของหนอมแผ่แผ่ให้แก่ลูกทั้งสามเท่าเทียมกัน ความรักความเอ็นดูและความยุติธรรม หนอมเจียกจ่ายให้เสมอกัน ตลอดจนการศึกษา หนอมก็สนับสนุนและส่งเสริมจนสุดชีวิตให้กับลูก ๆ ทุกคนเท่ากันหมด จนกระทั่ง ทั้งสามคนจบการศึกษากันอย่างเรียบร้อยโดยทั่วถึง ตลอดจนการมีโอกาสด้วยกำลังและสติปัญญาของทั้งพ่อและแม่ ที่ได้พากเพียรพยายามจนส่งลูกสองคนแรกไปเรียนต่างประเทศได้สำเร็จ

เมื่อหนอมมีโอกาไปสหรัฐอเมริกาหลังจากส่งลูกไปแล้ว หนอมได้ไปเยี่ยมลูกทั้งสองคนคือประณัฐ และ สันสนีย์ รวมทั้งได้มีโอกาสไปในงานพิธีประกาศนียบัญญาของลูกคนโตคือประณัฐด้วย หนอมบอกข้าพเจ้าว่าไม่มีวันไหนในชีวิตของหนอมเอง จะปลานปล้มปิตินต์ เมื่อได้เห็นลูกรักสามเสื่อปริญญาที่สง่างาม ส่วนสันสนีย์นั้นหนอม

ได้เดินทางกลับเมืองไทยเสียก่อน จึงไม่มีโอกาสจะได้เห็นพิธีประกาศนียบริญาของลูก ซึ่งแน่นอนคงจะต้องทำให้หนอมน้ำตาไหลอีกเป็นครั้งที่สอง เพราะความปลื้มปิติ ถ้าได้อยู่และได้เห็นสันสนีย์สวมเสื่อครุย

สำหรับลูกคนที่สามคือศิริอร ในขณะที่ยังศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ หนอมบอกกับลูกว่า อยากจะได้เห็นลูกได้รับพระราชทานปริญญบัตรจากพระหัตถ์ของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งจะทำให้เธอปีติยินดีจนน้ำตาไหลและภาคภูมิใจอย่างใหญ่หลวงที่สุดในชีวิตของแม่ที่มีลูกหญิงอยู่สามคนและได้ปริญญามหัตถ์ทั้งสามคน เมื่อศิริอรเข้าไปออก และกราบที่แผ่นอก รับพรรับความทราบความปรารถนาของแม่แล้ว แม่ก็บอกลูกว่า จากนั้นจะส่งลูกต่อไปศึกษาต่อที่สหรัฐอีกเป็นคนสุดท้าย แต่ความหวังที่หนอมจะได้เห็น ลูกต่อกลานเข้าไปรับปริญญบัตรจากพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่หนอม ตั้งใจและหวังใจไว้อย่างมากนั้น ไม่มี และภาพที่ปรารถนาจะได้เห็นลูกบินไปเรียนต่อ ที่สหรัฐ ก็ไม่มี เพราะหนอมจากลูกต่อไปเสียก่อน ก่อนที่ลูกก็จะประสบความสำเร็จ เช่นนั้น

ข้าพเจ้าอยากจะกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ใกล้ชิดอยู่กับการอบรมสั่งสอนของหนอมที่ได้ ให้กับลูกทุกๆ คนด้วยตนเองอยู่ตลอดเวลา หนอมถือเป็นหน้าที่สำคัญนักในการที่จะอบรม บ่มนิสัยลูกหญิงทั้ง ๓ คนให้มีความดีงาม มีคุณธรรมสูงและจิตใจสูง เช่นที่ท่านเจ้าคุณ ตาได้อบรมให้ไว้แก่หนอมในสมัยนั้น หนอมก็ถือหลักอันเดียวกันนั้นนั่นเอง เช่นการ ที่ลูก ๆ จะต้องไม่เป็นคนมักใหญ่ใฝ่สูง ไม่ขู่มั่นดินแคลนใคร เป็นมิตรที่ดีของเพื่อนฝูง เอาใจใส่อุปการะญาติพี่น้องตามสมควรและตามกำลังของตน หนอมพยายามยกตัวอย่าง ของประสพการณ์ต่าง ๆ ที่เธอได้เคยพบ ได้เคยเห็นมามากต่อมาก ให้ลูก ๆ ฟัง หนอม มักจะยกตัวอย่างปัญหาชีวิตและปัญหาในสังคมซึ่งเกิดขึ้นกับตัวหนอมเองมาแล้วในอดีตมาเล่าให้ลูก ๆ ฟัง และการแก้ปัญหาเหล่านั้นของหนอมก็ด้วยการประคับประคองให้ความ กิดความเห็นคำแนะนำของท่านเจ้าคุณตาและคุณยายมาตลอดเวลา เพราะฉะนั้นหนอม

จึงบอกลูกๆ ว่าจะต้องจำเรืกร้อยอย่างแม่ หนอมเรียกร้องให้ลูกๆ หนึ่งทั้ง ๓ คนสำนึกตัวเองอยู่เสมอว่า ไม่ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นกับส่วนตัวของตัวเองหรือปัญหาที่ใกล้ชิดกับเหตุการณ์อันจะเนื่องมาถึงตัวของตัวเองได้ หนอมจะถือว่าเป็นหน้าที่แหละเป็นความจำเป็นที่แม่จะต้องรับรู้ในปัญหาเหล่านั้นของลูกๆ อย่างเข้มงวด โดยเฉพาะก็คือความเป็นลูกหญิงของลูกทั้ง ๓ นั้น ลูกจะปฏิเสธการเรียกร้องของแม่ในเรื่องเหล่านี้ไม่ได้เป็นอันขาด หนอมบอกกับลูกว่า “ถ้าแม่ไม่รู้เรื่องราวอะไรที่หลัง โดยไม่ได้ออกมาจากปากของลูกแล้ว แม่จะเสียใจมากที่สุด” หนอมพยายามชี้ให้ลูกเห็นถึงประวัติ ตัวอย่างและพฤติกรรมของบุคคลบางคนในสังคม บางทีก็ในสังคมชั้นสูง ซึ่งลูก ๆ จะต้องไม่ถือเป็นเยี่ยงอย่างที่จะปฏิบัติตาม หนอมพยายามกล่อมชีวิตความคิดและจิตใจของลูก ๆ ทุกคนให้รู้เหตุรู้ผลในสิ่งที่ชอบ ที่ควร ในสิ่งที่ถูกต้องกับประเพณีนิยม และในสิ่งที่สังคมจะสรรเสริญ หนอมสอนลูก บางครั้งก็เหมือนจะวิงวอนขอร้อง บางครั้งก็คัดค้านอย่างเด็ดเดี่ยว แต่บางครั้งหนอมก็คือเพื่อนเล่นที่เหมือนอยู่ในวัยเดียวกับลูก ๆ นั่นเอง เพราะฉะนั้นลูก ๆ จึงรักและบูชาหนอม เกิดทุนหนอมเป็นแม่พระเป็นชีวิตจิตใจที่ยิ่งใหญ่ของลูก ๆ หนอมเน้นและย้ำถึงความดีและความเสียสละที่ลูกหญิงอาจจะต้องได้รับ โดยความประมาทและรู้เท่าไม่ถึงสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่ลูกจะต้องระมัดระวังอย่างเข้มงวดอย่างกวัดขั่นทีเดียว หนอมนั้นรู้จักนิสัยใจคอของลูกดี รู้จักความต้องการของลูกและรู้จักทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นความปรารถนาของลูก ๆ เช่นเดียวกัน ลูกๆ ก็รู้จักหนอมแม่ของเขาเหล่านั้นเหมือนกับรู้จักตัวของตัวเองดี เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงยืนยันได้ว่าแม่และลูกทุกคนจึงมีแต่สายรักสายเลือดที่ไหลวนเวียนเชื่อมโยงกันอยู่ด้วยความทนุถนอม และด้วยการพร้อมจะเสียสละระหว่างกันอย่างสูงลิ่ว ข้าพเจ้าจึงมีความภาคภูมิใจที่ได้รับชีวิตของลูกเหล่านั้นมาจากชีวิตของหนอมโดยตรง

คุณสมบัติต่าง ๆ ของหนอมที่เล่ามา แม้จะค่อนข้างยืดยาวอยู่แล้วก็ตาม แต่ข้าพเจ้ายังไม่คิดว่าควรจะให้จบสิ้นเสียเพียงแค่นี้ อย่างน่าเสียดายในชีวิตและเกียรติคุณ

พ่อแม่และลูกทั้งสาม

ความงดงาม ความดีของหนอม ภรรยาที่รักยิ่งของข้าพเจ้า เพราะหนอมยังมีสาระสำคัญ ในชีวิตที่สมควรจะนำมาเล่าเพิ่มเติมต่อไปอีกว่าหนอมเป็นคนขยันขันแข็ง มานะและอดทนอย่างเยี่ยมยอด เรื่องที่จะเจ็บไข้ได้ป่วยเพียงเล็กน้อยแล้ว รีบไปหาหมอทันที, ไม่มีเมื่อหนอมมีใบหน้าซีดเผือกไป ข้าพเจ้าและลูก ๆ ก็มักจะไต่ถามหนอม หนอมก็จะตอบเสแสร้งไปทุกครั้งว่า “ไม่เป็นไรหรอกลูก แม่ เวียนศีรษะเพียงเล็กน้อยเท่านั้น” เมื่อลูกอ้อนวอนให้แม่ทานยา แม่ก็จะตอบต่อไปอีกว่า “ทานแล้วละลูก ไม่ต้องห่วงแม่ เดี่ยวแม่ก็หายเอง” คุณเภาเกิด หนอมช่างเพียรพยายามทุกประการที่จะให้คำตอบที่แนบเนียน และละมุนละไมเพื่อให้ทุกฝ่ายทั้งสามีและลูก ๆ คลายความอวรณ์และกังวลใจ สบายใจ นี่แหละหนอม ชีวิตของหนอม จิตใจของหนอมเป็นเช่นนี้เอง จากคุณธรรมประจำใจ

อันสูงที่ข้าพเจ้าและลูก ๆ คิดว่าจะหาภรรยาและหาแม่เช่นหนอมนี้ คงหาได้ยากเสีย
แล้วละกรรมัง ก็ทำไมจะไม่เป็นเช่นนั้นเล่า แม่เธอจะเจ็บไข้ได้ป่วยเพียงเล็กน้อยหรือ
รุนแรงเพียงไหน ก็ยังมีแต่ความเป็นห่วง ความกังวลใจ ความกลัว กลัวว่าลูกและ
สามีจะเป็นทุกข์จะไม่สบายใจ หนอมช่างกลัวสิ่งเหล่านั้นจะเกิดแก่ลูกและสามีเสียจริง ๆ
หนอมที่ต่อลูกและสามีถึงปานฉะนี้ จนกระทั่งพวกเราในครอบครัวมองดูกันด้วยนัยน์ตา
ปริบ ๆ ตรงที่ไม่รู้ว่าถ้าหนอมไม่รู้ จะระบายความดีให้ลูกและสามีต่อไปอีกอย่างไรดี
หนอมจะเป็นทุกข์ใจทรมานใจแค่ไหน เราก็ไม่อาจรู้ได้ นี่แหละชีวิตมนุษย์ ความ
ผูกพันและความรักใคร่อย่างสุดซึ้งและลึกซึ้งภายในครอบครัวของเรา มีผลถึงปานฉะนี้
อนิจจา ! ธรรมชาติที่โลกสร้างสรรค์จิตใจมนุษย์ชาติให้มีความรู้สึกเช่นนั้น กำนะหนักเกิด
ขึ้นมาเอง แต่แล้วก็โลกนั่นเองแหละ ได้เป็นผู้ทำลายให้พินาศย่อยยับไปกับหัตถ์ของโลก
เอง เมื่อข้าพเจ้าเขียนมาถึงตรงนี้ หูข้าพเจ้าก็เริ่มแว่วจะได้ยินเสียงระอื้นของลูก ๆ ที่เฝ้าอยู่
ล้อมรอบเตียงนอนของหนอม เมื่อตอนจะเข้านอนเมื่อเที่ยงวัน เ็นวันนั้น อย่างกระวนกระวายใจ
มันช่างเป็นเพียงวันที่แสนจะสุดเศร้าและระทมทุกข์อะไรปานนั้น ลูก ๆ ได้แต่โผผวาเข้า
กอดแม่และพ่าร่ำเรียกแต่ว่า “แม่ซา-แม่ซา” ทั้งลูก ทั้งสามี ทั้งคุณแม่บังกล้าของหนอม
เองและญาติพี่น้องของเราที่มารุมล้อมรอบหนอมเมื่อเที่ยงวันนั้น ได้เพียรพยายามทุกวิถี
ทางที่จะขวางกั้นและต่อสู้ กับหัตถ์มฤตยูไว้นานสุดความสามารถ เพื่อที่จะไม่ให้หัตถ์ที่
น่าเกรงขามนั้น บังอาจเอื้อมเข้ามากระชากวินญาณของหนอมได้สำเร็จ, สัมกับความ
เสียใจโหดทารุณของมัน แต่แล้ว เราก็กั้นทางอิทธิพลอันน่ากลัวนั้น, ไม่สำเร็จจนแล้ว
จนรอด

หนอมนั้นมีโรคประจำตัวอยู่ประการหนึ่ง คือความดันโลหิตสูง ข้าพเจ้าเคยนำ
เธอไปพบกับนายแพทย์ซึ่งตรวจแล้วก็บอกว่า อาการของหนอมไม่ใช่จะถึงกับขั้นที่น่าวิตก
อะไร หนอมเคยไปรับการรักษาพยาบาลทางมตลุมมาครั้งหนึ่งเมื่อราวแปดปีมาแล้ว
ตั้งแต่บัดนั้นมาก็มีอาการเป็นปกติเรื่อยมา จนกระทั่งอาการดังกล่าวแล้ว ได้เริ่มแปรเปลี่ยน

เคลื่อนไหวไปอย่างผิดปกติกำเนิดเกิดขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง แต่แม้กระนั้นหนอมก็ยังพยายามบ่มบักตาสมีและลูก ๆ เพื่อไม่ให้เกิดความวิตกกังวลในอาการของเธอ นอกจากจะนำความหนักใจนั้นไปหารือกับพวกเพื่อน ๆ และได้รับการแนะนำให้ไปรักษาโดยวิธีศัลยกรรมที่ศิริราชพยาบาล หนอมอยู่ที่ศิริราชไม่ได้นานนัก เมื่อเห็นว่าอาการไม่ดีขึ้น พวกเราจึงจัดการย้ายหนอมมาที่จุฬาลงกรณ์เพื่อความสะดวกบางประการ แต่แล้ว ความเคราะห์ร้ายก็จู่โจมมาถึงพวกเราจนได้ อาการของหนอมมีแต่ทรึงกับทรุด และจากนั้นก็ทรุดลงเรื่อยไปตามลำดับ จนกระทั่งได้อุบัติเหตุอันร้ายหลายอย่างที่ระบุงบว่า ชีวิตของหนอมจะอยู่ในอ้อมกอดแห่งความรักและดูแลของตาสมีและลูก ๆ ต่อไปอีกไม่นานนัก พวกลูก ๆ นั้น ไม่ต้องพูดถึง เมื่อเห็นใบหน้าที่แสนจะซีดเซียวของแม่บังเกิดเกล้า ในตอนที่พยายามจะก้มมือให้ลูกเข้าไปหา เพื่อที่จะโอบกอดลูกให้ประทับใจและประทับความรักจากนารักของแม่บังเกิดเกล้าเป็นครั้งสุดท้าย ลางร้ายนั้นเสมือนเสียงแว่วที่มาจากสายลมว่า “หนอมจงกอดประทับลูกให้นาน ๆ เข้าเถิด เพราะอีกไม่นานนัก หนอมก็จะไม่ได้กอดลูกอีกแล้วจนชั่ววันจันทร์” เพราะฉะนั้นลูก ๆ จึงแสนจะเศร้าใจ เมื่อแม่บังเกิดเกล้าถึงร่างเธอเข้าไปโอบกอดไว้และจุมพิต ข้าพเจ้าได้แต่เห็นหยาดน้ำตาของลูก ซึ่งไหลริน ไหลไม่หยุดไหลไม่หย่อน ทั้ง ๆ ที่พยายามไปแอบซ่อนเร้นเก็บน้ำตาไว้ไม่ให้แม่เห็น ลูกทุกคนได้แต่นำอสุชลมาหลังไหลราวกับจะเป็นกระแสน้ำที่แสนจะเยือกเย็น อยู่ข้างนอกห้องนอนของแม่ เหมือนเจตนาจงใจจะให้มันเป็นสายธาราสายใหญ่ที่จะหลังไหลไปผลักดันชีวิตของแม่ ให้หลุดพ้นเป็นอิสระจากกรงเล็บของพญามัจจุราชที่แสนจะน่าสะพึงกลัว, ให้จงได้

ในที่สุด วาระสุดท้ายของหนอมก็ได้มาถึง

วันนั้นเป็นวันสุดท้าย ที่ข้าพเจ้าและลูก ๆ จะได้มีโอกาสเห็นหนอมลื้มตาดูข้าพเจ้า และกวาดสายตาที่ร่วงโรยไปสบสายตาของลูก ๆ ทุกคน, อย่างแสนจะเหน็ดเหนื่อยดวงใจเต็มประดา ข้าพเจ้ามองดูนัยน์ตาหนอมเกือบจะเรียกว่าเป็นครั้งสุดท้ายในชีวิตของเราที่

มองดูกันมาเกือบ ๓๐ ปีเต็ม นัยน์ตาของหนอมมีแต่ประกายโศกและรันทด คล้ายกับจะเพียรพยายามเรียกร้องให้พวกเราทั้งสามมีและลูก ๆ นุชเธอออกมาจากอุ้งหัตถ์ของพญามัจจุราชให้จงได้ ทั้งๆ ที่สายตาของหนอมเองก็กำลังรายงานข้าพเจ้าอยู่ว่าคงจะไร้ผล ! ข้าพเจ้าหมดความสามารถที่จะมองดูใบหน้า มองดูนัยน์ตาและมองดูริมฝีปากของหนอมที่กำลังกระเพื่อมขึ้นและลงอีกต่อไป จึงลุกเสียวออกมานอกห้อง ทุกสิ่งทุกอย่างบอกกับข้าพเจ้าอย่างแน่ชัดว่าชีวิตระหว่างข้าพเจ้าและหนอมจะสิ้นสุดลงเพียงไม่อีกกี่วินาทีข้างหน้า ! เช่นวินาทีที่เคลื่อนไหวอยู่ที่ข้อมือของข้าพเจ้าอย่างรวดเร็ว เหมือนตุลากลางชีวิตที่กำลังอ่านคำพิพากษาชีวิตของหนอม ใกล้เวลาที่จะถึงวาระสุดท้ายแห่งคำพิพากษานั้นอยู่ร่ำไรแล้ว !

คุณแม่และลูก ๆ กำลังห้อมล้อมอยู่รอบเตียงนอนของหนอม ทุกคนกำลังใช้ผ้าซับหน้าตา ข้าพเจ้าต้องเบือนหน้าหนีจากภาพนั้นอีกครั้งหนึ่ง ก็พิโรธเอ๋ย อีกไม่กี่นาที เวลาที่รออยู่ข้างหน้าชีวิตของหนอมนั้น เป็นเวลาที่เพชรฆาตแห่งชีวิตได้กระชากตามมฤตยูมาจ่ออยู่ที่ดวงใจน้อย ๆ ของหนอมที่รักยิ่งของข้าพเจ้าแล้ว

ไม่ต้องพูดถึง ภาพนั้นเป็นภาพที่ทำให้ข้าพเจ้าแทบจะสิ้นสติในฉับพลัน ข้าพเจ้าพยายามจับจ้องอยู่ที่ใบหน้าของสองนายแพทย์ซึ่งกำลังเคร่งเครียดอยู่กับอาการหนักของหนอมในขณะนั้น หนอมหลับตาพริ้ม และดูประหนึ่งคล้าย ๆ จะยิ้มเป็นครั้งสุดท้ายให้แก่ข้าพเจ้าและลูก ๆ แต่อนิจจา ! มันเป็นรอยยิ้มของผู้ปราศรัยอย่างราบคาบเสียแล้ว ใบหน้าของเธอซีดลงและซีดลงเป็นลำดับ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า จะยังเหลือเวลาอีกเพียงเล็กน้อยเต็มที่ ที่ชีวิตของเธอจะยังคงเป็นชีวิตอยู่อีกต่อไป หูของข้าพเจ้าแว่วแต่เสียงมัจจุราช ที่มาเรียกเคาะชีวิตหนอมอยู่อย่างถึบ ขณะนี้นายแพทย์แห่งโรงพยาบาลดอนหายไจยาว พร้อมกับรถบนเครื่องฟังเสียงออกไปจากแผ่นนอกที่ครอบคลุมดวงใจของหนอมแล้วเดินกลับออกไปจากห้อง ลูก ๆ เกือบจะกลาเข้าไปกอดและไปกราบนายแพทย์เพื่อจะวิงวอนให้เขากลับมาก่อน เพื่อความหวังโดยไม่มีเหตุผลว่า เพื่อแม่จะได้รอดชีวิต โธเอ๋ย !

ก็เสียงที่มีจรัลราชมาเคาะประตูเรียกชีวิตหนอนนั้น มันเป็นเสียงที่กระชั้นชิดและถี่เข้ามา
ทุกทีแล้ว

หนอนยังนอนหลับตาพริ้ม ริมฝีปากของเธอเผยขึ้นสองสามครั้ง ขณะที่ลมพัด
แรงจัดจนกระทั่งผ้าบังตาสีขาวสะอาดรอบห้องหนอนปลิวสะบัด แล้ว.....เธอก็จาก
ไป ! อย่างสงบ ! !

หนอนจากข้าพเจ้าและลูก ๆ ไปเมื่อเธอมีอายุได้ ๔๘ ปี อันที่จริงก็ยังเป็นเวลาที่
หนอนควรจะทำคุณประโยชน์ให้แก่มนุษยชาติ ควรจะเป็นขวัญใจของครอบครัว และ
ควรจะเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นความหวังของลูก ๆ และของข้าพเจ้าไปอีกนานทีเดียว
ถ้าทุกของมฤตยูไม่เหินมโหดพอที่จะฉุดกระชากวิญญาณของเธอให้จากลูก ๆ และสามีที่รัก
หนอนยิ่งกว่าดวงใจ, ไปเสียก่อน

แม้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้พระราชทานคติเตือนใจไว้
สำหรับการจากไปจากพิภพนี้ของใครก็ตามว่า

“สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงธรรม ทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย
สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา สิ่งนั้นไม่เป็นของเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวของเรา ดังนี้ ความตายใด ๆ ของ
สัตว์ทั้งหลายความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย”

ข้าพเจ้าก็ยังรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่จะก่นสะกิดขัดขวางความโศกสลดถึงหนอน ภรรยา
ที่รักของข้าพเจ้า ได้ยากเย็นเต็มที

ไร.....หนอนของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่มีหนอนแล้วจริง ๆ หรือนี้ ?

พระพุทธรูปรจนะเองก็ได้พยายามที่จะให้ทุกคนสะกิดความโศกกำสรดไว้สำหรับ
การจากพรากของคนที่เป็นดวงใจ จนสุดความสามารถ แม้แต่

รูป ชีรติ มจฺจانی นามโคตฺตํ น ชีรติ
“รูปร่างเท่านั้นย่อมดับสูญไป แต่ชื่อเสียงเกียรติคุณความดีหาได้ย่อยยับ
สูญสิ้นไปด้วยไม่”

แต่ข้าพเจ้าก็ยังหลีกเลี่ยงเสียงสะท้อนและคำรำพัน ที่จะต้องรำพันถึงหนอมอยู่ใน
หัวใจอย่างไม่ว่างเว้น, ไม่ได้จนกระทั่งบัดนี้ ข้าพเจ้ายังไม่อยากจะเห็นจิตการณที่
กำลังพุ่งรุ่งโรจน์ไปด้วยพระเพลิงที่กำลังเผาผลาญร่างของหนอมเลย เพราะข้าพเจ้า
คิดว่า วันนั้นจะเป็นวันที่จะทำให้ข้าพเจ้าจะพะวักพะวนหัวใจยิ่งขึ้นอีกเพียงไหน

อนิจจา หนอม ภรรยาที่รักสุดใจของข้าพเจ้า วิญญาณของหนอมกำลัง
ล่องลอยอยู่ไหนไหนเล่าในบัดนี้ ?

ความคิดนึกของข้าพเจ้ายังวนเวียนสับสนด้วยเรื่องของหนอมอยู่ต่อไป แม้ว่า
กรรมที่ที่หนอมประกอบไว้เกือบครึ่งศตวรรษแล้วนั้น จะไม่อาจหยุดยั้งความพินาศที่เกิด
แก่ชีวิตของหนอมจนได้ เมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๐๘ ณ เวลาเที่ยงเศษได้ก็ตาม แต่
ทุกครั้งที่ข้าพเจ้าได้รำลึกนึกไปถึง

พฤษภาทศ
โททนต์เสน่งคง
นรชาติวงววย
สถิตย์ทั่วแต่หัวดี

อิกกุญชรอันปลดปลง
สำคัญหมายในกายมี
มลายสิ้นทั้งอันทรย์
ประดับไว้ในโลกา ฯ

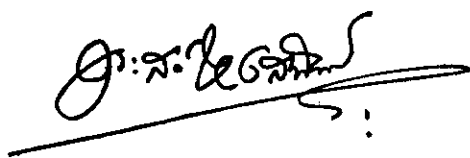
อย่างน้อย, ก็พอจะมีอิทธิพลจงใจให้ข้าพเจ้าภาคภูมิใจอยู่บ้างสำหรับชีวิตของหนอม
ภรรยาที่รักของเพื่อนที่ซื่อสัตย์ตลอดชีวิตว่า หนอมมีคุณค่าและเกียรติคุณเพียงพอ
สำหรับนิพนธ์บทนี้แล้วอย่างเปรียบพร้อมและโดยไม่ต้องอธิบายรายละเอียดต่อไปอีก

จินตกวีเอกของเมืองไทยคนหนึ่งได้เคยยื่นพรำพรำพรณที่หน้าจิตกาธาน เมื่อวัน
ร่างของเมียรักของเขา กำลังถูกเผาผลาญอยู่ภายในกองเพลิงต่อหน้าต่อตาเขาเองและ
หยาดน้ำตาที่กำลังไหลรินอาบไปทั้งใบหน้าของเขาว่า

“จะหางามสามภพตลบหา
จะหาเหมือนแก้วตาหาไม่ได้
จนกระทั่งสุดหล้าสุราลัย
ลับมีดไปใจจะขาดอนาถเอ๋ย ฯ

ขออาณิสงส์ผลบุญและกรรมดีทั้งหลายที่หนอม—**ณอม หงสนันท์** ประกอบไว้
ในพิภพชั่วชีวิตของเธออันเป็นเวลาครึ่งศตวรรษแล้วนั้น จงทลบันดาลห้อมล้อม
วิญญาณของหนอมให้ไปถึงสัมปรายภพด้วยความสุขและสงบ

ขอปวงเทพเจ้าแห่งวิมานสถานทั้งหลายจงโปรดทรงพระเมตตาต้อนรับวิญญาณ
ของหนอมผู้เป็นสุกัทรักของข้าพเจ้าไว้ในความคุ้มครองของพระองค์ด้วยเทอญ.

(นายประสงค์ หงสนันท์)

สารบัญ

(คำบรรยายหลักพระพุทธศาสนาอบรมผู้จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี 2508)

ครั้งที่	เรื่อง	หน้า
1.	ความหมายของคำว่า “ธรรมะ”	๑
2.	ความหมายของคำว่า “ศีลธรรม”	๒๓
3.	ความหมายของคำว่า “จริยปรัชญา”	๔๕
4.	ความหมายของคำว่า “ศาสนา”	๖๑
5.	ประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา”	๘๕
6.	ปริทรรศน์ของพระพุทธศาสนา	๑๐๙
7.	การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา และ พุทธประวัติ	๑๒๗
8.	ทุกข์ และ เหตุให้เกิดทุกข์	๑๔๑
9.	ความดับทุกข์ และทางให้ถึงความดับทุกข์	๑๗๙
10.	วิธีการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา	๒๐๕

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๑/๒๕๐๘

เรื่อง ความหมายของคำว่า “ธรรมะ”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๔ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านจะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายในครั้งแรกนี้ อาตมาอยากจะกล่าวถึง หัวข้อของการอบรม ที่รวมอยู่ในคำพูดเพียง คำเดียวว่า “ธรรม”. หัวข้อการอบรมของเราเมื่ออยู่ว่า “ศีลธรรม หลัก พระพุทธศาสนาและ วิถีปฏิบัติ”; หมายความว่าเราจะทำความเข้าใจกันถึงเรื่องหลักศีลธรรม, หลักพระพุทธศาสนา, แล้ววิถีปฏิบัติ มี ๓ หัวข้อ สองหัวข้อแรกที่ว่า ศีลธรรม และ หลักพระพุทธศาสนา นี่เป็นเรื่องหลักวิชา หรือเป็นทฤษฎี; หัวข้อสุดท้ายที่ว่า วิถีปฏิบัตินี้ เราหมายถึงตัวการปฏิบัติโดยตรง.

สำหรับวันแรกนี้ อาตมาอยากจะชี้ให้เห็นหลัก หรือความสำคัญข้อหนึ่ง ซึ่งจะช่วยให้อ่านเรื่องต่าง ๆ ต่อไปข้างหน้าได้โดยง่าย; ตลอดถึงเรื่องต่าง ๆ ทุก

เรื่องเกี่ยวกับศีลธรรม หรือศาสนา ที่ท่านทั้งหลายจะได้ศึกษาต่อไปจนตลอดชีวิต ด้วยเข้าไป. ศีลธรรม หลักพระพุทธศาสนา และวิปัสสนา ๓ คำนี้ขึ้นอยู่กับ ความหมายของคำพูดเพียงคำเดียว คือคำว่า “ธรรม”, ที่น้อยอยากจะเตือนให้ช่วย กันระลึกว่า ที่แล้ว ๆ มา เรารู้จักคำว่า “ธรรม” นี้น้อยเกินไป แคบเกินไป หรือ เพียงบางส่วน; ฉะนั้น เมื่อได้ยิน อาตมาว่าทั้งหมด ขึ้นอยู่กับคำ ๆ เดียวนี้คงจะ จงน.

ขอให้เข้าใจไว้ว่า เราจะทำความเข้าใจกันว่า คำพูดว่า “ธรรม” เพียง คำเดียวนี้ เป็นคำพูดคำเดียวที่ประหลาดที่สุด, ที่อัศจรรย์ที่สุดในโลกก็ว่าได้ ใน พวกคำพูดหรือภาษา; เพราะว่ามันหมายถึงสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์รู้จัก; นี่ขอทำ ความเข้าใจไว้อย่างน่อก่อน. ที่เราได้ยินคำว่า ธรรมะ คู่กันหรือตรงกันข้ามกับคำว่า “อธรรม”; ธรรมกับอธรรมนี้ เราก็เลยเข้าใจว่า มันเกิดเป็นสองชั้นแล้ว; ที่แท้ ๕ สิ่งที่เราเรียกว่า อธรรมก็คือธรรม, เป็นธรรมฝ่ายผิดเขาเรียกว่า อธรรม.

ที่นี้เรามาเสียเวลากันสักหน่อยหนึ่งจะดีกว่า เพื่อที่จะทำความเข้าใจคำว่า ธรรมะ. ภาษาบาลี ธรรมะ, ธมฺม ภาษาบาลีเป็นรูปอย่างนี้, ภาษาสันสกฤต ธรรม, เป็นภาษาไทยเราเขียน ธรรม ที่พูดว่าธรรมนั้น มันหมายถึงธรรมที่ไม่เป็นธรรม; คือธรรมที่ไม่ใช่ธรรม; แต่ก็เป็นธรรม อย่างหนึ่งด้วยเหมือนกัน. ที่ว่าจะเป็นคำที่ ประหลาดที่สุด ก็ตรงที่ว่าเมื่อจะต้องแปลเป็นภาษาอื่นแล้วไม่มีคำ. ภาษาไทยก็โชคดี อยู่ที่ว่าไม่ได้แปล; ได้ใช้คำว่า ธรรมนั้นไป ตามเดิมเหมือนภาษาบาลีหรือสันสกฤต. ๕ ที่นี้หน้าหัวที่พวกฝรั่ง, ภาษาอังกฤษ, ภาษาอื่น ๆ ที่เขาจะพยายามแปลคำว่า ธรรม ๕ นี้ แปลกันไป ๆ มากขึ้น ๆ ๆ จนถึง ๓๐ กว่าคำ, คำแปลของคำว่า ธรรม; เพราะ มัน หมายความว่าถึงสิ่ง ทุกสิ่ง ทุกแง่ ทุกมุม ทุกประเภท ผลสุดท้ายยอมแพ้คือ

ไม่แปล. ที่นี้คำว่า “ธรรม” นี้ไปอยู่ในคำประเภทภาษาอังกฤษแล้ว ใช้คำว่า ธรรมเฉย ๆ เป็นคุณศัพท์ว่า Dharmic ไปเลย นี่เดียวเราจะเห็นว่าทำไมถึงเป็นอย่างนี้. ในภาษาอื่น ๆ นั้นไม่มีคำใดคำหนึ่งซึ่งจะหมายถึงสิ่งทุกอย่างได้, สำนวนอยู่แล้ว มันไม่มีคำ ที่จะหมายถึงสิ่งทุกอย่าง นับตั้งแต่พระเป็นเจ้าลงมาถึงทุก ๆ สิ่ง ที่เป็นรูป-ธรรมนามธรรม, การกระทำ ความคิดความนึก ความดีความชั่ว ความอะไรต่าง ๆ นั้น, หมดทุกสิ่งที่มีมนุษย์รู้จักมันไม่มี. แต่มันนามหัตถจริยที่ว่า ในภาษาบาลีมันมีคำว่า “ธมฺม” หรือว่าจะยกตัวอย่างว่า บัญญัติสักพันก็หมื่นก็แสนบัญญัติตาม, เมื่อถามว่าคืออะไร เพื่ออะไร โดยอะไรแล้ว มันตอบได้ด้วยคำตอบคำเดียวว่า “ธรรม” ทั้งนั้น; เพราะว่าเป็นทุกสิ่ง ก็เพราะธรรม ไม่มีทุกสิ่งก็เพราะธรรม; เพราะคำว่า “ธรรม” มันหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้น. ที่นี้ท่านจะเข้าใจได้โดยพิจารณาจนถึงคำว่า “ธรรม” นี้ สำหรับวันนี้นะ.

คำว่า ทุกสิ่ง น ที่เรารู้กันอยู่ในภาษาไทยธรรมดา นั้น หลักเกณฑ์มันไม่ใคร่จะสมบูรณ์; แต่ในภาษาบาลี หรือหลักธรรมะในทางศาสนาแล้วสมบูรณ์; เช่น สิ่งทุกอย่างแบ่งออกเป็น ๒ พวก. พวกที่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยช่วยสร้าง ช่วยทำให้ขึ้นมา อย่างหนึ่ง; แล้ว สิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย อะไรมันเป็นของมันได้เอง นึกออกอย่างหนึ่ง; เมื่อเราพูดทั้งสองอย่างนี้มันกินความหมด เช่นว่า พระเป็นเจ้ามันเป็นได้เอง. แต่ว่าสัตว์ทั้งหลายพระเป็นเจ้าสร้างขึ้น อย่างนี้เป็นต้น. หรือว่าสิ่งของต่าง ๆ ที่เราเห็นอยู่นี้ ต้องมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งจึงมีขึ้น; แล้วสิ่งที่ไม่ใช่เหตุไม่มีปัจจัยก็มีแต่นิพพานอย่างเดียว นี่เป็นต้น.

ที่นี้หลักที่เราจะเรียกสิ่งทั้งปวงอีกคำหนึ่งก็คือ ตามหลักบาลีว่า สิ่งที่ดี สิ่งที่ไม่ดี แล้วสิ่งที่พูดไม่ได้ว่า ดีหรือไม่ดี. คำว่า กุศล หรือกุศลธรรม แปลว่า

สิ่งที่ดี; คำว่าอกุศลธรรมแปลว่าสิ่งที่ไม่ดี; คำว่าอัปายกธรรมแปลว่าสิ่งที่พูดไม่ได้
ว่าดีหรือไม่ดี. แล้วท่านทั้งหลายลองคิดดูว่ามันเหลืออะไร มันไม่มีแล้ว. ถ้าเราจะ
ใช้หลัก ๓ หลักนี้มันหมายถึงทุกสิ่ง, แม้ที่เราจะแยกเอามาตามชอบใจเรา; พวกกัน
ว่า ความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรมอะไรทำนองนี้, มันก็รวมอยู่ในคำว่า
ธรรมทงนฺน; ทตถเป็นธรรม, ที่ไม่ตกเป็นธรรม, ที่พูดไม่ได้ว่าดีหรือไม่ดี
ก็เป็นธรรม; ก็คือธรรม. เพราะคำว่า “ธรรม” มันไม่ได้หมายความว่าดีหรือ
ไม่ดีโดยเด็ดขาด. แต่ในภาษาไทยนี้ทำยุ่งตรงที่ว่า ถ้าธรรมะละก็หมายถึงดี, ไม่ได้
หมายถึงสิ่งที่ไม่ดี, หรือสิ่งที่ไม่ได้บอกว่าดีหรือไม่ดี. ถ้าท่านเรียนภาษาบาลีท่านจะ
ได้ยินคำว่า “เมฎนธรรม” คือธรรมะสำหรับคนคู่ สำหรับคนเป็นคู่ การประกอบ
เมฎนธรรมก็คือประกอบกิจระหว่างเพศ นี้ก็ยังเรียกว่าธรรม นี่หมายความว่า
กระทำก็เรียกว่าธรรม จึงไม่มีอะไรที่ไม่ใช่ศัพท์กลาง ๆ ว่า “ธรรม” ยกตัวอย่าง
ให้เห็นเท่าที่พอจะเห็นได้ก่อน สำหรับคำว่า “ธรรม” ไม่ยกเว้นอะไร.

หนึ่งจะพูดให้ **มี**หลักสำหรับศึกษาต่อไป และที่จะเป็นหลักที่แน่นแฟ้นมี
 ประโยชน์. เมื่อท่านถูกถามว่าธรรม คืออะไร; คำว่า ธรรมใน ที่นี้อาจหมายถึง
 ธรรม, หรือ ธรรมใน บาลี, หรือ ธรรม ในภาษาสันสกฤต; บางที่เราเรียกว่า
 “ธรรม”, บางที่เราเติม สระอะเข้าไปเป็น “ธรรมะ”, บางที่เราเรียกสั้น ๆ ว่า
 ธรรม, แต่มันเป็นคำเดียวกัน.

ทีนสำหรับหลักพุทธศาสนาเมื่อถามว่า **ธรรมคืออะไร** ; อย่างที่เราดูพวก
ชาวต่างประเทศถามว่า **ธรรมคืออะไร** เมื่อเราตอบตามหลักที่สมบูรณ์ของพุทธ-
ศาสนา เราก็ตอบได้ว่ามีอยู่ ๓ ประเภท คือ:- **ตัวธรรมชาติ** นั่นเอง ประเภทหนึ่ง
ก็เรียกว่า **ธรรม** ; แล้วตัว **กฎเกณฑ์** กฎต่าง ๆ ของธรรมชาตินั้นก็เรียกว่า **ธรรม** ;

อันที่ ๓ คือ **หน้าที่** ๆ จะต้องกระทำให้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ^{๕๔} เรียกว่า **ธรรม**.

โดยย่อ ๆ เข้าใจกันเสียทีก่อนว่า คำว่า **ธรรมชาติ** ^{๕๕}นี้หมายถึงสิ่งที่มันมีอยู่เอง เป็นอยู่เอง; เป็นสิ่งที่เป็นรูปธรรม มีรูปร่างอย่าง^{๕๖}นี้^{๕๗}; หรือไม่มีรูปร่างเป็นเพียง ความคิด ความนึก ความรู้สึก อะไรก็ได้; หรือว่าเป็นสิ่งสูงสุด ที่เรียกว่า “นิพพาน” คือไม่ใช่ทั้งสองสิ่ง^{๕๘}นี้^{๕๙}; เรียกว่าธรรมชาติ. คือนับตั้งแต่ ดิน น้ำ ลม ไฟ จนกระทั่งฝุ่น ก้อนหิน ก้อนดิน ต้นไม้ ภูเขา รูปธรรมต่าง ๆ ^{๖๐}นี้; จนมาจนกระทั่งความคิด ความนึก ความดี ความชั่ว ความงาม ความจริงอะไรก็ตาม ที่เป็นนามธรรม กระทั่งนิพพาน; ซึ่งเป็นสิ่งที่จะต้องศึกษาจึงจะเข้าใจ ^{๖๑}นี้^{๖๒}ก็คือธรรมชาติ^{๖๓}ทั้งนั้น. ในภาษาบาลีใช้คำว่าธรรมชาติ เช่น คำว่า**นิพพาน**^{๖๔}**นี้แปลว่า** **ธรรมชาติ** ^{๖๕}เป็นระดับของสิ่ง^{๖๖}ทั้งปวง. สิ่งทั้งปวงแบ่งเป็น นาม เป็น รูป แล้วก็นิพพาน เป็นที่^{๖๗}ดับเป็นที่สุดของสิ่ง^{๖๘}ทั้งปวง; แต่ทั้งหมดก็เป็น ธรรมชาติ; ฉะนั้นเข้าใจไว้ทีหนึ่งก่อนว่าธรรมชาติทั้งหมดบรรดาที่มนุษย์รู้จัก.

ทีนี้มาถึง **กฎของธรรมชาติ**, ธรรมชาติทุก ๆ อัน ทุก ๆ ชั้น ทุก ๆ สิ่ง จะต้อง^{๖๙}มีกฎ; เช่นว่าอัน^{๗๐}นี้ เราเรียกว่ารูปธรรม เป็นของมีรูป อย่าง^{๗๑}นี้ มันก็ต้องมีกฎที่มันจะต้องเปลี่ยนแปลง; หรือมันจะต้องเป็นอย่าง^{๗๒}นั้น อย่าง^{๗๓}นี้ มีกฎว่าไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลง สลาย เกิดขึ้นดับไป อะไรทำนอง^{๗๔}นี้. หรือแม้ที่สุดแต่ว่า นานเป็นธรรมชาติ ^{๗๕}นานก็ต้องมีกฎเกี่ยวกับธรรมชาติ; เช่นว่า พอถูกความร้อน เท่านั้นเท่านั้น จะต้องเปลี่ยนอย่าง^{๗๖}นั้นอย่าง^{๗๗}นี้; เช่นความร้อนศูนย์ก็เป็นน้ำแข็ง; ความร้อน ๑๐๐ มันก็เป็นแก๊สหายไปอย่าง^{๗๘}นี้เป็นต้น. มันมีกฎของมัน ตัวนั้นเป็นธรรมชาติ และกฎของน้ำต่าง ๆ ^{๗๙}นี้^{๘๐}ก็เรียกว่ากฎธรรมชาติ. ^{๘๑}นี้เรื่อง **วัตถุ** ก็เป็นอย่าง^{๘๒}นั้นทุกอย่างทุกสิ่ง.

วิทยา ที่ว่าเหมาะที่สุดนั้นมันจะอยู่ได้ ; ถ้ามันไม่เหมาะแล้วมันจะไม่อยู่ คือมันจะ
สลาย มันจะสูญหายไปเสียก่อนหน้านั้น. ฉะนั้นเราจึงมีหน้าที่ ที่จะทำให้ถูกต้อง
กลมเกลียวกันไปกับกฎธรรมชาติเพื่อชีวิตรอดอยู่ได้. แล้วยังถามว่าไม่ใช่ชีวิตของ
คน ๆ เดียวนั้น ; ยังจะต้องเป็นชีวิตของผู้ที่จะต้องสืบต่อกันด้วย ธรรมชาติบังคับให้มี
หน้าที่ที่จะต้องทำให้เกิดความรอดของชีวิตที่จะต้องสืบต่อกันด้วย ฉะนั้นการสืบพันธุ์
ให้มนุษย์ยังคงมีอยู่ในโลกจึงกลายเป็นหน้าที่ตามธรรมชาติไปด้วย ; นักเรียกว่าเพื่อ
อยู่รอดของมนุษย์ด้วยเหมือนกัน. เพราะคำว่า มนุษย์ มิได้หมายถึงคนเพียงคน
เดียวหรือชั่วคนเดียว มันหมายตลอดกาล ; ฉะนั้นหน้าที่มันจึงต้องต่อสู้เพื่อให้ชีวิต
รอดอยู่ ตลอดถึงมีพืชพันธุ์เหลืออยู่รอดอยู่.

ที่นี้คนเราแม้จะมีชีวิตอยู่ ไม่ตาย เป็นอยู่ได้, มีอาหารกิน มีอะไร ก็ยัง
มีความทุกข์อย่างอื่น ในเมื่อเราไม่รู้เรื่องมัน. มันก็มีความทุกข์เกี่ยวกับกิเลส เกี่ยว
กับการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ; ฉะนั้น เราจึงมีหน้าที่ ที่จะต้องควบคุมกิเลส ประพฤติ
ปฏิบัติที่ถูกต้องขึ้นมามีส่วนหนึ่ง ; ไม่ใช่เพียงมีอาหารกิน มีที่อยู่อาศัย มียาแก้โรค
มีอะไรอยู่ได้สบาย แล้วจะหมดหน้าที่แต่เพียงเท่านั้น ; มันยังมีความทุกข์อย่างอื่น
เหลืออยู่. ถ้าเราตั้งใจไว้ไม่ถูกต้องตามเรื่องตามกฎของธรรมชาติแล้วชีวิตนี้จะเป็นทุกข์.
ถ้าเราดำรงจิตใจที่เราเรียกว่า ตัวเราไว้ในขณะที่ถูกต้องแล้ว ; ชีวิตนี้ไม่เป็นทุกข์
ดังนั้น การทำให้ชีวิตไม่ใช่เป็นทุกข์นั้นจึงเกิดเป็นหน้าที่ขึ้นมา ; ฉะนั้น
ถ้าท่านไปเปิดดิกชันนารีภาษาอินเดีย, ภาษาสันสกฤตที่โบราณ ๆ ที่เขาไม่ได้เล็งถึง
ในแง่ศาสนา, เขาเล็งกันแต่ในแง่ของภาษาแล้ว ; ท่านจะพบว่า คำว่า **ธรรม**
นี้แปลว่าหน้าที่ (Duty) ธรรมะมีคำแปลว่า Duty ; คือว่าทุกคน จะต้อง
มี Duty คือมีหน้าที่ ตั้งแต่ว่าหาใส่ปากใส่ท้อง, ให้รอดชีวิตอยู่ได้, มีหน้าที่ที่จะ

ต้องมีครอบครัวมีบุตรภรรยา, จะต้องเลี้ยงบุตรภรรยา จะต้องทำทุกอย่าง ๆ ที่มนุษย์
จะต้องทำ, แม้แต่การ ประกอบกิจกรรม ระหว่างเพศ ก็เรียกว่า หน้าที่, และใช้
คำ ๆ เดียวกันว่า “ธรรม”. การประกอบกิจกรรมระหว่างเพศหรือเมตุนธรรมนั้น
ก็เรียกว่าธรรม; ดังนั้น ในตำราเกี่ยวกับ กิจกรรม ระหว่างเพศ เขาก็ ชี้แนะ ด้วย
ประโยคที่ชี้ให้เห็นว่า เป็นธรรม การ ประกอบ กิจกรรม ระหว่างเพศนี้ เป็นธรรม
อันหนึ่ง; ทุกคนจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ดังนั้นสูตรชื่อว่า กามสูตร นี้จึงถูกเขียน
ขึ้น อย่างนี้เป็นต้น. แปลว่า **ไม่ยอมให้ทุกคนทำผิดหน้าที่** หรือว่าไม่มีหน้าที่
ให้รู้ว่ามีหน้าที่ และให้รู้ว่าจะต้องประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้อง; นี่คือความหมาย
ของคำว่า “ธรรม.”

ที่นี้ยังมีว่า เราทำเพื่อไม่ให้เป็นทุกข์ จะต้องทำงาน กระทั่งถึงขั้นสูงสุด
สุดท้าย คือ **ไม่ให้เป็นทุกข์เลย** ไม่ให้เป็นทุกข์ถึงที่สุด, นั่นก็คือปฏิบัติเรื่อยไป
จนหมดกิเลสไม่มีเหลือ ที่เรียกว่าบรรลุมรรคผลนิพพานนั่นแหละ. คนธรรมดาอาจ
จะไม่ยอมรับว่า การ ปฏิบัติเพื่อ บรรลุมรรค ผล นิพพาน นี้เป็น หน้าที่ของเรา;
เพราะเขาไม่รู้; แต่ถ้าเขารู้ เขาจะรู้ว่าธรรมชาติดังกับ ไม่ใช่ใครบังคับ; หรือพูด
อย่างสมมติกัน ก็ต้องว่าพระเจ้าบังคับ. ถ้าพูดกัน อย่างจริง ๆ ไม่ใช่สมมติก็พูดว่า
ธรรมชาติดังกับ; เพราะว่าถ้ายังไม่ถึงนั้น เรายังมีความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งที่
ละเอียด ที่ดูไม่มีใครจะเห็น ไม่ใครจะรู้สึกเหลืออยู่. พอมีปัญญามากขึ้นมันก็เห็น
ก็ทนอยู่ไม่ได้ มันก็ต้องทำต่อไป. ฉะนั้น จึงว่าจุดหมายปลายทางของมนุษย์นั้นอยู่ที่
ดับทุกข์สิ้นเชิงไม่มีเหลือ แล้วก็เรียกว่านิพพาน. **ถ้าเรียกว่านิพพานคนมักจะ
สะอึกกลัวเพราะไม่เข้าใจ**; แต่ถ้าพูดว่าดับความทุกข์ให้สิ้นไม่มีเหลือเลย นี่คน
อาจจะพอใจ แต่ที่เหมือนกันเสียด้วยกัน. ที่นี้เขาถือกันมาแต่โบราณว่า การ ทำความ-
ทุกข์ให้ดับหมดถึงที่สุดนี้เป็นหน้าที่ และเป็นหน้าที่ที่ทุกคนต้องยอมรับ; ไม่ยอมรับ

ธรรมชาติก็เป็นผู้บังคับ; เมื่อคนเรานับต่อธรรมชาติก็ย่อมจะมีความทุกข์ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง, ฉะนั้นถ้าเรายอมรับหลักการอันนี้ตลอดสาย แม้ว่าเรายังทำไม่ได้ในขั้นสุดท้าย แต่เราต้องยอมรับว่าการทำให้มนุษย์เรา ให้ตัวเรานี้ ด้วยทุกข์ทั้งหมดทุกข์ ไปตามลำดับจนไม่มีเหลือ นั่น คือหน้าที่.

ทีนี้เมื่อพูดถึงหน้าที่; ท่าน คงจะเกิดนึกกว้างไปถึง หน้าที่ที่ทำไมเพื่อสังคมด้วย และท่านทั้งหลายจะต้องเป็นผู้พิพากษาต้องมีหน้าที่อย่างผู้พิพากษา นั่นเป็นหน้าที่ส่วนสังคมที่มันเนื่องกัน ต้องช่วยกันทำ; แต่ถ้ามองให้ดีแล้วก็คือส่วนหนึ่งของการทำงานเพื่อความดับทุกข์. ท่านลองคิดดูให้ดีว่า เราเป็นผู้พิพากษากันในโลกนี้มันเพื่อรักษาความเป็นธรรมของโลก, ทีนี้ถ้าโลกนี้ไม่ประกอบอยู่ด้วยความเป็นธรรม มันไม่เป็นทุกข์; ฉะนั้นจึงมีหน้าที่ที่จะต้องช่วยกันทำคนละส่วน คนละสัด คนละฝ่าย ตามที่จะทำได้; เพื่อช่วยกันทำให้โลกนี้ไม่มีความทุกข์. ท่านไม่ควรจะถือว่า เราเป็นผู้พิพากษา เพราะว่าเราจะได้รับประโยชน์มาเลี้ยงชีพ; ถ้าอย่างนี้เรียกว่ารับผิดชอบในหน้าที่นิดเดียว ไม่มีความหมายไม่มีค่าอะไร. หน้าที่ที่จะต้องประกอบอาชีพเป็นผู้พิพากษา รับเงินเดือนไปเลี้ยงชีวิตอย่างนี้ เป็นหน้าที่ที่เล็กลงต่ำเตี้ย ไม่น่าชื่นใจอะไร. แต่มานึกถึงว่า ผู้พิพากษาของโลก มีหน้าที่รักษาความเป็นธรรมให้คงมีอยู่ในโลก เพื่อความดับทุกข์ส่วนหนึ่งของโลกอย่างนี้เป็นหน้าที่ที่สูงสุด และกลายเป็นปณิชนียบุคคล ผู้พิพากษาเลยไม่เป็นที่ลูกจ้าง; กลายเป็นปณิชนียบุคคล เพราะรู้ว่าหน้าที่นั้น เป็นอย่างนั้น. เด็ก ๆ มักจะถูกแนะนำอบรมให้เข้าใจแต่เพียงว่าทุกคนจะต้องเรียน. จะต้องหาหน้าที่การงานได้เงินเดือนมาก ๆ แล้วก็ประเสริฐวิเศษกันเพียงเท่านั้นเอง. อย่างว่าเป็นผู้พิพากษาได้เงินเดือนมากก็หมดกันแค่นั้นเอง คือหน้าที่. อย่างนี้เรียก

ว่า เป็นการอบรมให้เข้าใจผิดหรือถูกน้อยเกินไป; จะต้องรู้ว่ามนุษย์มีหน้าที่ที่จะต้องทำความดีทุกข้อให้เกิดขึ้นและสังคม.

หน้าที่ตุลาการ เป็นหน้าที่ที่ยาก ปรารถนาดีอย่างไร ท่าน ก็รู้กัน อยู่แล้ว อาตมาก็ไม่ต้องกล่าว; อยากจะกล่าวก็แต่ตรงที่ว่าหน้าที่นี้เป็นหน้าที่ตามธรรมชาติ ด้วยเหมือนกัน. เพราะว่าโลกนี้อยู่ไม่ได้ถ้าปราศจากความเป็นธรรม จะต้องลุกเป็นไฟ จะต้องฉิบหาย จะต้องระส่ำระสาย. ที่นี้ต้องทำโลกนี้ให้ประกอบด้วยความเป็นธรรม ให้มนุษย์อยู่กัน ด้วยความเป็นธรรม; ก็เกิดมีเจ้าหน้าที่ เช่นผู้พิพากษา ตุลาการ กระทั่งผู้ทำหน้าที่ทำตามคำสั่งของผู้พิพากษาตุลาการอะไรเหล่านั้นเป็นต้น; ฉะนั้นทุกคนควรจะรู้ว่า หน้าที่นี้เป็น “หน้าที่เพื่อให้ความเป็นธรรมยังคงมีอยู่ในโลก” จึงจะเข้ากับกฎเกณฑ์อันน้อยร้อยเปอร์เซ็นต์อย่างเต็มที่ หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ.

ที่นี้เราก็คงได้เป็น ๓ หัวข้อ; สำหรับคำว่า ธรรม เพียงคำเดียว ย้ำอีกที ก็ว่า คือ ๑ **ตัวธรรมชาติทุกชนิด** คำว่าธรรมชาตินี้จะพูดอย่างวิทยาศาสตร์หรือพูดอย่างภาษาไทยธรรมตา หรือพูดอย่างภาษาศาสนาเหมือนกันหมดว่า ตัวธรรมชาติ คือสิ่งที่เกิดอยู่เอง. ที่นี้ข้อที่ ๒ คือ **กฎของธรรมชาติ** เป็นนามธรรม มองไม่เห็น ตัว แต่มีอยู่ในตัวธรรมชาตินั้น ที่มนุษย์ซึ่งตัวมนุษย์เองก็เป็นทั้งตัวธรรมชาติและมีกฎธรรมชาติก็เกิดมีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตรงตามกฎธรรมชาติ. คงจะไม่เสียเวลามากเกินไปถ้าว่าอยากจะให้ได้ฟังคำธรรมะสัก ๒—๓ คำ

คำว่าธรรมชาตินี้ก็เรียกว่าธรรม; แต่เรามีคำว่า **สภาวะธรรม** เข้ามา; เติมคำว่า “สภาวะ” เข้าข้างหน้าคำว่าธรรม. **สภาวะธรรม**คือสิ่งที่ **เป็นอยู่เอง** ตามธรรมชาติ นี้เรียกว่าธรรมชาติ, นี้คือตัวธรรมชาติ. เราก็เรียกกันว่าธรรมชาติ

อยู่แล้วในภาษาไทย; นี่เรียกว่าภาษาไทยของเรามีประโยชน์แก่การศึกษา
 ธรรมะมาก; เพราะว่าเราับเอาภาษาบาลีมาใช้, คำว่าธรรมชาตินี้มันเป็นภาษา
 บาลีอยู่โดยตรง. สิ่งที่เป็นอยู่เองตามธรรมชาตินี้เรียกว่าสภาวะธรรม; หรือสภาวะ
 ธรรมนั้นแหละคือธรรมชาติ. ^{๔๕}ทีนี้พอมาถึงสิ่งที่เรียกว่ากฎของธรรมชาตินี้ เรามักจะ
 เรียกกันอย่างง่าย ๆ ว่า ธรรมดา, ธรรมดา, หรือธรรมดา. เมื่อพูดถึงคำว่า
 “ธรรมดา” เรารู้ได้ทันทีที่เข้าใจได้ทันทีว่า มันหมายถึงว่ามันเป็นกฎเกณฑ์อันหนึ่ง
 ซึ่งแน่นอนที่สุดซึ่งตายตัวที่สุด เราเรียกว่า “ธรรมดา”. ถ้าเราไม่เรียกว่าธรรมดา เรา
 เรียกอีกอย่างหนึ่ง เราเรียกว่า**สัจธรรม**; **คือธรรมะที่เป็นความจริงเป็นกฎความ**
จริงอะไรอันหนึ่งก็ได้. ^{๔๖}ทีนี้มาถึงอันที่ ๓ คือหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำที่เราได้เรียกกัน
 ง่าย ๆ ว่า **กรณีธรรมหรือปฏิบัติธรรม** คือธรรมหรือสิ่งที่จะต้องประพฤติต้อง
 ปฏิบัติต้องกระทำ. ^{๔๗}ทีนี้ทำไมเราไม่พูดถึงผลของการปฏิบัติให้เป็นข้อที่ ๔ ขึ้นมานี้จะ
 ต้องมองดูกันอย่างละเอียดอย่างนักศึกษาที่ละเอียดว่า ผลของการปฏิบัตินั้นเราถือว่า
 เป็นธรรมชาติจะได้ผลเป็นเงินเป็นทองเป็นชื่อเสียงเป็นอะไร ที่เกิดเป็นผลของการ
 ปฏิบัติขึ้นมา เราก็จัดสิ่งเหล่านั้นไว้เป็นธรรมชาติเสียอีกทีหนึ่ง ย้อนกลับไปนัมเบอร์
 หนึ่ง ฉะนั้นเราจึงพูดกันแต่เรื่องหน้าที่.

ฉะนั้นขอให้เราทำหน้าที่ เช่นท่านที่เป็นผู้พิพากษาทำหน้าที่ของผู้พิพากษา
 ลงไป ผลเกิดขึ้นเป็นความยุติธรรม. ความยุติธรรมนี้เราเอาไว้เป็นข้อที่หนึ่งคือ
 ธรรมชาติ; ในเมื่อปฏิบัติถูกต้องตามกฎหมายของธรรมชาติ. ถ้าฝรั่งถามก็ควรจะตอบ
 อย่างนี้ ว่าคำว่า**ธรรมะนี่คือตัวธรรมชาติ; ตัวกฎธรรมชาติ; ตัวหน้าที่ที่**
มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ; ทั้งเรื่องทางโลกและทั้งเรื่องทางศาสนา
 อันมีหน้าที่ ^{๔๘}นั้นแหละคือธรรม. ถ้าตอบอย่างนี้ ชื่อว่าตอบถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา

และสิ่งที่เรียกว่าพระเป็นเจ้าของศาสนานั้นก็จะรวมอยู่ในคำว่าธรรม คือ ธรรมชาติ เป็นธรรมชาติ เช่นเป็นกฎธรรมชาติหรือเป็นอะไรก็ได้ที่แท้ นี่คำว่าธรรมกับความหมายอย่างนี้.

ดังนั้นเราก็ก้าวได้ว่าพอเราพูดว่าเราธรรม หมายถึงรูทุกสิ่งเลย. เราศึกษาเรื่องธรรมคือเราศึกษาเรื่องทุกสิ่ง. แต่ที่นั่นไม่ไหว มันสุดความสามารถที่คนเราจะศึกษาได้ทุกสิ่ง; ดังนั้นเราจึงศึกษาแต่ที่จำเป็น หรือแต่ที่มนุษย์ต้องการอย่างจำเป็นให้ศึกษามากก็ศึกษาไม่ได้ ให้ศึกษาทั้งหมดก็ศึกษาไม่ได้; ฉะนั้น จึงเอากันแต่เท่าที่จำเป็น ฉะนั้นคำว่าธรรมในภาษาไทยเราจึงหมายถึงแต่สิ่งที่ที่เท่านั้น ไม่หมายถึงธรรมชาติ ไม่หมายถึงกฎเกณฑ์ธรรมชาติอะไรนัก. หมายถึงแต่การกระทำดี การประพฤติดีหรืออะไรเท่านั้น นี่มันแคบเหลือจะแคบ; ถ้าพูดกันทั้งหมดแล้วเป็นความหมายที่แคบอย่างเหลือที่จะแคบ. เราพูดว่าความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรมนี้เป็นธรรม, นอกนั้นไม่ใช่ธรรมอย่างนี้ นี่พูดในภาษาไทยก็พูดได้แต่ในภาษาบาลีแล้วไม่เป็นอย่างนั้น. ดีก็เรียกว่ากุศลธรรม, ไม่ดีก็เรียกว่าอกุศลธรรม, ที่ยังพูดไม่ได้ก็เรียกว่าพหยาครธรรม. ดังนั้น แม้การประพฤติปฏิบัติของใครก็เรียกว่าธรรมแต่เรียกว่าโจรธรรม คือธรรมของโจร นี่คำว่าธรรมในภาษาบาลีจึงมีความหมาย, ธรรมของคนชั่วคนพาลก็เรียกว่าพาลธรรม.

ทีนี้เราก็ก้าวไปถึงหัวข้อของเราที่ว่า “ศีลธรรมและหลักพระพุทธศาสนา”. คำว่าศีลธรรมนี้ เป็นคำที่เราเพิ่งจะมีบัญญัติขึ้นใช้ให้ตรงกับความหมายของคำว่า “Moral” ซึ่งเป็นคำที่ใช้กันทั่วไปในทุกๆ ประเทศ. คำว่าศีลธรรมนี้จะเหมือนกันกับคำว่าศาสนาไม่ได้; เพราะอย่างนั้นย่อความมุ่งหมายก็ต่างกันไป. คือศีลธรรมมุ่งหมายความสงบสุขของสังคมเท่านั้น ส่วน

ศาสนานี้ไปไกลจนถึงกับว่าความรอคับนุสสุททำของบัจเจกชน. บัจเจกชนเราหมายความว่าคน ๆ หนึ่งเขามีสติปัญญาอะไรเป็นพิเศษของเขา; เขาอาจจะทำความประพฤติปฏิบัติทางกายทางวาจาทางจิต ให้มีจิตออกไปจากความทุกข์สูงสุดจนถึงกับเขาเข้าถึงความเป็นอันเดียวกับพระเป็นเจ้าตามหลักของศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็ดี; หรือว่าจะเข้าถึงนิพพานในที่สุด ตามหลักของพระพุทธศาสนาที่ดี. นี่สิ่งที่เรียกว่าศาสนาหมายความว่าให้คนออกไปถึงขั้นนั้น. ส่วนคำว่าศีลธรรมนั้นเราไม่ได้มุ่งหมายกันมากถึงอย่างนั้น เพียงแต่ทำให้มนุษย์อยู่เป็นผาสุกอย่างมนุษย์ในสังคมมนุษย์ก็พอแล้ว ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม กับสิ่งที่เรียกว่าศาสนาจึงมีหลักต่างกันอยู่คนละอย่าง มีความมุ่งหมายต่างกันอยู่คนละอย่าง. แต่แล้วก็ไม่พ้นไปจากคำว่าธรรมดั่งที่กล่าวแล้ว.

นี่จะชี้ให้เห็นชัดลงไปว่า, เมื่อคำว่าธรรมมีความหมายว่าธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ เป็น ๓ อย่าง อย่างนี้แล้ว สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นจะอยู่ในความหมายไหน. ทุกคนจะเข้าใจได้ทันทีว่าอยู่ในความหมายที่ ๓ คือหน้าที่ ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติโดยอนุโลมแก่กฎของธรรมชาติ, ฉะนั้นคำว่าศีลธรรมนี้ไม่หมายถึงตัวธรรมชาติหรือตัวกฎของธรรมชาติ แต่หมายถึงหน้าที่ก็แล้วกัน, หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อกันและกันในทางสังคม; ให้สัมพันธ์กับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ. ฉะนั้น เราจึงไม่ไปเรียนเรื่องตัวธรรมชาติโดยละเอียดหรือตัวกฎธรรมชาติโดยละเอียด แต่เราศึกษากันเฉพาะหน้าที่และผลที่เกิดจากหน้าที่โดยละเอียด. ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมจึงขึ้นอยู่กับความหมายของคำว่าธรรมในความหมายที่ ๓ ไม่ค่อยเกี่ยวกับความหมายที่ ๑ ที่ ๒.

ส่วนคำว่าศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนา เพราะว่าหัวข้อของเรามีว่าหลักพระพุทธศาสนา, ส่วนสิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนานี้เกี่ยวข้องกับคำว่าธรรม

ข ๓ ความหมายเลย เพราะเหตุว่าพุทธศาสนาสอนหรือมีหลักที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์สอนให้รู้ให้เข้าใจถึงเรื่องธรรมชาติด้วย, เรื่องกฎของธรรมชาติด้วย, เรื่องหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติด้วย. ที่ว่าหลักพระพุทธศาสนาสอนเรื่องธรรมชาตินั้นก็คือว่า สอนให้รู้เรื่องของธรรมชาติแต่ละอย่างๆ ที่เกี่ยวกับมนุษย์ เช่น สอนให้รู้เรื่องของธรรมชาติของธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม; ให้รู้จักธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์; ให้รู้ธรรมชาติของร่างกายที่เรียกว่ารูป; ให้รู้ธรรมชาติของใจที่เรียกว่าจิตหรือเจตสิก; จึงเป็นอันว่าให้รู้จักธรรมชาติหมด. แม้แต่ตัวความสุขความทุกข์อย่างไรระทังนี้มีนิพพานเป็นที่สุด. นี่ก็เรียกว่าธรรมชาติในพุทธศาสนามีกล่าวถึงมากถึงตัวธรรมชาติ. ที่นี้พุทธศาสนามีกล่าวถึงมากในตัวของกฎธรรมชาติ เช่นบอกว่า สิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งที่เรียกว่าสังขารแล้วต้องไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง แล้วก็ต้องเป็นทุกข์อยู่ในตัวมันเอง แล้วก็ต้องเป็นอนัตตา คือว่างจากสิ่งทั้งหลายที่เรียกว่าตัวตน. นี่ก็เรียกว่ากฎของธรรมชาติ ว่าทุกสิ่งต้องเปลี่ยนแปลงไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา นี่เรียกว่ากฎธรรมชาติ; หรือว่าถ้าเราทำอย่างนี้เราจะต้องได้รับผลอย่างนี้ที่เรียกว่ากรรมที่เรียกว่ากฎของกรรม นี่ก็คือกฎของธรรมชาติ; หรือเมื่อขอยละเอียดออกไปที่ทำงานไม่ค่อยเคยได้ยิน เช่นเรื่องปฏิจลสมุปบาท เช่นตอนที่สำคัญว่า มีการกระทบแล้วก็มี เวทนารูสึกเกิดขึ้น แล้วก็มีความ มีอุปาทาน มีภพ มีชาติ มีความทุกข์ อย่างนี้เป็นต้น; นี่ก็ตัวกฎของธรรมชาติที่ลึกซึ้งละเอียดซุ่มเกี่ยวกับความทุกข์ หรือความไม่ทุกข์ คำสอนให้เข้าใจในส่วนนี้ ส่วนกฎของธรรมชาติอย่างนี้ก็มากในพุทธศาสนา.

ที่นี้ในพุทธศาสนา ก็มีคำสอนที่มากที่สุดในส่วน หน้าที่ ที่มนุษย์จะต้องทำ ที่เป็นหัวข้อใหญ่ก็เรียกว่า สิล สมาธิ ปัญญา. การไม่กระทำให้ผิดพลาด

ในเรื่องทางกายทางวาจา นี้เรียกว่า “ศีล”; การกระทำไม่ให้ผิดพลาดในเรื่องทางจิต เป็นส่วนตัวนี้เรียกว่า “สมาธิ”; แล้วการทำให้ผลาถึงที่สุดจนไม่เกิดความทุกข์ ขึ้นมาได้จากสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้เรียกว่า “ปัญญา”. นี่เป็นหัวข้อใหญ่ๆ อย่างนี้เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา หรือกระทั่งลงมาถึงว่าต้องให้ทาน ต้องรักษาศีล ต้องทำจิตใจให้เจริญอย่างนี้ ซึ่งเป็นหลักพุทธศาสนา. **ทานมัย** ให้ทำการให้ทาน; หรือ **ศีลมัย** ให้มีศีล คือความประพฤติที่ไม่เสียหายทางกาย ทางวาจา เรียกว่า “ศีล”; แล้วก็มี **ภาวนามัย** คือทำจิตใจเจริญอยู่เหนือความทุกข์นึกเป็นหน้าที่. ที่นักแยกหน้าที่ซอยหน้าที่ออกไปให้ละเอียดเฉพาะเรื่องๆ มันก็มากหลายสืบเรื่องล้วนแต่แสดงถึงหน้าที่ว่ามนุษย์ควรกระทำอย่างนั้นๆ แล้วจะดับความทุกข์ได้อย่างไร อย่างนี้มีมากที่สุดเรียกว่า เญยยธรรม นียยานิกธรรม ภาษาบาลีนั้นถ้าจำได้บ้างก็ดี ถ้าจำไม่ได้ก็ไม่เป็นไร นียยานิกธรรมแปลว่า ธรรมส่วนที่จะนำมนุษย์ออกจากความทุกข์. ข้อปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนาล้วนแต่สำหรับผู้ปฏิบัติให้ออกจากความทุกข์; ฉะนั้น ข้อปฏิบัติทั้งหมดตั้งแต่ต้นจนปลายเรียกว่า นียยานิกธรรมทั้งนั้น; ดังนั้นเราจึงเห็นได้ว่าสิ่งที่เรียกว่าหลักพระพุทธศาสนานั้นกินความหมดทั้ง ๓ ประเภทของความหมายของคำว่าธรรม.

ส่วนคำว่าศีลธรรมนั้นเอากันแต่เพียงหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อกันในทางสังคมก็พอแล้ว ไม่ต้องไปศึกษาธรรมชาติเรื่องดิน เรื่องน้ำ เรื่องไฟ เรื่องลม เรื่องตา เรื่องหู เรื่องจมูก เรื่องลิ้น เรื่องกาย เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส ทานองนั้นก็ได้. แต่ในทางหลักศาสนานั้นไม่พอ ต้องศึกษาด้วย. ต้องศึกษาธรรมชาติเหล่านั้นด้วย, ต้องศึกษากฎธรรมชาติเหล่านั้นด้วย, ต้องศึกษาหน้าที่ตามกฎธรรมชาติเหล่านั้นด้วย. นี่ท่านจะเห็นได้เองว่าคำว่าศีลธรรมนั้นแคบกว่าคำว่าศาสนาอย่างไร

โดยเฉพาะพุทธศาสนา. นี่ขอให้ทำความเข้าใจกันไว้เสียว่า เรากำลังพูดถึงสิ่งที่เรียกว่า ธรรม เพียงคำเดียวเท่านั้นในวันนี้; แต่มันมีข้อปลีกย่อยแยกออกไปได้ อย่างนี้, เราต้องเข้าใจไว้ แล้วก็อย่าลืมคำว่าธรรมเพียงคำเดียว; หัวข้อทั้ง ๓ หัวข้อนี้ ขึ้นอยู่ในความหมายของคำว่าธรรมเพียงคำเดียว.

ในช่วงเวลาที่เหลืออยู่นิดหนึ่งนี้ อาจมาจะทำความเข้าใจหรือช่วยให้เข้าใจได้ง่าย ได้ครบถ้วนขึ้น. คำว่าธรรม ในฐานะที่เป็นพระเจ้าผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้าง. ถ้าฟังให้ดีก็จะเข้าใจได้ว่า ในสากลโลกหรือว่า ในสากลจักรวาล หรือทั้งหมดที่มนุษย์รู้จักกันนี้ มันก็ควรจะมีผู้สร้างกับสิ่งที่ถูกสร้าง. ถ้าเรากล่าวอย่างที่เขาเรียกว่า ปุคคลาธิฐาน คือโดยสมมติ มีพระเจ้าผู้สร้างและมีสิ่งที่ถูกสร้าง. พระเจ้าผู้สร้างนั้นไม่จำเป็นจะต้องเป็นบุคคล หรือเป็นอะไรคล้ายบุคคลก็ได้. แต่มันให้เป็นอำนาจอะไรที่มันมากพอที่จะบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นและอยู่หนึ่งไม่ได้ให้เปลี่ยนแปลงไปก็แล้วกัน. สิ่งนั้นมันมีอยู่สิ่งหนึ่งประเภทหนึ่ง. ในทางพุทธศาสนา เรียกสิ่งนั้นว่าธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ; แต่ศาสนาอื่นจะเรียกว่าพระเป็นเจ้า หรือจะเรียกว่าอย่างอื่นก็ได้ ก็สุดแท้แต่ความหมายมันเหมือนกัน. จนถึงสิ่งที่มันมีอำนาจอิทธิพลที่จะบันดาลให้สิ่งทั้งหลายปรากฏออกมา และเปลี่ยนแปลงเป็นไป. คำว่าพระเจ้าที่สมบูรณ์มี ๓ ความหมาย, คือพระเจ้าที่สร้างขึ้นมาสร้างโลก หรือ สร้างอะไรขึ้นมา; แล้ว พระเจ้าที่ควบคุมโลกนั้นไว้; แล้ว พระเจ้าที่ทำลายโลกนั้น ให้สูญไปในระยะหนึ่ง แล้วจนกว่าจะมีการสร้างขึ้นมาใหม่; มี ๓ ความหมายเท่านั้น. ในบางศาสนาเอา ๓ พระเจ้านี้ ๓ ความหมายนี้รวมไว้ในองค์เดียวกัน เช่นของศาสนาคริสต์นิกายหนึ่งเป็นต้น. แต่ในบางศาสนาเช่นศาสนายินคูนัน แยกออกจากกันให้เป็น ๓ องค์อย่างนี้ก็ได้. แต่ความหมายนั้นๆ มันก็ไม่แปลกไปจาก

กัน อำนาจอันหนึ่งจะสร้างสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา อำนาจอันหนึ่งจะควบคุมสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปตามระเบียบตามกฎธรรมชาติ และอำนาจอีกอันหนึ่งจะทำให้สิ่งนั้น ๆ เมื่อถึงวาระนั้นยุบสลายไป หดไป ดับไป. เราเรียกว่าพระเจ้า ๓ องค์ก็ได้อีกด้วยก็ได้เมื่อทำหน้าที่ ๓ อย่าง.

ทีนี้ในทางพุทธศาสนาไม่ต้องการจะกล่าวให้เป็นบุคคลเช่นนั้น ไม่กล่าวเป็นตัวพระเจ้าเช่นนั้นเลยกล่าวเป็นธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติอันหนึ่ง; ซึ่งมีอำนาจให้สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นมา ให้สิ่งทั้งหลายเป็นอยู่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ และให้สิ่งทั้งหลายดับสลายไปตามวาระ ทั้ง ๓ นั้นก็เรียกว่าธรรม. ถ้าถามว่าใครสร้างโลก ก็ตอบว่าธรรม; ถ้าถามว่าใครควบคุมโลกก็ตอบว่าธรรม; ถ้าใครยุบโลกลงไปตามวาระก็ตอบว่าธรรม. อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ก็ตอบว่าธรรม; อะไรดับทุกข์ได้ก็ตอบว่าธรรม; ดับทุกข์เสร็จแล้วมีอะไรเป็นผลก็คือธรรม; ธรรมะ คำเดียวตอบคำถามก็ข้อใดหรือทั้งหมดเลย. ทีนี้สำหรับสิ่งที่ถูกสร้างนั้นจะสมมติเรียกว่าคนว่าสัตว์ว่าสิ่งของว่าอะไรก็ได้; นี่ก็เรียกว่าธรรมอีกเหมือนกันเป็นสังขตธรรม ที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยที่ปรุงแต่งที่สร้างสรรคขึ้นมา. ผู้สร้างที่ดี สิ่งที่ถูกสร้างที่ดีคือ ธรรม นี่ตามหลักพุทธศาสนาไม่มีคำอื่นเรียกนอกจากคำว่าธรรม แล้วธรรม นั้นหมายถึงธรรมชาติ หมายถึงกฎของธรรมชาติโดยส่วนใหญ่ หรือถ้าเราพูดถึงพระเจ้าผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้างแล้ว ก็ถึงตัวธรรมชาติและตัวกฎของธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่.

ทีนี้ธรรมะนี้ อีกความหมายหนึ่งก็คือ, ธรรมะในฐานะเป็นสิ่งที่มียูก่อน และมีอยู่ตลอดเวลา ถ้าเกิดจะถามกันขึ้นมาว่าอะไรเป็นสิ่งที่มียูก่อนสิ่งใดหมด ก็ตอบว่าธรรม. คือสิ่งที่เรียกว่าธรรม นี่ความหมายมันกว้าง อย่าง

นี่คือธรรมชาติชนิดหนึ่ง ประเภทหนึ่ง ลักษณะหนึ่ง ซึ่งเข้าใจไม่ได้เวลานี้ก็ตาม
เดอกี้เรียกว่าธรรมนั้นมียูก่อน ก่อนที่จะเกิดโลกนี้ขึ้นมาหรือก่อนที่จะเกิดพระ-
อาทิตย์ หรือเกิดอะไร ที่เป็นเหตุให้เกิดโลกนี้ขึ้นมา หรือก่อนที่จะเกิดสากลจักรวาล
ขึ้นมาก็มีธรรมชาติที่เรียกว่าธรรมนั้นอยู่แล้ว. ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้
ตรงๆ เป็นพระพุทธสุภาษิตว่า ธรรมเกิดขึ้นก่อน มียูก่อนมียูก่อนอย่างนั้น
แล้วมีหน้าซ้ายมียู้อยู่ตลอดกาล. มียู้อยู่ตลอดกาลหมายความว่าจะไม่สิ้นสุด นี่ธรรม
ประเภทนี้ นี่แหละธรรมชาติส่วนนี้เป็นธรรมชาติส่วนที่สลับกลับเข้าใจยากต้องศึกษา
กันมาก แต่ถึงอย่างนั้นก็รวมอยู่ในคำสั้น ๆ เพียงคำเดียวว่าธรรม.

พระพุทธเจ้า เมื่อตรัสรู้แล้วอยากจะรู้ที่เคารพกับเขาบ้าง ท่านก็เลยคิดว่า
อะไรควรจะเป็นที่เคารพ ก็มองไม่เห็น เพราะถ้าจะไปเคารพใครเข้าก็ไม่สมควร
ทั้งนั้น. แต่ในที่สุดกลับพบว่าพระพุทธเจ้าควรที่จะเคารพธรรม แล้วทรง
ยืนยันต่อไปว่าพระพุทธเจ้าในอดีตที่ล่วงไปแล้วก็องค์ถัดไป ในอนาคตสัก
๘๔๔ ล้านจะต้องเคารพธรรมหรือควรเคารพธรรม พระพุทธเจ้าใน
ปัจจุบันนี้ก็ควรที่จะเคารพธรรม. นี่หมายความว่าท่านมองเห็นคุณสมบัติพิเศษ
สูงสุด เด็ดขาดที่สุดมีอำนาจที่สุด อะไรที่สุดของสิ่งที่เรียกว่าธรรม ได้ลึกซึ้งกว่าคน
ทั่วไป จนถึงกับจัดไว้ในฐานะเป็นสิ่งที่ว่า ถ้าพระพุทธเจ้าจะต้องเคารพอะไรบ้าง
แล้วนั้น ก็ควรเคารพธรรมเพียงอย่างเดียว. ขอให้พวกเราเข้าใจความหมายของคำ
ว่าธรรมไว้ให้กว้างขวางทั่วถึงกันอย่างนั้นก่อนในวันแรกนี้.

ท่านมองเห็นลึกถึงขนาดนั้นยังเห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า ธรรมนั้นมีแบ่งตนที่นำ
อสังขารที่เข้าใจได้ยาก และในปัจจุบันก็มีดวงจริงที่ลึกซึ้งที่เข้าใจได้ยาก ที่มองเห็น

ได้ยาก และมันจะอยู่ตลอดกาลต่อไปในลักษณะที่มองเห็นได้ยาก. ถ้ามีปัญญาถึงที่สุด
 จะมองเห็นว่ามันเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน. อย่างที่เราเข้าใจผิดหรือหลงผิด มันเป็นธรรม-
 ชาติแท้ๆ, ธรรมชาติโดยบริสุทธิ์, ธรรมชาติที่ว่างจากตัวตน; ไม่ควรจะไปโยงไปหลง
 ไปเข้าใจว่าเป็นตัวตน. ถ้าเห็นว่าเป็นธรรมชาติแท้ๆยิ่งขึ้นไปเท่าไรจะยิ่ง
 เห็นว่าธรรมะนั้นคือสิ่งว่างจากตัวตนมากขึ้นไปเท่านั้น. ฉะนั้น เมื่อเห็น
 ธรรมะถึงที่สุดก็มองเห็นความว่างถึงที่สุดในธรรมชาติทั้งหลายทั้งปวง.
 ถ้าเรารู้ธรรมะถึงที่สุดก็รับรู้เรื่องความว่างถึงที่สุด; ซึ่งหมายความว่าจิตใจของ
 เราไม่ไปเพียวยึดเอาสิ่งที่เป็นของว่างจากตัวตนนั้นมาเป็นของตน. เราจึงถึงที่สุดของ
 ธรรมะคือไม่มีการยึด ถือว่า ตัวตนหรือ ของตน; นี่เขาเรียกว่า ผู้ที่ ถึงฝั่ง ถึงตลิ่งของ
 ธรรมะ. เปรียบเหมือนว่ามันเป็นมหาสมุทรที่กว้าง ฝั่งโน้นกับฝั่งนี้เลย. เรารู้จักกันแต่
 ฝั่งซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์. ยังรู้จักธรรมะน้อยไป. ถ้าเราเดินไปจนถึงฝั่งโน้นถึงฝั่ง
 ของธรรมะแล้ว. เราจะรู้ว่าไม่มีอะไรที่ควรจะยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน; เพราะว่าเป็น
 เพียงธรรมชาติ; เพราะว่าเป็นเพียงกฎของธรรมชาติ; เพราะว่าเป็นเพียงหน้าที่ที่-
 ธรรมชาติบังคับ; ให้ธรรมชาตินั้นๆ จะต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ. ไม่มีตรง
 ไหนที่จะเป็นตัวตน. แต่มนุษย์ที่มีชีวิตจิตใจแรกเกิดขึ้นมายังไม่รู้อะไร. ยังมีความไม่
 รู้ไปเพียวหลงผิดเป็นตัวเป็นตน. ยึดมั่นธรรมะส่วนนี้เป็นตัวเป็นตน. ยึดมั่นธรรมะ
 ส่วนโน้นว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน. สับสนกันไปหมด. ก็เลยมีความทุกข์. ฉะนั้น ถ้ารู้
 ธรรมะถึงที่สุด. จิตก็จะว่างหรือว่างเฉยในสิ่งทั้งปวงได้. หนักก็เลยทำ
 หน้าที่แต่เพียงสักว่าเพื่อหน้าที่. ถ้าคนที่ยังยึดถือก็ต้องทำหน้าที่เพื่อเงินเพื่อชื่อ
 เสียงเพื่ออะไร. ท่านที่เป็นผู้พิพากษาดีเหมาะหรือไม่. ที่จะทำหน้าที่เพื่อเงินเพื่อชื่อ
 เสียงของท่านลองคิดดู. ถ้าว่าผู้พิพากษาทำหน้าที่เพื่อหน้าที่แล้วจะเป็นอย่างไรก็ควรจะ

คิดดูอย่างยิ่ง ฉะนั้น ถ้าจริยธรรมถึงที่สุดก็จะเป็นเหตุให้ทุกคนทำหน้าที่
เพียงเพื่อหน้าที่.

จริยธรรมสากล ซึ่งเป็น ปรัชญา ของ ศีลธรรม เขา ก็คือ หลัก อย่าง นี้ เป็น
SUMMUM BONUM คือเป็นจุดสูงสุดของจริยธรรม DUTY FOR DUTY'S
SAKE หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ นี่เป็น SUMMUM BONUM ของ
ETHICS คือจริยธรรมที่เป็นปรัชญา. ก็เลยลงกันได้กับความมุ่งหมายของธรรมะใน
พระพุทธศาสนาว่า ที่แท้หรือเนื้อแท้ของสิ่งที่เรียกว่าธรรมนั้นคือ ว่างจาก
ตัวตนหรือจากของตน; อย่าได้ไปยึดถือว่าเป็นตัวตนหรือเป็นของตน. ฉะนั้น
ถ้าเราทำหน้าที่อะไรก็จงทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ แล้วเราจะไม่มีความทุกข์
เลย ส่วนผลที่จะเป็นเงินเป็นทองเป็นชื่อเสียงเป็นอะไรนั้นมันไม่ไปไหนเสีย มันแหวด-
ล่อนอยู่ที่ตัวผู้กระทำ ในฐานะเป็นบ่าวผู้รับใช้ของผู้ที่กระทำ แต่ถ้าเราไปหลงยึด
ถือสิ่งเหล่านั้นเป็นตัวเป็นตนเป็นของตนแล้วมันไม่อย่าง นั้น มันกลายเป็นนายขึ้นอยู่
เหนือศีรษะผู้กระทำ ก็เลยเป็นเหตุให้ทำทุจริตได้โดยง่ายโดยไม่รู้ตัว.

ทีนี้เมื่อเรารู้ความหมายของคำว่าธรรมถึงที่สุดแล้ว การทำหน้าที่เพื่อประ-
โยชน์แก่หน้าที่นั้น ง่ายนิดเดียว; ซึ่งสรุปว่าเราเป็นผู้พิพากษาที่เราต้องถือว่าเรามีหน้าที่
ที่รักษาความเป็นธรรมของโลก ไม่ใช่เป็นผู้พิพากษาเพื่อเอาเงินเดือนเพื่อเลื่อน
ตำแหน่ง เพื่อเอาชื่อเสียงสูงสุดแก่ตัวเองแก่วงศ์ตระกูล; อย่างนั้นมันเป็นเด็กเล่นเป็น
ของเด็กเล่นเป็นของเด็กอมมือ ถ้าพูดกันตามหลักของพระพุทธศาสนา พูดตามหลักของ
คำว่าจริยธรรม. แต่ถ้าเรามีความแน่ใจแน่วแน่ว่า หน้าที่เพื่อหน้าที่ ไม่ใช่เพื่อ
เงินเพื่อชื่อเสียง การเป็นผู้พิพากษาเพื่อรักษาความเป็นธรรมของโลกไว้ในโลกนี้
เราเลยได้มากที่สุด ที่เราไม่เอาอะไรเลยนี้เรากลับได้มากที่สุด. ไม่เอาเงินไม่เอา

ข้อเสียที่ไม่เอาอะไรเหล่านักกลับได้มากที่สุด คือได้ความเป็นปุ่น
บุคคลที่หาหน้าเพื่อหน้า คือหน้าแห่งการรักษาความเป็นธรรม
ของโลกหรือของมนุษยชาติ. มันเป็นเกียรติยศที่สูงสุดจนตราค่าไม่ไหว เกียรติ-
ยศอื่นๆเป็นของเด็กเล่นตราค่าไหว เกียรติยศของปุ่นบุคคลสูงที่สุดตราค่า
ไม่ไหว คือเป็นผู้ช่วยโลก อยู่ในฐานะเป็นผู้ช่วยโลก เป็นเครือข่ายกับพระ
เป็นเจ้าของช่วยโลกขอให้ปักใจแน่นใน SPIRIT ของความเป็นผู้พิพากษา
ว่าหน้าเพื่อหน้าคือหน้าแห่งการรักษาความเป็นธรรมของโลก.

ที่นักเข้าใจได้ทันทีว่า ทุกอย่างรวมอยู่ในคำว่าธรรมเพียงคำเดียว หน้า
ก็คือธรรม ความเป็นผู้พิพากษาก็คือธรรม ความยุติธรรมของโลกก็คือธรรม
แม้แต่ตัวคำว่าโลกนั้นก็คือธรรม ไม่มีอะไรนอกไปจากคำว่าธรรม แต่มันแบ่งแยก
ได้เป็นประเภทๆๆ เป็นส่วนๆๆ มากมายอย่างที่ใดกล่าวมานี้ เวลาทั้งหมดแล้ว.

เป็นอันว่าวันนี้เราพูดถึงถึงความหมายของคำเพียงคำเดียว คือคำว่า
“ธรรม”. ถ้าถูกถามว่าธรรมคืออะไร ก็คือว่าธรรมชาติ กฎธรรมชาติ
หน้าที่ตามธรรมชาติ. ตอบให้สั้นๆอย่างนี้ ถ้าท่านไปเมืองนอกท่านจะถูกถาม
ถ้าท่านตอบอย่างอื่นก็แปลว่าท่านตอบอย่างเด็กอมมือ ไม่ใช่พุทธบริษัท. ถ้าท่าน
เป็นพุทธบริษัท ท่านต้องตอบเขาว่า คือธรรมชาติ คือกฎธรรมชาติ คือหน้าที่
ตามธรรมชาติ นั่นคือธรรม. แล้วเขาก็จะสะดุ้งเพราะแม้แต่พระเป็นเจ้าก็จะรวมอยู่
ในคำว่าธรรม. ที่เราจะพูดเรื่องศีลธรรม ศีลธรรมก็คือหน้าที่ของมนุษย์ตามธรรม-
ชาติพูดเรื่องหลักพุทธศาสนาก็คือตัวธรรมชาติ ตัวกฎธรรมชาติ ตัวหน้าที่ตาม
ธรรมชาติ. ส่วนวิธีปฏิบัติคือหน้าที่โดยตรง โดยละเอียดอย่างไหนั้น เราจะได้ทำ
ความเข้าใจกันในการบรรยายครั้งหลังๆ. ส่วนวันนี้ก็มีแต่คำว่าธรรมเพียงคำเดียว

เป็นคำพูดที่ประหลาดมหัศจรรย์ที่สุดในโลก เพราะว่าไม่อาจจะแปลได้เป็นภาษาอื่น
 ว่าจะอย่างไร. ท่านช่วยจำไว้ด้วยว่าท่านลองไปตามภาษาอื่น ๆ ภาษาอังกฤษหรือภาษา
 อะไรก็ตาม. เรามีปัญหาที่จะแปลคำว่าธรรมนี้ออกไปให้กินความหมายได้หมด
 อย่างนี้ด้วยคำว่าอะไร. ในที่สุดทุกชาติทุกภาษาจะต้องรับคำว่าธรรมนี้ ไปใช้เป็น
 ภาษาของตัวเอง เช่นเดียวกับที่ภาษาอังกฤษได้รับเข้าไปแล้ว ใช้คำว่าธรรมะหรือ
 DHARMIC เป็นคุณศัพท์ (ADJECTIVE) เป็นคำตอบของปัญหาทุกปัญหา
 ในโลก ไม่ว่าในแง่ POSITIVE หรือ NEGATIVE มันจะต้องตอบด้วยคำว่า
 ธรรมทั้งนั้น เพราะว่าหมายถึงทุกสิ่งไม่ยกเว้นอะไร นี่คือใจความของการอบรมใน
 วันแรกที่ว่าคำว่าศีลธรรมก็ดี หลักพุทธศาสนาก็ดี และวิธีปฏิบัติกัน ๆ ก็ดี ขึ้นอยู่
 กับความหมายของคำว่าธรรมเพียงคำเดียวเท่านั้น.

๕
 ๕
 อาตมาขอขอบคุณคำบรรยายวันน เพราะหมดเวลาเพียงเท่านี้,

๕
 จบการบรรยายครั้งที่ ๑

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๒/๒๕๐๘

เรื่อง ความหมายของคำว่า “ศีลธรรม”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๖ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านจะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

โอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๒ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “ศีลธรรม” โดยเฉพาะขอทบทวนความจำ ในใจความของครั้งที่แล้วมาว่า เราได้กล่าวถึงคำว่าธรรมะ ซึ่งเป็นคำประหลาดที่สุด เพราะอมความถึงสิ่งทุกอย่างรวมทั้งตัวเราด้วย. ขอให้เข้าใจคำว่าธรรมะไว้ในลักษณะนี้ จะเป็นการเพียงพอ สิ่งทุกอย่างรวมทั้งตัวเราไม่ว่าอะไรหมด.

ธรรมะคือธรรมชาติ. ธรรมะคือกฎธรรมชาติ, ธรรมะคือหน้าที่ตามธรรมชาติ; อย่างในตัวเรา นี้ ก็มีสิ่งที่เป็นธรรมชาติเช่นเนื้อหนังร่างกาย, มีกฎธรรมชาติคือการที่สิ่งเหล่านั้นจะต้องเป็นอย่างไร จะต้องเปลี่ยนแปลงอย่างไร จะต้องทำอย่างไร, แล้วเราก็มีหน้าที่ตามธรรมชาติ เช่นอย่างน้อยเราจะต้องถ่าย

อุจจาระ ปัสสาวะ จะต้องกินอาหาร เหล่านี้เป็นต้น. ที่สิ่งต่างๆ ที่นอกไปจากตัวเราจะเป็นอะไรก็ตาม ก็มีลักษณะที่เป็นไปเป็นอยู่เหมือนกันหมด; สิ่งบางสิ่งลึกซึ้งยังเข้าใจไม่ได้ แต่ก็ไม่พ้นไปจากการเป็นธรรมชาติ หรือเป็นกฎธรรมชาติอย่างที่ได้อธิบายแล้วในครั้งที่ ๑; ฉะนั้น ทำให้เราเห็นได้ว่าสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนี้เป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องทราบ.

เมื่อเราพูดว่าพระพุทธเจ้าแสดงธรรม คำว่าธรรมนั้นก็หมายถึงทุกสิ่ง เช่นพระพุทธเจ้าท่านแสดงให้ทราบว่า:— ธรรมชาติเป็นอย่างไร, กฎธรรมชาติเป็นอย่างไร, หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติเป็นอย่างไร, กระทั่งหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุสิ่งสูงสุดคือพระนิพพานอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น ขอให้เข้าใจว่าธรรมะนั้นอยู่ในตัวเรา จะต้องอยู่กับตัวเรา อยู่กับเนื้อกับตัวของเราเสมอไป; ไม่มีโอกาสที่จะพูดว่า เาธรรมะไว้ที่วัดแล้วเรายู่ที่บ้าน หรือไม่มีโอกาสจะพูดว่าเอาไว้ต่อแก่เฒ่าแก่ชราแล้วจึงจะสนใจธรรมะ นั่นเป็นคำพูดของคนที่ไม่ดี; เพราะว่าธรรมะโดยเนื้อแท้คือตัวเรายู่แล้ว. เราต้องรู้สิ่งต่างๆ ที่จะจัดทำอยู่ตลอดเวลาที่ ตั้งแต่แรกคลอดออกมา จนกว่าจะถึงที่สุดคือถึงแก่กรรม ทำลายขั้นไป ดังนั้นธรรมะคือสิ่งทุกอย่างรวมทั้งตัวเรา. การที่พูดว่าธรรมะคือคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างนี้ได้ความผิดเดียว, มันถูกเหมือนกันแต่ได้ความผิดเดียวไม่หมด; เดียวนี้เรากำลังศึกษากันถึงคำว่าธรรมะโดยสมบูรณ์ จึงได้มีการชี้ให้เห็นโดยละเอียดและครบถ้วนอย่างในครั้งที่แล้วมา เราจึงสนใจที่จะต้องศึกษาและปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมะ ตามหัวข้อของการอบรมที่มีวางไว้ว่า “ศีลธรรมหลักพระพุทธศาสนาและวิสุทธิปฏิบัติ” ซึ่งที่สามอย่างนี้รวมอยู่ในคำว่า ธรรมะเพียงคำเดียว. ดังนั้นเราจึงมีการอบรมธรรมะ ท่านทั้งหลายต้องได้รับการอบรมทางธรรมะ.

ที่นี้จะขอชี้ให้เห็นเป็นพิเศษอีกสักหน่อยหนึ่งว่า การอบรมวิชาธรรมะนี้ ควรจะถือว่าเราได้รับการอบรมในฐานะที่เป็นมนุษย์ธรรมดาสามัญทั่วไปอย่างหนึ่ง; และเราควรจะได้รับ การอบรมในฐานะที่เราเป็นตุลาการโดยเฉพาะนี้อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒ อย่างด้วยกัน.

อย่างแรกที่ว่าในฐานะเป็นมนุษย์ทั่วไปนั้น ก็เหมือนกันทุกคนไม่ว่ามนุษย์คนไหน จะต้องรู้เรื่องธรรมชาติ, กฎธรรมชาติ, หน้าที่ตามธรรมชาติ จนเปลื้องตัวเองออกจากความทุกข์ได้ และสามารถทำให้ความมีชีวิตเป็นมนุษย์อยู่เป็นสิ่งที่งดงามน่าดู; และทำให้การงาน หน้าที่การงานนั้นกลายเป็นของสนุกสนาน ไม่น่าลืมหินระอาใจต่อไป. นี่เป็นประโยชน์ของธรรมะในฐานะที่เป็นมนุษย์ทั่วไปเป็นอย่างนี้ มีเรื่องยึดยาวอยู่ส่วนหนึ่งซึ่งเรากำลัง ค่อยศึกษากันไป ก็จะเข้าใจได้ทั่วถึงในโอกาสข้างหน้า.

ที่นี้อีกอย่างหนึ่งในฐานะที่เป็นตุลาการ กำลังจะเป็นตุลาการ นี้เราก็ควร จะได้รับการอบรมธรรมะโดยเฉพาะ เพื่อประโยชน์หลายๆ อย่าง. สิ่งที่เราเรียกว่าประโยชน์นี้เป็นสิ่งที่เราต้องประสงค์ หรือพึงประสงค์อย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ ฉะนั้น เราจะต้องรู้จักวิธีที่จะถือเอาประโยชน์นี้ให้ถูก ให้ได้ ให้เป็นไปตามกฎของธรรมะ มิฉะนั้นจะเกิดความเสียหายขึ้นโดยแน่นอน. ธรรมะจะช่วยให้ตุลาการนี้เป็นตัวของตัวเอง คือว่าถ้าเรารู้ธรรมะเพียงพอแล้ว เราสามารถจะควบคุมตัวเรา คือหมายถึงร่างกายจิตใจ ความคิดสติปัญญาอะไรนี้; ซึ่งสมมุติเรียกว่าตัวเรานี้ให้เป็นตัวเราได้ ไม่ให้ตกไปเป็นของกิเลส คือความเข้าใจผิด ความคิดผิด ความชั่วความไม่มีดีต่างๆ กระทั่งอยู่ในอำนาจของ

บุคคลอื่น. การเป็นอย่างนั้นเรียกว่าไม่เป็นตัวของตัวเอง แต่ถ้าท่านรู้จักธรรมะ
เพียงพอแล้วจะเป็นการง่ายมากหรือสนุกสนานด้วยในการที่จะเป็นตัวของตัว จึงขอ
ให้สนใจเรื่องนี้.

ที่นัดไปกันจะมองกันว่า การที่ผู้พิพากษาได้รับการอบรมทางธรรมะตาม
สมควร^{นี้} เป็นเครดิตของสถาบันตุลาการอย่างยิ่งด้วยเหมือนกัน. อาตมาได้ยินได้
ฟังอยู่เสมอ ที่ประชาชนให้ความเคารพให้ความสนใจเป็นพิเศษแก่ตุลาการที่ได้รับ
การอบรมทางธรรมะ มีธรรมะ ศึกษาธรรมะมากก่อน; จึงเพิ่มความเป็น
ป็นที่ยอมรับบุคคลให้แก่ตุลาการ^{นี้}มากขึ้น. ฉะนั้น ขออย่าให้ถือว่าเครดิตทาง
สังคม^{นี้}เป็นของน่ารังเกียจ หรือหลอกลวง มันเป็นเรื่องจริงเรื่องหนึ่งเหมือนกัน
ขอแต่ให้เป็นเครดิตที่บริสุทธิ์; เพราะถ้าเขารักเขานับถือเขาไว้อย่างไรแล้ว สิ่งต่างๆ มัน
ราบรื่นที่สุด ประเทศชาติหรือโลกของเราจะมีความสุขได้โดยง่าย; ฉะนั้น
ทุกคนควรมีเครดิตในทางสังคมด้วยกันทั้งนั้น ไม่เฉพาะแต่ตุลาการ อาตมาถือว่า
ตุลาการ^{นี้}ยังสำคัญมาก คือได้รับเครดิตจากสังคมในฐานะเป็นปูชนียบุคคลแทนที่จะ
เป็นลูกจ้างดังที่กล่าวแล้ว ^{นี้}ก็นับว่าเป็นข้อหนึ่ง ที่เป็นประโยชน์ข้อที่ ๒ ของการ
อบรมธรรมะ.

ข้อที่ ๓ ประโยชน์ที่จะได้ อาตมาคิดว่าสูงสุดอยู่เหมือนกัน คือทำให้การ
งาน^{นี้}รู้สึกเป็นสุข. ถ้าไม่^{นี้}มีธรรมะแล้วการทำงานจะน่าเบื่อหน่ายอดทน
ระอาใจ; คือจิตไม่สูงพอที่จะเห็นว่า หน้าที่เพื่อหน้าที่นั้นเป็นของประเสริฐ;
ไปเห็นหน้าที่เพื่อเงิน เงินเพื่องาน งานเพื่อเงินอะไรทำนอง^{นี้} มันทำให้ร้อนและ
ทนทุกข์. ฉะนั้น ถ้าเราขี้นมาในทางธรรมะแล้วงานเป็นของชวนทำ

และสนุก. นักเรียกว่าเราอดจากการที่ต้อง ทนทุกข์เหมือนนรกทั้งเป็น เราจะทำงานได้มากมายและสนุก.

ทีนี้ประโยชน์ข้อสุดท้ายก็น่าจะถือว่า เรากำลังแสวงหาความรู้รอบตัวไว้ให้ มาก ๆ จะเป็นประโยชน์แน่แท้ในการวินิจฉัยคดีของตุลาการนั่นเอง; เพราะปัญหานั้นมีมากไม่มีใครจะทราบได้ว่ามันจะมีปัญหาอะไรเกิดขึ้น. ถ้าเรารู้เรื่องราวเกี่ยวกับมนุษย์ เกี่ยวกับธรรมชาติ เกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ไว้มาก ๆ เป็นความรู้รอบตัว; นี่จะช่วยให้วินิจฉัยสิ่งต่าง ๆ ถูกต้อง; อย่างว่ามีปัญหาเกี่ยวกับวัดเกี่ยวกับพระสงฆ์กับนิกาย ทำนองนี้ ถ้าเรารู้เรื่องเหล่านี้ดีเราก็ไม่มีทางที่จะเข้าใจผิด; ฉะนั้นจึงว่าเป็นความรู้รอบตัวที่มีประโยชน์แท้ในการวินิจฉัยคดี; เพราะเหตุฉะนั้นแหละอาตมาจึงได้พยายามรวบรวมเอามาเท่าที่จะเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ท่านที่เป็นตุลาการ หรือกำลังจะเป็นตุลาการ ให้เป็นประโยชน์มากที่สุดเท่าที่จะมากได้. เพราะฉะนั้น เมื่อจะต้องกล่าวถึงเรื่องธรรมชาติ; คำว่าธรรมชาติ หรือคำว่าศีลธรรม หรือคำว่าพุทธศาสนาก็ตาม; ก็ได้พยายามเอามาให้หมดทุกแง่ทุกมุมทุกประเด็นที่ควรจะต้องเอามาบอกกล่าวให้ทราบ เพราะฉะนั้น อย่าได้เข้าใจว่ามันเป็นเรื่องเย็นเยือกมากมายเกินไปหรืออะไรทำนองนั้น เวลาของเราก็มีจำกัดว่า ๑๐ ชั่วโมง ก็ต้องพยายามให้เป็นประโยชน์มากที่สุดเท่าที่จะมากได้.

สำหรับในวันนี้จะกล่าวถึงคำว่า ศีลธรรม ตามหัวข้อของการอบรมที่ทางกระทรวงระบุไว้. สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้น ในชั้นแรกอาจจะขอความเข้าใจว่า เราเล็งถึงสิ่งที่เรียกกันว่า Moral หรือ Morality ฉะนั้นคำว่าศีลธรรมอย่าเอาไปปนกันเข้ากับคำว่าจริยธรรม; ซึ่งใช้เป็นคำแปลของคำว่า Ethics; คำว่า

Ethics นั้น บางทีมีคนเอามาเรียกเป็นศีลธรรมไปก็มี สิ่งที่เราเรียกว่า Ethics นั้น เป็นปรัชญาของศีลธรรม. ส่วนที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นเราเล็งถึงตัวศีลธรรมโดยตรง แล้วเราเรียกว่า Moral หรือ Morality. สำหรับในวันนี้เราจะกล่าวถึงแต่เรื่องของศีลธรรม ไม่กล่าวถึงปรัชญาหรือหลักวิชาของศีลธรรม.

สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม; เพื่อให้เข้าใจง่ายเราควรจะได้รับการเปรียบเทียบกันไปกับสิ่งที่เรียกว่าศาสนา เพื่อแยกออกจากกันไม่ให้ปนเปกัน. ท่านลองสังเกตดูเถิดว่าในประเทศไทยเรานั้นก็ยังเข้าใจผิด เอาคำว่าศีลธรรมไปปนกับคำว่าศาสนา หรือแม้แต่เอาคำว่าศีลธรรมไปปนกับคำว่าจริยธรรมเป็นต้น. ถูกแล้วในศาสนาอาจจะมีศีลธรรมอยู่ส่วนหนึ่ง แต่มันไม่ใช่เรื่องเดียวกัน ฉะนั้นเราวินิจฉัยกันให้เห็นชัดเป็นครั้งแรกเสียก่อนว่า เราจะเปรียบเทียบกันอย่างไร. วันนี้อาตมาจะกล่าวถึงเรื่องศีลธรรม เรื่องศาสนาจะไว้กล่าวในวันหลัง ๆ แต่ต้องเอามาเปรียบเทียบกันเพราะความจำเป็นอย่างที่กำลังกล่าวแล้ว.

ในการที่เราจะรู้เรื่องของสิ่งอะไร จะรู้เรื่องใดสักเรื่องหนึ่งนั้น, อาตมาขอแนะไว้ว่า ท่านจงตั้งหัวข้อตาม Logic ทางพุทธศาสนาที่เห็นว่าเหมาะ คือเราจะตั้งหัวข้อขึ้นว่า สิ่งนั้นคืออะไร ? สิ่งนั้นมาจากอะไร ? แล้วสิ่งนั้นเพื่อประโยชน์อะไร ? แล้วสิ่งนั้นสำเร็จได้โดยวิธีใด ? คือสิ่งนั้นโดยวิธีใด ? Logic หรือตรรกส์หัวข้อนี้เป็นของ พุทธศาสนา คือ เรื่องอริยสัจจ์ นั่นเอง. ในฐานะที่เราเป็นพุทธบริษัท คุณเคยกับ คำสอนของ พระพุทธเจ้า เราจึง นิยมใช้หัวข้อ สี่หัวข้อนี้ ตรรก หรือ Logic ของพวกอื่นอาจจะมีเป็นอย่างอื่นก็ถูกของเขา แต่สำหรับของเรา ก็มีของเราและเข้าใจดีอยู่แล้ว. ถ้าเราถามว่าศีลธรรมคืออะไร ? ศีลธรรมมา

จากอะไร ? ศีลธรรมเพื่อประโยชน์อะไร ? ศีลธรรมสำเร็จโดยวิธีใด ? นี่มันก็เป็นอันว่าเข้าใจเรื่องศีลธรรมได้โดยครบถ้วน.

ข้อแรกถ้าจะถามว่า ศีลธรรมคืออะไร ? เราจึงนึกถึงการเกี่ยวข้องของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นเป็นหลัก ; ศีลธรรมเกี่ยวข้องกับสังคม, ส่วนศาสนานั้นเกี่ยวข้องกับปัจเจกชน. นี่เมื่อกล่าวโดยหลักใหญ่ สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรม เราเล็งถึงสังคมเป็นเหตุเป็นผลเป็นพื้นฐาน คือปัญหาที่ยากที่เกิดขึ้นทางสังคมอันเป็นมูลเหตุ เป็นพื้นฐานของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม ; สังคมนั้นมันหมายถึงคน ๒ คนขึ้นไป มันมีผู้อื่นเข้ามา. ปัจเจกชนนั้นเราหมายถึงคน ๆ เดียว. ที่นี้เราลองเปรียบเทียบกันดูว่าคน ๆ เดียวกับคนหลายคนนั้นมันจะไปได้ไกลมากน้อยกว่ากันอย่างไร เมื่อมันผูกพันกันเป็นหมู่มันก็ติดกัน ; มันไปเหมือน ๆ กันจนตลอดถึงที่สุดไม่ได้ เพราะฉะนั้นมันจึงมีขอบเขตจำกัดอยู่ว่า สังคมจะไปได้เพียงเท่าไร มากคนก็ยิ่งติดกันมากขึ้น มันก็ยิ่งไปไม่ได้. ส่วนปัจเจกชนนั้นไปได้ไกลเพราะฉะนั้นเรื่องทางศีลธรรม มันจึงมีกฎเกณฑ์ต่ำลงมากกว่าเรื่องทางศาสนา เช่นเรื่องทางศาสนาเรามีอิสระ เราไม่มีการผูกพันกับสัญญาประชาคม ; เราปลีกตัวปลีกกายปลีกจิตใจของเรา ศึกษาค้นคว้าปฏิบัติออกไปได้ไกลจนถึงนิพพาน. แต่ส่วนเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรมของสังคมนั้นไปถึงที่นั่นไม่ได้ เพราะมันมุ่งอยู่ในสังคม พาดพิงกับสังคม เกี่ยวกับสังคม น้อยอย่างหนึ่ง ; แล้วเป็นข้อเปรียบเทียบให้ท่านเห็นว่า ศีลธรรมกับศาสนานี้มันคนละอัน.

ยกตัวอย่างให้เห็นต่อไปอีก เกี่ยวกับสิทธิที่ต่างกัน ; ในทางศีลธรรมนั้นเมื่อเราดูในเรื่องของศีลธรรมสากลหรือปรัชญาของศีลธรรมซึ่งเป็นหลักสากล ; ย่อม

รับกันทั่วไปในหมู่นักศีลธรรมของโลก มีกฎเกณฑ์ที่ยอมรับว่า ยอมให้มี Sanction คือการเข้าไปแทรกแซงได้ในวงของศีลธรรม เช่นว่าศีลธรรมที่บัญญัติขึ้น ถ้ามันยังมีอะไรที่ทำให้เกิดการเสื่อมเสียแก่ผู้อื่น ยอมให้ Sanction ได้; หรือว่าศีลธรรมที่กำลังปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปนั้น ถ้ามันปรากฏสิ่งซึ่งไม่น่าไว้วางใจก็ยอมให้ Sanction ได้. ฉะนั้น คำว่า Sanction นี้ จึงมีอยู่ใน ระบบของ ศีลธรรม แต่ไม่มีอยู่ใน ระบบของศาสนา หรือโดยเฉพาะพุทธศาสนา; คือปัจเจกชนคนหนึ่ง ๆ จะศึกษา และจะประพฤติปฏิบัติหลักธรรมะได้ตามชอบใจ ไม่มีสิทธิ์ที่ผู้อื่นจะทำ Sanction. เราอาจจะปฏิบัติของเราจนบรรลุนิพพาน ก็ไม่มีช่องทางที่ผู้อื่นจะต้อง Sanction อย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น สิทธิที่จะ Sanction นั้นไม่มีในระบบของศาสนา แต่มีอยู่ในระบบของศีลธรรมสากล จะโดยกฎหมายมีไว้หรือไม่มีไว้ก็ตาม; แต่ถ้าสังคมกลุ่มใดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งแม้ว่าถูกศีลธรรม; ถ้าความเสียหายอันใดอันหนึ่งเกิดขึ้นเพราะผิดกาลเทศะอย่างนั้นแล้ว; รัฐบาลจะเข้าไปแทรกแซงได้อย่างนี้เป็นต้น. ^{๕๔} เป็นสิ่งที่ยอมรับ แต่ในทางศาสนานั้นไม่มีเรื่องที่จะต้องเป็นอย่างนั้น; เพราะว่าหลักของศาสนานั้นวางไว้อีกทางหนึ่ง ไม่มีทางที่จะถูกกระทำการอย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้นจึงไม่นิยมกันว่าสิทธิ Sanction นี้มีในศาสนา แต่ว่ามีในระบบศีลธรรม. ^{๕๕} นักเป็นกรซีให้เห็นชัดอย่างหนึ่งแล้วว่า ศีลธรรมกับศาสนานั้นมันต่างกันอย่างไร.

ที่ที่เราดูกันต่อไป เปรียบเทียบดังข้อที่ว่า มันเนื่องมาจากอะไร; ศีลธรรมเกิดขึ้นมา; หรือเนื่องมาจากการที่มีการเบียดเบียนกัน; ส่วนศาสนานั้นเกิดขึ้นมา เพราะว่ากลัว มีความกลัวจากสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ และเป็นทุกข์เพราะเหตุนี้. นี่ขอ ทบทวนว่า ศีลธรรม^{๕๖} มีมูลเหตุมาจากสังคมไม่เป็นสุข เพราะเบียดเบียนกัน; ส่วนศาสนา^{๕๗} มีมูลเหตุเนื่องมาจากมนุษย์กลัวสิ่งซึ่งเข้าใจไม่ได้.

เรื่องเบียดเบียนกันอย่างไรหน่าที่เขื่อนักกฎหมายเกินกว่าที่จะทราบได้แล้ว อาตมา
ไม่ต้องบรรยาย ; หรือแม้ที่สุดแต่ในคำนำ หรือคำบานแพนกของกฎหมายโบราณที่
ยกเอามนุธรรมศาสตร์มาเขียนไว้ข้างต้นนั้น นั้นก็เป็นเรื่องในพระไตรปิฎกที่มีอยู่
ด้วยเหมือนกัน ; คือมันมีทั้งฝ่ายพราหมณ์และฝ่ายพุทธ ; ที่เล่าถึงเรื่องสมมติราช ถูก
สมมติขึ้นมาในหมู่คนสมัยนั้น ครึ่งหนึ่งเป็นป่าเถื่อน ; ยังต้องกิน ข้าวสาลีที่งอกตาม
ธรรมชาติ. แล้วต่อมา เกิดมีการปลุก ข้าวสาลีเพราะว่า ที่เกิดตาม ธรรมชาติไม่พอกิน
แล้วต่อมาลักขโมย ต่อมาเบียดเบียนกัน. นี่เป็นเรื่องต้น ของศีลธรรม มีมูลมา
จากการที่สังคมเดือดร้อนเพราะการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน.

ส่วนเรื่องทางศาสนานั้นไม่ได้อาศัยรากฐานอันนั้น ; อาศัยรากฐานที่ว่าแม้
ว่าคนไม่เบียดเบียนกันแล้ว แต่ก็ยังมีความทุกข์รบกวนจิตใจอยู่อีกส่วนหนึ่ง ; คือ
ความไม่รู้ในสิ่งบางสิ่งบางอย่างบางประการซึ่งลึกลับ, ที่เขาศึกษาทางออกอย่างอื่น
ไม่ได้ นอกจากมีผู้มาชี้แจงแนะนำสั่งสอนให้กระทำอย่างนั้นอย่างนี้ เพื่อระงับความ
กลัวเหล่านั้นเสีย. ความกลัวนั้นกลัวสิ่งที่ไม่เห็นตัว เช่นความกลัวเรื่องโลกหน้าหลัง
จากตายแล้วจะเป็นอย่างไร อย่างนี้กลัว. หรือว่าแม้แต่ในโลกนี้ เช่นเรื่องเกี่ยวกับ
เทวดาฟ้าดินอะไรทำนองนี้ มันเข้าใจไม่ได้ มันก็กลัว ก็ต้องบัญญัติระบบการ
ปฏิบัติอะไรอย่างนั้นขึ้นมาเพื่อกำจัด ความกลัว. นี่มันปฏิกิริยาจิตขึ้น ๆ กระทั่งเรา
กลัวสิ่งที่ไม่เห็นตัวสิ่งหนึ่งซึ่งร้ายกาจที่สุด ; สิ่งนั้นคือความโง่ ซึ่ง
เป็นเหตุให้เกิดกิเลสคือความโลภ ความโกรธ ความหลง. มนุษย์ที่มี
ปัญญาถึงที่สุดกลัวสิ่งเหล่านั้นยิ่งกว่าสิ่งใด ; อันระบบของศาสนาใน อันดับสุดท้ายจึงมี
เป็นการปฏิบัติเพื่อจะกำจัดเสียซึ่งกิเลสเหล่านั้น ; ซึ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัวที่สุด. นี่เราจะ
เห็นได้ว่าศีลธรรมเดินไปตามแนวของ สังคมเรื่อย ; ส่วน ศาสนาเดินไปตามแนวของ

บ๊องเจกชน เพราะว่าต้องแยกกันทำ. เรื่องทางจิตใจเช่น ความกลัวนั้นมันกลัวแทนกันไม่ได้ หรือมันหายกลัวแทนกันไม่ได้; ฉะนั้นจึงกลายเป็นเรื่องของบ๊องเจกชนเรื่อยมา. อันมูลเหตุที่เกิดศีลธรรม และมูลเหตุที่เกิดศาสนา จึงได้ต่างกัน อย่างนี้ จึงไม่มีทางที่จะปนกันได้.

ทีนี้เราเอามาแบ่งดูผลที่ว่าเพื่ออะไร ศีลธรรมเพื่ออะไร ศาสนาเพื่ออะไรนี้เราจะพบว่า ศีลธรรมนั้นเพื่อประโยชน์สุดท้าย คือความสงบสุขของสังคมซึ่งกล่าวแล้ว. ส่วนผลสุดท้ายของศาสนานั้น คือความสุขหรือสันติสุขของบ๊องเจกชน และในระดับที่ผู้หนึ่งเชื่อถือว่าถึงที่สุดด้วย; หมายความว่าในกรณีของศาสนาเราไม่เอาความสุขเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นหลัก; เราจะเอาความสุขที่สุด ที่ดีที่สุด ที่ประเสริฐที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้. ฉะนั้นจึงวาดรูปไว้ในลักษณะที่ว่าเป็นนิพพาน, คือว่าเข้าอยู่เป็นอันเดียวกันกับพระเจ้า อะไรทำนองนี้ทั้งนั้น สูงสุดจนสุดที่มนุษย์จะนึกจะคิดได้ แต่นั่นแหละมันเนื่องจากกาลเทศะอะไรต่างกัน เพราะฉะนั้นมันจึงต่างกันบ้างในระหว่างศาสนาต่าง ๆ ได้วางสิ่งสูงสุดไว้ต่าง ๆ กัน; เช่นศาสนาพุทธก็คือนิพพาน; หมายความว่าจิตใจหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง. ศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็ว่า ได้เข้าร่วมเป็นอันเดียวกันกับพระผู้เป็นเจ้า อย่างนี้เป็นต้น. ทีนี้ศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้า แต่มีตัวมีตน มีอาตมานั่นถือว่าการได้เข้าร่วมกับอาตมันใหญ่คือ ปรมาตมัน ก็จบกันอย่างนี้เป็นต้น; นี่เป็นเรื่องของบ๊องเจกชนทั้งนั้น. นี่เราเห็นได้ว่าจุดหมายปลายทางมันก็ต่างกันอย่างนี้. ความสงบสุขของสังคมนี้เป็นเรื่องหนึ่งของศีลธรรม. การขจัดความทุกข์ ความเดือดร้อน ความกลัว ในจิตใจได้หมดนี้ เป็นเรื่องของศาสนา ไม่มีอะไรเหลือไว้ให้ต้องกลัวให้ต้องหวงให้ต้องวิตกกังวลอีกต่อไป. นี่ผลมันแยกกันอยู่อย่างนี้, แม้ข้อนี้ทำให้เราเห็นได้ว่าสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมกับศาสนานี้คนละเรื่อง,

นั่นมาถึงอันที่ ๔ ที่ว่าโดยวิถีใด จะสำเร็จประโยชน์ความวัตถุแห่ง
 หมายนั้นโดยวิถีใด? สำหรับเรื่องทางศีลธรรม ท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการ
 นี้จะต้องเข้าใจว่าจะต้องอาศัยระเบียบเป็นข้อแรก; คือการมีระเบียบนี้เราหมายถึง
 มีกฎหมาย มีกฎเกณฑ์อะไรต่าง ๆ; ซึ่งเป็นการบังคับ มีใจความสำคัญอยู่ที่
 เป็นการบังคับ; เพราะว่าสังคมนี้มันเหมือนกับมีคนจำนวนมาก มันต่างตัวต่างจะทำอะไร
 ตามชอบใจ ฉะนั้นต้องมีการบังคับ. ส่วนเรื่องทางศาสนานี้ไม่บังคับ. ฉะนั้นข้อ
 แรกจึงต้องพูดถึงระเบียบ คือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นการบังคับ. ถัดไปก็คือการรับผิดชอบ
 ชอบต่อสังคม หน่วยหนึ่ง ๆ ของสังคม คือคนหนึ่ง ๆ ในสังคม นี้จะต้องรับผิดชอบมี
 ความรู้สึกรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตนในสังคมนั้น ๆ; หรือว่าจะต้องอาศัยความเมตตา
 กรุณา ความกตัญญูต่อกันว่า ไปถึงความที่วามนุษย์อยู่คนเดียวในโลกนี้ไม่ได้ นี้เรียก
 ว่ามีความรับผิดชอบต่อสังคม มีความเมตตา กรุณา มีความกตัญญูต่อกัน คือว่ามนุษย์ทุกคน
 แต่ละคนมีบุญคุณมีประโยชน์ต่อกันและกัน และยังจะมีการผ่อนผันมีการยอมได้ที่
 เรียกว่า "Tolerance" นี้หมายความว่าบางครั้งเราต้องยอม แม้ว่าเราจะ
 เป็นฝ่ายถูก เราก็ต้องยอมให้เขาอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีเราจะต้องยอมเป็นคนผิด
 ทั้ ๆ ที่เราไม่ได้ผิด ท่านเองนี้เป็นต้น; เพื่อเห็นแก่ความสงบสุขของสังคม ฉะนั้น
 เราจึงเห็นได้ว่าการสำเร็จประโยชน์แก่สังคมนั้น เราต้องอาศัยระเบียบ อาศัยความรู้
 จักรับผิดชอบ อาศัยความเมตตา กรุณา กตัญญูต่อกัน ความผ่อนผันผ่อนยาว อะไร
 ท่านเองนี้ ซึ่งมีอยู่มากเหมือนกัน. นี่ยกมาพอเป็นตัวอย่าง แต่รวมความแล้วก็เพื่อ
 เห็นแก่สังคมนั้นแหละเป็นใหญ่ และถ้ามีผู้ฝ่าฝืนไม่ยอม ก็จะต้องใช้การบังคับ อย่าง
 นั้นเป็นต้น.

ในส่วนประโยชน์ทางศาสนานี้ เราอาศัยวิถีประเพณีปฏิบัติที่ไม่มีการ
 บังคับที่เป็นอิสระ. ที่เราเรียกโดยทั่วชื่อว่า ศีล สมาธิ ปัญญา. เมื่อถือตามหลักของ

พุทธศาสนา ซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งจะได้บรรยายในวันหลัง. ที่นี่ยัง
เอามาชี้ให้เห็นว่าศีลธรรมกับศาสนานี้เป็นคนละเรื่องกันตลอดมา. แม้ว่าเราจะตั้ง
ปัญหาว่า คืออะไรมันก็ต่างกัน, เนื่องจากอะไรมันก็ต่างกัน, เพื่อประโยชน์อะไร
มันก็ต่างกัน, สำเร็จได้ด้วยวิธีใดมันก็ต่างกัน, นักเป็นตัวอย่าง. เท่าที่ยกมานี้พอ
แล้วสำหรับที่จะชี้ให้เห็นว่าศีลธรรม นั้นคืออะไร, และในเมื่อเปรียบเทียบกันกับ
สิ่งที่เรียกว่าศาสนาแล้ว ยิ่งเข้าใจยิ่งเห็นชัดและง่าย.

ที่นี้จะได้อธิบายให้เห็นต่อไปอีก ถึงมูลเหตุที่ทำให้คนเป็นอันมากเข้าใจคลุมเคลือ
ไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นศีลธรรม ไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นศาสนา; แล้วเกิดความเห็น
ขัดแย้งว่าศาสนากับศีลธรรมเป็นอันเดียวกัน เป็นต้น; โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับ
พระพุทธศาสนา. ในที่นี้อาจจะยกพระพุทธศาสนาขึ้นมาเป็นหลักสำหรับชี้ให้
เห็น; แม้ศาสนาอื่นก็เป็นแนวเดียวกัน แต่ว่าเรารู้จักพุทธศาสนาดีกว่าศาสนาอื่น
เราก็มองดูพุทธศาสนา. สิ่งที่เราเรียกว่าพุทธศาสนานั้นแม้จะเรียกว่าศาสนาก็จริง; แต่
ว่าส่วนที่เป็นศีลธรรมและส่วนอื่น ๆ นั้นมันรวมอยู่ด้วยอีกมาก นี่ขอให้ท่านสังเกต
ให้ดี. เราเรียกชื่อว่าพุทธศาสนา แต่มันเป็นศีลธรรมก็มี เป็นศาสนาก็มี เป็นปรัชญา
ก็มี แม้แต่เป็นวิทยาศาสตร์ก็มี เป็นจิตวิทยาก็มี เป็น Logic ก็มี, จนกระทั่ง
ถึงสิ่งที่เราเรียกว่าพุทธศาสนานั้น เป็นวรรณคดีเป็นศิลปะไปก็มี มันจะเป็นความ
แปลของใครในประเทศไทยเราก็ได้; ที่ไปเข้าใจผิด เรียกพุทธศาสนาในความ
หมายนั้นนี่ จนกระทั่งเป็นวัตถุไปก็มี เช่นถ้าเห็นพระเจดีย์สร้างไปหมดก็เรียกว่า
พุทธศาสนาเจริญ อย่างนั้นน่าหัวเราะมากที่เอาพระเจดีย์เป็นพระพุทธศาสนา; หรือว่า
แม้แต่จะให้มันเป็นเครื่องหมายของพระพุทธศาสนาก็ยังไม่แน่นัก เพราะว่าพระเจดีย์
มากนั้นพระศาสนาไม่เจริญก็ได้, มันคนละเรื่องกัน. เพราะฉะนั้นตัวศาสนา

แท้ ๆ นั้นมันต้องเป็นตัววิชาความรู้ และหลักปฏิบัติที่ทำบ่งเจกชนคน
หนึ่ง ๆ ให้ออกไปได้ไกลจนถึงนิพพาน. นั่นคือตัวศาสนาซึ่งเป็นเนื้อแท้
ตัวแท้ของพุทธศาสนา; มีเรื่องนวมอยู่เป็นหลักใหญ่.

แต่ในคำสอนทางพุทธศาสนาในพระคัมภีร์คือพระไตรปิฎก และที่เนื่องกับ
พระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนา ไม่ได้มีแต่เพียงเรื่องเดียว, หรือว่ามีไม่ได้แต่
เพียงแง่เดียว, มันมีบางส่วนซึ่งเป็นเรื่องทางศีลธรรม เอามาใช้ให้เป็นประโยชน์
ทางศีลธรรมได้; เช่นคำสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับเรื่องครอบครัว เกี่ยวกับการ
ปฏิบัติระหว่างบิดามารดากับบุตร ระหว่างเพื่อนกับเพื่อนหรืออะไรทำนองนี้ ที่เรา
เรียกกันว่า คติปฏิบัติ ก็มีอยู่มาก อย่างนั้นล้วนแต่เป็นเรื่องส่วนศีลธรรม. หรือแม้
ที่สุดแต่ข้อธรรมประเภทที่ต้องการให้นำไปใช้กันในที่ทั่ว ๆ ไป ในสังคม เช่นความ
ซื่อสัตย์ ความกตัญญู ความกตเวที ความอดกลั้นอดทน ความเมตตากรุณาอะไร
ทำนองนี้ก็มีอยู่มากในพระคัมภีร์. ส่วนนี้เราเรียกว่าศีลธรรม. ถ้าเราไปเรียก
พระคัมภีร์นี้ว่าพุทธศาสนา หรือเรียกระบบคำสอนทั้งหมดเท่าที่มีอยู่
ในพระคัมภีร์นี้ว่าพุทธศาสนาแล้ว เราจำเป็นที่จะต้องตั้งคำถามขึ้นว่า
พุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศีลธรรม; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็น
ศาสนา; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญา; พุทธศาสนาในฐานะที่
เป็นจิตวิทยากระทั่งพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นวรรณคดี เหล่านี้.

ฉะนั้นคำว่าพุทธศาสนาคำแรกนั้นมันมีความหมายพิเศษ; คือเป็นชื่อ
บัญญัติขึ้นใหม่ เพื่อให้เราเข้าถึงที่เราเรียกรวม ๆ กันทั้งหมดว่าพุทธ-
ศาสนา; ฉะนั้นคำว่าพุทธศาสนาคำนี้มีความหมายพิเศษ; อย่าเอาไปปนกับคำว่า

ศาสนาหรือพุทธศาสนาซึ่งเล็งถึงในฐานะที่เป็นศาสนา. ให้พยายามทำความเข้าใจ
หรือว่าพูดไว้ให้ชินปากว่า; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม เป็นศาสนา เป็น
ปรัชญา เป็นวิทยาศาสตร์ เป็นจิตวิทยา เป็นตรรกวิทยา เป็นวรรณคดี กระทั่ง
เป็นศิลปะ.

ถ้าพูดว่าพุทธศาสนาเป็นศิลปะ; ก็อย่าได้คิดไปถึงว่าเป็นความไพเราะ
ในถ้อยคำ หรือว่าเป็นภาพเขียนที่เกี่ยวกับศาสนาอะไรทำนองนั้น. ศิลปะ^{๕๕}
หมายถึงความงดงามในทางจิตใจ ทางความคิด ทางสติปัญญาของผู้
สอนศาสนาที่ได้ใส่ไว้ในตัวศาสนาเอง; เช่นเราปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา
นั้นมีความงามทางจิตใจ นำเลื่อมใสน่ารักน่าทำตามอยู่ในนั้น. นี่เป็นศิลปะเป็น
ความงาม พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า พรหมจรรย์นี้ งามหรือไพเราะ คืองดงามใน
เบื้องต้น ในท่ามกลาง ในเบื้องปลาย นี่แสดงว่าท่านเล็งถึงความหมายของศิลปะ
เหมือนกัน ไม่ใช่เพียงแต่จะดับทุกข์ได้อย่างเดียว. แต่ต้องการให้เป็นที่น่าดูน่าชม
เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสด้วย; ฉะนั้น เรายึดพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศิลปะ
กันอย่างนี้ โดยเฉพาะในพวกนักศึกษาที่เป็นชาวต่างประเทศ เขารู้คำว่าศิลปะดี
เขาจึงใช้คำว่า Art หรือศิลปะกับพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง. ในประเทศไทยเรา
ก็พูดว่าพุทธศิลปะ หรือพุทธศิลป์ อย่างนี้ไปหมายถึงภาพเขียน ภาพสลัก ภาพปั้น
โบสถ์วิหาร พระเจดีย์ ที่เป็นความสวยงามอย่างนั้นไปเสีย อย่างนั้นมันถูกน้อยเกิน
ไปหรือไม่ถูกเลยก็ได้; ไม่ถูกต้องที่พระพุทธเจ้าท่านมุ่งหมาย.

นี่ขอให้เข้าใจคำว่าพุทธศาสนา คำหนึ่งซึ่งมีความหมายอันได้รอบตัวอย่างนี้.
มันเปรียบเหมือนกับว่าตึกหลังนี้; ถ้าดูจากทางทิศตะวันออกก็เห็นเป็น รูป ร้าง อย่าง

หนึ่ง, ดูจากทางทิศตะวันตกเห็นเป็นรูปร่างอีกอย่างหนึ่ง, ดูจากทิศอื่น ๆ ก็เห็นเป็นรูปร่างอีกอย่างหนึ่ง, เห็นเป็นอย่างนั้นทั้งที่เป็นเด็กหลังเดียวกัน; ฉะนั้น พุทธศาสนา หรือระบบการศึกษา การปฏิบัติการได้ผลจากการปฏิบัติ อะไรอันหนึ่งซึ่งเรารวม ๆ กัน เรียกพุทธศาสนานี้ก็เหมือนกัน. เรามองดูกันในแง่ไหนก็ได้ ในแง่ที่เป็นศีลธรรม ก็ได้ ในแง่ที่เป็นศาสนาก็ได้ และเป็นอะไรต่าง ๆ อย่างที่ออกชื่อมาแล้วนั้นก็ ได้ทั้งหมด สำหรับการบรรยายวันนี้เรามุ่งหมายเฉพาะพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม เพื่อเข้าใจคำว่า ศีลธรรม ได้ดียิ่งขึ้น.

ทีนี้เราจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่าศีลธรรม ๆ หนึ่งต่อไปอีก. เรามักจะมองดูกันให้ครอบคลุมตามกฎหมาย หรือตามวิธีการของการศึกษาที่เรียกว่า Scientific เราทำอะไรจะต้องดูกันให้หมดให้ครบให้มีเหตุผลอย่างนั้น. ถ้าเราจะดูศีลธรรมให้ครบให้หมดต่อไปอีก เราก็ควรจะถามว่า ในโลกนี้ศีลธรรมตั้งต้นขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร. คำว่าตั้งต้นขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร; ถ้าถามไปในรูปของประวัติศาสตร์ พวกนักศีลธรรมสากลเขาลงมติรวมกันว่า; เราไม่มีญาติเวลาตั้งต้นของศีลธรรม เพราะว่าเราไม่อาจจะทราบได้ว่ามันตั้งต้นขึ้นมาเมื่อไร. เป็นเหตุให้ต้องยกไว้ให้เป็น เรื่อง ก่อนประวัติศาสตร์; จึงถือว่าเราไม่รู้เวลาตั้งต้นของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม. แต่ถ้าเราพูดอย่างเหมา ๆ กันไม่เอาแน่นอนอย่างวิชาประวัติศาสตร์; เราก็พูดได้อย่างกำปั้นทุบดิน คือไม่มีผิด. เหมือนกับในเรื่องพระเจ้าสมมติราชที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าเมื่อมีมนุษย์ขึ้นมาในโลกมันอยู่กันมาอย่างสมัยหิน สมัยป่าเถื่อน; เป็นสุขกันมาจนกระทั่งมันรู้จักโกงกัน เอาเปรียบกัน ศีลธรรมจึงตั้งต้น แต่ที่นี้เรามองกันละเอียดไปกว่านั้นอีก คือว่าเขาดูกันในแง่ของมนุษยวิทยา หรือแม้แต่ชีววิทยา. เราไม่อาจรู้ได้ว่า การกระทำอย่างที่เราเรียกว่าการกระทำอย่างสัตว์เดรัจฉานนั้นได้เปลี่ยนเป็นการกระทำอย่าง

มนุษย์เมื่อไร (Animal behaviour). ใช้คำว่า Behaviour การกระทำเยี่ยงสัตว์เดรัจฉานของสัตว์เดรัจฉาน; หรือของคนบ้าเถื่อนที่ยังไม่นั่งผ้าสมัยแรกสมัยหิน; Animal behaviour นั้น มันมาสิ้นสุดลงเมื่อไร. แล้วมาเปลี่ยนเป็น Human conduct คือการประพฤติอย่างมนุษย์นั้นเมื่อไร. ยิ่งกว่านั้นมันยากที่ใครจะไปบัญญัติได้ว่านี่เป็นการประพฤติอย่างสัตว์เดรัจฉาน; อย่างนี้ เป็นการ ประพฤติ อย่างมนุษย์. พวกนักศีลธรรมไม่ยอมถือว่าสัตว์เดรัจฉานมีศีลธรรม เช่นอย่างเราพูดว่าสุนัขเป็นสัตว์ที่มีกตัญญูกตเวทียิ่ง; ถ้าพูดแล้วที่คิดว่าคนก็มี แต่นักศีลธรรมเท่าที่มีอยู่ในโลกเวลานี้ยุคกันนั้น เขาไม่ถือว่ามันเป็นศีลธรรม ยังถือว่าเป็น Animal behaviour อะไรไปตามเดิม; ดังนั้น สัตว์เดรัจฉานจึงไม่อยู่ในขอบเขตของระบบศีลธรรม.

แต่น่าประหลาดที่ว่าในทางพระพุทธศาสนาเรา ในวงพุทธบริษัทเรา^{นี้} คล้าย ๆ กับจะยอมรับว่า แม้แต่สัตว์เดรัจฉาน ถ้ามีลักษณะอาการแห่งการมีศีลธรรมนั้น เรา จะยอมรับว่ามันก็เป็นสัตว์ที่มีศีลธรรม. ฉะนั้น เราจึงมีเรื่องว่าสัตว์เดรัจฉาน เช่นสุนัขนั้น ตายมาเป็นคนบ้าง หรือคนตายไปเกิดเป็นสุนัขบ้าง. เรายอมรับความดี ความงามของสัตว์บางตัวนั้น เหมือนกับมนุษย์อย่างหนึ่งก็มี. อย่างนี้ท่านเลือกเอาเองว่า จะยอมรับมดีของพวกเขาพุทธบริษัทแล้วก็คล้าย ๆ กับจะยอมรับว่า ศีลธรรม ก็มีใน สัตว์เดรัจฉาน. แต่ถ้าเราค้นดูพวกตำราหรือตำราของนักศีลธรรมของโลกสมัยนี้ โดยเฉพาะพวกที่เรียกว่า Ethics. คือ Philosophy ของศีลธรรมนั้นแล้ว เขาบัญญัติเขียนกันไว้ชัดว่า ไม่ยอมรับว่าสัตว์เดรัจฉานมีศีลธรรม. นี่เราไปคำนวณเอาเองว่า ศีลธรรมนี้ควรจะมีขอบเขตอย่างไร; แต่อย่างไรก็ตาม เขายอมรับว่าความประพฤติ กระทำอย่างสัตว์เดรัจฉานนั้นแหละเป็น material เป็นอะไอน์แรก ที่ทำให้มนุษย์

รู้จักศีลธรรม; เพราะว่าถ้าเราไม่มีอะไรจะเปรียบเทียบ ไม่มีอะไรจะเป็น พื้นฐาน สำหรับเป็นหลักเปรียบเทียบ; เราก็ไม่มีทางที่จะพบสิ่งที่ดีกว่า. ฉะนั้น เราจึงเอา Animal behaviour วางไว้เป็นหลัก; แล้วเราก็พิสูจน์ ศึกษาความดี ความไม่ดี ลักษณะต่าง ๆ จนได้พบว่าสิ่งที่ตรงกันข้ามควรจะเป็นอย่างไร.

ปัญหาของมนุษย์เกิดขึ้นในทางศีลธรรม ก็เพราะว่าไปเห็นการกระทำอย่าง สัตว์เดรัจฉานเป็นบทเรียน. ที่นี้เราอาจจะถือว่า ความรู้เรื่องศีลธรรมนี้, หรือ ศีลธรรมนี้ มันตั้งต้นจากการมองเห็นความประพฤติอย่างสัตว์ที่ปราศจากศีลธรรม. ที่นี้ ถัดต่อมาอีกคือมนุษย์มองเห็นว่า มนุษย์มีหลักของมนุษย์แตกต่างกันไป จาก ของ สัตว์ เดรัจฉาน; ก็มีปัญหาว่ามนุษย์จะไปทางไหนทิศไหน. หลักศีลธรรมนั้นจะต้องเป็น อย่างไร?

พวกนักศีลธรรมสากลเขาถือกันว่า แม้แต่ศีลธรรมมันก็ต้องมีรากฐานตาม ธรรมชาติ. อันแรกที่สุดก็คือ รากฐานของความมีอยู่ ความไม่ตายเสีย ความมีชีวิต อยู่. จะเห็นได้ว่ามนุษย์ก็ยิ่งฉลาดที่สุด จะบัญญัติอะไรให้ดีกว่าความที่ตัวมีชีวิต รอดไม่ได้. ในขั้นนี้เขาเรียกว่า Primitive morality. Primitive- ก็คือแรก ที่สุด; Primitive morality ศีลธรรมที่เล็งถึงแต่ความมีอยู่ได้ของมนุษย์ ของตัว มนุษย์เอง; แต่ว่าในสภาพที่น่าดูไม่เหมือนกับการประพฤติกระทำอย่างสัตว์; เช่น สัตว์เดรัจฉานมันสงวนชีวิตเป็นอยู่ของมันอย่างไร; คนจะเอามาเป็นหลักไม่ได้; คน จะต้องมาหาเอาใหม่ ให้เป็น Human conduct ไม่ใช่เป็น Animal behaviour อย่างนี้เป็นต้น. ดังนั้นจึงมีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ว่าดำรงตัวไว้ให้ได้ Self preservation. คือ Preserve ตัวเองไว้ให้ได้เท่านั้นเป็นพอ.

ทีนี้ต่อมาความคิดมีต่อไปว่า ถ้าพึ่งตัวเองมันอาจจะสูญพันธุ์ไปได้ ฉะนั้น
ต้องนึกถึงเชื้อสายด้วย; เชื้อสายที่จะอยู่ต่อไป ศีลธรรมมันเลยมีขอบเขตขยายออก
ไปหน่อยหนึ่งอีกว่า ความมอยู่ได้แห่งเชื้อสายคือลูกหลานนี้ด้วย. ทีนี้ต่อมาเมื่อ
คิดเกิดขึ้นว่ากลุ่มนี้หรือวงศ์วานนี้ควรจะเป็นอย่างไร มีความดีความงามของตนอย่าง
ไรก็ควรจะรักษาไว้ ในฐานะที่มันผิดแปลกกับพวกอื่นหรือหมู่อื่นเป็นลำดับขึ้นมา;
ดังนั้นศีลธรรมอันดับแรกที่เรียกว่า Primitive นั้นจึงเล็งถึงอาหาร จึงเล็งถึงการสืบ
พันธุ์ และเล็งถึงการคงอยู่ของวงศ์วานว่านเครือ. คำว่าอาหารนี้เราหมายถึงการผลิต
หรือการแสวงหาอาหาร การใช้อาหาร การบริโภคอาหาร. ทีนี้เราไม่กินอย่างสัตว์
ไม่ปล่อยให้ไปเก็บกินตามที่มันเกิดอยู่เองในป่า หรือว่าเราจะต้องมีระเบียบวิธีกินที่
น่าดูกว่า นี่เป็นศีลธรรมชั้น Primitive ขึ้นมาอย่างนี้. ทีนี้การสืบพันธุ์ก็เหมือน
กัน จะสืบพันธุ์อย่างสัตว์เดรัจฉานไม่ได้ จะต้องมีความ Human conduct ของมนุษย์
โดยเฉพาะ; ฉะนั้นจึงบัญญัติว่ามนุษย์จะเกี่ยวข้องกันด้วยกิจกรรมระหว่างเพศอะไร
ทำนองนี้; จะต้องเป็นอย่างอย่างนี้ ค่อมั่นคงขึ้นกว่าสัตว์.

ทีนี้เกี่ยวกับการรณนอมความเป็นมนุษย์ให้มีเชื้อสายอยู่เรื่อยนี้ ก็ถือว่าเป็น
ศีลธรรมด้วย; คือบัญญัติหรือบังคับให้สมาชิกทุกคนนี้ต้องทำหน้าที่นั้นด้วย. ถ้า
สิ่งใดเป็นไปเพื่อทำลายตัดทอนความงอกงามต่อไปของวงศ์วานเครือแล้วก็จะถือ
ว่าผิดศีลธรรม; ดังนั้นจึงเกิดศีลธรรมอันดับแรกขึ้นมาอย่างนี้ แล้วเรามักจะเรียก
ด้วยคำประหลาด ๆ คำหนึ่ง ที่เป็นภาษาอะไรก็ไม่ทราบ เรียกว่า "TABU" คำว่า
"ตาบู" นี้ตามตัวมันแปลว่าห้ามขาด นี่คือห้ามขาดแล้วก็เป็นตาบู. ใช้ในสมัย
ที่ยังเป็นคนป่าเป็นศีลธรรมในอันดับแรก. เราบัญญัติ "ตาบู" ขึ้นต่าง ๆ นานา
เกี่ยวกับอาหารเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ เกี่ยวกับ การรักษาความคงอยู่ของมนุษย์ไว้.

เพราะว่ามนุษย์ในสมัยนั้นจะเรียกว่าเป็นมนุษย์เหมือนสมัยนี้ไม่ได้; เป็นมนุษย์ที่เพิ่งจะเป็นมนุษย์ รื้ออะไรน้อยกว่าเต็มไปด้วยความกลัว. แต่ถึงอย่างไรก็ดี สิ่งที่เราเรียกว่าตราบูนี่สำคัญและมีประโยชน์; ขนบธรรมเนียมต่างๆ เกิดขึ้นเพราะความกลัวทั้งนั้น เพราะความกลัวสิ่งที่เรียกว่าตราบูนี่; แม้แต่ว่าคนป่าเขายังอยู่กันอย่างคนป่า แต่เขาก็สมบูรณ์ไปด้วยตราบูนี่ บัญญัติไว้ว่าเมื่อเด็กคลอดออกมา จะต้องทำอะไร เด็กโตเป็นหนุ่มเป็นสาวเป็นรุ่นสาวขึ้นมาจะต้องทำอะไร, มีการตั้งครรรค์แล้วจะต้องทำอะไร, มีการเกิดออกมาจะต้องทำอะไร, ล้วนแต่บัญญัติไว้ในรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ คล้ายๆกับว่าเป็นเรื่องขลังเรื่องศักดิ์สิทธิ์ ทำไปด้วยความเชื่อ ทำไปด้วยความกลัว เรียกว่าเป็นศีลธรรมในอันดับแรกทีเดียว ก็น่าสงสาร.

ต่อมาเมื่อเขาเจริญขึ้นมาได้ถึงขั้นนั้นแล้ว เขารู้จักสังเกตละเอียดปราณีตขึ้น; จึงค่อย ๆ มองเห็นศีลธรรมในระดับที่เกี่ยวกับนามธรรมหรือจิตใจมากขึ้น; เช่นสังเกตเห็นว่าเมตตา กับ ไม่เมตตาต่อกันนั้นมันผิดกันมาก แล้วก็เลือกเอาข้างเมตตาต่อกัน; หรือว่าความฉลาดกับความถึน รู้จักเลือกเอาความกลัว; หรือว่าความหยาบคายกับความสุภาพนั้นรู้จักเลือกเอาความสุภาพ; ความมีใจคับแคบกับความมีใจกว้างก็รู้จักเลือกเอาความมีใจกว้าง อะไรที่เป็นคู่ๆ พอที่จะเทียบเคียงได้ก็รู้จักเลือก นี่แหละเป็นระดับศีลธรรมที่สูงขึ้นมา. จนกระทั่งมองเห็นละเอียดออกไปในลักษณะที่คล้าย ๆ กันว่า กลับตรงกันข้ามกับที่เคยเชื่อมาแต่เดิม. เช่นเกี่ยวกับเรื่องกามารมณ์อย่างนี้ เมื่อก่อนก็ไม่รู้เลยว่าผิดอย่างมากเท่าไรก็ยังมี; เดิมนึกเกิดความรู้อะไรกามารมณ์ที่เลยเถิด ที่ OVER ทำนองนั้นไม่ดี จนกระทั่งได้มีระเบียบขนบธรรมเนียมประเพณีที่ส่วนแต่เกี่ยวกับกามารมณ์นั้นเกิดขึ้นมากมายอย่างนี้เป็นต้น.

โดยใจความก็คือว่าเมื่อก่อนสิ่งที่ไม่เคยคิดว่าจะต้องควบคุมนั้น เดี่ยวนี้รู้แล้วว่าต้องควบคุม. นี่เป็นศีลธรรมระดับที่สูงขึ้นมา จนกลับเป็นศีลธรรมที่สมบูรณ์อย่างที่เราเห็นอยู่และยอมรับอยู่; ซึ่งเราอาจจะเปรียบเทียบกับศีลธรรมในชั้นสมบูรณ์; โดยการเปรียบเทียบไปตามวิธีของ Ethics หรือปรัชญาของศีลธรรม ซึ่งเราควรจะได้พูดกันสักวันหนึ่ง. จนกระทั่งว่าสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นเจริญงอกงามมาเป็นขนบธรรมเนียมพระเพณีที่ดีเป็นกฎหมายที่ดี กระทั่งเป็นศาสนาที่ดีในที่สุด. ความที่มันมีการเปลี่ยนแปลงยกย้ายไปตามกาลเทศะนี้ ก็ต้องถือว่าเป็นวิวัฒนาการของศีลธรรมเรื่อยมา. มนุษย์คือธรรมชาติ ก็ถูกเผชิญกันเข้ากับกฎธรรมชาติมนุษย์จึงเกิดรู้จักหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ เพื่อเอาชนะความทุกข์; เพื่อเอาชนะธรรมชาติที่เป็นทุกข์; และเพื่อให้ได้ซึ่งธรรมชาติที่ไม่เป็นทุกข์. ดังนั้นเราจึงมีสิ่งที่เรียกว่าความเจริญคือมีศีลธรรมมีจริยธรรม มีกฎหมาย มีศาสนา มีวัฒนธรรม อะไรต่าง ๆ.

สรุปความแล้วก็คือว่า สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมนั้น มีมาตั้งแต่สมัยที่รู้ไม่ได้ ตั้งแต่ยุคที่รู้ไม่ได้ ตั้งต้นขึ้นมาจากการสังเกตดูความประพฤติของสัตว์ กระทั่งของคนที่ยังคล้ายสัตว์ จนพบว่ามันดีกว่า ๆ แล้วคนก็เปลี่ยนมาเอง; คนที่เคยเลวเคยต่ำเคยโง่นั้นก็เปลี่ยนมาเอง. ที่ไม่เคยมีความสงบก็มีความสงบขึ้นมา สรุปความแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมนี้มีผลมาจากการที่มนุษย์อยู่ด้วยกัน ประสบความไม่น่าปรารถนาอย่างไรแล้วก็คิดแก้ไข เพียงเพื่อให้ความเป็นมนุษย์คงมีอยู่ได้ไม่สูญหายไป. และมีความเป็นอยู่ได้ด้วยความสะดวก ตาม Common Sense ของคนเหล่านั้น; จนเมื่อมันวิวัฒนาการมากขึ้น ๆ จึงจะมาอยู่ในรูปของ Morality ที่สมบูรณ์ คือ ศีลธรรม

ที่สมบูรณ์, จริยธรรมที่สมบูรณ์, กฎหมายที่สมบูรณ์, ศาสนาที่สมบูรณ์. เรา
รู้จักสิ่งที่เรียกสั้น ๆ ว่าศีลธรรมหรือ Morality ในฐานะที่มันไม่ใช่สิ่งเดียวกันกับ
ศาสนา โดยลักษณะที่ได้กล่าวมาแล้วนี้.

อดมาขอยุติการบรรยายเพราะสิ้นเวลาเพียงเท่านั้น.

จบการบรรยายครั้งที่ ๒

สุณฺณโต โลกํ อเวกขสุสุ โมฆราช
สทา สโต. อตฺตานุทิกฺขรึ อุหฺจ :

ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นคนมีสติ
ถอนอรรถานุทิกฺขรึ ความตามเห็นว่า
เป็นตัวตนออกเสีย พิจารณาเห็นซึ่งโลก
โดยความเป็นของว่างเปล่าทุกเมื่อเถิด.

(จากโสฬสปัญหาที่ ๑๕)

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๓/๒๕๐๘

เรื่อง ความหมายของคำว่า “จริยปรัชญา”

ภิกขุ พุทธทาส อินฺพฺพโย

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

ศุกร์ที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๘

ท่านจะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๓ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง จริยธรรมหรือจริยปรัชญา ในวันแรกได้กล่าวถึงคำว่า “ธรรม” ซึ่งมีความหมายกว้างที่สุด คือหมายถึงสิ่งทุกอย่างรวมทั้งตัวเรา และที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของเรา ก็คือหน้าที่ ที่เราจะต้องประพฤติตามกฎธรรมชาติ เพื่อให้ได้รับผลตามที่เรต้องการ. สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมก็รวมอยู่ในคำว่าหน้าที่นี้ เมื่อเราได้เข้าใจสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมพอสมควรแล้ว; หน้าที่เราก็ควรจะได้ทราบถึงสิ่งที่เรียกว่าปรัชญาของศีลธรรม ซึ่งขอเตือนว่า ระวังอย่าให้ไม่ปนกัน ระหว่างคำว่าศีลธรรมหรือ Morality กับปรัชญาของศีลธรรมคือ Ethics; หรือที่เราจะเรียกกันสั้น ๆ ว่า “จริยธรรม หรือ จริยปรัชญา.” สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมเราหมายถึงระเบียบที่เป็นตัวการปฏิบัติโดยตรง โดยไม่พูดกันถึงเหตุผลถึงรากฐานถึงอะไรมากมายนัก ฉะนั้นจึงอยู่ในวงแคบ. ที่หลักเกณฑ์ทุกอย่างย่อมจะมีเบื้องหลัง คือเหตุผลที่ว่าทำไมจึงต้องวางหลักเกณฑ์อย่างนั้น เอาเหตุผลที่โน

มา เอาอะไรเป็นรากฐานให้แก่สิ่งเหล่านั้น เหล่านั้นเป็นต้น. ดังนั้น สิ่งที่เรา
ศีลธรรมก็มีสิ่งที่เรียกว่าปรัชญาเป็นเบื้องหลังเหมือนกัน.

สำหรับคำว่าจริยปรัชญา^๕ มีคำจำกัดความหรือ Definition ว่า การ
ศึกษาที่จัดเป็นระบบตามหลักวิชา เกี่ยวกับปัญหาสูงสุดของการกระทำของ
มนุษย์. การศึกษาที่มีระบบตามหลักวิชา คือ Systematic study, Systematic
study ^๕เป็นเรื่องของมัน เกี่ยวกับปัญหาขั้นสูงสุด of the Ultimate problems
แล้วของการกระทำของมนุษย์ of Human conduct. ^๕นี้เป็นคำจำกัดความของ
นักจริยธรรมทุกคน เมื่อเรารวบรวมมาทุกคนแล้วจะยุติได้อย่างนี้. เราเอาตามพวก
หลังสุดใหม่สุด, เขาให้คำจำกัดความไว้อย่างนี้ แล้วสิ่งนี้ถ้าเรียกสั้น ๆ ก็เรียกว่า
Moral philosophy. ^๕นี้ถ้าเรียกให้สั้นลงไปอีกก็เหลือแต่คำว่า Ethics, Ethics
เพียงคำเดียว. ในวันนี้เราจะได้กล่าวกันถึงสิ่ง^๕ ที่ว่าการศึกษาที่มีระเบียบตามหลัก
วิชา^๕ คือได้ถึงในฐานะที่เป็นศาสตร์คือ Science ศาสตร์อันหนึ่ง; ถ้าไม่เป็น
Systematic คือไม่มีระบบจัดถูกต้องตามหลักวิชา เราไม่เรียกศาสตร์ เช่นวิทยาศาสตร์
อะไรศาสตร์ก็ตาม ^๕นี้คำว่าศาสตร์ ^๕ฉะนั้นจริยธรรมหรือจริยปรัชญา^๕จึงเป็นศาสตร์
อันหนึ่งในบรรดาศาสตร์ทั้งหลาย ซึ่งมีอยู่มากมาย; ^๕ฉะนั้น จึงถือว่าหลักจริยธรรม
เหล่านั้น ก็คือหลักที่นักจริยธรรมทั้งหลายได้ช่วยกันค้นคว้าแล้วมาจัดระบบจนสมหลัก
วิชา.

^๕ที่^๕ว่าเกี่ยวกับปัญหาสูงสุดของการกระทำอย่างมนุษย์ หมายความว่าศาสตร์
อัน^๕จะไม่พิจารณาถึงเรื่องอื่นนอกจากเรื่องการกระทำของมนุษย์; หรือการประพฤติ
ของมนุษย์ในอันดับสูงสุดเท่าที่มนุษย์จะสูงสุดได้ ดังนั้นท่านจะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องที่

น่าสนใจ แต่ที่นี้เนื่องจากว่านักจริยธรรมหรือจริยศาสตร์เหล่านี้เขาไม่ต้องการจะให้
พาดพิงไปถึงศาสนา เพราะว่าศาสนามีมากมายหลายศาสนา นัก ไม่อาจจะอิงอาศัย
ศาสนาใดแต่ลำพังได้; ฉะนั้น จึงเป็นวิชาอิสระ ไม่จำเป็นจะต้องไปตามหลักของ
ศาสนา เรื่องของศาสนานั้นเราจะได้กล่าวกันวันหลัง. ที่นี้เมื่อสิ่งที่เรียกว่าจริยศาสตร์
หรือจริยปรัชญามีลักษณะอย่างนี้แล้ว เขาก็แยกออกไปว่าอะไรที่เป็นปัญหาใหญ่ ๆ
ที่จริยปรัชญาจะต้องเอามากล่าว เอามาบัญญัติ เอามาพิจารณา; ก็เลยได้เป็นหัวข้อ
๕ หัวข้อด้วยกัน; คือว่าปัญหาหรือประเด็นที่จริยปรัชญาจะต้องเกี่ยวข้อง จะต้อง
นำมามีปัญญิต้องกระทำจะต้องนึกถึงก่อนจึงจะวางหลักจริยธรรมนั้น ๆ ได้ แม้ว่า
สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมจะได้มีมาตั้งแต่ก่อนมนุษย์รู้จักการบัญญัติ และสิ่งที่เรียกว่า
จริยธรรมก็ได้มีมาบ้างเรื่อย ๆ มาเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ยังไม่สมบูรณ์. เดียวนี้เอาเรื่อง
ทั้งหมดนั้นและเอาเรื่องที่ค้นคว้าได้ใหม่ทั้งหมดด้วยมารวมกันหมดแล้ว ก็เห็นว่ามัน
ควรจะมีหลักใหญ่ ๆ ๕ ประการอย่างที่กำลังจะว่านี้ เมื่อพูดถึงหลักที่จะต้องถือเป็น
ประเด็นสำคัญละก็ ใน ๕ ข้อนี้:—

ข้อที่ ๑ เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์ ความดีสูงสุดของการกระทำ
ของมนุษย์หรือว่าความมุ่งหมายที่ดีเลิศของมนุษย์. อันนี้หมายถึง ความดีที่สูงสุดที่มนุษย์
จะต้องยอมรับ หรือกระทำ หรือถ้าเพ่งอีกทีหนึ่งก็ว่า วัตถุประสงค์มุ่งหมายที่เป็น
อุดมคติสูงสุดของมนุษย์นั่นเอง. มนุษย์เรามีอุดมคติในสิ่งที่ตัวต้องการ ฉะนั้น ความ
มุ่งหมายหรือความต้องการที่ประกอบไปด้วยอุดมคติสูงสุดนั้นคือความมุ่งหมายที่เป็น
ตัวความดีที่สูงสุดของมนุษย์; ฉะนั้นเขาจึงใช้คำว่า 'ความดีสูงสุดของการกระทำของ
มนุษย์; หรือว่าความมุ่งหมายที่เป็นอุดมคติสูงสุดของมนุษย์' มันเรื่องเดียวกัน;
เพราะว่ามนุษย์มุ่งหมายสิ่งที่ดีที่สุด หรือมีสิ่งที่ดีที่สูงสุดนั้นเป็นความมุ่งหมาย. มันคล้าย

กับถามว่ามนุษย์นี้เราเกิดมาเพื่ออะไรในที่สุด จึงเห็นได้ว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยวกับมนุษย์จริง ๆ ถ้ามนุษย์คนไหนไม่รู้ว่าจะเกิดมาเพื่ออะไรในฐานะเป็นสิ่งที่คิดที่สุดแล้ว มนุษย์คนนั้นยังเรียกว่าไม่รู้เรื่องของมนุษย์ มันจึงเป็นปัญหาที่คนทุกคนไม่เฉพาะท่านที่จะเป็นตุลาการทั้งหลาย คนทุกคนจะต้องรู้ว่ามนุษย์นี้เกิดมาเพื่ออะไรเป็นสิ่งที่คิดที่สุดหรือความมุ่งหมายนี้ในข้อ ๑ แล้ว เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์.

ที่ข้อที่ ๒ คือกำเนิดหรือที่มาของวิชาความรู้ที่จะบอกให้เราทราบได้ว่าจะอะไรเป็นความดีที่สุด; คือเรามุ่งหมายความดีที่สุดอย่างนี้เราอาจจะมุ่งหมายผิดก็ได้; ฉะนั้นเราจึงมีสิ่งที่เรียกว่า Origin หรือ Source คือกำเนิดหรือที่มา Of Knowledge แห่งความรู้ของเรา Of the Highest good แห่งความดีที่สุดนั้น นักเรียกว่ามีเหตุผลอย่างหนึ่งที่ไม่ให้เชื่อ ให้บัญญัติแล้วเชื่อ คือต้องมีเหตุผลที่มองเห็นได้ด้วยตัวบุคคลนั้น ๆ ไม่ต้องให้เชื่อตามคนเขาพูดว่านั่นที่สุด นี่เลวที่สุดอะไรทำนองนั้น. ดังนั้นข้อที่ ๒ จึงต้องมีเรื่องที่มาหรือกำเนิดของความรู้ที่จะบอกให้เรารู้ได้ว่าจะอะไรที่ดีที่สุด ถ้ามีฉะนั้นแล้วจริยธรรมนั้นก็จะไม่สมบูรณ์ จะผิดได้โดยไม่รู้ตัว.

ที่ข้อที่ ๓ ในวงของจริยธรรมหรือจริยปรัชญานั้น เขาต้องการให้ยกเอาสิ่งที่สำคัญสิ่งหนึ่งขึ้นมาคำนึงด้วย คือสิทธิของการแทรกแซง Right of Sanction สิทธิของการแทรกแซงคือว่าจริยธรรมที่บัญญัติขึ้นนี้มีสิทธิที่จะเข้าไปแทรกแซงในสิ่งใดบ้าง ในกรณีใดบ้าง ในเรื่องอะไรบ้าง หรือว่าในวงของจริยธรรม นี้จะยอมให้สิ่งใดเข้ามาแทรกแซงได้บ้าง. เรื่องสิทธิแทรกแซงนี้นักจริยธรรมถือว่าสำคัญ

ที่สุด เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ที่จะไม่ให้มีการแทรกแซง เพราะสิ่งต่าง ๆ ย่อมเป็นไปอย่างไม่แน่นอน อย่างที่เปลี่ยนแปลงไม่มีใครทราบได้; ฉะนั้นย่อมจะเกิดอุปสรรค เกิดสิ่งที่จะต้องแก้ไขตัดแปลงหรือแทรกแซงอยู่เสมอ ถ้าไม่บัญญัติสิ่งเหล่านี้ไว้ให้ตายตัวให้เป็นที่ยอมรับกันได้ เดียวก็จะเกิดการเข้าใจผิดว่า รุกล้ำเข้าไปในสิทธิของผู้อื่นอย่างไม่เป็นธรรมหรืออะไรทำนองนี้; ฉะนั้นจริยธรรมที่บัญญัติไว้ดีต้องมีการแก้ปัญหาล่วงไปด้วย.

ที่ข้อที่ ๔ เรียกว่า กำลังที่จะส่งเสริมให้เกิดการกระทำนั้น ๆ ในที่นี้เราหมายถึงการประพฤติกระทำตามทางศีลธรรมนั้น ๆ. สิ่งนี้เขาเรียกว่า Motive, Motive ที่จะส่งเสริมให้คนทำดีได้โดยแน่นอน; เพราะว่าถ้ามันผิดหลักของธรรมชาติผิดกฎของธรรมชาติแล้วมันเป็นไปไม่ได้; ฉะนั้นเราจะต้องมีลู่ทางที่จะให้เกิดกำลัง; เช่นมีความหวังหรือมีความต้องการโดยสัญชาตญาณของคนทุกคนรวมกันอย่างนี้เป็นต้น; มันเป็นสิ่งที่ทำให้มีโอกาสและส่งเสริมให้เกิดความอยากทำ ทำไปด้วยความพอใจในการปฏิบัติจริยธรรมหรือศีลธรรมนั้น ๆ สิ่งนี้เรียกว่า Motive. ซึ่งขาดไม่ได้.

ที่ข้อที่ ๕ เสรีภาพของความต้องการ Freedom of the Will หรือบางทีก็เรียกสั้น ๆ ว่า Free will. เสรีภาพของความต้องการนี้หมายความว่า เราควรจะต้องทำอะไรได้ตามใจของเรา; เราควรจะได้ทำตามความชอบใจของเรา. ถ้าเป็นการฝันแล้วย่อมมีการขัดขวาง ย่อมมีการต่อต้าน. ฉะนั้นคนทุกคนควรจะได้รับ Free will ที่นี้ต้องหยิบปัญหาเรื่อง Free will ความอิสระในความต้องการนี้ขึ้นมาพิจารณาวางหลักไว้ว่า Free=เสรี, เสรีได้เท่าไร อย่างไร เพียงไหนจึงจะเรียกว่าอยู่ในลักษณะที่เป็นจริยธรรม.

นี่บทวนอีกทีหนึ่งกว่า มีปัญหาใหญ่ ที่จะต้องหยิบขึ้นมาวินิจฉัย ในการวางหลักของจริยธรรมอยู่ ๕ ประการก็คือ: ความดีสูงสุดของมนุษย์คืออะไร, กำเนิดหรือที่มาของความรู้ที่จะให้เราว่าดีนั้นคืออะไร ชั่วนี้ชั่วอย่างไร เป็นต้น, ทัศนคติแห่งการแทรกแซง, แล้วก็กำลังหรือสิ่งซึ่งจะเป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดการกระทำไปตามจริยธรรมที่ได้บัญญัติไว้โดยสะดวก, และ ๕ ก็คือเสรีภาพของความต้องการ. แต่เมื่อตรวจดูแล้วพบว่าในข้อที่ ๕ นั้นนักจริยธรรมบางพวกก็ดื้อดันทิ้งไป เอาเพียง ๔ อย่าง; แต่นักจริยธรรมส่วนมากเห็นว่าควรจะมีอยู่ด้วย เพราะว่ามันอาจจะพบให้รวมอยู่ใน ๔ ข้อข้างต้นก็ได้.

เมื่อเราพิจารณาข้อทั้ง ๕ ข้อนี้แล้ว เราจะเห็นว่า สิ่งที่เราเรียกว่าจริยปรัชญาหรือจริยศาสตร์นั้นมันแยกตัวออกมาจากศีลธรรมพื้นฐานดั้งเดิม; ที่แรกก่อร่างขึ้นมาในโลกตามธรรมชาติของความต้องการของมนุษย์. แปลว่ามนุษย์ไม่ได้มีปัญญาสามารถตรัสรู้เอง ถึงกับจะบัญญัติหลักเกณฑ์จริยศาสตร์ขึ้นได้ก่อนเหตุการณ์เกิดขึ้น; มันต้องมีเหตุการณ์เกิดขึ้นแล้วในหมู่บุคคลนั้น ๆ, มีขนบธรรมเนียมประเพณีเกิดขึ้นบ้างแล้ว, มีเหตุ มีผล มีผลดี ผลร้ายอะไรขึ้นมาแล้ว. หลังจากการมีการกระทำพอสมควรแล้ว นักศึกษาที่ฉลาดในรุ่นหลัง ๆ นั้นจึงพบกฎเกณฑ์ในรูปของปรัชญาจากสิ่งเหล่านั้น. เขาจึงบัญญัติสิ่งเหล่านั้นขึ้น; ฉะนั้นเราจึงถือว่าปรัชญาของศีลธรรมนี้เพิ่มมีหลังศีลธรรม; จึงถือว่าสิ่งที่เรียกว่าจริยศาสตร์หรือ Ethics นี้เกิดมาทีหลัง Morality; แยกตัวมาจาก Morality เฉพาะในส่วนที่เป็นปรัชญา แต่เราจะเห็นได้ว่ามันถอดรูปออกไปจากการปฏิบัติ ออกไปสู่ความเป็นทฤษฎี. สิ่งที่เราเรียกว่าจริยศาสตร์หรือจริยปรัชญานั้นเต็มไปด้วยทฤษฎี แล้วก็เล็งถึงตัวทฤษฎี; ส่วนตัว Morality นั้นคือ ตัวการปฏิบัติโดยตรง; มันจึงต่างกันอยู่คนละชั้นหรือคนละพวก. แต่จะเห็น

ได้ว่าเพราะเหตุนี้เอง เราจึงมีรากฐานที่เป็นอุดมคติคือที่น่าพอใจ ที่มั่นคงที่สนับสนุน ศีลธรรมนั้นอีกครั้งหนึ่ง; คือว่าเมื่อศีลธรรมได้ถูกวินิจฉัยกันอย่างละเอียดละออจนพบ ปรัชญาของมัน; บัญญัติจริยปรัชญานั้นโดยสมบูรณ์แล้ว ศีลธรรมในโลกนี้ก็มี รากฐานมั่นคง; คือใครพิจารณาแล้วก็ยอมรับ. มันจึงเป็นสิ่งที่ลงรกรากมั่นคง ในโลก; แต่พร้อม ๆ กัน นั้น จริยปรัชญาก็พลอยเป็นรากฐานของสิ่งอื่น ๆ เช่น ของกฎหมาย ของวัฒนธรรม ของขนบธรรมเนียมประเพณีตามไปด้วย โดยที่ใช้ หลักเกณฑ์อันเดียวกันได้ในส่วนหลักการใหญ่ ๆ.

ที่เราจะได้พิจารณาปัญหา ๕ ข้อนี้กันโดยละเอียดออกไปอีกสักหน่อย เพื่อจะสำเร็จประโยชน์เต็มที่. สำหรับสิ่งที่เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์; ในวง นักจริยธรรมสากลเขาใช้ศัพท์ภาษาละตินว่า Summum Bonum แปลว่าความดี สูงสุด; มันเป็นภาษาที่ใช้สากลทั่วแก่ทุกภาษาโดยสะดวก จะเป็นภาษาอะไรก็ตาม ฉะนั้นเมื่อเราพูดถึง Summum Bonum นักศึกษาทางศีลธรรมหรือปรัชญาศาสนา จะเข้าใจได้ทันทีว่าหมายถึงอะไร เขาออกความหมายเต็มลงไปว่า ความดีสูงสุดที่ มนุษย์จะพึงได้ในชาตินี้; มีคำว่าในชาตินี้; เพราะว่าศีลธรรมสากลไม่มีข้อผูกพันถึง กับจะต้องให้กล่าวถึงปัญหาชาตินี้; ไม่มีเรื่องชาตินี้ในวงจริยธรรมสากล; อย่าเพิ่งเอาไปปนกับเรื่องทางศาสนา. ฉะนั้นจึงว่าเรื่องความดีและต้องเป็นดีสูงสุด ด้วย และที่มนุษย์อาจจะรับได้ด้วย; ถ้าอยู่นอกวิสัยของมนุษย์แล้วไม่ต้องกล่าวถึง แล้วก็ต้องในชาตินี้ด้วย นี่คือสิ่งที่เรียกว่า Summum Bonum ตามตัวก็แปลว่า ความดีสูงสุด. เพราะฉะนั้น ความดีสูงสุดจะมีอะไรบ้าง เท่าที่เขาตกลงกันก็มีอยู่ ๕ หัวข้อ คือ ความสุข ใช้คำง่าย ๆ ว่า Happiness ความสุข แล้วก็ ๒ ความ เติบโตเต็มที่ แล้วก็ ๓ หน้าที่บริสุทธิ แล้วก็ ๔ ความปรารถนาดี ความหวังดี.

สำหรับข้อแรกที่เราเรียกว่า **ความสุข** นั้น เป็นความหมายที่กว้างรวม ต้องการคำจำกัดความโดยเฉพาะมากมายเหมือนกัน; เราเอากันแต่เพียงว่ามนุษย์ อยู่เป็นสุขก็แล้วกัน แม้จะผันเอาก็ได้; ผันว่าต้องเป็นอย่างนั้น ๆ เพื่อว่าจะได้ทำให้ ถึงเข้าในวันหนึ่ง แต่ให้ได้ความว่าเป็นความสุขจริงก็แล้วกันอย่าเป็นความสุขปลอม. สิ่งที่เราเรียกว่าความสุขนั้นอย่าเอาไปปนกันเข้ากับคำว่าความเพลินหรือความสนุก ความ เเอ็ดร่อยในทางกามารมณ์หรืออะไรเหล่านั้น. คำว่าความสุขต้องหมายถึงสันติสุข ที่แท้จริง เมื่อพูดถึง Happiness นั้นหมายถึงความสุขที่แท้จริงหรือที่ถูกต้องหรือที่ บริสุทธิ์บางทีก็ใช้คำที่ละเอียดลงไปอีกว่า Bliss, Bliss ซึ่งสุขเย็นสงบเย็นอย่างนัก ไม่เกี่ยวกับกามารมณ์ ไม่เกี่ยวกับความเพลิดเพลิน เช่น Pleasure อะไรต่าง ๆ ทำนองนี้เป็นต้น. เขายกเอาความสุขของมนุษย์มาเป็น Summum Bonum ข้อ ที่ ๑; และเมื่อได้ความสุขก็คือได้สิ่งที่ดีที่สุดในที่มนุษย์ควรจะได้ในชาตินี้; ลักษณะของ ความสุขไปวินิจจยเอาเองก็ได้ เพราะเรายังมีหัวข้ออีกมาก,

หัวข้อ ๒ ที่ว่า **ความเต็มเปี่ยม** หรือ Perfection, Perfection นั้น เขาหมายถึงความที่มนุษย์วิวัฒนาการขึ้นไปจนถึงจุดสูงสุดของสมรรถภาพของมนุษย์ The Fullness development, ความวิวัฒนาการเต็มที่ถึงที่สุด, Of all the Capacity - คือความสามารถทุกชนิด of man - คือของมนุษย์ ใครจะเป็นคนรู้ว่า มนุษย์เราสามารถทำอะไรได้; ข้อนี้ยากมากและบางทีต้องยกไว้ก่อน วินิจจยไม่ได้ อยู่ในพวกอจินไตย. แต่สำหรับทางจริยธรรมนี้ก็ยอมรับว่ามนุษย์มีจุดสูงสุดในทาง ความสามารถที่จะสร้างสรรค์ความสงบสุข; และกระโดดไปในทางที่จะพูดเหมือนที่ เราพูดกันตามภาษาชาวบ้านว่า เต็มคน หรือ ไม่เต็มคน อะไรทำนองนี้ ถ้าพูด อย่างทางศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนา คนที่เต็มเปี่ยมเต็มคน, มีความเป็นคน

เดิมเปี่ยมมัน เขาหมายถึงพระอรหันต์; แต่ทางศีลธรรมไม่ได้หมายความว่าอย่างนั้น; หมายถึงว่าธรรมชาติสร้างสมรรถภาพให้มนุษย์มาอย่างไร มนุษย์ได้พัฒนาตัวเองจนสมรรถภาพมันถึงที่สุด อย่างนี้จัดเป็น Summum Bonum—ความดีสูงสุดของมนุษย์ด้วย เป็นข้อที่ ๒; แปลว่าทางจริยธรรมยอมรับให้มนุษย์พัฒนาสมรรถภาพเรื่อยไป และเอาผลโดยสรุปเหมือนกำปั้นทุบดินว่า สามารถทำให้สังคมมีสันติสุขโดยไม่มีข้อแย้ง.

ทีนี้สำหรับข้อ ๓ ที่เรียกว่า **หน้าที่บริสุทธ** นั้น เขามีคำบัญญัติว่า Duty for duty's sake **หน้าที่เพื่อประโยชน์ของหน้าที่** หน้าที่นั้นต้องเพื่อประโยชน์ของหน้าที่. หมายความว่าเราทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ เช่นเราเป็นตุลาการ เราทำหน้าที่ตุลาการ เพื่อหน้าที่ของตุลาการ; อย่าได้คิดว่าเพื่อเงินเดือนเพื่อเลื่อนยศเพื่ออย่างอื่นนอกจากเพื่อหน้าที่ของตุลาการ ในทางศีลธรรมถือว่าหน้าที่นั้นเป็นสิ่งที่สูงสุดเสียแล้ว เงินเกียรติยศไม่ใช่สิ่งสูงสุด. ท่านจะหาไม่พบคำว่าเงินหรือเกียรติยศในวงของจริยธรรม ในบรรดาคำบัญญัติทั้งหลายของจริยธรรม จะพบแต่ในทางว่าหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ ฉะนั้น จึงทำหน้าที่ตุลาการเพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ของตุลาการ เพราะว่าหน้าที่ของตุลาการนั้นเป็นสิ่งสูงสุดอยู่ในตัวเองแล้ว ฉะนั้นถ้าผู้ใดมีการกระทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ เรียกว่าผู้นั้นมี Summum Bonum คือมีความดีสูงสุดของมนุษย์.

ทีนี้ข้อที่ ๔ ที่เรียกว่า Good will **ความปรารถนาดี**, เจตนาดี, อันนี้เรารู้จักกันดีแล้วสำหรับพุทธบริษัท, ผู้ที่มีใจบริสุทธิ์เต็มไปด้วยความปรารถนาดีต่อทุกสิ่งทุกคน อย่างนี้ ถ้ามีอย่างนั้นจริง ๆ มีจิตใจถึงขนาดนั้นจริง ๆ สูงสุดอย่างนี้

จริง ๆ เราก็เรียกว่าเป็นผู้ที่มี Summum Bonum อย่างหนึ่งเหมือนกัน เป็นอย่าง
ที่ ๔. เรื่องนี้ทางพุทธศาสนาก็กล่าวถึงมากและถือเป็นสิ่งสูงสุด; คือความเมตตาชนิด
ที่ไม่มีขอบเขตจำกัด เรียกว่า “อัมปิณฺณญา”; เมตตาชนิดนี้เรียกว่า อัมปิณฺณญา
คือความรักที่ไม่มีขอบเขตจำกัด; ความหวังดีที่ไม่มีขอบเขตจำกัด นี้พบทวนได้ว่า;
ความสุขความเต็มเปี่ยม. หน้าที่บริสุทธิ์, ความหวังดี, หรือความรัก, ๔ อย่างนี้
เมื่อเป็นไปดังที่สุดแล้ว บริสุทธิ์ดังที่สุดแล้ว เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์, ซึ่ง
จริยธรรมคำนึงถึงก่อนเป็นปัญหาแรกประเด็นแรก.

ที่สิ่งดีดัดไปที่เรียกว่า ที่มาของความรู้ ที่ทำให้เรารู้ว่าอะไรคืออะไรไม่ได้ น
หมายความว่า ว่าเขาเองไม่ได้. ว่าเขาเองตาม ชอบใจไม่ได้, สำหรับเรื่องนี้เขามี
หลักไว้ว่า สิ่งที่จะว่าดีหรือว่าชั่วกันลงไปทางจริยธรรมนั้นต้องมีหลัก คือ:-

ข้อ ๑. ได้รับความยินยอม ทั่ว ๆ ไปใน หมู่มนุษย์ เขาเรียกสั้น ๆ ว่า
Empiricism คือลักษณะที่ได้รับความยินยอมได้ สามารถยินยอมได้; สามารถ
จะได้รับความยินยอมได้จากมนุษย์ทุกคน นี่เป็นข้อแรกว่านนี้. เช่นอย่างว่าความดีนี้
ที่มนุษย์เราบัญญัติกันเดี๋ยวนี้ กันนับว่าถูกต้องอยู่มาก; แม้แต่พวกโจร คนพาล คน
ไม่ดีก็ยังคง ยอมรับว่า สิ่งที่เขาบัญญัติไว้ว่านั่นดี เพียงแต่ว่าเราไม่เอาเท่านั้น. พวก
โจรเขาไม่เอา; เพราะว่าเขาต้องการประโยชน์เขาต้องการ จะได้อะไร อย่างหนึ่ง;
เขาจึงต้องทำไปตามภาษาของเขา คือประพฤติโจรกรรม. นี่สิ่งที่เรียกว่าความดีใน
โลกเรามาปัจจุบันนี้ ก็พอจะนับว่าเป็นความดีที่ถูกต้อง คือไม่มีใครคัดค้านได้ สอง
นึกถึงสิ่งที่บัญญัติว่าดีว่ามีก็อย่าง.

ข้อที่ ๒ มีเหตุผลเพียงพอหรือทนต่อการพิสูจน์ของเหตุผล ถือว่าจะพิสูจน์
กันอย่างไรมันก็ยังคงคือ Sufficient of reason ถือว่าความเพียงพอ, ความ

มีเหตุผลที่กำลังมีอำนาจเพียงพอเขาเรียกสั้น ๆ ว่า Rationalism มีเหตุผลเพียงพอ ข้อที่ ๑ ว่ายอมรับได้สำหรับทุกคน ข้อที่ ๒ ว่าด้วยความที่มีเหตุผลเพียงพอ.

ข้อที่ ๓ เรียก Intuitionism ที่แปลว่า สติปัญญานัน ลึกซึ้ง ; หมายความว่าเข้าใจได้เดี๋ยวนั้น หรือ Immediate apprehension, คือว่าใครฟังแล้วเข้าใจได้เดี๋ยวนั้นนั่น. ถ้าบัญญัติชนิดที่ไม่มีใครเข้าใจได้ มันก็ไม่ได้ ไม่มีเหตุผล มันก็ไม่ได้ เหลือที่เขาจะยอม ก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น จะต้องประกอบไปด้วยองค์สาม นั่นว่า ยอมรับได้แก่ทุกคน แล้วก็มีเหตุผลเพียงพอ แล้วก็เขาเข้าใจได้เมื่อชัดเจนขึ้น นี้ ; Empiricism, Rationalism, Intuitionism ๓ อย่างนี้ แล้วสิ่งที่พูด หรือที่ยืนยันนั้นถือว่าถูก ว่านี่คือความดีสูงสุดของมนุษย์ หรือ Summum Bonum พอพูดออกไปทุกคนยอมรับได้ มีเหตุผลทนต่อการพิสูจน์แล้วเข้าใจได้ทันที.

จะยกตัวอย่างปัญหาสำคัญๆ หนึ่ง เช่นว่า บางพวกถือว่าถ้าสัตว์ที่เราเลี้ยงไว้ เช่นสุนัขหรือแมวหรือสัตว์ที่เราเลี้ยงที่เรารักมาก ๆ เจ็บ ต้องตายแน่ ; พวกหนึ่งว่า ยิ่งตายเลย นี่คืออุกฤษฏธรรม เพื่อว่าอย่าให้สัตว์ตัวนั้นต้องทนทุกข์มาก นั่นคือความรักของเรา ; นี่ท่านลองไปคิดดูเองว่ายอมรับได้ทุกคนไหม ? มีเหตุผลไหม ? เข้าใจได้ทันทีไหม ? ขอแต่ว่าอย่าไปปนกันกับเรื่องศาสนา เช่นเราบูชาสัตว์ที่เรารักของเราที่กำลังเจ็บหนักจนตายให้ตายเสียเลยอย่าให้ต้องทนทุกข์นั้น ทางศาสนาอาจจะไม่ยอมรับ แต่มันจะถือว่าชาดศีลและผิดศาสนา, แต่ว่าทางจริยธรรม นี่ เป็นอย่างนี้ จะกลายเป็นเรื่องที่ถูกต้องไปก็ได้ การกระทำอย่างนั้น. อย่าลืมว่า อาตมา กำลังพูดถึง จริยธรรมสากล ; เพราะฉะนั้นจึง มีอิสระในการที่จะดีความในการที่จะสนับสนุน หรือวินิจฉัยเอาเอง โดยอาศัยหลัก ๓ ข้อ นี้ก็แล้วกัน.

ที่นี้ข้อถัดไปที่เรียกว่า สิทธิของการแทรกแซง หรือเรียกว่า Rights of sanction นี้ก็แยกเป็นทางศาสนา ทางการเมือง ทางสังคม, การที่ศีลธรรมจะเข้าไปแทรกแซง หรือศีลธรรมจะยอมให้ สิ่งอื่นแทรกแซงนี้ แยกเป็นเรื่องราวศาสนาทางการเมืองทางสังคม ทางศาสนา; เช่นถ้า ทางศาสนาประจำชาติของเรามีหลักอยู่อย่างนี้; แต่ทางศีลธรรมทั่วไปโดยสากลแสดงผล ออกมาอย่างนั้น; เราอาจจะ แทรกแซงได้. เช่นทาง ศีลธรรมสากล จะถือว่าฆ่าสัตว์ตัดเมื่อ ตะกันั้นไม่เป็นไรถูกต้องที่สุด; แต่ทางพุทธบริษัท จะใช้สิทธิ Sanction เพราะทางศาสนาไม่ยอมให้ทำก็ได้. ทาง ศีลธรรมเขาเปิดโอกาสเปิดสิทธิ Sanction อย่างนี้ไว้. หรือว่าการ Sanction ของการเมือง ถ้ามันมีเหตุผลทางการเมืองอย่างยิ่งเหลือเกินอย่างนี้ ทางศีลธรรมก็ยอมให้ Sanction; โดยไม่ถือว่าผิดหลักของศีลธรรมหรือจริยธรรม. อย่างที่ กฎหมายก็คง จะยอมรับว่า จะต้องเอาชีวิตรอด กันไว้ก่อนความผิด ๆ ที่รองลงไปอาจยกให้ได้; หรือว่าบ้านเมืองจะต้องวินาศฉิบหายลงไปโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งถ้ายังคงสงวนศีลธรรมนั้นไว้. ทางศีลธรรมก็ยอมให้ว่าให้เอาชีวิต รอดของบ้านเมืองไว้ก่อน; แล้วมาแก้ไขกันต่อไปอย่างนี้ก็ยังได้; แต่หมายความว่าต้องทำชอบด้วยเหตุผลด้วยความบริสุทธิ์ใจด้วยหลักของศีลธรรมนั้น ๆ. ที่นี้แม้แต่สังคมทางสังคมก็มีสิทธิที่จะ Sanction เช่นมคิมหาชน อย่างนี้ก็อาจที่จะแซงชั้นกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมก็ได้. นี้เรียกว่าสิทธิการ Sanction ซึ่งกันและกันนี้ต้อง พิจารณาอย่าง รอบคอบ; วางบทบัญญัติทาง ศีลธรรม จริยธรรม นี้ไว้ให้ดี; มิฉะนั้นจะตักกันยุ่ง แล้วจะทะเลาะวิวาทกันใน ภายใน จะนำความล่มจมมาได้. เขาจึงวางกฎเกณฑ์ไว้ยืดยาว ฉะนั้น หลักจริยธรรมที่ดี จะต้องไม่มีข้อบกพร่องในส่วนนี้.

ที่อันสุดท้ายที่เรียกว่า Motive คือกำลังตามธรรมชาติที่จะช่วยส่งเสริม
 ให้คนเรามีศีลธรรมหรือทำอะไรโดยง่าย; ก็อาศัยหัวข้อคล้ายๆกัน. พวก Motive
 ที่มาตามแนวของศาสนา ที่มาตามแนวของทางการเมือง หรือมาตามแนวของทาง
 สังคม; ทางศาสนาคนเราหวังที่จะได้ความสุขชาติโน้นชาติหน้า และเรากลัว
 ต่อสิ่งที่มองไม่เห็นตัว นี่ความที่เราจะได้ความสุข และกลัวต่อสิ่งที่เราไม่อยาก
 จะได้; หรือเรากลัว เป็นกำลังให้เราประพฤติศีลธรรม. ท่านจะเห็นได้ว่าคนรุ่น
 บิดามารดา บู่ ย่า ตา ทวดโน้นมี Motive อันนี้มากที่สุด; ฉะนั้นศีลธรรมในสมัย
 ของท่านเหล่านั้นจึงดีที่สุด ส่วนในสมัยของพวกเราเป็นอย่างไรท่านลองว่าเอาเอง
 ก็แล้งกัน คือเพราะว่าชาติ Motive อันนี้ไป หวังที่จะมีความสุขไปเรื่อย แต่กลัว
 สิ่งที่ไม่รู้จักไม่เห็นตัว เช่นกลัวนรกหรือว่ากลัวบาปกลัวบุญอะไรทำนองนี้ นี่คือ
 Motive อันสำคัญที่สุดที่มีผลมาจากทางฝ่ายศาสนา ที่มีศาสนาเป็นรากให้เรา
 ประพฤติศีลธรรมได้ดีที่สุด. ที่นี้ทางการเมืองเรากลัวการถูกลงโทษ เช่นว่าถ้าเรา
 ทำอะไรไม่ถูกใจคนอื่น หรือว่าผิดเรื่องผิดราว เราจะถูกลงโทษ เรากลัวจะถูกจับ
 ใส่คุกใส่ตารางอย่างนี้; หรือว่าเรากลัวต่อความไม่ก้าวหน้าของเรา หรือของประเทศ-
 ชาติอย่างนี้ นี่เป็นตัวอย่างของ Motive ทางการเมือง; ที่จะทำให้มนุษย์เรามี
 ศีลธรรม. ฉะนั้น ด้านการเมืองรู้จักความมุ่งหมายอันนี้หรือจับจุดอันนี้ให้ได้ แล้ว
 ก็ส่งเสริมอันนี้ให้ถูกต้อง คนก็จะมีศีลธรรมมากขึ้นได้. ที่นี้ทางสังคมก็คล้าย ๆ กัน;
 กลัวว่าทางสังคมเขาจะขับเราออกจากสังคม, กลัวจะไม่มีเพื่อนคบเราอะไรทำนองนี้,
 มันเป็นมูลเหตุให้เราตั้งตัวอยู่ในศีลธรรม. อำนาจอันนั้นเขาเรียกว่า Motive ทาง
 สังคมที่使人มีจริยธรรม; แต่ถ้าคนไปเกิดไม่กลัวในเรื่องอย่างนี้ ไม่กลัวเพื่อนจะ
 ไม่คบ สมัยจะคบคนแล้ว เป็นคนแล้ว มันก็หมด Motive อันนี้ ศีลธรรมก็เสื่อมไป.
 ฉะนั้น ถ้าท่านดูผลการจะวินิจฉัยเกี่ยวกับศีลธรรม ปัญหาทางศีลธรรมก็น่าจะนึกถึง

ข้อนี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าคนนี้สูญเสียศีลธรรมเพราะเหตุอะไรอย่างนี้เป็นต้น. ขออย่าสัก
ครั้งหนึ่งว่าสิ่งทุกอย่าง ระบบการประพฤติกการปฏิบัติทุกสิ่งต้องมี Motive หนึ่งนั่น คือ
เครื่องกระตุ้นกำลังใจ สนับสนุนกำลังใจ ประเล้าประโลมใจ อะไรทุกอย่างนี้ให้
เรายินดีปฏิบัติตามกฎเกณฑ์อันนั้น. นี่แสดงว่าหลักทางศีลธรรมก็ไม่นิยมการบังคับ
ไม่นิยมเผด็จการ ไม่นิยมอะไรเหล่านั้น. นิยมความสมัครใจซึ่งมีหลักเป็นประชาธิปไตย
อยู่เต็มตัว หลักของจริยศาสตร์นี้มีหลักเป็นประชาธิปไตยอยู่เต็มรูป.

นี่ก็มาถึงข้อสุดท้ายที่เรียกว่า **Free will** ในยุคประชาธิปไตยนี้มีปัญหาอยู่
ไม่น้อย ที่ว่าเราจะประชาธิปไตยกันได้สักเท่าใด แต่นั่นเป็นเรื่องการเมือง. แต่
ถ้าถือว่าจริยศาสตร์เป็นรากฐานของการเมืองเราก็เอามาพิจารณาดู แม้ในวงการ-
เมืองก็น่าจะได้. สำหรับทางศีลธรรมให้ความหมายไว้ง่ายๆ เพียง ๒ ข้อ; เรียกว่า
เอาตามเหตุผล ตามความต้องการ ตามความอะไรของเราครั้งหนึ่ง, แล้วก็เอา
ตามกฎเกณฑ์ของศีลธรรม ของปรัชญาหรือของธรรมะนั้นเพียงครั้งหนึ่ง. นี่ถ้าเราฟรี
ก็เพียงนี้ หมายความว่าให้กฎหมาย หรือให้ศีลธรรม ให้วัฒนธรรม ให้ศาสนา นั้น
ฟรีได้ครั้งหนึ่ง; แล้วก็ให้หัวใจของเรา ความต้องการของเรา เหตุผลของเรา
อะไรของเราฟรีได้ครั้งหนึ่ง; พูดภาษาชาวบ้านก็ว่าคนละ ๕๐ เปอร์เซ็นต์นี่เรียกว่า
Free will. ตามกฎเกณฑ์ของจริยศาสตร์ Partial self determination คือ
ตัดสินใจของตนเองแต่บางส่วน; Normative philosophical ethics คำนึง
ถึงปรัชญาของศีลธรรมที่เป็นหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ส่วนหนึ่ง, รวมเป็น ๒ ส่วน. แล้ว
Free will หรือเสรีภาพในการคิดการนี้การต้องการอะไรนั้นจะไม่มีทางผิด; แม้
ในการต่อสู้ป้องกันตัว เราก็มียุทธวิธี. ในการหาเลี้ยงชีวิต ในการรักษา
ความยุติธรรม เราจะฟรีเอาตามใจตัวเราก็ไม่ได้; เราจะทำอย่างเผด็จการก็ไม่ได้;
เราควรจะคำนึงถึงกฎทางจริยธรรมหรือจริยศาสตร์.

ที่นเมื่อได้ครบทั้ง ๕, นำมาวินิจฉัยครบถ้วนทั้ง ๕ ประการนี้แล้ว ซึ่งทบทวนก็ถือว่า: **ความดีสูงสุดของมนุษย์เป็นอย่างไร, อะไรเป็นที่มาของความดีที่ให้เราเห็นว่านั่นมันดีจริง ๆ อย่างนี้, และสิทธิในการแทรกแซงมีขอบเขตอย่างไร, แล้วกำลังที่จะกระตุ้นสนับสนุนให้คนประพฤติปฏิบัตินั้นต้องเพียงพอ, และให้เขาได้ทำไปโดยอิสระเสรี.** แล้วจริยศาสตร์ที่บัญญัติขึ้นโดยกฎเกณฑ์อื่นนั้นจะเป็นจริยศาสตร์ที่ทนต่อการพิสูจน์ ทนต่อการต่อสู้. ที่นี้ Morality อันใดที่ได้อาศัยจริยศาสตร์นี้ ก็จะเป็นศีลธรรมที่ทนต่อเหตุผลทนต่อการพิสูจน์ต่อไป. มนุษย์เราก็เลยได้หลักเกณฑ์ทางศีลธรรม หรือปรัชญาของศีลธรรมที่ดีไว้เป็นเครื่องค้ำจุนโลก ให้เป็นอยู่โดยผาสุก. ถ้ามนุษย์มีวิชาความรู้ในเรื่องนี้ดี ประพฤติเต็มสมบูรณ์ดีแล้ว เราก็เลิกศาลเลิกลูกตลาการก็ยังได้. แต่เดี๋ยวนี้มันเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้; เพราะว่ามันมีส่วนมากที่ผู้คนนั้น ไม่สนใจ ไม่เข้าใจในศีลธรรมเลย และแม้ที่เข้าใจในเรื่องของศีลธรรม รู้ว่าอะไรเป็นอย่างไรก็ยังฝืนฝืนอยู่ทั้งนั้น. ฉะนั้น จึงเป็นอันว่าเรายังคงต้องประสบกับปัญหาทางศีลธรรมกันต่อไป; และท่านทั้งหลายที่จะเป็นตุลาการนั้นจะต้องมีการรับภาระหนักอีกต่อไป, นั่นคือเก้าอี้ใหญ่ๆ ของสิ่งที่เรียกว่าจริยธรรม ซึ่งเป็นรากฐานของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม รวมกันทั้งสองเรื่องนั้นเราเรียกกันในหัวข้อสั้นๆ ว่า ศีลธรรม; เป็นหัวข้ออันแรกที่สุดของการอบรม; ที่อาตมาได้รับคำขอร้องให้มาช่วยอบรม. ขอยุติเรื่องที่ชวนง่วงนอน เพียงเท่านี้สำหรับวันนี้.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้.

ขอบการบรรยายครั้งที่ ๓

สนฺทํ ทสฺส มนํ โหติ

สนฺตา วาจา จ กมฺม จ

สมฺมทอณา วิมุตฺตสฺส

อุปสนฺตสฺส. ตาทิโน

ใจสงบ วาจาสงบ และกายกรรมสงบ

ย่อมมีแก่ท่านที่รู้ชอบพิเศษแล้ว

ผู้สงบระงับแล้วเช่นนั้น

(จากคถาธรรมบท)

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๔/๒๕๐๔

เรื่องความหมายของคำว่า “ศาสนา”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๑ เราได้วินิจฉัยกันโดยละเอียดถึงความหมายของคำว่า “ธรรม”; ในครั้งที่ ๒ ได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า “ศีลธรรม”; และในครั้งที่ ๓ ได้กล่าวถึงความหมายของสิ่งที่เรียกว่า “จริยปรัชญา” หรือปรัชญาของศีลธรรม; ส่วนในการบรรยายครั้งที่ ๔ นี้ จะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา”

อยากจะขอความเข้าใจ จนสามารถจะแยกศาสนา ออกจากศีลธรรมให้แน่ชัดอีกครั้งหนึ่ง เป็นการทวนความจำว่า ศีลธรรมนั้นเนื่องด้วยสังคม เล็งสังคมเป็นหลัก; ส่วนศาสนานั้นเนื่องกับปัจเจกชนคนเดียว ๆ เล็งปัจเจกชนเป็นหลัก; และมีสิทธิแข่งขันในเรื่องของศีลธรรม ในเรื่องของศาสนานั้นไม่มี เพราะไม่ประสงค์จะให้ก้าวภายในเรื่องส่วนตัว ซึ่งคนมีสิทธิที่จะออกไปไกลสุดความสามารถตน. ศีลธรรมมีมูลเหตุอันใหญ่ ๆ มาจากการเบียดเบียนกัน; แต่สำหรับศาสนานั้นมีมูลเหตุมาจากความกลัวสิ่งที่ไม่รู้จักหรือไม่อาจจะรู้จัก ไม่อาจจะเข้าใจได้. ดังนั้นเมื่อเพ่ง

ถึงผลศีลธรรมก็พึงผลเป็นความสงบส่วนสังคม; ศาสนาพึงความหลุดพ้นส่วนปัจเจก-
ชนเป็นคน ๆ ไป. ระเบียบปฏิบัติศีลธรรมก็ต้องเอาสังคมเป็นเกณฑ์เนื่อง ด้วยคนอื่น;
ส่วนศาสนานั่นไม่เนื่องก็ได้. ฉะนั้นศีลธรรมจึงเกี่ยวกับระเบียบวินัยกฎเกณฑ์ความร้
ผิดชอบความผ่อนผันต่อคนอื่นเหล่านี้เป็นต้น; ส่วนศาสนานั่นเราเอาเรื่องปฏิบัติทาง
กาย ทางวาจา ทางจิตของผู้นั้นโดยเฉพาะ และก็พึงไปในทางที่จะไปสู่สูงสุด. นี่ค
ความต่างกันโดยส่วนใหญ่ พอเป็นเครื่องแยกศาสนาออกมาจากศีลธรรมได้ เพื่อจะ
ให้เห็นว่ามันต่างกันอย่างไร ชาวบ้านเขามักจะเอาไปปนกัน บางทีก็เอาศาสนาเป็น
ศีลธรรมไปเสียก็มี.

สำหรับคำว่า “ศาสนา” ในภาษาไทยเราเห็น โปรดเข้าใจว่าเป็นคำที่ตั้งขึ้น
ในภาษาไทยในยุคหลัง ๆ นี้เอง. ถ้าเอาศัพท์พจนานุกรมเป็นหลักแล้วไม่ได้เรียกสิ่ง
ที่เราเรียกศาสนาว่าศาสนาเลย; คือเรียกว่าธรรมเฉย ๆ ก็มี, เรียกว่า
พรหมจรรย์ก็มี. ในประเทศอินเดียสำรวจดูในครั้งโบราณเขาเรียกศาสนาว่าธรรม.
ฉะนั้นอย่าลืมว่าคำว่าศาสนานี้ ชาวไทยเรามาบัญญัติขึ้นเรียก; และก็เรียกกันในเมือง-
ไทย; อย่างพม่า ลังกา ก็ยังใช้คำอื่น ไม่ได้ใช้คำว่าศาสนา เรียกศาสนาโดยส่วน
เดียวเหมือนกับในเมืองไทยอย่างนี้เป็นต้น. อย่างในอินเดียสมัยพุทธกาล ถ้าจะถาม
ว่าท่านถือศาสนาอะไรอย่างนี้ เขาจะถามว่า “ท่านชอบจริยธรรมะของใคร หรือ
ท่านถือธรรมะของใคร”, ใช้คำว่าธรรมะแทนคำว่าศาสนา. เพราะฉะนั้น เรา
อย่าไปยึดเอาที่ตัวคำว่าศาสนานัก จะมีทางเข้าใจผิดได้ ซึ่งจะอธิบายให้ฟัง และ
พร้อมกันนั้นก็ขอร้องให้ศึกษาพร้อม ๆ กันไปกับคำว่า Religion, Religion
ซึ่งเราแปลกันว่าศาสนา. ในภาษาไทยเราเรียกว่าศาสนา แต่ในภาษาต่างประเทศ
ที่เป็นเครือเดียวกันกับภาษาอังกฤษเขาใช้คำว่า Religion.

ที่ความหมายมันจะเหมือนกันหรือไม่ขอให้คอยสังเกต, เราว่ากันโดยตัว
พยัญชนะคือตัวหนังสือก่อน. คำว่าศาสนาหรือบาลีว่า **สาสน** นี้ตามตัวหนังสือก็แปล
ว่า “**คำสอน**” เท่านั้นเอง. ที่ตัวแท้ของศาสนานั้นไม่ใช่คำสอน; ชื่อสำหรับ
เรียกมันมีคำแปลว่า “**คำสอน**”; แต่ตัวจริงมันไม่ใช่หมายถึงคำสอน; ฉะนั้น
เราจะต้องรู้ความหมายของคำ ๆ นอกที่หนึ่ง. ตามตัวหนังสือแปลว่าคำสอน; แต่
ตามความหมายนั้นหมายถึงความรู้และวิธีปฏิบัติ; ซึ่งปฏิบัติแล้วจะนำผลมาให้ตาม
ความมุ่งหมาย; นี่มันหมายถึงคำสอนนั้นด้วยก็ได้คือความรู้; แล้วต้องปฏิบัติตามความ
รู้นั้นด้วย จนสำเร็จผลตามที่ต้องการด้วย จึงจะเรียกว่าศาสนาเต็มตามความหมาย
ที่ถูกต้อง. นี่ขอให้สังเกตดูเถาะ คำว่าศาสนาแปลว่าคำสอน; แต่ตัวแท้ของ
มันหมายถึงคำสอน หรือความรู้ แล้วก็ปฏิบัติลงไปตามนั้น แล้วก็ได้ผล
มาด้วย; ถ้าไม่ได้ผลก็แปลว่าการปฏิบัตินั้นผิด. ธรรมะนี้มีหลักว่าเป็น “**อากาลโก**”
ปฏิบัติแล้วต้องมีผลไม่จำกัดเวลา; ที่นี้ถ้ามีแต่การปฏิบัติไม่มีผลเรียกว่าการปฏิบัตินั้น
ไม่ถูก. ฉะนั้น ท่านต้องจำไว้ว่า **ปริยัติ**คือความรู้นั้นด้วย **ปฏิบัติ**คือการกระทำ
ด้วย และ**ปฏิเวธ**คือผลของการกระทำด้วย รวมกันเข้าเป็น ๓ อย่างสมบูรณ์แล้ว
จึงจะเรียกว่าตัวศาสนาที่สมบูรณ์ไม่เป็นแต่คำสอนเฉย ๆ.

ที่ในภาษาไทยเรา จะต้องสังเกตอีกว่าในภาษาไทยเราเป็นอย่างไร ใน
ภาษาไทยเราใช้คำว่าศาสนาพราหมณ์ แล้วก็มักจะเขวออกไปนอกทาง คือมักจะ
ไปเอาวัตถุหรือปรากฏการณ์ภายนอกเป็นตัวศาสนา. เช่นถ้าพูดว่าศาสนาเจริญ บาง
คนก็หมายถึงว่า มีโบสถ์วิหาร พระเจดีย์มากมาย มีผ้าเหลืองเต็มไปหมดอย่างนี้
เรียกว่าพุทธศาสนาเจริญ อย่างนี้ยังไม่ถูก; เพราะว่าเป็นแต่เพียงเปลือกของศาสนา
เรามีโบสถ์วิหารก็เพื่อจะเล่าเรียน เพื่อจะปฏิบัติ. เพื่อให้ได้ผลของการปฏิบัติ. มี

ผ้าเหลืองก็มีพระภิกษุมาก ก็จะต้องเป็นผู้เล่าเรียน เป็นผู้ปฏิบัติ และได้ผลของการปฏิบัติ. แล้วยังมีคนบางคนเข้าใจผิดไปเอาไสยศาสตร์เรื่องที่ไม่ใช่พุทธศาสนาเป็นพุทธศาสนาก็น่าจะมี. นี่ก็มีอยู่มากแม้ในกรุงเทพ ฯ เมืองหลวงนี่เอง. ที่ไปเอาเรื่องลัทธิ เรื่องศักดิ์สิทธิ์ นอกพุทธศาสนา ที่เป็นไสยศาสตร์มาเป็นธรรมมาเป็นพุทธศาสนาไปก็ยังมี. เพราะคำพูดภาษาตลาดที่มันออกจะรวนเรมากถึงอย่างนี้ ถ้าพูดว่าพุทธศาสนาเจริญ ตามความหมายที่ถูกต้อง **ต้องหมายความว่า มีการเรียนจริง ปฏิบัติจริง และได้ผลจริง.** เพียงแต่มีโบสถ์วิหารสวย ๆ มาก ๆ นี่ไม่อาจจะถือว่าเป็นพุทธศาสนาเจริญ; เพราะฉะนั้นท่านจะได้เรื่องของคำว่าศาสนา ถึง ๓ เรื่อง. เช่นว่าตามตัวหนังสือตามพยัญชนะของภาษาบาลีแปลว่าคำสั่งสอน; แต่ตามความหมายโดยความหมายนั้นไปเล็งถึงการเล่าเรียน การปฏิบัติ และได้ผลของการปฏิบัติ; ที่นี้โดยภาษาไทยกลางตลาด คำว่าศาสนาไปหมายถึงปรากฏการณ์ภายนอก. ฉะนั้น การที่เราจะศึกษาเรื่องคำว่า ศาสนาหรือพุทธศาสนา ก็ตามจะต้องทราบไว้อย่างนี้ก่อน.

ทีนี้สำหรับคำว่า Religion ซึ่งเป็นภาษาที่จะเรียกได้ว่าภาษาสากลนี้ ก็มี ความหมายที่ควรจะทำให้ความเข้าใจอย่างยิ่งอยู่เหมือนกัน; เพราะถ้าเราไปพูดเป็น ภาษาต่างประเทศ เราก็ต้องเรียกศาสนาว่า Religion อยู่นั่นเอง จะไปเรียกศาสนา อย่างไรได้. ทีนี้ก็มีปัญหาถึงคำว่า Religion กับคำว่าศาสนา มันเหมือนกันหรือ มันต่างกัน. ถึงกับมีปัญหาก่เกิดขึ้นว่าพุทธศาสนาเป็น Religion หนึ่งด้วยหรือไม่? นี่ท่านควรจะสังเกตให้ดี ๆ. สำหรับคำว่า Religion ของพวกฝรั่งนั้น; เขาก็ค้นกัน นักค้นกันหนา ว่ามันมีรากศัพท์ว่าอะไรเดี๋ยวนี้ก็จะพบหมดแล้วว่า; ในยุคแรก ๆ

ยุคของนักศึกษาศิเซโร (Cicero) ถือว่าคำว่า Religion นั้นมาจากคำว่า Lig, คือรากศัพท์ว่า Lig นี้มีความหมายว่า To observe คือเพื่อปฏิบัติ, เพื่อการปฏิบัติ. ที่นี้ถ้ามองถึงยุคนักศึกษารุ่นกลาง ๆ มาอย่างนักศึกษาชื่อ Servius เขาถือว่าคำว่า Religion ไม่ใช่มาจาก Lig, แต่มาจากคำว่า Leg และความหมายของมันว่า To bind คือผูกพัน. ที่นี้ต่อมายุคไม่นานนี้ St. Augustine the Great ให้ถือว่าความหมายของคำว่า Religion นั้นมาจากรากทั้งสอง รากนี้คือทั้ง Lig และทั้ง Leg คือเอาทั้ง To Observe และ To bind; เป็นว่าปฏิบัติเพื่อการผูกพัน นั้นมันได้ความว่าอย่างไรคิดดูก็ได้. ที่ว่า To observe คือการปฏิบัติที่หมายความว่าปฏิบัติตามคำสั่งของพระเป็นเจ้า ที่เรียกว่า Revelation. เมื่อศาสนาบัญญัติไว้ว่าอย่างไร พระเจ้าบัญญัติไว้ว่าอย่างไร ก็ต้องปฏิบัติโดยไม่มีข้อแย้ง. ที่นี้ที่ Servius ว่าคำนี้แปลว่า ผูกพัน นั้นหมายความว่า เพื่อผูกพันมนุษย์กับพระเป็นเจ้า; สิ่งที่จะผูกพันมนุษย์ให้เป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้านั้นเรียกว่าศาสนา เพราะข้อปฏิบัติในศาสนาที่มีพระเจ้าเป็นอย่างนั้น เราต้องไม่ลืมว่า คำว่า Religion นั้นเป็นภาษาต่างประเทศของชาวต่างประเทศ เป็นสมัยกรีกสมัยโรมันเรื่อยมานักเลยมียะพระเจ้า; เพราะเขารู้จักแต่ศาสนาที่มีพระเจ้า. ที่นี้ St. Augustine the Great รวมเอาทั้งสองอย่างทั้งปฏิบัติและทั้งผูกพัน เรื่องมันก็เลยได้ความเต็ม ๆ ว่าปฏิบัติตามคำสั่งพระเป็นเจ้าเพื่อความผูกพันมนุษย์ให้เป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้า. ถ้าสังเกตดูให้ดีก็จะพบว่าเขาเล็งเอาตัวการปฏิบัติเป็นตัวศาสนา นั้นมันว่าถูกต้อง อย่าให้เป็นเพียงคำสอน อย่าให้เป็นเพียงวัตถุปรากฏการณ์ วัตถุภายนอก ให้เอาตัวการปฏิบัติ; ส่วนจะปฏิบัติตามคำสั่งพระเป็นเจ้า หรือไม่มีพระเป็นเจ้านั้นมันอีกเรื่องหนึ่ง; แต่ว่าเป็นการปฏิบัติ ที่ปฏิบัตินั้นก็เพื่อให้ผูกพันมนุษย์กับพระเป็นเจ้า.

นั่นถ้าว่าเป็นพุทธศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้าจะอย่างไร ก็คือความหมายเดียวกันได้ว่าเป็นการปฏิบัติตามเหตุผล ตามสติปัญญา ตามอะไรก็ตามที่ ก็เพื่อผูกพันมนุษย์กับความไม่มีทุกข์. แต่ว่าใช้คำว่าผูกพันนี้ไม่ถูก เราควรจะใช้คำว่าให้เข้าถึง หรือเข้าเป็นอันเดียวกันดีกว่า. การปฏิบัติที่ทรมานมนุษย์ให้ถึงความเป็นอันเดียวกันกับความไม่มีทุกข์เลย, คือนิพพาน. ศาสนาที่มีพระเป็นเจ้า ก็มีพระเป็นเจ้าอย่างในฐานะเป็นบุคคลหรือบุคคลสมมติ; ฉะนั้นจึงเกิดความผูกพันระหว่างเรากับพระเป็นเจ้า แต่โดยเนื้อแท้ก็เพื่อยู่เป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้า. ที่นี้ศาสนาอีกประเภทหนึ่งรวมทั้งพุทธศาสนาด้วย ไม่มีพระเป็นเจ้า มีแต่สิ่งที่เราสามารถความดับทุกข์ชั้นเชิง ตามความหมายของศาสนานั้น ๆ. ฉะนั้นเราต้องอธิบายไปในทำนองว่า ข้อปฏิบัติที่ทำให้คนให้ถึงเป็นอันเดียวกันกับความไม่มีทุกข์เลยสิ่งนั้นก็จะเรียกนิพพาน หรือโมกษะ หรือไภวาล หรืออะไรก็ได้ แล้วแต่ศาสนาไหนเขาจะเรียกอย่างไร. ถ้าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็ต้องเอาพระเป็นเจ้าขึ้นเป็นหลัก โดยทำนองนี้เราจะเห็นได้ว่ามันไปด้วยกันได้ คำว่า Religion มีความหมายดีพอที่จะใช้กันกับพุทธศาสนาได้โดยไม่ต้องรังเกียจ. แต่ขอให้อย่าลืมข้อสังเกตว่า คำว่าศาสนาแปลว่าคำสั่งสอน; คำว่า Religion แปลว่าการปฏิบัติเพื่อทำคนให้เป็นอันเดียวกันกับสิ่งที่เราต้องการ.

ในที่นี้ปัญหาขึ้นว่าพุทธศาสนาเป็น Religion หรือไม่ ท่านอาจจะถูกถามโดยชาวต่างประเทศ; หรือว่าท่านอาจจะถูกแย้งไม่ยอมรับโดยชาวต่างประเทศ; โดยที่ชาวต่างประเทศที่ถือศาสนาที่มีพระเป็นเจ้านั้น ก็มักจะแย้งว่าในพุทธศาสนาไม่มีพระเป็นเจ้า; แล้วจะมาเรียกพุทธศาสนาว่า Religion ได้อย่างไร ชาวต่างประเทศพวกนี้เขาจัดพุทธศาสนาไว้ให้เป็นเพียงปรัชญาแขนงหนึ่งเท่านั้น; นี่มันเป็นอย่าง

อย่างนั้นในเวลานี้. ที่พวกลังกา พวกพม่าที่เคร่งอย่างเคร่งจัดเกินไปเป็น Conser-
vative เกินไปอย่างนี้; เขาไม่ยอมใช้คำว่า Religion กับพุทธศาสนาของเขา
ก็มี; และโดยเฉพาะศัพท์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าโดยเฉพาะศาสนา
คริสต์เดียนั้นเขาไม่ยอมเอามาใช้เป็นอันขาด มันเลยยุ่งกันใหญ่. เพราะพอเราจะพูด
จะแปลออกไปมันไม่มีคำจะใช้ มันมีแต่คำที่ใช้อยู่ในศาสนาคริสต์เดียนอย่างนี้.
ศาสนาพุทธเราเลยไม่มีคำใช้เพราะพวกนั้นเขาเคร่งเขารังเกียจ; ยกตัวอย่าง เช่น
คำ Salvation ซึ่งแปลว่าความหลุดออกไปได้จากความทุกข์ไปอยู่กับพระเป็นเจ้า
นั้น; เขาไม่ยอมเอามาใช้กับคำว่า วิมุตติ หลุดพ้น จาก ความทุกข์ จากกิเลส
เป็นต้น. ที่จริงความหมายเหมือนกัน ในที่สุดไม่มีคำจะใช้เขาก็ต้องใช้ไปเอง; คน
ที่ไม่ยอมใช้ก็เลยพูดให้คนอื่นฟังไม่รู้เรื่องอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น ถ้าท่านถูกถามว่า
พุทธศาสนาเป็น Religion หรือไม่ ก็ให้ตอบอย่างที่กำลังอธิบายอยู่นี้; **ว่าเป็น**
การปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์เข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับสิ่งสูงสุดที่มนุษย์
ควรจะได้, คือนิพพาน หรือพระเจ้าแล้วแต่จะเรียก. เราไม่ต้องเอาจริงว่ามันต้อง
มีพระเป็นเจ้าและต้องเข้าถึงพระเป็นเจ้าจึงจะเป็น Religion. ถ้าอย่างนั้นแล้วก็ไม่
มีคำพูดที่จะพูดกันให้รู้เรื่องได้ ต้องบัญญัติคำใหม่เขาก็ฟังไม่รู้เรื่อง ถ้ามีหลักอย่างนี้
พุทธศาสนาก็เป็น Religion อันหนึ่งได้ในบรรดา Religion มากมายในโลกนี้;
คือพุทธศาสนาก็เป็นศาสนาหนึ่งในโลกนี้. นี่สำหรับคำว่าศาสนามีความหมาย
อย่างนี้.

พุทธศาสนาก็แปลว่าศาสนา หรือคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่ตัวแท้ของมัน
คือการศึกษาปฏิบัติและได้ผลของการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า, นี่สำหรับ

ภาษาไทยนั้นอย่าเอาเป็นประมาณ. ที่เอาไปใช้กับสิ่งที่เปลี่ยนเปลือกของศาสนาเท่านั้น. ส่วนคำว่า Religion นั้นให้ถือเอาความหมายว่าเครื่องมือทำคนให้ถึงสิ่งที่มนุษย์ต้องการอย่างสูงสุด นี่เรียกว่าศาสนา ท่านจะเห็นได้ว่ามันต่างกับศีลธรรมอย่างชัดแจ้งทีเดียว.

ทีนี้ อาตมาจะชี้ให้เห็นต่อไปถึงคำว่าศาสนานี้ เป็นอย่างไรต่อไป; คำว่าศาสนาเป็นคำที่เป็นกลางอยู่, เราอาจจะแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท; ประเภทแรกคือ ศาสนาที่เอาศรัทธาหรือความเชื่อชนหน้า เป็นใหญ่เป็นเครื่องมือ; ศาสนา ประเภทที่ ๒ เอาความรู้หรือปัญญาชนหน้า เป็นใหญ่เป็นเครื่องมือ; จะมีอยู่แต่สองพวกนี้เท่านั้น. พวกที่เอาความเชื่อศรัทธาเป็นเบื้องหน้านั้น ไม่ต้องการปัญญาที่มากน้อยหรือไม่ต้องการเลย. ส่วนพวกที่เอาปัญญาเป็นหลักชนหน้านั้น ก็ไม่ต้องการศรัทธา แม้ว่าจะมีสิ่งที่เรียกว่าความเชื่อหรือศรัทธาก็ต้องเป็นศรัทธาที่ตามหลังปัญญา คือเมื่อรู้ด้วยปัญญาเห็นแจ้งแล้วมันเชื่อเอง; เราไม่ต้องไปทำการเชื่อมั่นักเชื่อเองได้. ขอให้เราเข้าใจอะไร เห็นแจ้งอะไร ชอบใจอะไร แล้วมันเชื่อเอง อย่างนี้เรียกว่าปัญญาชนหน้า ปัญญาเป็นใหญ่, ที่นี้พวกศรัทธาเป็นใหญ่นั้น ไม่มีเรื่องของปัญญา มีแต่บทบัญญัติที่วางลงมาจากสวรรค์ หรือมาจากพระเจ้า หรือมาจากใครก็ตาม มีไว้ว่าอย่างไก็ต้องจำและต้องเชื่อและต้องทำตาม โดยไม่มีการวิพากษ์วิจารณ์อะไรหมด; ดังนั้นศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลัก ก็ได้แก่ศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าหรือมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์เข้าใจไม่ได้นั้นแหละเป็นประธาน. ส่วนศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้น ก็ต้องเอาปัญญาเอาความรู้เอาเหตุผลเอาสิ่งที่มองเห็นได้ด้วยตน พิสูจน์ได้ด้วยตน เข้าใจได้ด้วยตน นี่เป็นหลัก.

เมื่อกล่าวอย่างนี้ท่านก็ทายถูกได้ทันทีว่า พุทธศาสนาน้อยอยู่ในพวกไหน; หรือศาสนาคริสต์นิกาย หรืออิสลามเป็นต้นน้อยอยู่ในพวกไหน พวกหนึ่งผูกขาดไม่ให้พวกอื่นวิจารณ์ต้องการให้เชื่อ พวกหนึ่งไม่ผูกขาดยอมให้วิจารณ์เต็มที่ต่างกันอยู่อย่างนี้ถึงแม้ในประเทศอินเดียในครั้งพุทธกาล พ้อง ๆ สมัยเดียวกันนี้ก็ยังมีศาสนาอยู่เป็น ๒ ประเภทอย่างนี้เหมือนกัน. และโดยเฉพาะก่อนพุทธกาลด้วยแล้วยังมีแต่ศาสนาประเภทแรก, คือศาสนาประเภทความเชื่อเป็นหลัก. ศาสนาเอาบุญญาเป็นหลักนี้เพิ่งจะมีการก่อเป็นรูปขึ้นมาในยุคพุทธกาลนั่นเอง. สำหรับในเอเชียเราหรือว่าทั่วโลกก็กล่าวได้; ยุคอุปนิษัทนั้น คือยุคที่ก่อนพุทธกาลเล็กน้อย แล้วก็หลังพุทธกาลเล็กน้อย. คำว่าเล็กน้อยนี้ประมาณ ๕๐๐ ปี ข้างหน้า; ๕๐๐ ปี ข้างหลัง; ๕๐๐ ปี พอจะเรียกได้ว่าเป็นยุคศาสนาที่ไม่อิงศรัทธา แต่อิงบุญญาเป็นหลักกันเกิดขึ้น. อย่างศาสนาที่เราเรียกรวม ๆ กันว่าศาสนาฮินดูหรือศาสนาพราหมณ์นี้ แต่ก่อนก็มีอย่างศรัทธาเป็นหลัก แต่ต่อมาเขาก็ปรับปรุงแก้ไขให้เอียงมาในทางมีบุญญาเป็นหลักมากขึ้น ๆ จนถึงยุคที่เรียกว่ายุคอุปนิษัท และเกิดพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ๆ ขึ้นมาเป็นศาสนาบุญญา. ที่มุมโลกอื่นก็พอจะมองเห็นได้ ถ้าเรารู้ว่าลัทธิของเล่าจื๊อหรือเต๋าอิซึ่ม (Toaism) ถ้าถือว่าลัทธิของเล่าจื๊อเป็นศาสนาอันหนึ่ง เราก็ต้องถือว่าเป็นศาสนาฝ่ายบุญญา นี่ไม่มีการบังคับให้เชื่อแต่ต้องใช้สติปัญญาเท่านั้นจึงจะเข้าใจได้ หรือที่ไกลออกไปก็มีศาสนาของพวกเปอร์เซีย ที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงมาในทางของบุญญา Zoroastrianism, อย่างนี้ มีลักษณะทำที่เปลี่ยนแปลงมาในทางของบุญญา.

เอาเป็นอันสรุปความว่า ศาสนาพวกหนึ่งมีศรัทธาเป็นหลัก, ศาสนาอีกพวกหนึ่งมีบุญญาเป็นหลัก. พุทธศาสนาน้อยอยู่ในพวกหลัง.

ที่^๕ เราเปรียบเทียบกันต่อไปอีกเพื่อเข้าใจง่าย โดยไม่ต้องจดจำอะไรมากนัก ถ้าเข้าใจแล้วก็จำได้. ศาสนาที่เอาศรัทธาหรือความเชื่อเป็นหลักนั้น มีสิ่งที่เรียกว่า Dogma. ศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้นไม่มีสิ่งที่เรียกว่า Dogma. คำๆ นี้ยังไม่มี การแปล ฉะนั้นเราเรียกไปตามเขา Dogma ยังไม่ทราบว่าจะแปลว่าอะไร; แต่ เรื่องของเขาก็คือ **ทฤษฎีหรือมโน** ซึ่งได้ตั้งขึ้นบัญญัติขึ้น อย่างที่ใครวิพากษ์วิจารณ์ไม่ ได้ นี่เรียกว่า Dogma. สิ่งทีเรียกว่า Dogma นี้ควรทำความเข้าใจกันให้ดี; แล้วก็จะเข้าใจพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ๆ ดี, เมื่อ ๒๐-๓๐ ปีมาแล้ว. อาตมา อ่านหนังสือรายคาบจากประเทศอังกฤษ พบข่าวที่ฝรั่งละจากศาสนาคริสต์นิกายมาสู่ พุทธศาสนา. ข่าวนี้มีว่ามีคนไปสัมภาษณ์ไปถามว่า ทำไมจึงทำอย่างนั้น ทำไมจึง กลับเสียสละศาสนาของปู่ย่าตายาย มาถือพุทธศาสนา. คนนั้นเขาตอบสั้น ๆ ว่าเพราะ เขาเบื่อ Dogma ใน Christianity เขาจึงละมาสู่พุทธศาสนา; อาตมาก็เลยสนใจ สิ่งทีเรียกว่า Dogma มาตั้งแต่นั้น ศึกษาดูเรื่อย ๆ มากพบว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ สำคัญมาก. Dogma เขาออกคำไปสั้น ๆ ว่า Settled Opinion หมายความว่า มโนที่บัญญัติขึ้น, Arrogantly อย่างโอหัง อย่างเจียมขาด อย่างไม่ให้ใครแย้ง; โดยเฉพาะก็เรื่องทีเกี่ยวกับพระเจ้า. ถ้าเป็นศาสนาคริสต์นิกายก็เรื่องพระเจ้าผู้สร้าง-โลก พระบุตร พระบิดา พระจิตอะไรทำนองนี้; อย่างนี้เรียกว่า Dogma หมด บัญญัติไว้อย่างไรแล้วให้ถือว่าวิพากษ์วิจารณ์ไม่ได้; ให้เชื่อว่าพระเยซูเป็นลูกของ พระเจ้าหรืออะไรทำนองนี้ อย่างที่ไม่ต้องมีความสงสัยแม้แต่นิดเดียว.

ที่^๕ ศาสนาอีกฝ่ายหนึ่ง คือศาสนาที่มีปัญญาเป็นเบื้องต้น, เช่นพุทธศาสนา^๕ สิ่งนี้มีไม่ได้ โดยเฉพาะพุทธศาสนา^๕ พระพุทธเจ้าท่านมีหลักว่าห้ามไม่ให้เชื่อก่อน เข้าใจ; เรียกเป็นบาลีว่า “สันทิฏฐิโก” ผู้ปฏิบัติเห็นด้วยตนเอง หรือว่า “ปัจจุตัง

เวทัพโพ วิทยุหิ” อันผู้รู้ได้เฉพาะตนเป็นคนๆ ู้แทนกันไม่ได้. พระสารีบุตร ซึ่งเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า คราวหนึ่งก็กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงข้อนี้ว่า “ข้าพระองค์ไม่ได้เชื่อพระองค์ แต่เชื่อตัวเอง.” กล่าวได้ว่าไม่เชื่อพระพุทธเจ้าเชื่อตัวเอง พระพุทธเจ้าก็สารุ คือยอมรับว่าเป็นสิ่งถูกต้อง. เพราะฉะนั้นแม้แต่คำตรัสของพระพุทธเจ้าเมื่อได้ฟังมาอย่างไร ยังไม่มีการเชื่อ แต่มีการเอามาคิดมาตรองพอเห็นจริงแล้วจึงยอม คือเชื่อเอง ฉะนั้นต้องใช้ปัญญาเป็นเบื้องหน้า.

อย่างพูดว่าความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นศัตรูร้ายกาจ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อย่างนี้ไม่ต้องการให้เชื่อ; แต่ต้องการให้ไปสังเกต ไปดู ไปมีเข้าใจจริงๆ ก็ได้; คือไปมีความโลภ ความโกรธ ความหลง เข้าใจจริงๆ ก็ได้ แล้วก็เห็นทุกข์ แล้วก็เชื่อ หรือว่าแทบทุกคนเคยโลภ เคยโกรธ เคยหลง เคยร้อนเป็นไฟ มาแล้วก็เลยเข้าใจได้ทันที; ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสว่าความโลภนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์, ความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เป็นของร้อนอย่างนี้; ไม่ต้องเชื่อพระพุทธเจ้า เชื่อตัวเอง อย่างนี้เรียกว่าหลักของการมีปัญญาเป็นเบื้องหน้า.

ทีนี้อาจจะมีผู้ถามว่า แม้หลักในทางปัญญาเช่นว่าความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้ ถ้าเราบัญญัติให้เขาเชื่อเสียตั้งแต่ที่แรกให้ถือว่า เป็น Dogma ในพุทธศาสนานี้จะไม่ดีกว่าหรือ อย่างนี้เป็นต้น. ตอบว่า ถ้าทำอย่างนั้นพุทธศาสนาจะไม่เป็นพุทธศาสนา คือจะไม่มีพุทธศาสนา ถ้าทำอย่างนั้น. เอาอะไรไปเทียบบังคับให้เชื่อโดยไม่ต้องเข้าใจนี้ นี่ไม่ใช่ Spirit ของพุทธศาสนา; ดังนั้นในพุทธศาสนานี้จึงมีสิ่งที่เรียกว่า Dogma หรือ Dogmatic System นี้ไม่ได้; ขึ้นมาก็ไม่เป็นพุทธศาสนาเท่านั้นเอง. ที่นั่นอาจจะมีได้อย่างนี้ คือว่าคนมันงมงายโง่มาก หรือคนไม่อยากจะลำบาก อยากจะให้เขาสอน ให้เขาบอก ให้

ห้องจำหรือจำเอาไปเชื่อ แล้วเอาไปท่องบ่นเป็นมนต์ภาวนาไปเลยอย่างนั้นก็อยู่เหมือนกัน; แม้เดียวกันในหมู่พุทธบริษัทบางคนบางพวกนี้ กลับไปทำเสียอย่างนั้น. ถ้าอย่างนี้แล้วเรียกว่าไม่เป็นพุทธศาสนา ไม่ตรงตาม Spirit หรือหัวใจของพุทธศาสนา; นี่แหละคือคำว่า Dogma และมีในศาสนาที่เอาศรัทธาเป็นหลักและไม่มีศาสนาที่เอาปัญญาเป็นหลัก; ขึ้นเอามานับคัมภีร์มันก็กลายเป็นศาสนาประเภทที่เอาศรัทธาเป็นหลักเสีย; ฉะนั้นจึงใช้ไม่ได้กับพุทธศาสนา. แต่เราก็คงกล่าวได้ว่าในโลกนี้มีศาสนาชนิดที่มี Dogma ก็มี; ศาสนาชนิดที่ไม่ยอมมี Dogma เลยก็มี, นั่นก็หนึ่ง. ท่านลองจำไว้เป็นคู่ๆว่าศาสนาที่มศรัทธาเป็นหลัก กับศาสนาที่มปัญญาเป็นหลัก. ศาสนามศรัทธาเป็นหลักก็มี Dogma; ศาสนาที่มปัญญาเป็นหลักไม่มี.

ที่นี้ต่อไปคำว่า ศาสนาที่มศรัทธาเป็นหลักนั้น จะมีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ Superstitious คือถือว่าศักดิ์สิทธิ์ที่พิสูจน์ไม่ได้; มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ที่พิสูจน์ไม่ได้ที่แต่ต้องไม่ได้ ที่ห้ามวิพากษ์วิจารณ์ มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์; แต่ในทางศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้นไม่มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธเจ้าท่านไม่ยอมให้ใครเรียกท่านว่า เป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์. ให้ถือว่าเป็นมนุษย์ธรรมดา ที่มีปัญญาขนาดรู้ความดับทุกข์สิ้นเชิงเท่านั้น; ไม่ให้เป็นศักดิ์สิทธิ์อย่างเทพเจ้าพระเป็นเจ้า หรือว่าพระพรหมพระอิศวร เทพเจ้าชนิดไหนก็ตาม พระเจ้าชนิดไหนก็ตาม ไม่เกี่ยวข้องกับท่าน. ฉะนั้นจึงกล่าวว่าในศาสนาประเภทแรกนั้นมีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ในศาสนาประเภทหลังนั้นไม่มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์. คำว่าบุคคลศักดิ์สิทธิ์นั้นขอให้เอาความหมายกว้าง ๆ ออกไปถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับการถืออย่างหลัง ๆ ศักดิ์สิทธิ์, การกระทำชนิดที่เอาความศักดิ์สิทธิ์เป็นหลักนั้นรวม ๆ เรียกกันว่า Superstitious นั่นก็หนึ่ง.

ที่นี้คิดต่อไป เราดูวิสัยของการที่เกิดขึ้น ศาสนาบางประเภทเป็น Man made แท้; คือว่าคนบัญญัติขึ้น ตามสติปัญญาตามความจำเป็น หรือตามอะไรของเขาเรียกว่าคนทำขึ้น Man made. ส่วนศาสนาอีกพวกหนึ่งอนุโลมไปตามธรรมชาติ หรือตาม Truth ตามความจริงของธรรมชาติ. ที่เรียกว่า Man made คนทำนั้น หมายความว่า มันมีความจำเป็นเกิดขึ้นในดินนั้น ในยุคนั้นในที่นั้น ๆ ที่คนที่ฉลาดในที่นั้น เขาจะต้องบัญญัติอะไรให้เหมาะสมกับความจำเป็นในที่นั้น; ดังนั้นเขาต้องเอาความต้องการของเขาผู้เป็นหัวหน้าเป็นหลัก; แต่ถึงอย่างนั้นเขายังคงอ้างว่ามาจากพระเจ้า หรือมาจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์อะไรเหมือนกัน. ส่วนพวกที่อนุโลมไปตามธรรมชาติหรือ Truth นี้ ขอให้นึกถึงการบรรยายครั้งที่ ๑ ที่อาตมาบอกว่า ธรรมะคือธรรมชาติ, ธรรมะคือกฎธรรมชาติ ธรรมะคือหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกต้องกฎธรรมชาติ คำว่า หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกต้องกฎธรรมชาติ นั้นแหละคือความหมายในที่นี้ เมื่อเอาธรรมชาติเป็นหลักแล้วหน้าที่อะไรเกิดขึ้น เราก้เอาอันนั้นเป็นหลัก และเป็นศาสนาในที่สุด เช่นธรรมชาตินั้นมีอยู่ว่า ความอยากหรือความโลภความโกรธความหลงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เรามีหน้าที่ที่จะต้องกำจัดกเลสตัณหาวิชชาอะไรเหล่านี้ อย่างนี้แปลว่าฉันไม่ได้ว่าเอาเอง ไม่ได้ตั้งเอาเอง ไม่ได้บัญญัติเอาเอง.

มาถึงตรงนี้ขอให้ท่านจดจำคำไว้มัก ๒ คำ เป็นคำคู่ คือคำว่า “บัญญัติ” คำหนึ่งกับ คำว่า “แสดง” อีกคำหนึ่ง, บัญญัติภาษาบาลีก็ว่า ปญฺญโต-บัญญัติ คำว่าแสดง บาลีว่า เหสิโต, คำว่า บัญญัติ นี้ใช้กับสิ่งที่มนุษย์บัญญัติเองด้วย กฎที่มนุษย์ตั้งขึ้น ส่วนคำว่าแสดงนั้นหมายถึงว่าได้ตั้งขึ้น กลับไปเอาของจริงของธรรมชาติที่ลึกลับที่คนพบนั่นมาแสดง, อย่างในพุทธศาสนานั่นวันที่ใช้กับพระ หรือใช้กับพุทธบริษัทอย่างนี้ เรียกว่าบัญญัติ; เพราะพระพุทธรูปของท่าน

บัญญัติเฉพาะกาล เฉพาะถิ่น เฉพาะบุคคล เฉพาะอะไร เรียกว่า บัญญัติ;
สำหรับวินัยเรียกว่าบัญญัติ. แต่สำหรับธรรมะใช้คำว่าแสดง ไม่ใช่คำว่า
บัญญัติ; เพราะไปค้นเอาความจริงอันลึกซึ้งของธรรมชาติออกมาแสดง. ฉะนั้น
ศาสนาที่เกี่ยวกับมนุษย์ทำ มนุษย์ตั้ง นี้ก็ต้องเป็นบัญญัติ; ศาสนาส่วนที่พระศาสดา
ตรัสรู้ส่วนลึกของ ธรรมชาติ แล้วนำมา แสดง ก็เรียกว่า แสดง; นี่แหละ ศาสนา มีอยู่
อย่างหนึ่งมนุษย์บัญญัติหรือทำขึ้น; อย่างหนึ่งธรรมชาติหรือความจริงบังคับให้ต้อง
ค้นคว้า ให้ต้องหาจนพบแล้วนำมาแสดง.

ที่นี้มันก็ได้รากฐานที่ต่างกันทำให้เราเปรียบเทียบเป็นคู่ได้ต่อไปว่า ศาสนา
ที่มีศรัทธาเป็นเบื้องต้นนั้น มันมีเรื่องที่เป็นไปในทำนอง My - thology คือเป็น
นิยาย; เป็นคำพูดที่กล่าวถึงสิ่งที่ผิดธรรมดาเป็นไมโทโลยี ส่วนศาสนาที่อาศัยปัญญา
เป็นหลักนั้นมันมีแต่เรื่อง Philosophy หรือเรื่องวิทยาศาสตร์ ไม่มีMy-thology
อย่างในพุทธศาสนานี้ไม่มี My-thology ได้เลย ไม่มีโอกาสเลย. แต่ในศาสนา
อื่นหรือศาสนาอื่น ๆ ที่มีพระเจ้าอยู่เบื้องนั้น เต็มไปด้วยสิ่งที่เรียกว่า My-thology
คือเรื่องพระเจ้า เรื่องเทวดา เรื่องที่ไม่ใช่มนุษย์ เดียวนี้เราเห็นเป็นทำนองนิยายไป.

ที่นี้ ท่าน จะ เห็น ได้ ต่อ ไป อีก ว่า; ประเภทแรกที่มี ศรัทธา เป็น หลัก
จะต้องมีผู้อื่นเป็นพึ่ง และเราต้องอ่อนน้อม ส่วนประเภทหลังนั้นต้องพึ่งตัวเอง
ต้องช่วยตัวเอง. พุทธศาสนายู่งในประเภทหลังคือมีปัญญาคือเป็นหลัก จะต้องนึกถึง
ตนเองแล้ว จะต้องช่วยตัวเอง. เราไม่นึกถึงผู้อื่นเช่นเทวดา พระเป็นเจ้า หรืออะไร
ทำนองนั้น; และไม่มีการอ่อนน้อม, แต่ศาสนาประเภทศรัทธานั้น จะต้อง มี สิ่ง ที่
ขาดไม่ได้ คือผู้มีอำนาจสูงสุดศักดิ์สิทธิ์คอยช่วยนั้นแหละคือผู้อื่นนอกจากเรา;

และเราทำอะไรได้ไม่มากไปกว่าทำให้ดูใจท่าน; ด้วยการอ่อนน้อมหรือด้วยการ
ทำอย่างใดอย่างหนึ่ง นี่แหละเป็นคู่ตรงกันข้ามกันมาอย่างนี้.

ที่ว่า **ฟังผู้อื่นหรือฟังตนเอง** ควรจะศึกษากันให้เข้าใจให้ดี. ก็เมื่อ
พุทธบริษัทเป็นอันมากยังเข้าใจผิดว่า “พุทฺธํ สรณํ คจฺจามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺจามิ,
สงฺฆํ สรณํ คจฺจามิ” เราฟังพระพุทธเจ้า, เราฟังพระธรรม, เราฟังพระสงฆ์
คำแปลอย่างนี้ไม่ถูกต้อง. คำว่า**สละ** ก็แปลว่าที่ระลึกมากกว่าที่จะแปลว่าที่ฟัง;
หมายความว่า ใจของเราจะจดจ่ออยู่แต่ ระลึกลงอยู่แต่พระพุทธ พระธรรม พระ-
สงฆ์ ในเมื่อมีความทุกข์เกิดขึ้น. อย่างนี้เรียกว่ามีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
เป็นสรณะได้เหมือนกัน; หรือจะแปลว่าที่ฟังก็ได้; แต่มันไม่ใช่ฟังอย่างที่เรียกว่า
ให้ผู้อื่นช่วย; มันฟังอย่างที่ว่าเราต้องทำเอง; พระพุทธเจ้าสอนอย่างไรเราต้องทำ
อย่างนั้น, พระพุทธเจ้ามาช่วยหยิบยกความทุกข์ให้ไม่ได้ ไม่เหมือนในลัทธิที่เขา
มีผู้ออกอย่าง ซึ่งว่าพระเจ้าช่วยยกไปได้. ส่วนในพุทธศาสนานี้ แม้เราจะฟังพระ
พระพุทธเจ้า เราก็ต้องทำตามคำสั่งของท่าน หรือเราจะพูดให้เป็นบุคคลาธิฐานมากไป
กว่านั้นอีก ก็ต้องพูดว่าเราต้องทำให้พระพุทธเจ้ามาอยู่ในตัวเรา. คำว่า **ทำให้**
พระพุทธเจ้ามาอยู่ในตัวเรา หมายความว่าเราต้องปฏิบัติพระธรรม
ปฏิบัติพระธรรมจนมี**ธรรมสูงสุด**. ธรรมหรือ ธรรมะสูงสุดนั้นแหละคือ
พระพุทธเจ้า **เป็นว่าบริสุทธิ์ถึงที่สุด ความสว่างรุ่งเรืองถึงที่สุด ความ**
สงบถึงที่สุด ๓ อย่างนี้: สะอาดสว่าง สงบ ๓ อย่างนี้ถ้ามีถึงที่สุดนั้นแหละคือหัวใจ
หรือ Spirit ของพระพุทธเจ้า คือองค์พระพุทธเจ้าแท้ก็ว่าอย่างนั้น. นี่เราจะต้อง
ทำให้พระพุทธเจ้าแท้อย่างนั้นมีขึ้นในใจเรา นี่เรียกว่าเราทำเอง และเมื่อพระ-
พุทธเจ้าแท้มีอยู่ในใจเรา^{นี้}ช่วยเรา คือดับทุกข์ของเราสิ้นไปเสียแล้ว; **เพราะพอ**

สักว่าเมื่อหัวใจสะอาด มันก็ไม่มีการเสียดสีเป็นเหตุให้เกิดทุกข์หัวใจสว่าง
ก็รู้ความคับทุกข์ มีความสงบก็ไม่มีทุกข์.

พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า “ผู้ใดเห็นธรรมะผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็น
ตถาคตผู้นั้นเห็นธรรมะ, ส่วนคนที่มาจับเนื้อจับตัว จับจีวรของเราก็คือ
ไว้นกยังไม่ชื่อว่าเห็นตถาคต” นี่แปลว่าพระพุทธเจ้าเองท่านก็ยังทรงปฏิเสธ
พระองค์ท่านเองว่าเป็นพระพุทธเจ้า. แต่ทรงยืนยันว่าธรรม หรือธรรมะที่มีอยู่ใน
ท่าน คือองค์พระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น เราจึงสามารถที่จะทำพระพุทธเจ้าจริง ๆ
ให้มาอยู่ในใจเราได้ เรามีพระพุทธเจ้าจริงในใจเราและช่วยเราได้ เราทำเอง.

ทีนี้พระพุทธเจ้าที่เป็นคน ๆ เดิมคนเหมือนเราเนี่ย เราจะเอามาใส่ในตัวเรา
อย่างไรได้; ถ้าท่านอยู่ ก็อยู่ที่นั่นเดี๋ย; แล้วก็ตั้ง ๒,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว จะทำอะไรได้
สำหรับร่างกายนั้น. ฉะนั้นพระพุทธเจ้าองค์จริงที่ไม่รู้จักดับสูญ และมีอยู่ในที่ทุก
แห่ง ที่เราอาจจะเอามาใส่ลงไปในใจเราได้นั่นคือพระพุทธเจ้าจริง. แม้ว่าเราเอา
พระพุทธเจ้าจริงมาใส่ลงในใจของเรา ช่วยได้อย่างนี้ เรายังเรียกว่าเราทำเอง
เราช่วยตัวเองอยู่นั่นแหละ; เพราะฉะนั้นทำอย่างไรเสีย พระพุทธศาสนาก็ยังชื่อว่า
เป็นศาสนาประเภทที่ไม่มีผู้ช่วย. มีแต่ช่วยตัวเองและไม่มีการอ่อนน้อม, คนชั้น
หลังหรือพวกลังกาโดยเฉพาะ เขาแต่งบทคำสวดทำวัตรเป็นเรื่องอ่อนน้อมไปบ้าง นี่
เป็นเรื่องชั้นหลัง ผิดหลักผิดเกณฑ์ผิดความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้า; เพราะว่าคน
มันขี้ขลาดมากขึ้น, หรือโง่งมที่สุดแท้. ฉะนั้นถ้าท่านไปพบคำสวดชนิดนี้เข้า อย่า
หาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ และอย่าเข้าใจว่าเป็นความมุ่งหมายต้องการของพระ-
พุทธเจ้า.

ที่นี้ เราดูถัดไปถึงเรื่องความกลัว; อาตมาได้กล่าวมาแล้วว่ามูลเหตุของ
 ศาสนา; คือความกลัวสิ่งที่ไม่รู้จักหรือไม่เข้าใจได้. ที่นี้ศาสนาประเภทแรกประเภท
 ที่มีศรัทธาเป็นหลักนั้น เขากลัวบุคคลศักดิ์สิทธิ์ หรือกลัวสิ่งศักดิ์สิทธิ์. แต่ศาสนา
 ประเภทหลังซึ่งอาศัยปัญญาเป็นหลักนั้น เขากลัวกิเลส กลัวกรรม กฎะ กลัววิภว-
 สสาร; มันต่างกันอย่างนี้. ถ้าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็กลัวพระเป็นเจ้า คือถือผีถือ
 เทวดา ก็กลัวผีกลัวเทวดา กลัวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กลัวบุคคลศักดิ์สิทธิ์ กลัวอำนาจศักดิ์สิทธิ์
 นั้นเป็นประเภทหนึ่ง. ที่นี้พุทธศาสนากลัวกิเลส; กิเลสเป็นสิ่งที่มองเห็นตัวไม่
 ได้เหมือนกัน; แต่รู้ชัดทีเดียวว่าเป็นตัวร้ายกาจที่สุดมีหัวหน้ำชื่อว่า “อวิชชา”.
 อวิชชา—ความไม่รู้ปราศจากความรู้ ความมืดความบอดนี้ และเป็นเหตุให้กระทำ
 กรรม แล้วจะต้องเป็นไปตามกรรม นี้เรียกว่ากรรมวิภว. นี่น่ากลัวที่สุดไม่มีอะไร
 น่ากลัวเท่า คือให้เวียนอยู่ในกิเลส ทำกรรมแล้ว รับผลกรรม แล้วก็มีกิเลส แล้ว
 ทำกรรม แล้วรับผลกรรม. นี่คือสิ่งที่น่ากลัวที่สุด; ฉะนั้น ทางพุทธศาสนาจึงมีระ-
 เบียบปฏิบัติสำหรับกำจัดสิ่งที่น่ากลัวนี้เสีย ให้หมดกลัวเหมือนกัน; แต่ว่าไม่มีการ
 อ้อนวอน. มีการปฏิบัติเพื่อจะกำจัดความกลัวก็คือกำจัดกิเลสนั้นเสีย; กำจัดการที่
 จะต้องเวียนว่ายไปในความทุกข์นั้นเสีย. ที่นี้ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักเขาก็ต้อง
 อ้อนวอน จนให้เชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นไม่ทำอันตรายเราแน่ โปรดปรานเราแล้วทำ
 นอนงนเป็นต้น ก็กำจัดความกลัวได้เหมือนกัน.

ที่นี้ถ้ามองดูการกระทำให้ละเอียดลงไป เราจะเห็นได้ว่าศาสนาที่อาศัย
 ความเชื่อเป็นหลักนั้น มีแต่กระทำไปตาม Common sense รู้สึกสามัญสำนึกของ
 สัตว์ทั่วไป จะอาศัยวิทยาศาสตร์หรืออาศัยระบบเทคนิคอะไรไม่ได้. แต่ศาสนา
 ที่มีปัญญาเป็นหลักนั้นจะต้องอาศัยสติปัญญา อาศัย Logic อาศัยเทคนิค เต็มตัว

ทีเดียว. ถ้าทั้ง Common sense ไม่พอ และพร้อมกันนั้นเราก็เห็นได้ว่า ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักนั้น เต็มไปด้วยพิธีต้อง; พิธีต้องต่าง ๆ ที่บัญญัติขึ้น อย่างนั้นอย่างนี้อย่างโน้น หุ่ยมหุ่ยมไปหมด. ส่วนศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้น จะต้องเป็นการกระทำที่มีเหตุผล Logical conduct, หรืออะไรก็ได้แต่จะเรียก แต่ว่าจะต้องเป็นการกระทำที่เต็มไปด้วยเหตุผล ไม่มีพิธีต้อง ไม่มีส่วนไหนที่เป็น เพียงพิธีต้อง; เพราะว่าไม่มี My-thology ในศาสนาชนิดนี้ มีแต่สิ่งที่เรียกว่า ศาสตร์ หรือ Science ไปทุก ๆ แห่งทุก ๆ มุม. ส่วนศาสนาที่มีความเชื่อเป็นหลัก เต็มไปด้วย My - thology เสียทุกแห่งทุกมุมอย่างเดียวกัน.

ทีนี้สำหรับสิทธิ์ที่จะให้วิพากษ์วิจารณ์นั้น ก็เห็นอยู่ชัดแล้วว่า ศาสนาที่มี ศรัทธาเป็นหลักนั้นเขามี Dogma หรือมี Dogmatic System; ฉะนั้น ศาสนา ประเภทนี้ไม่ยอมให้ใคร Sanction หรือวิพากษ์วิจารณ์อะไรเลย. แต่ว่าพุทธ- ศาสนานั้นเปิดไว้เต็มที่ ถ้าใครอยาก Sanction อยากจะวิพากษ์วิจารณ์ก็เชิญ เปิดเต็มที่ร้อยเปอร์เซ็นต์; เพราะงั้นถือหลักว่าทนต่อการพิสูจน์ยอมให้พิสูจน์. ฉะนั้น จึงเรียกว่าไม่กลัวการ Sanction ยอมให้ Sanction วิพากษ์วิจารณ์เต็มที่ ไม่ ปิดปากเหมือนศาสนาที่มี Dogmatic System อย่างที่กล่าวแล้ว.

นี่เพียงเท่าที่ยกมาเป็นคู้ ๆ นี้; ถ้าท่านจำได้ก็จะเป็นอันว่ารู้จักศาสนาทั้งหลาย ทั้งปวงในโลกนี้ดี ว่ามีอยู่อย่างไบบ้าง; ไม่จำเป็นจะต้องไประบุชื่อว่าเป็นศาสนา นั้นศาสนา; หากแต่ว่าเราแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือเป็นคู้ ๆ ตรงกันข้ามเรื่อยไป และมีมันมีอยู่เท่านั้นจริง ๆ.

ที่ชั่วเวลาเล็กน้อยที่เหลืออยู่นี้ อาตมาอยากจะแนะนำต่อไปอีกสักนิดถึงความต่างกันระหว่างศาสนากับศีลธรรมว่า มันมีปรัชญาต่างกัน; บางอย่างก็พอจะไปกันได้ คือว่าปรัชญาของศาสนากับปรัชญาของศีลธรรมนั้น บางอย่างก็ตรงกัน; บางอย่างก็ไม่ตรงกัน; แต่โดยส่วนใหญ่แล้วควรจะถือว่าไม่ตรงกัน; เหมือนกับที่เคยกล่าวมาแล้วอย่างละเอียดในครั้งที่ว่าด้วยศีลธรรม ท่านลองทบทวนดู.

ในเรื่องของศีลธรรม; เราถือว่าความดีสูงสุดของมนุษย์อยู่ที่ความสุข ความเต็มเปี่ยมของคน ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ และมีเมตตา. นี้เราจะเห็นได้ว่าโดยคร่าว ๆ แล้วมันไปกันได้; เพราะปรัชญาของศาสนากว้างหลักอย่างนั้นว่า เรานี้ปฏิบัติศาสนานี้เพื่อความสุข และเพื่อความเต็มเปี่ยม ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ แล้วก็มีความสุขอย่างยิ่ง; แต่มันจะต่างกันบ้างก็ตรงที่ว่า ความสุขตามทางของศีลธรรมนั้น หมายถึงความสงบสุขของสังคมตามภาษาโลก ๆ; แต่ความสุขในทางศาสนานั้นไปลึบไปนอกโลก แม้ในฝ่ายคริสเตียนที่เรียกว่า Salvation นั้นก็เรียกว่าไปนอกโลก คือไปอยู่กับพระเป็นเจ้าเลย หรือว่าในทางพุทธศาสนาเราที่เรียกว่า วิมุตตินั้น ก็หมายความว่าเดี๋ยวนี้จิตใจอยู่เหนือโลกโดยประการทั้งปวง คือเป็นนิพพาน คือว่านิพพานเป็นจุดสูงสุดของความสุขอย่างนี้. อย่างนี้ความสุขทางศีลธรรมตามไปไม่ถึง เพราะวนเวียนอยู่แค่ในโลกนี้ ในหมู่มนุษย์.

ทีนี้เมื่อพูดถึงความเต็ม เต็มเปี่ยม ทางศีลธรรมเขาเล็งถึงความเต็มเปี่ยมของสมรรถภาพของมนุษย์ที่จะปฏิบัติศีลธรรมได้นั้น นั่นก็เรียกว่าความเต็มเปี่ยมเสียแล้ว; แต่ในทางศาสนาความเต็มเปี่ยมไปไกลลึบจนถึงกับว่าเต็มไม่มีอะไรพ่อง; ทางพุทธศาสนาเล็งถึงพระอรหันต์เลยว่าเป็นผู้เต็มเปี่ยม; เต็มเปี่ยมไปด้วยคุณธรรมแห่งความ

เขาเมตตา; นี่สำหรับปัญหาศีลธรรมข้อที่ ๑ เมื่อเทียบกับศาสนาปรัชญาที่ต่างกันเพียง
นิดหน่อย

ที่นี้ ข้อที่ว่าเราจะ เอาความรู้อะไรมาตัดสินว่า ผิด ถูก ดี ชั่ว;
เรื่องนี้เรามี หลัก ๓ ประการ อย่าลืมว่าที่จะตัดสินว่าผิดถูกดีชั่วนั้น คือ; คน
ทั้งหมดเห็นด้วย, มีเหตุผลเพียงพอ, เข้าใจได้ทันที. ข้อที่มนุษย์เห็นด้วย
นี้; สำหรับทางศาสนานั้นมันไม่แน่นัก เพราะว่าศาสนาเป็นเรื่องของปัจเจกชนแต่
ละคน ๆ จะนั้นเขาไปได้ลิบคนอื่นตามไม่ทัน คนอื่นอาจจะไม่เห็นด้วย แต่ถ้าว่าใน
หมู่ผู้มีสติปัญญาเป็นสัตว์บุรุษด้วยกันแล้วเห็นด้วย เห็นด้วยเป็นอันเดียวกันหมด.
ส่วนข้อที่ว่าต้องมีเหตุผลเพียงพอนี้มันก็อย่างเดียวกันอีก ศาสนาบางศาสนาเช่นพุทธ-
ศาสนาไปลิบนี้ เหตุผลอย่างนั้นไม่ได้ใช้เหตุผลทั่วไปเสียแล้ว. เป็นเหตุผลของบุคคล
ที่มีปัญญาเฉพาะคน ๆ ; ฉะนั้น บางคนจะเห็นด้วย, บางคนจะไม่เห็นด้วย. ที่นี้
ที่ว่ากฎเกณฑ์เหล่านั้นต้องเข้าใจได้ทันที ในเรื่องของศีลธรรมนั้นเป็นไปได้ แต่ใน
เรื่องของศาสนาแล้วบางศาสนาเป็นไปได้ เพราะว่ามันลึกหรือมันยากนั่นเอง;
ยิ่งในศาสนาที่มี Dogmatic System คือบังคับให้เชื่อด้วยแล้วเป็นไม่ได้ เพราะ
เขาไม่ต้องการความเข้าใจเลย ต้องการแต่ความเชื่ออย่างเดียว. สำหรับอำนาจ
Sanction ศาสนาบางศาสนาไม่ยอมโดยเด็ดขาดบางศาสนากลับเปิดโอกาสให้ใช้
อย่างเต็มที่อย่างนี้ มันต่างกันอยู่อย่างนี้ ทางศีลธรรมเขาดูว่าต้องยอมในเมื่อมี
เหตุผลอย่างนั้นอย่างนี้เกิดขึ้นทางศาสนา ทางการเมือง ทางสังคม.

ที่นี้มาถึงเรื่อง Motive คือเครื่องส่งเสริมให้มีการกระทำตามที่ต้องการนั้น
ในทางศีลธรรมกับทางศาสนานี้ก็ต้องมีด้วยกันทั้งนั้น ไม่อย่างนั้นไม่มีใครปฏิบัติตาม

กฎเกณฑ์เหล่านั้น; ในทางศาสนานี้ก็มีเหมือนกัน คือว่าอยากได้ความสุขและกลัวความทุกข์ นี่เหมือนกัน แต่ที่นี่ยังมีปัญหาว่า อยากได้ความสุขนี้บางทีมันงมงาย กลัวความทุกข์นี้บางทีมันถึงมรณาย ถ้าเลื่อนขั้นมาถึงทางศาสนาแล้วมันมีโอกาที่จะมรณายรักความสุขอย่างมรณาย กลัวความทุกข์อย่างมรณายคือมันเป็นไปในทางรูปธรรมหรืออะไรเกินไป; และจะต้องมีการแบ่งแยกว่าศาสนาพวกหนึ่ง อยากจะได้ความสุขและกลัวความทุกข์อย่างมรณาย; และศาสนาอีกพวกหนึ่งอยากจะได้ความสุขและกลัวความทุกข์อย่างสัมมาแจ้งทีเดียว คือรู้ชัดว่าอะไรเป็นความสุขแท้จริง อะไรเป็นความทุกข์แท้จริง. ที่นี้ในบางศาสนาที่เขาบัญญัติให้เชื่อโดยไม่ให้ใช้วิพากษ์วิจารณ์บัญญัติความสุขความทุกข์ไปในลักษณะมรณายแล้ว มันก็ต้องมีความมรณายในเรื่องของเครื่องส่งเสริมให้คนปฏิบัติศาสนาเป็นแน่นอน.

ที่นี้ ข้อสุดท้ายที่เรียกว่า Free Will ความต้องการอย่างอิสระ ตามหลักศีลธรรมที่มีอยู่ว่า Partial Self Determination ให้เอาตามความต้องการของตัวเองหนึ่งและ Normative Philosophical Ethics คือเอาตามกฎเกณฑ์ของธรรมะหรือจริยธรรมส่วนหนึ่ง จะเอาคนละครึ่ง หรือไม่ก็สุดแท้ แต่ว่าต้องมีสองส่วนเสมอ จึงจะเรียกว่าเป็นอิสระที่ไม่บ้าเดียน; ถ้ามีฉะนั้นเป็นเสรีภาพความต้องการที่บ้าเดียน. ทางศาสนานี้มันต้องแยก คือว่าถ้าเป็นศาสนาที่เขามีความเชื่อเป็นหลักมี Dogmatic System แล้วก็หมดอิสระที่จะวิพากษ์วิจารณ์. ในศาสนาที่มีพระเป็นเจ้านั้น ศาสนิกจะวิพากษ์วิจารณ์พระเป็นเจ้าไม่ได้ จะมีความคิดอะไรเป็นอิสระไปจาก Dogma ต่าง ๆ ที่ได้วางไว้นั้นไม่ได้ ฉะนั้นจึงทำได้แต่ในศาสนาที่อาศัยปัญญาเป็นหลัก หรือตั้งรากฐานอยู่บนปัญญาเช่นพุทธศาสนานี้ เรียกว่าปล่อยหมดฟรีเต็มที่.

ที่ว่าปล่อยหมดจนคิดว่าไม่มีอะไรบังคับให้เชื่ออย่างที่กล่าวแล้ว แล้วยังปล่อย
ให้ถึงกับว่าถ้าใครอยากลองก็ลอง อยากลองตกนรกก็ได้, ไม่เชื่อ อยากลองตกนรก
ก็ได้ไม่ผิดหลักอะไร นี่มันเป็นเรื่องอิสระจริง ๆ แล้วที่ว่า อิสระนี้ถึงถึงอิสระทาง
นามธรรม คืออิสระจากกิเลส. ท่านต้องไปคิดดูจนเข้าใจคำนี้ ว่า **อิสระภาพที่แท้**
จริงนั้นคือ อิสระภาพจากกิเลส ไม่ใช่อิสระภาพจากการกดขี่บังคับ
ควบคุมของบุคคล ไม่ใช่ นั่นยังน้อยไป อิสระภาพอย่างนั้นยังเป็นของเด็กเล่น
เพราะว่าเราสูญเสียอิสระภาพอย่างแท้จริงนั้น **สูญเสียอิสระภาพแก่กิเลส**
ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความโง่ อวิชชา อย่างนี้ **นี่เรากำลัง**
ไม่มีเสรีภาพอย่างยิ่ง ถ้าเรามีเสรีภาพจากกิเลสแล้วไม่มีใครมาทำให้เราเสีย
อิสระภาพได้ เราจะบังคับได้แค่ร่างกาย ไม่มีใครบังคับจิตใจเราได้. นี่ศาสนาที่มี
ความเชื่อเป็นหลักใช้ Dogmatic System แล้วไม่มีอิสระภาพ; ในวงศาสนาใน
Spirit ของศาสนา ต้องเชื่อไปตามที่บัญญัตินั้น; แต่วามันน่าขบขันหรือน่าอึ้งขรย
อะไรอยู่อย่างหนึ่งก็คือว่า เมื่อเขาถือศาสนาอย่างนั้นแล้ว เขาจะต้องเชื่อว่ามันแหละ
คืออิสระภาพ คือเขาต้องทำตามคำสั่งพระเจ้า ไปอยู่กับพระเจ้าเด็ดขาดแน่นอน
อย่างนั้นคืออิสระภาพ. ส่วนพุทธศาสนานี้ไม่ต้องการอย่างนั้น ต้องการแต่จะให้พ้นไป
จากอำนาจบีบคั้นของกิเลสโดยสิ้นเชิง; ฉะนั้นเราจึงเอาอิสระภาพตรงที่ไม่มีกิเลสอะไร
มาบังคับเรา. เราอยู่เหนือกิเลส คือว่าจิตใจประกอบไปด้วยสติปัญญาอยู่เหนือกิเลส
เสมอ นี่เราใช้สมมติเรียกว่าเรา, ส่วนที่เราจะต้องไปอยู่ใต้อำนาจพระเป็นเจ้าหรือ
เทพเจ้าหรืออะไรไปเสียหมด แม้ว่าจะได้ไปอยู่ในเมืองของพระเป็นเจ้า อยู่กับพระ
เป็นเจ้า แต่เราทำอะไรไม่ได้ด้วยสติปัญญาของเรา เราไม่นิยม; แต่ว่าทางฝ่าย
ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักนั้นเขานิยม และถือว่ามันเป็นอิสระภาพ ฉะนั้น ท่าน

ต้องเข้าใจคำว่า ศรัทธาหรือความเชื่อที่เป็นปรัชญาของศาสนานี้ให้ดี ๆ มันไม่เหมือนกันกับปรัชญาของศีลธรรมอย่างนี้.

นี่เป็นอันว่า ในวันนี้เราได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าศาสนาเพียงคำเดียว โดยทั่ว ๆ ไป. อาตมาต้องการจะให้เข้าใจเพียงคำ ๆ เดียวว่า “ศาสนา” เท่านั้น, การที่ต้องเอ่ยถึงพุทธศาสนาหรือศาสนาอื่นบ้างนั้น ก็ยังไม่ต้องการจะอธิบายเรื่องนั้นโดยตรง เพียงแต่ยกมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นความหมายของคำว่า “ศาสนา” อย่างกว้างขวาง; แม้ในหลักของปรัชญา ว่าปรัชญาของศาสนาต่างกับปรัชญาของศีลธรรมอย่างไร ?; ขอให้ท่านทำความเข้าใจในคำว่าศาสนาเพียงคำเดียวนี้ไว้ให้เป็นอย่างดี แล้ววันต่อไปเราก็จะได้พูดถึงถึงพุทธศาสนา หรือหลักของพุทธศาสนาตามที่ได้ระบุไว้ในหัวข้อบรมของเรา.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๔.

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๕/๒๕๐๘

เรื่อง ประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๓ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๕ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า ศาสนา, ควรจะทบทวนความจำถึงเรื่องที่แล้วว่า เราได้พูดถึงความหมายของคำว่า **ธรรม** และคำว่า **ศีลธรรม** และคำว่า **จริยปรัชญา** แล้วก็ตามว่า ศาสนา ซึ่งล้วนแต่ต่างกันทั้งนั้น. ส่วนวันนี้จะได้กล่าวถึงประโยชน์ของศาสนาโดยเฉพาะ เพราะว่าเรื่องที่เกี่ยวกับศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนานี้ เป็นเรื่องใหญ่ คือเป็น หัวข้อสำคัญในการบรรยายชุดนี้ ดังนั้นจึงแยกออกอธิบายเป็นส่วน ๆ ไป. แต่ถึงกระนั้นในวันนี้จะได้กล่าวถึงประโยชน์ของศาสนาธรรม ๆ กันไปไม่ระบุว่าศาสนา ไหนก็ได้; เพื่อให้เข้าใจดี ควรจะทำการเปรียบเทียบ.

สำหรับคำว่าประโยชน์นี้ มันขึ้นอยู่กับความต้องการของแต่ละบุคคล แต่ละลัทธิ แต่ละทัศนะ ดังนั้นจึงไม่อาจจะตรงกันได้; แต่ละศาสนาก็หวังประโยชน์ในรูปที่ต่างกันได้; และแม้ในศาสนาเดียวกัน แต่ละคน ๆ ยังมุ่งประโยชน์ต่างกัน

ก็ได้; แล้วแต่ว่าเขาอยู่ในภูมิลาน ในชนโน ในระดับโน เช่นว่ายกตัวอย่าง, เหมือนอย่างว่าไม้ไผ่รวก หรือไม้ไผ่อะไรก็หนึ่ง; คน ๆ หนึ่งไปตัดไม้ไผ่เพื่อหวังจะได้ไม้ไผ่ไปทำเรือน. คน ๆ หนึ่งจะดูแต่ไม้ไผ่ที่จะใช้ทำเรือนได้เท่านั้น; ส่วนไม้ไผ่ที่ใช้ทำเรือนไม่ได้ก็มองข้ามไปเหมือนกับไม่มี. ที่นี้บางคนต้องการไม้ไผ่จะไปทำรั้ว; บางคนต้องการไม้ไผ่จะไปทำเครื่องจักสาน. บางคนจะทำเครื่องเรือน, เขาก็จะดูแต่ที่เหมาะแก่ประโยชน์ของคนเท่านั้น; แล้วก็มองข้ามส่วนอื่น ๆ ที่จะมีอยู่แม้มากมาย, บางคนต้องการจะทำกระบอกสูบกันชาอย่างนี้ ก็คงจะไปเลือกเอาแต่ไม้ไผ่ที่ใช้อะไรไม่ได้สำหรับคนอื่น คด ๆ งอ ๆ อะไรทำนองนั้น; หรือบางคนจะเอาไปทำขลุ่ย ก็เลือกเอาแต่ที่จะใช้ทำขลุ่ยได้เท่านั้น; มองข้ามส่วนอื่น แม้จะสำคัญกว่ามีค่ากว่าไปเสียหมด. นี่แหละตาของคนเรายังเป็นอย่างนี้หรือความต้องการของคนเราเป็นอย่างนี้; จะมองข้ามส่วนที่ไม่ตรงกับความอยากหรือความต้องการ หรือความเข้าใจ หรือความคิดเห็นของคนที่มีอยู่มาก; นี้เรียกว่ามองเห็นแต่ด้านเดียวเท่านั้น ส่วนอื่นไม่เห็น; ฉะนั้นจึงมองผิดความจริง จึงมีการตีค่าสิ่งสิ่งเดียวกันนั้นต่าง ๆ กันมากที่สุดทีเดียว; เช่นบางคนจะเห็นพระพุทธรูปองค์หนึ่งมีค่าเท่ากับข้าวสารถังหนึ่ง; หรือบางทีจะเป็นพระเล็ก ๆ มีค่าเท่ากับปลาทุสองตัวก็ได้ อย่างนี้เป็นต้น.

นี่เป็นเรื่องเปรียบเทียบให้เห็นว่า **สิ่งที่เรียกว่าประโยชน์นั้น มันขึ้นอยู่กับความต้องการของแต่ละคน**; เราจะต้องระวังให้ดีอย่าให้เป็นอย่างนั้น. เมื่อเราพูดถึงประโยชน์ของศาสนาแล้ว เราจะต้องหมายถึงส่วนที่สำคัญที่จำเป็นแก่มนุษย์ และที่ใช้เป็นประโยชน์ได้จริง; ไม่ใช่เพียงแค่เอาไวกราบ ๆ ไหว ๆ และทำพิธีตอง. นี่ข้อข้อแรกที่จะตักเตือนกันก็ตรงว่า ให้ระวังสิ่งที่เราต้องการนั้นให้ดี ๆ; เพราะว่าเราต้องการอะไรอย่างหลับลับตาแล้ว เราก็คงลืม จะมองข้าม

ส่วนอื่น แม้จะดีกว่าหรือมีค่ามากกว่าก็ได้. สภาพความเป็นอยู่ของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับศาสนา แม้ในขณะนี้ก็มีลักษณะเป็นอยู่อย่างน้อยมาก ดังนั้นคนจึงไม่ได้รับประโยชน์จากศาสนาตรงตาม ที่ศาสนามีให้, นี่แหละขอให้สนใจเป็นพิเศษในความหมายของคำว่า “ประโยชน์”

ที่เราควรจะจำกัดความของคำว่า “ศาสนา” เสียสักหน่อย เพราะในการบรรยายครั้งที่แล้วมาได้กล่าวถึงคำว่าศาสนาในวงกว้าง.

ศาสนาในส่วนที่จะเป็นประโยชน์ เราจำกัดให้แคบเข้ามาได้; หรือว่าเราจะระลึกถึงคำว่า “ธรรมะ” หรือธรรมนั้นก่อน. คำว่า ธรรม หมายถึง ธรรมชาติดีมี; คำว่าธรรม หมายถึงกฎของธรรมชาติดีมี; คำว่า ธรรม หมายถึงหน้าที่ที่ต้องประพฤติตามกฎธรรมชาตินั้นก็มี; โดยเฉพาะพุทธศาสนาแล้วสอนทั้งเรื่องธรรมชาติ, เรื่องกฎของธรรมชาติ, และเรื่องหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ, มันมีอยู่ครบในเรื่องของพระพุทธศาสนา. แต่เมื่อเราพูดถึงคำว่า “ประโยชน์ของศาสนา” แล้ว; คำว่า “ศาสนา” ก็จะจำกัดอยู่เพียงแค่ว่าหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ; เพราะว่าความรู้เรื่องธรรมชาติ หรือความรู้เรื่องกฎของธรรมชาตินั้น; เราก็ได้เรียนกันมาแล้ว เราจึงประพฤติหน้าที่ได้. ที่นี้ประโยชน์ที่เราได้รับความรู้จากเรื่องธรรมชาติ, เรื่องกฎของธรรมชาตินั้น, ยังไม่เรียกว่าเป็นประโยชน์ของศาสนาโดยตรง; ประโยชน์ของศาสนาโดยตรงจึงมาอยู่ที่เราประพฤติหน้าที่, ปฏิบัติหน้าที่, ทำหน้าที่ถูกต้องตามกฎธรรมชาตินั้น ๆ. นี่แหละคือธรรมะหรือธรรมส่วนที่เป็นศาสนาโดยตรงหรือที่จะได้รับประโยชน์ในที่นี้.

เมื่อพูดถึงคำว่า “ศาสนา” ในที่นี้ ก็คือธรรมะในฐานะที่เป็นหน้าที่. ท่านอย่าลืมว่าได้เคยบอกให้ทราบแล้วว่า; คำว่า “ธรรมะ” นั้นถ้าในกรณีทั่ว ๆ ไปแล้วแปลว่าหน้าที่. ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลมาทีเดียว จนกระทั่งถึงพุทธกาลมาจนกระทั่งแม้บัดนี้ก็ยังใช้ได้; Dictionary เหล่านี้ยังไม่ได้แก้คำแปลเหล่านี้เลย. ธรรมะแปลว่าหน้าที่ คือหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องประพฤติกระทำ ให้ถูกให้ตรงตามเรื่องตามราวของมนุษย์; ธรรมะคือหน้าที่อย่างนั้น แล้วหน้าที่เพื่อหน้าที่; หรือหน้าที่เพื่อธรรมะนั่นเอง; ส่วนที่จะได้เงินได้ชื่อเสียงอะไรนั้นเป็นนอกเรื่องหนึ่ง ถือว่าเป็นผลที่พลอยได้.

ข้อจำกัดความ (หรือ Definition) เกี่ยวกับคำว่าธรรมะหรือศาสนาในแง่; ตามที่เขาตัดสินในเวลานี้ คือที่นักศึกษาค้นคว้าได้ตัดสินลงในเวลานี้ว่า; ธรรมะหรือศาสนาคืออะไรแล้ว; เขาให้คำจำกัดความว่า แนวปฏิบัติระบบหนึ่งที่ถูกต้อง, หรือเหมาะ, หรือตรง, สำหรับมนุษย์ ทุกชั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา. นี่ขอให้ท่านจำไว้ให้แม่นยำละจะมีประโยชน์มาก; จะเป็นคำตอบที่ดีที่สุด ที่จะใช้เป็นประโยชน์แก่ตัวเอง หรือแม้ที่จะใช้สนทนากับชาวต่างประเทศ; คือว่าเมื่อถูกถามให้กล่าวโดยสรุปโดยสั้น, โดยจำกัดความที่ถูกต้อง; เมื่อถามว่าธรรมะหรือศาสนาคืออะไร นี่ให้ตอบว่า “แนวปฏิบัติระบบหนึ่ง ๆ ที่ถูกต้อง หรือเหมาะสมสำหรับมนุษย์ ทุกชั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา. ไม่ต้องสงสัย; นี่ก็หมายความว่าชาวต่างประเทศที่เขาสนใจมาก; แล้วประสบความสำเร็จมากในการแปลความหมายของคำว่าธรรมะหรือศาสนา ประสบปัญหายุ่งยากมาไม่น้อยกว่า ๕๐-๖๐ ปี จนกระทั่งนักศึกษารุ่นปัจจุบันนี้ เขาพบความหมายแล้วเขาจำกัดความกันอย่างนี้. อาตมาเห็นว่าเหมาะที่สุดแล้วซึ่งเราก็ไม่สามารถจะให้คำจำกัดความ

ที่ดีไปกว่านี้ได้; ก็ถ้าจะต้องพูดเป็นภาษาต่างประเทศก็ว่า The Cause of Conduct right for a man at his particular stages of evolution; The Cause of Conduct.....คือแนวปฏิบัติระบบหนึ่ง ๆ Right-คือถูกต้องเหมาะสม; for a man-สำหรับมนุษย์ at his particular stages of evolution ทุก ๆ ชั้น ทุก ๆ ตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา. นี่หมายความว่า แนวปฏิบัติระบบหนึ่งนี้ถูกจัดขึ้นเป็น System; ถูกตามหลักวิชา, ไม่ได้ว่าเอาเองง่าย ๆ ลุ่น ๆ เป็น Common sense; คืออย่างน้อยต้องเป็น Scientific; ถูกหลัก ถูกเกณฑ์ของการใช้เหตุผลอะไรทำนองนี้; นี่แนวปฏิบัติระบบหนึ่งซึ่งถูกจัดขึ้นมาโดยวิธีอย่างนี้.

ที่ว่าถูกต้องเหมาะสมสำหรับมนุษย์นั้น นี่ก็ชัดอยู่แล้ว; คือว่าถ้ามันมาก มันเหนือไป มันต่ำไป หรือมันไม่ตรงกัน อย่างนั้นก็ใช้ไม่ได้; ฉะนั้น ต้องถูกอย่างที่เราเรียกว่าตรงเผง เหมาะสมสำหรับมนุษย์. ที่มนุษย์นั้นมีวิวัฒนาการเป็นขั้นเป็นตอนมาตามลำดับ; แม้ที่สุดแล้ววิวัฒนาการอย่างกว้าง; คือเป็นยุคเป็นสมัยนับตั้งแต่สมัยแรก ๆ ที่มนุษย์ยังไม่ค่อยเจริญ ยังไม่ค่อยรู้อะไร; สิ่งที่เราเรียกว่าธรรมในสมัยนั้น ในยุคนั้นก็เหมาะสมสำหรับมนุษย์ยุคนั้นสมัยนั้น, จนกระทั่งถึงยุคนี้. ที่เราเอาวิวัฒนาการแคบ ๆ เช่นอย่างว่าเราคนหนึ่ง เมื่อเป็นเด็กอย่างหนึ่ง, เมื่อเป็นหนุ่มสาวก็อย่างหนึ่ง. เมื่อเป็นผู้ใหญ่พ่อบ้านแม่เรือนก็อย่างหนึ่ง, เมื่อเป็นคนเฒ่าคนแก่ก็อย่างหนึ่ง, เมื่อไม่ได้รับการศึกษาก็อย่างหนึ่ง, เมื่อได้รับการศึกษาแล้วก็อย่างหนึ่ง, นี่ล้วนแต่เรียกว่าชั้น หรือตอน แห่งวิวัฒนาการของเขา ๆ ๆ
ทงน.

จะน้อยเข้าใจผิดไปว่า เรื่องธรรมะ หรือเรื่องศาสนา^{๕๕} มีไว้สำหรับคนแก่ที่เขี้ยววัด; นั่นเป็นการเข้าใจผิดอย่างยิ่ง; เป็นการดูศาสนาอย่างยิ่ง; อย่างน่าละอายที่สุด ถ้าใครเข้าใจศาสนาอย่างนั้นก็โปรดเข้าใจเสียใหม่; เพราะว่าธรรมะนั้นจำเป็นทุกชั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการ; นับตั้งแต่ว่าเด็กอยู่ในท้อง เด็กคลอดออกมา เด็กวิ่งได้เดินได้ เด็กเป็นรุ่นหนุ่มรุ่นสาว เป็นหนุ่มเป็นสาวเป็นผู้ใหญ่ เป็นคนแก่อย่างนั้น; ทุกชั้นทุกตอนจะต้องประกอบอยู่ด้วยธรรมะ มิฉะนั้นแล้วจะมีเรื่องเสียหายทุกชั้นร้อน.

ตอนนั้นท่านลองนึกถึงคำว่า “หน้าที่”, ธรรมชาติบังคับให้สิ่งที่มีชีวิต^{๕๕} หน้าที่ และหน้าที่นั้นแหละคือธรรมะ ถ้าละเลยธรรมะจะเป็นมีเรื่องเสียหายและเดือดร้อน; แม้ที่สุดแต่หน้าที่ ที่ว่ามันจะต้องกินอาหาร, จะต้องหาอาหารกิน จะต้องมีการอาบน้ำ, มีการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ, อะไรเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติแท้ ๆ นั้น ก็ต้องเรียกว่าหน้าที่; ซึ่งเป็นธรรมอย่างหนึ่งด้วยเหมือนกัน; แต่มันเป็นขั้นต่ำที่สุด จะเห็นได้ว่า มันขาดไม่ได้ ต้องทำให้ถูกต้องเหมือนกัน เหมือนอย่างว่าเด็กในครรภ์อย่างนี้ มารดาบิดาที่มีความรู้ดี อาจจะทำบางสิ่งบางอย่างให้เป็นประโยชน์แก่เด็กในครรภ์ก็ยังได้; ไม่ใช่หมายถึงว่าเพื่อให้รอดชีวิต; แต่เพื่อให้ประโยชน์ดีทางจิตทางใจ ทางสุขภาพอนามัยก็ยังได้ ในสมัยพุทธกาลก็มีพิธีที่เรียกว่า “ครรภ์บริหาร”; คือทำพิธีทางศาสนา หรืออะไรทำนองนี้ เมื่อผู้หญิงตั้งครรภ์; เป็นเรื่องปลอบขวัญ เป็นเรื่องปลุก หรือเป็นเรื่องอธิบายให้เข้าใจ เหมือนกับทำขวัญนาอะไรทำนองนี้; เพื่อให้ผู้หญิงที่มีครรภ์นั้น รู้จักดำรงจิตใจ รู้จักรักษาสุขภาพร่างกายเป็นต้น มันก็มีประโยชน์กว่าที่จะไม่ทำ.

นี่เรียกว่าเด็กในท้องถิ่นต้องการสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ หรือศาสนา เป็นเครื่องคุ้มครอง ที่พ่อแม่เด็กคลอดออกมาแล้วก็ไม่ต้องสงสัย ต้องมีการแวดล้อม ที่ได้จากบิดามารดาจากผู้เลี้ยงดู; แล้วเด็กนั้นก็นมหนาทที่จะต้องรับเอาใจและทำตาม; ฉะนั้นแม้แต่ชนก็ยังต้องการสิ่งที่เรียกว่าธรรมะแล้ว แต่เนื่องจากเราไม่เอาใจใส่ เราเลยไม่รู้ว่าจะธรรมะสำหรับเด็ก ๆ นั้นคืออะไร; เราเลยไม่ได้ทำให้เด็ก ๆ ที่ได้รับประโยชน์จากสิ่งที่ประเสริฐที่สุด; เพราะเราไปมัวเฝ้า มัวหลงเสียว่า ธรรมะนั้นควรสนใจต่อเมื่อแก่เข้าวัด ที่นั่นเรื่องของเด็กรุ่นหนุ่ม เด็กรุ่นสาวนั้นจึงสำคัญมากขึ้นไปอีก; ธรรมะนั้นก็เขยิบสูงขึ้นมา ถูกต้อง เหมาะสม สำหรับวิวัฒนาการในขั้นนั้น ๆ; โดยมากเด็กรุ่นหนุ่มนั้นก็มีความตั้งใจว่าทั้งในทางความโลภ ความโกรธ ความหลง ราคะ โทสะ โมหะ; ถ้าเขาได้รับการอบรมดี เขาจะปลดปล่อยที่สุดเลย.

ที่มนุษย์อยู่มาจนเป็นผู้ใหญ่ เป็นพ่อบ้านแม่เรือนมีภาระหนัก ถ้าไม่มีธรรมะช่วยแล้วเขาจะตกนรกทั้งเป็น เพราะพ่อบ้านแม่เรือนนั้นมีลักษณะเหมือนวัวที่ลากเกวียนหนัก ๆ; ถ้าไม่มีธรรมะแล้วจะต้องมีการตกนรกทั้งเป็น; เป็นการทรมาณของระบบประสาท ให้โทษแก่ทาง Physics; เกิดโรคประสาท เกิดโรคเบาหวาน เกิดโรคอะไรต่าง ๆ หรือเกิดโรคความดันสูง อย่างนี้เป็นต้น ที่นั่นส่วนจิตใจนั้นไม่ต้องพูดถึง มีอาการเหมือนกับตกนรกทั้งเป็น; แต่ถ้ามีธรรมะแล้วสิ่งเหล่านี้จะไม่มี เพราะว่ารู้จักดำรงจิตใจไว้ในสภาพที่ไม่เป็นความทนทุกข์ทรมาน; ฉะนั้นร่างกายหรือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจึงอยู่ในระเบียบ; ไม่ผิดระเบียบ; จึงไม่เป็นโรคความดันโลหิตสูง ไม่เบาหวาน ไม่เป็นอะไรทำนองนั้น ซึ่งเนื่อง ๆ กันไปหลายอย่าง กระทั่งเป็นโรคประสาท จนกระทั่งวิกลจริต และต้องตายเร็วเกิน

กว่าที่ควรตาย สำหรับคนแก่นั่นก็เหมือนกัน ต้องประสบกับความที่
สังขารเสื่อมโทรมไม่เป็นไปตามที่ต้องการ ที่นี้ต้องทรมานเพราะเหตุนี้ แต่
ถ้ามีธรรมะแล้วไม่เป็นอย่างนั้น; คือคนที่มีธรรมะแล้วจะหัวเราะได้จนกระทั่งเข้า
โลง หมายถึงวาระสุดท้ายของชีวิต

ที่เราจะสรุปความว่า; ธรรมะหรือศาสนานี้ คือเครื่องป้องกันความทุกข์
ชนิดที่เปรียบได้ว่าเป็นการตกนรกทั้งเป็น ให้แก่ทุก ๆ คน ทุก ๆ ชั้น ทุก ๆ วัย
ทุก ๆ ตอนของวิวัฒนาการ เราจะพูดได้ว่า เมื่อไม่มีธรรมะหรือศาสนาที่ถูกต้องแล้ว
คนนั้นก็มีความทุกข์ทรมานไปตามแบบคนจน คนมั่งมีเศรษฐีก็มีความทุกข์ทรมาน
ไปตามแบบของคนเป็นเศรษฐี; คนไม่มีอำนาจอิทธิพลก็มีความทุกข์ไปตามแบบของ
คนไม่มีอำนาจอิทธิพล; คนที่มีอำนาจอิทธิพลมากก็มีความทุกข์มากไปตามแบบของ
คนมีอิทธิพลมาก; แม้แต่คนสบายก็เป็นทุกข์ไปตามแบบของคนสบาย; คนเจ็บไข้
ก็เป็นทุกข์ไปตามแบบของคนเจ็บไข้; อย่างนี้ทั้งนั้น ไม่ว่าจะยกเอาคนพวกไหนขึ้น
มากล่าว ที่นี้ในทางที่ตรงกันข้าม ถ้าหากว่ามีธรรมะแล้วจะไม่มีใครเป็นทุกข์เลย;
คนจนก็จะไม่เป็นทุกข์, เศรษฐีก็จะไม่เป็นทุกข์, คนสบายก็ไม่เป็นทุกข์, จนเจ็บไข้
จะตายร่ำเร่อยู่เฉยนี้ก็ยังมีความสุข. นี่แหละถ้ามีธรรมะหรือมีศาสนาแล้วจะ
ไม่มีใครเป็นทุกข์; เพราะว่าในศาสนาหรือในธรรมะนั้น มีระเบียบ มีวิธีปฏิบัติ
สำหรับเยาะเย้ยความทุกข์ได้; ฉะนั้น จึงถือว่าระบอบปฏิบัติ คือธรรมะ หรือศาสนา
นี้ มีไว้เหมาะทุกชั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของคนเรา. นี่คือประโยชน์ของธรรมะ
หรือศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนา; ในเมื่อเราได้เข้าถึงตัวธรรมะหรือศาสนานั้น
จริง ๆ; แต่ถ้าเป็นเรื่องของธรรมะหลอก ๆ ศาสนาหลอก ๆ เป็นเพียงพิธีที่ต้องมงาย
แล้ว ก็ไม่มีหวังที่จะได้รับประโยชน์เหล่านี้; คงได้รับประโยชน์อย่างหลอก ๆ ไป
เท่านั้นเอง.

ที่นั่นจะดูให้สูงขึ้นไปอีก **ธรรมะหรือศาสนาในลักษณะเช่นนี้ คงอยู่
 ในฐานะเป็นผู้ช่วยโลกที่เดียว.** ผู้ช่วยโลก มีความหมายเท่ากับพระเป็นเจ้า
 ถ้าเป็นศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้าก็แปลว่าสิ่งที่จะช่วยโลก มีคำอย่างคำว่า World
 The Saviour สิ่งหรือผู้ที่ช่วยโลก; ถ้าศาสนาที่ไม่มีพระเจ้า ก็หมายถึงธรรมะนี้
 โดยตรง ถ้าศาสนาที่มีพระเจ้า เขาเรียกว่าพระเจ้าตามใจเขา; แต่ในพุทธศาสนานี้
 จะเรียกว่า “ธรรม” สั้น ๆ เพียงพยางค์เดียว เหมือนที่ได้บรรยายแล้วในครั้งที่ ๑
 ว่าธรรมเพียงคำเดียว, เป็นทุกสิ่ง. หรือว่าถ้าเขาถามว่าในพุทธศาสนานี้มีพระเป็นเจ้า
 หรือ God ไหม? เราก็ตอบว่า มี; ถ้าเขาถามอย่างพวกที่เขามิ; เขามาถามเรา ๆ
 ก็บอกว่ามี ถ้าเขาถามว่าคืออะไร? เพราะไม่เคยได้ยินเลย เราก็ตอบว่าคือสิ่งที่
 เรียกสั้น ๆ เพียงพยางค์เดียวว่า “ธรรม” หรือว่าถ้าจะต้องแปลคำว่า God แล้ว
 ก็แปลว่า “ธรรม” ดีกว่า เพราะมันแยกได้โดยความหมายที่เท่ากัน.

คำว่าพระเป็นเจ้าในศาสนาทั้งหลาย ที่มีพระเป็นเจ้านั้น: เขาหมายถึง
 ถึงอำนาจเหมือนกัน, อำนาจที่สร้างขึ้นมาจากสร้างโลก, แล้วอำนาจที่ควบคุมเช่น
 ควบคุมโลกอยู่ทุกเวลานาที, และอำนาจที่จะทำลายโลกเพื่อให้โลกสลายไปเป็นยุค
 เป็นคราวันใหม่; นั่นมันเป็นอำนาจอันหนึ่งซึ่งทำหน้าที่อย่างนั้นได้. ในพุทธศาสนา
 ก็ยอมรับสิ่งซึ่งมีอำนาจหรือหน้าที่อย่างนี้ แต่เราไม่เรียกว่าพระเป็นเจ้าอย่างที่เป็น
 บุคคล ไม่มี Personal God ในพุทธศาสนา; แต่มีสิ่งที่มีอำนาจอย่างเดียวกัน,
 พระเจ้าผู้สร้าง God the Creator; พระเจ้าผู้ควบคุม God the Preserver;
 พระเจ้าผู้ทำลาย God The Destroyer อย่างที่เคยบอกแล้วว่าในบางศาสนา
 รวมไว้ทั้งสามอย่างนี้; เช่นศาสนาคริสต์นิกายนี้ ศาสนายิวอย่างนี้ เขาเรียกว่าศาสนา
 ที่มีพระเป็นเจ้าองค์เดียว.

ทีนี้ในบางศาสนาเขาไม่รวมพระเป็นเจ้าเหล่านั้นไว้ในองค์เดียวกันแต่แยกเป็น
องค์ ๆ ไป, อย่างศาสนาฮินดู เขาเรียกว่าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าหลายองค์; แต่จะ
เป็นพระเป็นเจ้าองค์เดียวหรือพระเป็นเจ้าหลายองค์นี้ไม่สำคัญ; มันสำคัญอยู่ตรงที่
ว่า อำนาจนั้นมีหรือไม่ อำนาจสร้างคือบันดาลให้สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นมา, วิวัฒนาการ
ขึ้นมาตั้งแต่ไม่มีอะไรจนมีอะไร, จนมีสัตว์มีคนมีมนุษย์อย่างเรา ๆ เดียวนี้, และ
จะเป็นต่อไปข้างหน้าอีก อย่างนี้สร้างขึ้นมา: และที่ว่าควบคุมก็คือว่า มันมีอำนาจ
ตายด้วยว่ามันมีเหตุผลอย่างนั้นมันต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ๆ. มีกรรมมีวิบาก มีกิริยา
มีปฏิกิริยา. นี้เรียกว่าพระเจ้าผู้ควบคุม และเมื่อถึงวาระถึงคราวเข้า จะมีปรากฏ-
การที่เป็นความสลายตัวหายไปทีหนึ่ง เพื่อมีมาใหม่อีก นี่เป็นอำนาจอันหนึ่ง.

อำนาจอันนี้พุทธศาสนายอมรับ แต่เราไม่เรียกอะไรมากไปกว่าว่า “ธรรม”;
และธรรมนี่ก็อยู่ในความหมาย ๓ ความหมายที่บรรยายแล้วในครั้งที่ ๑. **ธรรมคือ**
ธรรมชาติ, ธรรมคือกฎของธรรมชาติ, ธรรมคือหน้าที่ที่จะต้องเป็นไปตาม
กฎของธรรมชาติ; นั่นแหละคือพระเจ้าในพุทธศาสนา. ถ้าเราตอบว่าไม่มี เขาก็จะ
ดูหมิ่นว่าเป็นศาสนาที่ไม่ใช่ศาสนา; หรือไม่ก็เป็นศาสนา หรือกลับจะหาว่าเป็นศาสนา
ป่าเถื่อนเสียด้วยซ้ำไป; แต่ถ้าเราตอบอย่างนี้เขาจะทำอะไรไม่ได้ จะต้องยอมรับ.
ฉะนั้นรู้จัก**ธรรมหรือศาสนาไว้ในฐานะที่เป็นพระเป็นเจ้า.** ในศาสนา
คริสเตียน ในศาสนาฮินดู ในศาสนาอิสลาม มีอย่างไร, มีหน้าที่อย่างไร, มีอำนาจ
อย่างไร, อยู่ในที่ทั่วไปอย่างไร, คุ้มครองโลกอย่างไร; เรา**ก็อยู่อย่างนั้น;** แต่
ว่าแล้วแต่เราจะเรียกว่าอะไร; ใครจะมาบังคับเราไม่ได้ เรา**เรียกว่าธรรม.** ถ้า
เรารู้จักสิ่งใดอย่างนี้ ก็เรียกว่าเรารู้จักประโยชน์ของธรรมะอย่างยิ่ง; ตั้งแต่ต่ำ
ที่สุดจนถึงสูงที่สุด คือว่าอย่างต่ำ ๆ, หมายถึงที่มันเกี่ยวกับเรา ที่จะทำให้เราผาสุก

อยู่ในโลกนี้: ที่สูงสุดก็คือว่ามันมีอำนาจถึงอย่างนี้แหละ เราไม่เสียเวลาที่จะไปทำให้ผิด ไปเสียเวลารับความเสียหายไม่ได้ประโยชน์.

ทีนี้จะชี้ให้เห็นต่อไปโดยรายละเอียดพอสมควรแก่เวลาสัก ๔ อย่างด้วยกัน:-

อย่างแรกเรามีคำสอนมีธรรมะนี้ ไม่ใช่เพียงเพื่อให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉานเท่านั้น; แต่ว่าให้เป็นมนุษย์ที่ได้รับประโยชน์ที่สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้. ท่านต้องจำไว้สักอย่างหนึ่งว่า คติธรรมโบราณโบราณก่อนพุทธกาล และแม้ในพุทธกาล และแม้ในพุทธศาสนาก็มีอยู่ตรงกันว่า การกินอาหาร การนอน การขี้อลาดหนึ่กัย และการเสพเมถุนธรรม ๔ อย่างนี้ มีเสมอกันระหว่างคนกับสัตว์; แต่ว่าธรรมะเท่านั้นที่ทำให้คนผิดแปลกแตกต่างจากสัตว์, ถ้าปราศจากธรรมแล้วคนเท่ากันกับสัตว์; ซึ่งเป็นคำกลอนที่ไพเราะในภาษาบาลีหรือสันสกฤต; “อาหารนิทรา ภย เมถุนุจ สมาบุญเมตปสุกิ นรานํ, รมโมหิ เตสํ อริโก วิเสโส รมเมน หินา ปสุกิสมานา.” ซึ่งเชื่อว่าชาวบ้านสมัยนั้นจะท่องกันได้ทุกคน รู้กันทุกคน สวดร้องท่องบ่นกันอยู่ทุกคน. แต่อย่าเข้าใจว่าธรรมะนี้จะมีประโยชน์เพียงเพื่อทำให้คนผิดแปลกแตกต่างจากสัตว์; มันมากกว่านั้นอีก คือทำให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ ถ้ากล่าวในแง่ของศีลธรรมก็คือ Summum Bonum ๔ ประการที่ได้กล่าวแล้วในการบรรยายครั้งที่ ๓; ซึ่งท่านคงจะจำได้. แต่ถ้ากล่าวอย่างพุทธศาสนาโดยเฉพาะแล้ว ธรรมะนี้จะช่วยให้มนุษย์ไปถึงสิ่งสูงสุด ที่มนุษย์จะไปถึง คือสิ่งที่เรีกว่านิพพาน. นี่เราจึงมองเห็นค่าของธรรมะ หรือศาสนาในข้อแรกอย่างนี้ก่อน.

ที่ข้อที่ ๒ ถัดไปนี้ จะเล็งถึงความเข้าใจผิดที่มีกันอยู่เป็นส่วนใหญ่ แม้ในเมืองไทยที่วางเจริญด้วยพุทธศาสนา; ยังมีความโง่ความหลงความเขลาความเข้าใจผิด; ธรรมะนี้มีไว้เพื่อให้หนีไปจากโลก แต่ว่าเพื่อให้**อยู่ในโลกนี้ด้วยชัยชนะทุกประการ**; จำความหมายสั้น ๆ นี้ไว้. ที่นั่นคนที่โง่ที่หลงเพราะเรียนผิดฟังผิดสอนกันผิดนั้น; ไปพูดไปเข้าใจว่า ถ้ามีธรรมะแล้วต้องหนีไปจากโลก ต้องออกไปจากโลกต้องไปอยู่ในป่าต้องไม่มีสังคม; คือทั้งโลกหนีโลกละโลกไปเลย อย่างนั้นพระพุทธเจ้าไม่ได้ว่า. คนที่เข้าใจผิดในคำสอนของท่านมาว่าเอาเอง ที่แท้ธรรมะนั้นมีไว้เพื่อจะให้**อยู่ในโลกด้วยชัยชนะ** พูดอย่างสำนวนโวหารก็ว่า **ทำให้โลกไม่เป็นโลก** ไปก็ได้ ทำให้อยู่เหนือโลก; ทำให้โลกไม่ใช่โลกและไม่เป็นอันตราย ไม่เป็นพิษร้าย ไม่เป็นความทุกข์ไปก็ได้; แต่เราเอากันแต่เพียงว่า **อยู่ในโลกด้วยชัยชนะต่อสิ่งทุกสิ่ง**. อะไรที่เป็นศัตรูท่านคงจะไปคิดถึงบุคคลอื่น ที่แท้นั้นบุคคลอื่นหรือว่าสิ่งอื่น ๆ ภายนอกเรา ที่มาทำให้เราแพ้ นั้นมันน้อยเกินไป ศัตรูที่ร้ายกาจมันอยู่ข้างใน คือสิ่งที่เรียกว่า **กิเลส** นานาชนิด; ที่สรุปรวมอยู่ในคำว่า “อวิชชา” ความไม่รู้ตามที่เป็นจริงอย่างเดียวกันนั้น นั่นแหละคือสิ่งที่ทำให้แพ้. เรามีอวิชชาแล้วเราจะแพ้หมด จะแพ้ ออกมาถึงข้างนอก ทำอะไรก็สู้ใครไม่ได้; เราจะพ่ายแพ้ แก้อำนาจเงิน, พ่ายแพ้แก่อำนาจอาวุธ, พ่ายแพ้แก่อำนาจทุกอย่างที่เขาใช้กัน. เราก็เลยคืนร่นกระวนกระวายไปด้วยความทุกข์ เพราะเต็มไปด้วย ความพ่ายแพ้, แม้แต่ความยากจน เราก็ก็นอนไม่ได้เพราะโง่เพราะซี้เกียจ เพราะว่าไม่มีธรรมะนั้นเอง; ถ้าเราเอามาตรฐานกันว่า เมื่อมีความทุกข์มีความเศร้า หรือต้องร้องไห้ นั่นคือความพ่ายแพ้แล้ว; ก็กล่าวได้ว่า ธรรมะนี้จะหยุดการร้องไห้โดยประการทั้งปวง แก่คนทุกคน. ฉะนั้น ขอให้**มีธรรมะตั้งแต่แรกคลอด** ตั้งแต่เป็นเด็กรุ่นหนุ่มรุ่น

หรือปัญหาของมนุษย์ ทั้งที่เป็นส่วนสังคมและส่วนปัจเจกชน ท่านอย่าไปคิดว่าเมื่อมีระบบศาสนาขึ้นมาแล้ว ต้องปฏิบัติ ต้องจัด ต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ เหมือนกับที่คนบางคนคิด; ทำให้งานมากขึ้น เพิ่มภาระ เพิ่ม การงานให้มนุษย์มากขึ้น อย่าไปคิดอย่างนั้น. ต้องมองให้ถูกในทางตรงกันข้ามว่า, ศาสนานี้มีไว้เพื่อจะตัดภาระ เพื่อจะขจัดปัญหาให้น้อยลง. ความโง่เขลาของมนุษย์ต่างหากที่ทำให้ภาระมากขึ้น ปัญหามากขึ้น.

ที่ธรรมชาติมันกำจัด อวิชชา กำจัดความโง่เขลา มันตัดภาระหรือตัดปัญหาให้น้อยลง ความเข้าใจผิดเรื่องนี้มีอยู่มากมาย และเป็นปัญหาเฉพาะหน้าก็มีมากมายเหมือนกัน; แก้กันได้หรือแก้กันไม่ได้ขึ้นอยู่กับที่ว่า เข้าใจหรือไม่เข้าใจ นั่นเอง; ลองยกขึ้นมาสักปัญหาหนึ่งอย่างว่า ความขาดแคลนทางวัตถุ ซึ่งเดี๋ยวนี้ยกเป็นปัญหาใหญ่ มนุษย์ในโลกนี้ไม่รู้หนังสือ ยังไม่มีอาหารพอกิน วัตถุยังขาดแคลน ความยากจนยังมีอยู่ทั่วไป อย่างนี้เป็นต้น; นั่นคือโทษของการที่ไม่มีธรรมะ. ถ้ามีธรรมะแล้ว ปัญหาเหล่านั้นจะหมดไป ความขาดแคลนทางวัตถุนั้นเราแก้ไขได้ทำให้เต็มได้ โดยทำให้มีความเต็มในทางนามธรรม หรือทางจิตใจ, ธรรมะทำให้เกิดความเต็มในทางนามธรรมในทางจิตใจ ที่จะแก้ความขาดแคลนในทางวัตถุได้. ลองมีธรรมะเท่านั้นท่านกลับไปบ้านเย็นวันนี้จะรู้สึกที่บ้านนี้มีของเหลือใช้เหลือเฟือมากมาย ของที่มีอยู่ในบ้านจนไปทิ้งเสียสัก ๘๐% ก็ได้; แต่ถ้าว่าไม่เข้าใจธรรมะมีความกระหายขยายตัว มีความโลภขยายตัวแล้ว ยังขาดอยู่อีกไม่รู้กี่ร้อยกี่พัน % ที่เดียว ของที่จะต้องหามาใส่บ้าน.

ถ้าเรากล่าวเป็นส่วนรวม เป็นเรื่องโลกทั้งหมดทั้ง ๆ โลกนี้ก็เหมือนกันอีก

สาวเรื่อยมาเดอะจะประสบแต่ชัยชนะทั้งนั้น ; ไม่ต้องหนีโลกไปไหน แต่กลับจะทำโลกให้หมดไป หรือว่าให้เราอยู่เหนือโลก ; เพราะฉะนั้นเราจึงไม่ต้องหนีโลก ; เพราะว่าเราอาจจะทำโลกให้หมดความหมาย ; หรือว่าให้อยู่ได้ฝ่าเท้าของเรา หรือว่าให้โลกกลายเป็นก้อนกรวดเล็ก ๆ มาอยู่ในฝ่ามือของเรา อานิสงส์หรืออานุภาพของธรรมะมีอย่างนี้. ส่วนที่เราจะเข้าใจได้หรือไม่ได้นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ฉะนั้นขอให้ระวังความเข้าใจผิดที่ว่าต้องหนีโลกจึงจะรู้ธรรมะนั้นเสีย.

ข้อที่ ๓ ก็คือว่า ธรรมะหรือศาสนานี้ไม่ใช่มีไว้เพียงเพื่อให้กราบไหว้เคารพสักการะบูชา ; ไม่ได้มุ่งหมายอย่างนั้น พระพุทธเจ้าท่านก็ได้มุ่งหมายอย่างนั้น ; แต่ว่า**เพื่อจะบำบัดโรคในทางวิญญาณ. คนเรามีโรคทางกาย มีโรคทางจิต และมีโรคทางวิญญาณ ;** อาตมาขอบกล่าวย่างนี้ก็เพื่อให้เข้าใจง่าย. โรคทาง กายก็ต้องบำบัดกันด้วยวิชาความรู้ทางร่างกายเหมือนที่เราไปที่โรงพยาบาล ; ถ้าเป็นโรคทางจิตเราก็ไปบำบัดโรคทางจิตที่โรงพยาบาลทางจิตหรือทางประสาท หรือที่เกี่ยวกับจิตที่เรียกกันว่าโรคจิต ; แต่ถ้าเป็น**โรคทางวิญญาณ** นั้นหมายความว่า แม้เราสบายดีเราก็ยังเป็นทุกข์ นี่แหละคือโรคทางวิญญาณ, ใครก็ตามผู้หญิงผู้ชายก็ตาม สบายดีทุกอย่างให้หมดตรวก็ไม่มีโรคอะไรสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ ; แต่ทำไมต้องร้องไห้ แต่ทำไมต้องเป็นทุกข์ ต้องนอนไม่หลับต้องกระวนกระวาย ต้องระส่ำระสายต้องตกนรกทั้งเป็น. อาการอย่างนี้เราเรียกว่าเป็นโรคทางวิญญาณ ไม่มีสิ่งอื่นจะแก้ไขได้ นอกจากสิ่งที่เรียกว่าธรรมะหรือสิ่งที่เรียกว่าศาสนา.

ข้อที่ ๔ ก็อยากจะบอกว่าธรรมะหรือศาสนานี้ มีใช้มีขึ้นไว้เพื่อให้เกิดการเพิ่มภาระแก่มนุษย์ให้มากขึ้น, แต่ว่า**เพื่อจะขจัดปัญหา หรือภาระหนัก**

ถ้ามนุษย์มีการศึกษาที่หลงทาง คือหลงไปตกเป็นทาสของกิเลสแล้ว
วัตถุจะขาดแคลนยิ่งขึ้น วัตถุส่วน ๆ นั้นยิ่งไปทำให้มันมากเข้ามันก็ยิ่ง
ทำให้เกิดความรู้สึกว่าขาดแคลนยิ่งขึ้น; นี่ขอฝากไว้ให้ไปคิด จะมันจึง
เรียกว่าเป็นการศึกษาที่หลงทาง การศึกษาสมัยปัจจุบันที่ว่าเจริญก้าวหน้าที่สุด ที่สร้าง
ความเจริญทางวัตถุยังสร้างวัตถุเหล่านั้นขึ้นมาเท่าไร จะยิ่งทำให้เกิดความรู้สึกว่า
ขาดแคลนมากยิ่งขึ้นเท่านั้น; เพราะความโง่ความหลง จะสร้างตุณย์ สร้างรายนต์
สร้างอะไร ๆ ให้มากขึ้นในโลกเท่าไร จะยิ่งมีความรู้สึกที่ว่าขาดแคลนในใจมากขึ้น
เท่านั้น. เราต้องมีอะไรสักอย่างหนึ่งซึ่งจะทำให้เกิดความรู้สึกตรงกันข้าม สิ่งนั้นคือ
ธรรมะ; เราจะรู้จักทำก็เท่าที่พอเหมาะพอดี. นี่เรียกว่าไปหลงในเรื่องของวัตถุ;
มันผิดกฎของธรรมชาติ, ผิดหลักกรรม, ผิดธรรมชาติ, ผิดกฎธรรมชาติ, ผิด
หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำตามกฎธรรมชาติ; ดังนั้นโลกจะมีวิกฤตการณ์เพิ่มขึ้นและเพิ่ม
การถาวร นี่เราช่วยกันบอกเพื่อนมนุษย์ในโลกว่าอย่างนี้.

เราจะทำการพัฒนา (หรือ Development); พัฒนาคน พัฒนาวัตถุ,
พัฒนาทั้งคนพัฒนาทั้งวัตถุอย่างเดียวกันแล้ว ก็ยังไม่อาจจะแก้ปัญหาต่าง ๆ ในโลกนี้
ได้; เราจะต้องพัฒนาทางจิตใจที่เกี่ยวข้องกับธรรมะ หรือเรียกว่าพัฒนาธรรมะ
นี้ดีกว่า; พัฒนาวัตถุ คือผลิตวัตถุ, พัฒนาคนคืออบรมคน เพียงเพื่อสร้างวัตถุ
ไม่พอ วัตถุจะเป็นผู้ควบคุมมนุษย์ จะเป็นนายเหนื้อมนุษย์อยู่รำไป; เพราะการพัฒนา
เพียงเท่านั้นมันไม่พอ; ฉะนั้นต้องพัฒนาคคนนั้นแหละ แต่ว่าต้องพัฒนา
จิตใจในทางจิตใจให้ประกอบให้เต็มไปด้วยธรรมะ จึงจะแก้ปัญหา
ต่าง ๆ ได้ พัฒนาวัตถุนี้ไม่อาจจะแก้ปัญหาที่มนุษย์กำลังประสบ เช่นปัญหา
เศรษฐกิจหรืออะไรได้; มันมีแค่ปัญหาที่จะซับซ้อนขึ้นมามากกว่าเก่า ปัญหาการเมือง

ปัญหาเศรษฐกิจ หรือการทหารหรืออะไรก็ตาม ที่ถือกันว่าเป็นที่สุดเวลานี้; ท่านอย่าลืมว่ารากฐานของสิ่งเหล่านั้น มันคือความโลภ ความแข่งขันแย่งชิง เอาเปรียบกัน.

การพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทางทหาร ทางการเมืองอะไรเหล่านั้น; ได้รากฐานของมันนั้นมันมีความโลภ มีการแข่งขันแย่งชิง เอาเปรียบกัน คือไม่มีธรรมะ; ไม่มีความถูกต้องตาม กฎของธรรมชาติ. ฉะนั้นเมื่อไปหลงวัตถุนานแล้วก็ตกเป็นทาสของวัตถุ; การพัฒนาอย่างนั้นแม้จะมีกันทั่วโลก อย่างที่เรียกว่าเจริญก้าวหน้ากันที่สุดเท่าไร มันก็ยังจมลงไปได้โลกคือได้วัตถุเท่านั้น; นี่ก็กำลังไปสู่ความทุกข์ร้อน; มีการทุจริต คอรัปชั่น หรือว่าจะสร้างเชื้อโรคคอมมิวนิสต์อันใหม่ขึ้นมาอีกในโลก อย่างที่แก้ไขไม่ตก จมลึกยิ่งไปกว่าเดี๋ยวนี; นี่แหละความที่ไม่มีธรรมะจะมีผลเป็นอย่างนี้. นโยบายของธรรมะ หรือศาสนาจะมีเท่าไร ท่าน ลองไปคำนวณดู; ฉะนั้น ธรรมะนี้ควรจะเป็นยอคของวิชาความรู้ ยอดของศิลปะ ยอดของอะไรหมด; เพราะว่ามันเป็นศิลปะที่จะดึงจิตใจของคนเราออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุ; ไม่ให้หลงเป็นบ่าวเป็นทาสของวัตถุอีกต่อไป. แต่เราควบคุมวัตถุได้; มันกลับเป็นบ่าวเป็นทาสของเรา ไม่ใช่เราเป็นบ่าวเป็นทาสของวัตถุ; นี่ เราจะเรียกมันว่าเป็นศิลปะของการพรางจิตออกมาเสียจากวัตถุ.

ทำไมเรียกศิลปะ ? เพราะมันยาก เพราะมันละเอียด เพราะมันประณีต เพราะมันสุขุม และว่าเพราะมันงดงามที่สุด; เพราะว่าเรื่องเป็นบ่าวเป็นทาสของวัตถุ มันเป็นเรื่องที่สกปรกโสโครกที่สุด; ไม่มีความงดงามที่ตรงไหน แม้ว่าเราจะเจริญจนว่าคนหนึ่งมีรถยนต์ ๑๐ คัน มีตึกตั้งไม่รู้จักหลังเหมือนกับวิมาน และมีอะไรใน

บ้านในเรือนมากมายอย่างไร มันเป็นป่าของวัตถุแล้ว ก็จะเป็นความสกปรกโสณม
ที่สุด; มีแต่จะสร้างความยุ่งยากวิฤตฤคกาลไม่มีสิ้นสุด ไม่แก้ปัญหต่าง ๆ ได้. ส่วน
ศิลปะนี้ต้องงามอย่างที่พระพุทธรูปเจ้าท่านว่า พรหมจรรย์งามทั้งเบื้องต้นงามทั้งท่าม-
กลาง งามทั้งเบื้องปลาย, คือวิธีปฏิบัติตามธรรมะนั้นท่านเรียกว่าพรหมจรรย์ แล้ว
มันก็งดงามอย่างยิ่งตามความหมายของสิ่งที่เรียกว่าศิลปะ; แต่เป็นความงามหรือ
ศิลปะในทางจิตใจ.

การพรางจิตออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุ, ^{ซึ่ง}ถ้าพูดเป็นธรรมะ
ให้ สูงขึ้นไป ก็จะเรียกว่าการพรางจิตออกมาเสียจาก “ตัวกู - ของตัวกู”
คำว่าตัวกูของตัวกูเป็นคำที่มีความหมายพิเศษ คำว่า “ตัวกู - ของกู” ^{นี้} คือความรัก
หรือ Concept ที่ร้ายกาจที่เกิดขึ้นในจิตของมนุษย์; ทำให้มนุษย์เปลี่ยนสภาพ
อย่างหน้ามือเป็นหลังมือ เป็นยักษ์ เป็นมาร เป็นภูตผีปีศาจ เป็นอะไร ๆ ที่เต็มไปด้วย
ด้วยความสกปรก ความมืดมัวเศร้าหมอง เราอ่านเป็นทุกข์ โดยพื้นฐานเราเรียกกัน
ว่า Egoism, Egoism ^{นี้} คือความรักว่ามีตัวฉัน; และพอมันเข้มข้นขึ้นมาเป็น
Selfishness หรืออะไรทำนองนั้นมาเรื่อย ๆ ^{นี้}; เห็นแก่ตัวจัด มีความรัก
เป็นตัวกูไม่ยอมใคร; มีความรักเป็นของกู ไม่ให้ใคร ไม่ลดราวาตอก
เผื่อแผ่แก่ใคร ^{นี้} เรียกว่า อหังการ หรือ มมังการ ตามภาษาบาลีสันสกฤต อันนี้เป็น
ศัตรูที่เบียดเบียนผู้อื่นอย่างยิ่ง; และเป็นศัตรูที่เบียดเบียนโลกทั้งโลกอย่างยิ่ง;
แล้วคนก็ตกอยู่ใต้อำนาจของมัน. แต่ว่าธรรมะนี้ช่วยให้ถอนตัวออกมาได้ คือถอน
จิตใจออกมาได้จากอำนาจของสิ่งที่เรียกว่า “ตัวกู - ของกู” เรื่องนี้ดยาวจะไว้
อธิบายกันวันหลังเป็นอีกเรื่องหนึ่ง.

เพราะฉะนั้นเราควรจะมองเห็นประโยชน์สูงสุดอย่างยิ่ง แนบเนียนงดงาม
ลึกซึ้งของสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะหรือศาสนา; และพร้อมกันนั้น ท่านทุกคนจะ
เข้าใจได้ว่า การแก้ปัญหาคือการดับทุกข์ของโลกนี้ ทำโดยวิธีของ
ธรรมะที่เป็นยอดศิลปะนี้ มันดีกว่าวิธีของการเมือง; เพราะการเมือง
นั้นเรื่องเอาเปรียบ เรื่องหน้าไหว้หลังหลอก เรื่องมกิลเล่ห์ซ่อนไว้อย่าง
ได้เป็นรากฐาน. ฉะนั้น การแก้ปัญหาคือการแก้ทุกข์ในโลกโดยวิธีของการเมืองนั้นไม่มี
ทางที่จะเป็นไปได้; ไม่มีทางที่จะทำให้มนุษย์หรือโลกนี้ดีขึ้นได้; เพราะมันเป็นเรื่อง
ที่ ถ้าถือตามหลักของธรรมะหรือศาสนาแล้ว ก็ยังคงเรียกว่าเป็นธรรมฝ่ายต่ำอยู่นั่น
เอง ไม่ใช่ฝ่ายขาวไม่ใช่ฝ่ายกุศล เพราะเป็นเรื่องความโลภ, เป็นเรื่องเจตนาร้าย,
เป็นเรื่องคิดที่จะเอาเปรียบผู้อื่น. ถ้าว่ามนุษย์ในโลกนี้มีความเข้าใจทางธรรมะพร้อมๆ
กัน ไม่หวังพึ่งการเมือง แต่หวังพึ่งธรรมหรือศาสนา; หรือว่าถ้าจะจัดการเมืองให้อยู่
ได้อำนาจของธรรมหรือศาสนาเสียก่อนละก็ มีทางที่จะแก้ปัญหาคือการแก้ทุกข์ของโลกนี้ได้. ฉะนั้น
เราจึงบูชาธรรม เหมือนกับที่พระพุทธเจ้าทุก ๆ องค์บูชาธรรม; เป็นพระพุทธเจ้า
แล้วก็ยังยอมเคารพสิ่งที่เรียกว่าธรรม เคียงไว้เรดกอยู่ได้อำนาจของวัตถุ เราไม่บูชา
ธรรม.

เราลองไปยืนดูที่กลางถนน เราจะเห็นคนวิ่งว่อนก็รื้อยกพื้นก็ห่มคน เรา
ลองหยั่งดูในจิตใจของเขาว่า นั่นเขากำลังหาเงินหรือหาธรรมะ; ที่เดินบ้างวิ่งบ้าง
ขี่รถยนต์บ้าง อะไบบ้าง ว่อนอยู่ตามถนนหนทางทุกหนทุกแห่งนั้น; เขากำลังหาเงิน
หรือหาธรรมะ; ก็คงจะตอบได้ว่า เขากำลังหาเงินกันอยู่ด้วยกัน ไม่โดยตรงก็
โดยอ้อม; ไม่มีใครนึกถึงธรรมะเลย การหาเงินมันสนุก มันขี้ มันสนุก มีรสอร่อย
จึงเป็นกันอย่างนั้น. ที่นี้ถ้าเรามีความรู้สึกสูงไปกว่านั้น เราอาจจะคิดว่า ช้อเสี่ยง

ดีกว่า ความมั่งคั่งที่จะหาชื่อเสียง เราทำอย่างอื่น หาชื่อเสียงสนุกกว่าหาเงิน. นินุกของเรา แต่คงจะไม่ดูอย่างของคนพวกนั้นก็ได้; แต่อาตมายังเห็นว่าแสวงหา ธรรมะนี้ สนุกกว่าหาชื่อเสียงเสียอีก เพราะว่าชื่อเสียงก็ไม่อาจแก้ไขความทุกข์ ร้อนในจิตใจของมนุษย์ได้; ฉะนั้นหาสันติสุขในภายในคือธรรมะ; หรือผลของ ศาสนาสนุกกว่าหาเงินชื่อเสียงเสียอีก; แต่แล้วคนก็ไม่ยอมเอา และมันเหมือนกับ เด็ก ๆ ที่ว่าไม่ดีทั้งนั้นอะไร ๆ ก็ไม่ดีทั้งนั้น; ไปกินหมูสะเต๊ะจานใหญ่ ๆ ให้อิ่ม แล้วไปซื้อประตูที่แหว่งได้ เล่นฮัตตแอตสนุกสนานกว่าอะไรเหล่านี้ ดีกว่าอะไรหมด เป็นสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้; นี่เด็ก ๆ เป็นอย่างนี้ ไม่ได้นึกถึงเรื่องหาอะไรมาก ไปกว่านั้น แต่ว่าคนที่ไปหลวงวัดบุญชาวัดุ เป็นทาสของวัดดุกอยู่ในระดับเดียวกับ เด็ก ๆ ชนิดนั้น; ลองไปคิดดูให้ดีเถอะ คนโต ๆ คนแก่ ๆ ที่กำลังวิ่งพล่านเพื่อตรือน อยู่ด้วยเรื่องของกิเลสในการหาเงินนั้น ก็ไม่ดีไปกว่าเด็ก ๆ เหล่านั้นเลย ก็ยังเป็น เด็กอยู่นั่นเอง; ฉะนั้นขอให้เข้าใจประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ หรือศาสนา ให้ถูกต้อง.

ช่วงเวลาเล็กน้อยนี้ อาตมาอยากจะพูดกันถึงปัญหาเฉพาะหน้าของคนเรา; ถ้าเราจะถามกันว่า โลกเรากำลังจะต้องการอะไร ? โลกของบุคคลที่บูชาวัดดูเห็น แก่เงิน อย่างดีก็เห็นแก่ชื่อเสียงเห็นแก่หน้าตาสูงส่งนั่นแหละ โลกของคนทั้งหมดนั้น เขากำลังต้องการอะไร ? เราไปมองดูในจิตใจของเขาส่วนลึกลงไปอีก อย่าไปมองแค่ จิตใจชั้น ๆ; แค่นี้เขากำลังหลงเงิน บูชาเงินหาเงิน เอาเปรียบคนอื่น เอาเปรียบ ประเทศอื่น เอาเปรียบกลุ่มอื่น. นี่ย่าไปมองที่ตรงนั้นมันต้น. มองที่ใจจริงของเขา เราจะพบว่าเขารู้สึกกลัว รู้สึกเป็นทุกข์; เขาก็ต้องการที่จะได้เครื่องมือ ที่จะบำบัด ความร้อนระอุ ที่กำลังระอุอยู่ในปัจจุบันนี้ เขาสมมุติว่า ใครที่ดังตัวเองเป็นผู้รักษา

สันติภาพของโลก; หรือจัดโลกค่ายคอมมิวนิสต์ หรือค่ายประชาธิปไตยก็ตาม; เวลานี้
ปัจจุบันนี้แหละ เขาก็ล้วนแต่ต้องการเครื่องมือที่จะบำบัดความวุ่นระอุ ที่กำลังร้อน
ระอุอยู่ทั้งนั้น; แต่ว่าเขามีปัญหาเฉพาะหน้าเป็นอย่างอื่น เขามีความไม่ไว้วางใจซึ่งกัน
และกัน เขายังกำลังต้องการที่จะเอาเปรียบ หรือทำลายล้างกันอยู่เสมอ เขาจึงไม่ได้
เครื่องมือบำบัดความวุ่นระอุ.

สิ่งที่เรียกว่า Present Turmoil คือความวุ่นระอุในปัจจุบันนี้: พูดถึง
กันมาก หนาหูขึ้นทุกที และเขาก็แก้ไขไม่ได้ นี่เพราะมันขาดอะไร, มันขาด
สิ่งเดียวกันคือขาดธรรมะ ขาดสิ่งที่เราเรียกว่าศาสนาที่นั่นต่อมาก็คือหนึ่งว่า เขา
ต้องการสะพานที่จะทอดเข้าหากัน เพื่อทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน มันก็เหลืออีก
ไม่มีอะไรเป็นสื่อ เป็นสะพาน ที่จะทำความเข้าใจกันได้, เขายังไปเอาวัตถุนั้นแหละ
ไปทำสื่อสะพาน มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม พูดเพราะมาก ว่าแลกเปลี่ยน
ทางวัฒนธรรม; แต่แล้วมันก็แลกเปลี่ยนความบ้าหลงในเรื่องวัตถุ; มันก็เลยไม่ได้
สะพานที่แท้จริง ที่จะเป็นสื่อทอดสำหรับจะเดินเข้าหากัน เพื่อทำความเข้าใจซึ่งกัน
และกัน นี่เพราะว่ามันขาดธรรมะขาดสิ่งที่เรียกว่าศาสนา เป็นการหลอกหลวงตัวเอง
ไปหมด

เขียบขึ้นมามากหน่อยหนึ่งว่า เขาต้องการระยะหยุดพักสักกระยะหนึ่ง เป็น
ระยะที่หยุดพักไม่มีการวุ่นระอุ เพื่อทำการปรึกษาหารือกัน, แล้วมันก็ไม่ได้ เพราะ
ความขาดธรรมะ เขาจะประชุมชั้นสุดยอด ประชุมชั้นอะไรก็ตาม เพื่อทำความ
เข้าใจกัน ปรึกษาหารือกัน; แต่ที่แท้มันไม่มีระยะหยุดความวุ่นระอุ กำลังประชุม
ชั้นสุดยอดอย่างนั้นแต่อย่างใด หรือระเบิดปรมาณู หรืออะไรเหล่านั้น กำลังเตรียมพร้อม

อยู่ทุกวินาที: อย่างนั้นมันเป็นเรื่องเล่นตลก มันเป็นเรื่องเล่นตลกต่อพระเป็นเจ้า เล่นตลกต่อธรรมะ; ฉะนั้นจึงถูกพระธรรม หรือพระเป็นเจ้าลงโทษทรงมานมูญให้ ประสบปัญหาหนักขึ้นไป นี่เรียกว่าเราจะแก้ปัญหาลงโลก สนองความต้องการของโลกโดยแท้จริงได้อย่างไร; ท่านลองไปคิดดู.

ไม่มีทางอื่นใดอีกนอกจากทางของธรรมะ; ฉะนั้นเราจะต้องจัดโลก ใครกล้าเรียกตัวเองว่าเป็นผู้จัดโลก หรือว่าจัดสังคม หรือว่าจัดการเมืองอะไรก็ตาม ก็จงจัดโลก หรือสังคมนั้น ไปตามหลักของธรรมะ: ไม่ใช่อาศัยเรื่องการเมือง เรื่องการเศรษฐกิจ เรื่องการทหาร อย่างที่กำลังบ้าคลั่งกันอยู่. ท่านลองคิดดูเถอะ ศาสนาไหนก็ตาม ล้วนแต่สอนชนิดที่มีผลอย่างนี้เหมือนกันหมด; ไม่มีศาสนาไหนเป็นหมันหรือเสียหลาย; ถ้าประพุดกันให้ถูกให้ตรง. ไม่เฉพาะ พุทธศาสนา ศาสนาไหนก็ได้; ศาสนาคริสต์เถียน, พระเยซูก็สอนให้รักเพื่อนบ้านยิ่งกว่าตัวรักตัว ที่หน้าทุกคนที่ถือศาสนาคริสต์เถียนเป็นอย่างนั้น มันก็ไม่มีปัญหาอะไรที่จะเกิดขึ้นจากชนชาติที่ถือศาสนาคริสต์เถียน. ศาสนาฮินดู, ก็เอาอหิงสาเป็นบรมธรรม, ความไม่เบียดเบียนเป็นยอดของธรรมะ; ศาสนาไหนก็ล้วนแต่อย่างนี้จนพูดได้ว่า ความต้องการของพระเจ้าหรือของธรรมนั้นคือความไม่เบียดเบียน. ไม่เบียดเบียนผู้อื่นอย่างหนึ่ง แล้วก็อย่าเบียดเบียนตัวด้วยความโง่ของตัว แต่ที่เราเบียดเบียนตัวเราเอง ด้วยความโง่ของเราอยู่ตลอดเวลา เข้าใจผิด ไม่รู้เรื่องจริงของธรรมชาติ นี่เราจะต้องนึกถึงข้อนี้; และเมื่อเรามีสิ่งที่เรียกว่าศาสนาเป็นรากฐานแล้ว จะแก้ปัญหาด่าง ๆ ได้.

เราต้องการการประพุดดี การทำดีของสังคม พุทธกันทั่วไปก็พูดอย่างนี้ นั่นมันถูกแน่; แต่เราอย่าลืมว่าการกระทำดีของสังคมนั้น มันขึ้นอยู่กับการกระทำดีของ

บ้างเจกชน สังคมใครจะไปบังคับได้. ถ้าบังคับต้องบังคับด้วยอำนาจอย่างนั้นมันก่อความวุ่นวาย. ถ้าบ้างเจกชนคนหนึ่ง ๆ มามีความรู้ มีความเข้าใจถูกต้องกันเสียก่อนแล้ว ก็ไม่ต้องมีใครมาบังคับ; ก็สามารถจะตั้งตน อยู่ในลักษณะที่ประกอบด้วยธรรมะ หรือกระทำตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าได้อย่างเคร่งครัด **นิมิตเป็นเอกษัตริย์แล้ว สังคมก็เป็นสังคมดี**, ฉะนั้นที่เรียกว่าสังคมที่ดี หรือการกระทำที่ดีของสังคมนั้น มันคือมีรากฐานอยู่ที่กรรมดีของเอกชน ซึ่งช่วยได้ด้วยศาสนา; เมตตาเป็นหลักใหญ่อย่างนี้ เป็นเครื่องค้ำจุนโลกอย่างนี้. **อย่าไปเข้าใจว่าเงิน หรือวัตถุ หรือความเจริญทางวัตถุ จะช่วยคุ้มครองโลก จะช่วยกู้โลก; แต่มันจะเป็นเครื่องทำลายโลก; หรือว่าธรรมะน้อย ๆ ธรรมะเล็กๆ น้อยๆ เป็นกตัญญูอย่างนี้ช่วยโลกได้**; คือเราจะต้องคิดไปในแง่ที่ว่า ทุกคนที่อยู่กันในโลกแล้วต้องมีบุญคุณแก่กันทั้งนั้น; แม้แต่สัตว์เดรัจฉานก็มีบุญคุณแก่มนุษย์. เราควรจะรับรู้ความจริงข้อนี้แล้วเมตตากันด้วยความกตัญญูต่อกัน. เพราะฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่าประโยชน์ของศาสนานี้เรามีไว้เพื่อจะช่วยเหลือโลก เราพูดแต่เพียงว่า ศาสนามีไว้เพื่อกำจัดสิ่งซึ่งเป็นศัตรูของโลกเพียง เท่านั้นก็พอแล้ว มันเหลือหลาย มันเกินค่าแล้ว; เพียงแต่ว่าศาสนามีไว้สำหรับกำจัดสิ่งซึ่งเป็นศัตรูของโลก **อะไรเป็นศัตรูของโลก** ท่านคิดได้เองมันไม่ยาก; ฉะนั้น ศาสนาก็ถือเป็นยาแก้; หรือว่าเป็นสิ่งซึ่งเป็นของตรงกันข้ามกับสิ่งซึ่งเป็นศัตรูของโลก; เท่านั้น ก็พอแล้วเกินค่าแล้วเกินค่าที่เราลงทุนไปสนใจกับศาสนา ธรรมะแล้ว; ทั้ง ๆ ที่ยังมีเรื่องอื่นอีกมากกว่านี้ จึงเป็นอันว่ามีอะไรที่สูงกว่านี้ก็จะได้อาไว้อธิบายกันในวันหลัง.

เมื่อกล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าประโยชน์ของ “ศาสนา” ก็มีเค้าโครงอย่างนี้ขอให้สนใจไว้สำหรับมีกำลังใจที่จะศึกษาธรรมะ; ไม่ถอยหลัง ไม่เกลียดธรรม ไม่

รังเกียจธรรมะ ไม่เข้าใจผิดต่อธรรมะ เหมือนคนทั่วไปที่สอยู่โดยมาก นี่คืประ-
โยชน์ของศาสนา

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ลงด้วยความสั้นเวลาเพียงเท่านี้.

อาภินนฺตํ เปกฺขมาโน สติมา
นตฺถิ นิสฺสาณ ทรสุสุ โหฬ

ทำนงเป็นผู้มีสติ เพ่งอาภินนฺตํ
ยณะ คือความไม่มีอะไร (ว่าง) เป็นอารมณ์
อาภินนฺตํว่าไม่มี ๆ ชั่งนแล้ว
ข้ามก็เล็ดจ้วงแว่วเสีย

(จากโสฬสปัญหาที่ ๖)

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๖/๒๕๐๘

เรื่อง “ปริทรรศน์ ของพุทธศาสนา”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๕ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๖ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “ปริทรรศน์” คือการมองดูพร้อมกันโดยกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไปของพุทธศาสนา. ขอให้ระลึกนึกถึงการบรรยายครั้งที่แล้วมา เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจอยู่ด้วยตลอดไป. ครั้งที่ ๑ ได้พูดถึงสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม”, ครั้งที่ ๒ เรื่อง “ศีลธรรม”, ครั้งที่ ๓ เรื่อง “จริยปฏิบัติ” ครั้งที่ ๔ เรื่อง “ศาสนา” หรือคำว่าศาสนาทั่ว ๆ ไป และครั้งที่ ๕ เรื่อง “ประโยชน์” หรือส่วนดีของพระพุทธศาสนาต่อมนุษย์. ที่นี้ครั้งนี้จะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนาในลักษณะมองดูคราวเดียวหมด กว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไป; เหมือนกับที่เรามองดูโลกนี้จากอากาศจากที่สูงมองจากทุกด้านทุกมุม มองจากข้างล่างอะไรอย่างนี้ เพื่อรู้จักกันอย่างเคว้ง ๆ ทั่วไปสักทีหนึ่งก่อน; หลังจากนั้นก็จะเข้าใจส่วนใดส่วนหนึ่ง โดยละเอียดได้โดยง่าย.

สำหรับในตอนแรก^๕ อยากระบุกล่าวถึงความจริงหรือข้อเท็จจริงอันหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวกับศาสนาทั้งหลาย รวมทั้งพุทธศาสนาด้วย; และยังจะเกี่ยวไปถึงทุกสิ่งที่เป็นลัทธิ หรือที่เป็นสถาบันอะไรที่มนุษย์สร้างขึ้นทุกอย่างทุกประการ. กฎเกณฑ์ หรือข้อเท็จจริงอันนี้จะเรียกได้ว่า ลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นลัทธิ หรือเป็นสถาบัน หรือเป็นศาสนาซึ่งมีอยู่อย่างน้อย ๖ ประการด้วยกัน. ลัทธิหรือสถาบัน หรือกฎหมาย ซึ่งเป็นสถาบันอันหนึ่ง หรือแม้แต่ศาสนา^๕ จะมีลักษณะของการเปลี่ยนแปลงใน ๖ ประการนี้ ซึ่งเป็นที่น่าสนใจ คือจะมากกว่า^๕ ก็ได้หรือจะคิวน้อยกว่า^๕ ก็ได้ แต่เท่าที่น่าสนใจแล้วอยากจะกล่าวว่า ๖ ประการนี้.

อันแรกที่สุด เราเรียกว่ามูลกำเนิดหรือ Origin คือการเกิดขึ้นในครั้งแรก; อันที่ ๒ เราเรียกวิวัฒนาการตามธรรมชาติหรือ Revolution; อันที่ ๓ เราเรียกว่าการพัฒนาการโดยมนุษย์ สิ่งนั้นถูกพัฒนาการโดยมนุษย์ หรือที่เราเรียกกันว่า Development, ในระยะที่ ๔ คือการเปลี่ยนรูปในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อคืออย่างเก่าก็ไม่ใช่ อย่างใหม่ก็ไม่ใช่ การเปลี่ยนรูปในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อซึ่งเราเรียกกันว่า Transition; อันที่ ๕ การที่ดูอิทธิพลภายนอกอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำที่เราเรียกว่า Influence, อันที่ ๖ อันสุดท้ายคือ ส่วนที่เราจะถือเอาว่าเป็นของจริง หรือเอามาเป็นประโยชน์ได้จริงซึ่งเรียกว่า Application มีอยู่เป็น ๖ ระยะอย่างนี้.

ข้อที่ ๑ ที่เรียกว่ามูลกำเนิด^๕ หมายความว่า ครั้งแรกทีเดียวที่มีคนก่อตั้ง หรือจัดทำลัทธิหรือสถาบันหรือศาสนาเป็นต้น^๕; เช่นพุทธศาสนา^๕ ปรากฏถือว่า ในสมัยที่พระพุทธเจ้าท่านได้ตั้งขึ้นด้วยพระองค์เองในครั้งแรก; หรือศาสนา

องค์ใดองค์หนึ่ง ดังศาสนานั้น ๆ ขึ้น. ที่นี้เมื่อท่านผู้ก่อกำเนิดล่วงลับไปแล้ว มันมีการแทรกแซง โดยวิวัฒนาการตามธรรมชาติ: มนุษย์ไม่ได้เจตนาจะเปลี่ยนแปลงมันก็เปลี่ยนแปลงได้ อย่างนี้เรียกว่าเปลี่ยนแปลงโดยไม่ใช้เจตนาของใคร; เหมือนอย่างว่ามันนานเข้า มันต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะอย่างนี้เป็นต้น; เราเรียกว่าวิวัฒนาการตามธรรมชาติ มนุษย์ไม่ได้เจตนาจะเปลี่ยนแปลง. ส่วนอันดับที่ ๓ ที่เรียกว่าพัฒนาการโดยมนุษย์หรือ Development, นั้นหมายความว่าต่อมา มนุษย์ เข้าไปพิจารณาแล้ว ไปจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงปรับปรุงโดยเจตนา.

ที่นี้จากการที่มันจะเปลี่ยนจากรูปเก่ามาสู่รูปใหม่ (ระยะที่ ๔ นั้น) กินเวลาระยะหนึ่งด้วยเหมือนกัน; เพราะว่าการเปลี่ยนนี้ย่อมประสบการต่อต้าน การต่อสู้ การไม่ยอมเปลี่ยน; หรือว่ามันยังไม่เหมาะกับยุคใหม่แท้; แต่มันก็ไม่เหมาะกับยุคเก่าด้วย มันจะต้องเปลี่ยน เพราะฉะนั้นสิ่งนั้นจะเปลี่ยนรูป. ลัทธิคำสอนสถาบันที่เป็นสถาบันทางยอมรับนับถือ จะต้องเปลี่ยนแปลงอยู่ในรูปที่ประหลาด; เขาจึงเรียกว่าการอยู่ในสภาพที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ.

ข้อ ๕ การถูกอิทธิพลภายนอกครอบงำ นี้ก็หมายถึงว่า; ลัทธิหรือศาสนานั้น ๆ บางครั้งบางครั้งวอดอยู่ภายใต้อิทธิพลของบ้านเมือง หรือที่เราเรียกว่าอาณาจักร; บางครั้งไปแทรกแซงกิจการของพุทธจักรเหล่านั้นเป็นต้น; ทำให้เกิดข้อบัญญัติใหม่อะไรขึ้นมาก็มี; เพื่อต้อนรับอิทธิพลนั้น ๆ ไม่เช่นนั้นนั้นจะเป็นผลร้ายแก่ตัวเอง. พระพุทธเจ้าท่านทรงอนุญาตไว้ข้อหนึ่ง ที่เรารู้จักกันดีว่า “ราชานํ อนุตฺตํ” แปลว่าการอนุวัติตามความประสงค์ของพวกพระราชา. นี้ไม่ได้หมายความว่า

แก้ไขหลักการในส่วนใหญ่; แต่ว่าข้อปลีกย่อยหรือหลักการส่วนน้อยก็ต้องแก้ไขเพื่อไม่ให้ขัดขวางกันกับพระราชบัญญัติปกครองบ้านเมืองอย่างนี้ก็มี; เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าอนุญาต. บางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้ ที่พระพุทธศาสนาอยู่มาได้ด้วยความราบรื่น ไม่มีการนองเลือด; ส่วนศาสนาที่ไม่มีกฎเกณฑ์อันนี้ อาจจะมีการกระทบกระทั่ง มีการต่อต้านถึงกับมีการนองเลือด การวุ่นวายระหว่างบ้านเมืองกับศาสนา ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับสถาบันศาสนา.

ที่อันสุดท้ายเราเพิ่งเล็งเอาแต่ที่ว่าใช้ประโยชน์ได้, คือเป็น Practical, คืออยู่ในวิสัยที่จะปฏิบัติได้สำหรับคนเดียวนั้น, แล้วก็มีประโยชน์ตรงกับความต้องการของคนสมัยนี้ ของตัวเราของพวกเราผู้ปฏิบัติ; ฉะนั้นจึงไม่ว่าจะเป็นอันไหน เราต้องคัดเลือกหรือว่าทำขึ้น ปรับปรุงขึ้นใหม่; เราอาจจะไม่เอาตาม Origin เดิมแท้ ๆ ก็ได้, หรือเราจะคงรักษาไว้เท่าที่ควรจะรักษาไว้ก็ได้, หรือบางทีเราก็ต้องยอมรับตามที่ถูก Influence ก็ได้, บางทีเราไม่เอาก็ได้; ยิ่งเรื่องของศาสนาเป็นเรื่องของปัจเจกชนแล้ว เราก็มีทางเลือก; ฉะนั้น สิ่งที่เราเรียกว่า Application นั้น ขอให้เป็นเรื่องเฉพาะคนด้วยเหมือนกัน. เราเอาตัวเราเป็นหลัก แล้วเราก็วิจัยเลือกเพ้นกันคว่าส่วนที่จะเป็นประโยชน์แก่เราโดยเฉพาะได้; เพราะฉะนั้นมันจึงแปลกกันกับส่วนอื่น ๆ ซึ่งเป็นมูลกำเนิดหรือเป็นวิวัฒนาการ เป็นพัฒนาการ เป็นการเปลี่ยนรูป เป็นการดัดดัดดัดดัดดัดดัดดัด.

เพื่อความเข้าใจ ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลายลองนึกดูเอง ถึงเรื่องที่เกี่ยวกับกฎหมายหรือสถาบันของกฎหมาย ว่ากฎหมายนั้นมีมูลกำเนิดขึ้นมาในโลกนี้ตั้งแต่เมื่อไร; หรือเฉพาะในประเทศเราก็ได้ มันมีมูลมาอย่างไร เขียนไว้เป็น

ครั้งแรกที่สดนั้นเขียนว่าอย่างไร และต่อมามีวิวัฒนาการตามธรรมชาติ; คือมันต้อง
 เปลี่ยนไปโดยการบีบบังคับของธรรมชาติ ไม่ใช่เจตนาของเรา นี่เราก็กักกฎหมาย
 นั้นไปอยู่ในรูปที่จะอยู่ได้. ที่นี้บางที่มนุษย์เข้าไปพัฒนาโดยเจตนา กฎหมายนั้นก็
 เปลี่ยนมาตามลำดับ; ที่นี้ในระยะที่นักกฎหมาย หรือว่าประเทศชาตินั้นยังไม่มี ความ
 ก้าวหน้าถึงที่สุด แต่ก็ไม่ได้ล้มแล้ว กำลังจะขึ้นยุคใหม่ อยู่ในระยะนั้นก็มีการ
 ปรับปรุงแก้ไขมัน ซึ่งอยู่ในรูปร่างที่ว่าเก่าก็ไม่ใช้ใหม่ก็ไม่ใช้ แล้วก็ค่อย ๆ ใหม่
 ขึ้นมาตามลำดับ; ที่นี้ในบางครั้งกฎหมายนั้นถูกอิทธิพลการเมือง ซึ่งถือขึ้นถือตาบ
 ครอบงำ กฎหมายก็ต้องถูกแก้ ถูกมีข้อแม้มีอะไรทำนองนั้น นี่ส่วนที่ถูก Influence
 เป็นอย่างนี้; กฎหมายก็เปลี่ยนโฉมหน้าไปบ้าง. ที่นี้อันสุดท้ายที่เรียกว่า Applica-
 tion นี้, คืออันที่มันเหมาะที่สุดที่จะใช้ปฏิบัติให้เรียบร้อย ให้ราบรื่น ให้เป็น
 ผลดีเหมาะแก่กาลเทศะเหมาะแก่ทุก ๆ อย่าง เหมาะแก่ภาวะของประเทศชาติ
 ส่วนนี้เป็น Application และเราก็ต้องการส่วนที่ ๖ นี้ด้วยกันทั้งนั้น. นี่คือความ
 เป็นมาของลัทธิหรือของสถาบันหรือของศาสนา นี่จะต้องเป็นอย่างนี้ อย่างน้อยก็
 ด้วยลักษณะ ๖ ประการนี้ เพราะฉะนั้น เราอย่าได้มีอาการเหมือนกับที่เรียกว่า
 “เดรตรง” ทำนองนั้นแล้วก็จะลำบาก; คือจะต้องรู้ว่าอะไรมันเป็นอย่างนี้ มันจะต้อง
 เป็นอย่างไร มันจะต้องใช้ดุลยพินิจอย่างไร; ไม่มีอาการที่เรียกว่าเดรตรง; แม้ใน
 เรื่องของกฎหมาย ไม่ต้องพูดถึงเรื่องของศาสนาหรือลัทธิและทางจิตใจอย่างอื่น.
 ห่านลองคิดว่าแม้ในเรื่องของกฎหมาย ในขอบวงของสถาบันกฎหมายนี้ อาการ
 เดรตรงก็ยังมิได้ เราก็วินิจฉัยด้วยลักษณะ ๖ ประการนี้ แล้วเราก็จะพบส่วน
 ที่ดีที่สุด ส่วนที่อาศัยได้ที่สุดเป็นประโยชน์ที่สุด.

ที่นี้สำหรับพุทธศาสนานั้น. มีการเปลี่ยนแปลงไปตามหลัก ๖ ประการนี้มาก
 กว่ากฎหมายเสียอีก; ศาสนาไหนก็เหมือนกันไม่เฉพาะแต่พุทธศาสนาเรา; เพราะ

มันไม่เกี่ยวกับวงการที่ทรงอำนาจหรืออะไรวัดกุ่มมันเต็มที่ เหมือนกับสิ่งที่เรียกว่า กฎหมาย. ศาสนานี้เราอ้างไว้กับประชาชนมากกว่า ฉะนั้นสิ่งต่างๆ มันจึงบังคับมากกว่า ต้องเปลี่ยนแปลงมากกว่า; อย่าง พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ครั้งแรกอย่างไร พอนานเข้า หรือว่าเคลื่อนย้าย จากประเทศอินเดีย ไปสู่ประเทศจีน ประเทศทิเบต ประเทศไทยอย่างนี้; มันก็ต้องมีการเปลี่ยนแปลงของมันในตัวมันเอง; เช่นภิกษุในประเทศทิเบตจะต้องมีเครื่องนุ่งห่มผิดจากภิกษุในประเทศอินเดียเหล่านั้นเป็นต้น; ไม่มีใครเจตนาแต่ธรรมชาติบังคับ, หรือว่าการที่มนุษย์ในประเทศนั้น ๆ มีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น มันก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามความจำเป็นของธรรมชาติ; อย่างว่าเราจะเอาพุทธศาสนาไปต่างประเทศในเวลาไหน มันก็ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ; แม้ว่าเราไม่มีเจตนา อันนั้นมันคล้ายกันกับว่าพัฒนาการโดยเจตนา. แต่พัฒนาการโดยเจตนาที่เราไม่ได้เล็งถึงการบังคับของธรรมชาติ; แต่เราเอามติของเจ้าหน้าที่ทางศาสนาหรืออะไรทำนองนี้ ประชุมกันพิจารณากัน เห็นว่าควรจะต้องปรับปรุงแก้ไขเพื่อเหตุผลอย่างนั้นอย่างนี้ โดยเจตนาจะปรับปรุงของคน. ฉะนั้นเราจึงได้อ่านพบใน ประวัติศาสตร์ที่นักบวชแห่งสมัยนั้น ๆ ในดินนั้น ๆ ได้ประชุมกันแก้ไขเพิ่มเติม สำหรับระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนั้นมันมีเป็นครั้งคราว มีไม่มาก แต่ถ้าเกิดขึ้นสักครั้งหนึ่งก็มีการเปลี่ยนรูปเหมือนกัน.

ในครั้งที่พระพุทธศาสนาจะเปลี่ยนจากของเดิมเป็น “เถรวาท” หรือเป็น “มหายาน” อย่างนี้; มันก็มีระยะที่เรียกว่าคาบสมุทร คาบดอก; ฉะนั้นเราจึงพบพระคัมภีร์บางคัมภีร์คัมภีร์มหายานครั้งเถรวาทอย่างก็มี. นี่พวกเก่า แต่ว่าเดี๋ยวนี้เราได้แยกเป็นมหายานเป็นเถรวาทกันเด็ดขาด; แต่เราต้องไม่ลืมว่า พุทธศาสนาเดิมแท้ ที่เป็น Origin นั้น ไม่ใช่มหายานไม่ใช่เถรวาท; มันเป็นรูปหนึ่ง

ทีเดียว. ที่มาเป็นเดรวาทอย่างเมืองไทย เมืองพม่า ลังกา อย่างนั้นมันก็เปลี่ยนมามาก, ไม่ใช่ไม่เปลี่ยน และที่ว่าไปเป็นมหายานนั้นมันยิ่งเปลี่ยนมาก. ฉะนั้นมันมีระยะก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นเดรวาทเป็นมหายาน เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ อย่างนี้เป็นต้น; มีหลักความคิดความเห็นทางธรรมะก็ออกจะแปลก แม้แต่หลักทางวินัยก็แปลก. ที่นี้เมื่อถูกอิทธิพลครอบงำ, อิทธิพลนั้นมันมีได้หลายอย่าง เช่นโดยอำนาจของพระราชา เรียกว่าอิทธิพลอาวุธ; อย่างนั้นมันก็อย่างหนึ่ง, มันก็ยังมีอิทธิพลของกิเลสคือการขู่การล่อลวงของที่ต้องการ คือทำให้เกิดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้เหมือนกัน. อันหนึ่งถูกยั่วให้เป็นไป, อันหนึ่งถูกบังคับให้เป็นไป, ก็เรียกว่าอิทธิพลด้วยกันทั้งนั้น.

พระพุทธศาสนาเองก็ซอกซำ สะบักสะบอมด้วยเหตุนี้มาตลอดเวลาเป็นอันมาก; และในที่สุดพวกเราในปัจจุบันนี้ จะต้องศึกษาค้นคว้าด้วยสติปัญญาไม่มัวงมมาตั้งแต่ต้นกำเนิด, และวิวัฒนาการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงอย่างไร, ถูกอิทธิพลครอบงำอย่างไร; จนเราอาจจะพบส่วนที่เหมาะสม ที่จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่เราได้; โดยไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกับมูลกำเนิดแท้ๆ ทุกกระเบื้องนิ้ว มันไม่จำเป็นอย่างนั้น. ให้มันเป็น ประโยชน์โดยถูกต้อง สมบูรณ์ และมีเหตุผลสำเร็จประโยชน์ ก็แล้วกัน; ฉะนั้น เราจึงต้องศึกษา จะต้องจัดต้องทำ.

ยกตัวอย่างเช่นว่าพุทธศาสนาแรกมี ไม่มีพระคัมภีร์; ต่อมาก็มีพระคัมภีร์มากมาย แล้วเขียนขึ้นคล้ายกับว่า Free อิสระที่สุดตามชอบใจก็มี. หรือว่าพุทธศาสนาที่แรกไม่มีรูปเคารพ เช่นพระพุทธรูป พระพุทธเจ้านิพพานแล้วล่วงมาได้ถึง ๖๐๐ ปี ยังไม่มีพระพุทธรูป ยังไม่มีรูปเคารพ; รูปของพุทธศาสนาก็เป็นสิ่งที่ต่างกับกับพุทธศาสนาในยุคหลังที่ไปติดพันในรูปเคารพ เช่นพระพุทธรูป;

จนมีปัญหว่า ถ้าเดี๋ยวนี้เราจะมีทั้งพระพุทธรูป และมีทั้งหัวใจของพระพุทธศาสนา
ที่ไม่ใช่พระพุทธรูปอย่างนี้ เราจะต้องทำอย่างไร. เราจะต้องทำถึงกับว่า **อย่า**
ให้พระพุทธรูปในโบสถ์ทั้งหลายนั้นกลายเป็นรูปเคารพขึ้นมา; เพราะ
ว่าถ้าทำให้เป็นรูปเคารพขึ้นมาแล้ว จะกลายเป็นศาสนาป่าเถื่อน ย้อนหลังไปหลาย
พันปี ไปถึงสมัยก่อนพุทธกาลตั้ง ๒,๐๐๐ ปี.

ขอบอกว่า การให้รูปเคารพนี้มีมาในประเทศอินเดียย้อนหลังไปตั้ง ๓,๐๐๐ ปี
ถึง ๑๐,๐๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล. ในยุคพุทธกาลนี้ไม่มีใครให้รูปเคารพเลย เพราะ
ฉลาด; ไม่สร้างรูปเคารพเลย เพราะฉลาดขึ้นมาสูงสุด จนเกิดพระพุทธเจ้าซึ่งเรียก
ว่าเป็นยุคทองของปรัชญาของศาสนา ไม่ไปหลงรูปเคารพ. พอล่วงมาถึง พ.ศ. ๖๐๐
จึงเริ่มมีรูปเคารพ คือมีพระพุทธรูปขึ้นมาทีละเล็กละน้อย และก็เพ็งมาหนาแน่น
ตกต้นในยุคเรา ดังนั้นเราจะทำอย่างไรที่จะไม่ให้พระพุทธรูปในโบสถ์กลายเป็นรูป
เคารพ; เราก็ต้องมีความหมายอย่างอื่น อธิบายกันอย่างอื่น นี้เรียกว่า Applica-
tion อันหนึ่งเหมือนกัน.

เช่นว่า พระพุทธรูปนี้จะ**เป็นเพียงเครื่องช่วยให้เรานึกถึงธรรมะ**
ไม่ใช่ไว้ให้กราบอย่างวัตถุกศักดิ์สิทธิ์; ฉะนั้นจะต้องมีอะไรแสดงอยู่ที่พระ-
พุทธรูปนั้นพอให้เรานึกถึงธรรมะ คือว่าเจาะพระพุทธรูปทะลุไปทางหลัง ไปถึง
ธรรมะอย่างนั้นจึงถูกต้อง; ฉะนั้นพระพุทธรูปจะต้องแสดงความเมตตา ความกรุณา
ความเฉลียวฉลาด ความสงบสุข อะไรก็ตามเรื่อง. ที่นี้ทำกันมาจนเพื่อ จนพระ-
พุทธรูปดูไม่ได้ พระพุทธรูปบางองค์แทบจะดูไม่ได้ น่าเกลียดก็มี. อย่างนั้นมันเลอะ
เทอะและกลายเป็นให้รูปเคารพไป, ฉะนั้นเราทำ Application กันในส่วนนี้.
นี้เป็นตัวอย่างและมีอะไรอีกมากมายเหลือที่จะนำมากล่าว.

ฉะนั้นจึงสรุปความว่า ถ้าท่านจะหยิบให้ถูกตัวพุทธศาสนาแล้ว ก็ให้เล็งถึงข้อที่ ๖ คือ Application นี้ ในปัจจุบันนี้; ส่วนนอกนั้นเป็นเพียงเครื่องประกอบการพิจารณา เป็นอันว่าเรามองเห็นว่าพวกสถาบันทางความคิดนี้ต่าง ๆ นี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างน้อย ๖ ประการนี้หรืออยู่ในรูป ๖ อย่างนี้.

ทีนี้เรามาพูดถึงข้อเท็จจริงอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า “ปริทรรศน์” ของสิ่ง ๆ หนึ่ง; เหมือนกับว่าตึกหลังนี้ ถ้าเรามองดูจากข้างบนมันมีรูปร่างอย่างหนึ่ง; ถ้าเรามองดูจากข้างล่างมันมีรูปร่างอย่างหนึ่ง, ถ้าเรามองจากทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศตะวันออก ก็ล้วนแต่มีรูปร่างต่าง ๆ กัน. เราจะเอายุติตรงไหนว่าเป็นรูปร่างอันแท้จริงของมัน คือพูดออกไปก็มีช่องที่จะค้านทั้งนั้น; อย่างดีที่จะพูดได้ก็คือ พูดว่า ส่วนที่เรามองเห็นกันมาก ๆ; ส่วนที่คนเดินถนนจะมองเห็นได้มากที่สุด จึงจะพูดว่า ตึกหลังนี้มีรูปร่างอย่างนี้. ทีนี้ถ้าพูดว่าตึกหลังนี้มีรูปร่างอย่างที่ว่านั้นมันจริงหรือเปล่า มันก็จริงส่วนหนึ่งเท่านั้น; ทีนี้คนที่เขาพูดว่ามีรูปร่างอย่างอื่น เพราะเขามองจากทางอื่น มันก็จริงของเขาเหมือนกัน; นี่เป็นมูลเหตุให้ทะเลาะวิวาทกันเหมือนกบพวกคาบอดคล้ำข้างนั้นแหละ คล้ำสิ่งเดียวกันแต่ไปคล้ำคนละแห่ง คนคาบอดหลาย ๆ คนแล้วก็เลยทะเลาะกัน.

เรื่องของศาสนาก็มีทางที่จะเป็นอย่างนั้น, อย่างที่อาตมาได้กล่าวมาแล้วใน การบรรยายครั้งที่แล้ว ๆ มาว่า เราจะมองกันในแง่ไหน. ทีนี้จะประมวลมาให้หมด สำหรับในวันนี้ว่า เราอาจจะมองได้ก็อย่าง หรือเท่าที่มันเป็นจริง ๆ มันได้เป็นอยู่ก็อย่าง. สำหรับพุทธศาสนานักพูดว่า พุทธศาสนาในฐานะที่เป็น ? ที่เป็นอย่างไร อย่างน้อยก็ได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นศีลธรรมหรือเป็นศาสนา แล้วมันก็ยังเป็น

อื่น ๆ ได้อีก; หรือเราจะพูดว่าพุทธศาสนาที่ได้เปลี่ยนรูปมาจนอยู่ในรูปของ ะไรบ้าง, ของศีลธรรม ของศาสนา และของอื่น ๆ อีกมาก. ที่นี้จะเป็นอะไรบ้าง
นักอยากจะยกตัวอย่างมาให้ดูสัก ๑๒ อย่าง หรือ ๖ คู่ด้วยกัน

คู่แรก ๑ กับ ๒ นี้อ คือ พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม หรือที่มา
อยู่ในรูปของศีลธรรม กับพุทธศาสนาที่มาอยู่ในรูปของศาสนา คู่นี้ไม่ต้อง
อธิบายมากเพราะท่านทั้งหลายได้เข้าใจดีอยู่แล้วจากการบรรยายครั้งก่อน ว่าส่วนใด
ที่เล็งถึงสังคมเป็นหลัก ส่วนนั้นเป็นศีลธรรม, ส่วนใดที่เล็งถึงปัจเจกชนเป็นหลัก ส่วน
นั้นเป็นศาสนา, คือพระพุทธเจ้าท่านไม่ได้มีอะไรจำกัดใคร ไปตามเรื่องอะไรท่านก็
บอกตามสมควร ที่เขาไปตามเรื่องเกี่ยวกับสังคม เกี่ยวกับครอบครัว เกี่ยวกับบุคคลที่
๒ ในสังคมอย่างนี้ท่านก็บอก; ฉะนั้นในพระไตรปิฎกจึงมีคำตรัสของพระพุทธเจ้า
ที่อยู่ในรูปของศีลธรรมก็มากมายเหมือนกัน; แต่ไม่ใช่ตัวศาสนา แต่
โดยเหตุที่อยู่ในพระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนาเราก็ต้องเรียกว่าพระ-
พุทธศาสนา ดังนั้นจึงมีพระพุทธศาสนาที่อยู่ในรูปของศีลธรรมแม้ในครั้งพุทธกาล.
ในบัดนี้เราก็ได้ต้องการส่วนนี้นักมาก ถึงกับปรับปรุงหลักพระพุทธศาสนา มาสอนเรื่อง
คิทธิปฏิบัติกันนี้มาก เช่นว่าผู้บวช ๓ เดือนแม้จะได้เรียนเพียงส่วนนี้เป็นต้น, หรือว่า
เอามาสอนตามโรงเรียนมัธยมโรงเรียนอะไรเหล่านั้น ก็ล้วนแต่ส่วนที่อยู่ในรูปของศีล-
ธรรมแทบทั้งนั้น; นี้เรียกว่าพุทธศาสนาในส่วนที่เป็นศีลธรรมหรือในฐานะที่เป็น
ศีลธรรมมาอยู่ในรูปของศีลธรรมหรือ Moral.

ที่ส่วนใดที่ยังคงเป็นประโยชน์โดยตรงแก่บุคคลคนหนึ่ง ๆ ที่จะ
ต้องการมีจิตสูงเหนือโลกพ้นทุกข์ทั้งปวง; คำสอนส่วนนี้หรือพุทธศาสนา

ส่วนยังเป็นพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาไปตามเดิม. เมื่อเราถือเอาหลักเกณฑ์อันนี้เป็นหลัก เราก็อาจตัดสินได้ด้วยตนเองว่าอะไรเป็นศีลธรรม อะไรเป็นศาสนา ยกตัวอย่างเช่นคำสอนของขงจื๊อล้วนแต่มีเรื่องทางสังคม; เพราะขงจื๊อถือว่าเมื่อเรื่องในโลกนี้เรายังไม่รู้จัก แล้วจะไปพูดถึงเรื่องนอกโลกนั้นกันทำไม ฉะนั้น คำสอนของขงจื๊อทั้งหมดทั้งสิ้นนั้นจึงเป็นเรื่องศีลธรรม. ดังนั้นลัทธิของขงจื๊อจึงไม่ถูกยกขึ้นเป็นศาสนา อย่างมากก็จะเป็นเพียงศีลธรรมหรือเป็นปรัชญาของศีลธรรม; เช่นถ้าจะไปเรียกว่าศาสนาของขงจื๊อนี้ก็ควรจะถือว่าใช้คำที่ไม่ถูกต้อง แต่ก็ไม่มีคำจะเรียกมันก็ต้องเรียกไปอย่างนั้นเอง. ส่วนลัทธิเต๋าของเล่าจื๊อนั้นแทบจะไม่ได้พูดถึงเรื่องโลกนี้เรื่องสังคม พูดถึงเรื่องนอกโลกให้เข้าใจไม่ได้ อย่างนั้นควรเป็นศาสนาแท้ นี่เป็นตัวอย่าง นี่เป็นคู่หนึ่งแล้ว.

ที่นี้คู่ที่ ๒ คือ ๓ กับ ๔ นั้น พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญา กับ พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นวิทยาศาสตร์, เป็นปรัชญาหรือ Philosophy นี้มันต่างจากวิทยาศาสตร์อยู่โดยใจความ; คือว่าที่เป็นปรัชญานั้นไม่เกี่ยวกับการพิสูจน์ เอา Speculation พวกคำนึงคำนวณตามเหตุผลเป็นหลักไม่เกี่ยวกับการพิสูจน์. ส่วนที่เป็นศาสตร์หรือวิทยาศาสตร์เป็น Science นั้นเนื่องอยู่กับการพิสูจน์ ไม่ยอมรับผลของการคำนึงคำนวณ. แต่โดยเหตุที่ปรัชญาเป็นสิ่งที่ไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง คือไปเกี่ยวข้องกับจิตใจหรือความคิดนึก หรืออุดมคติ ฉะนั้นจึงไม่มีหนทางที่จะทำการพิสูจน์; ไม่มี Experiment หรืออะไรทำนองนี้ มีแต่การคำนวณ. ส่วนวิทยาศาสตร์นั้นแน่นอนจะต้องมีการแสดงให้เห็นการพิสูจน์ให้เห็นการทนต่อการพิสูจน์ เพราะมีวัตถุให้พิสูจน์.

ที่นี้พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญานั้น ก็เป็นเรื่องที่ไม่ต้องพิสูจน์ เช่นหลักที่ลึก ๆ เช่นเรื่อง ปฏิจสมุปบาท หรือเรื่องอะไรทำนองนี้ ใช้การคำนึง

คำนวณตามเหตุผลเพียงเพื่อเป็นอุดมคติเท่านั้น; และนั่นส่วนนี้จึงไม่ใช่ตัวแท้ของศาสนาแต่ก็ต้องเรียกว่าพุทธศาสนาด้วยเหมือนกัน เพราะเป็นคำสอนที่มีอยู่มากในพระไตรปิฎก.

ส่วนที่เป็นวิทยาศาสตร์นั้นหมายความว่ามองเห็นได้ด้วยตนเอง; เช่นพูดว่าโลกเป็นของร้อนอย่างนี้ไม่ใช่ปรัชญา อย่างนี้เป็นวิทยาศาสตร์. เพราะพอโลกเกิดขึ้น เราไม่ต้องมีใครบอกมันร้อน; โทสะเป็นของร้อนอย่างนี้ เราได้รู้ด้วยใจเรว่ามันร้อน; โมหะเป็นของร้อนเราทำผิดเพราะใจอย่างนี้เรารู้; อย่างนี้เป็นวิทยาศาสตร์.

ที่มันลึกซึ้งกว่านั้นก็คือตรงที่ว่าบางเรื่องระหว่างที่เรายังไม่รู้มันเป็นปรัชญาแต่พอเราบรรลุถึงแล้วเรารู้ได้ด้วยจิตใจ เหมือนกับที่เรารู้ความโลภความโกรธความหลง อย่างนั้นมันก็กลายเป็นเรื่องวิทยาศาสตร์ไป. ฉะนั้น เรื่องหัวใจของพุทธศาสนา เช่นเรื่อง อริยสัจ ๔ นี้ เมื่อเรามาสอนกันใหม่ ๆ อย่างนี้มันก็อยู่ในรูปของปรัชญา; แต่พอได้ปฏิบัติไป ๆ ตามมรรคมีองค์แปดจนหมดกิเลส เรารู้จักตัวกิเลสด้วยใจ เรา รู้จักความหมดกิเลสด้วยใจ; เรื่องอริยสัจ ๔ สำหรับบุคคลนั้นกลายเป็นวิทยาศาสตร์ไป. แม้เรื่องต่าง ๆ ที่ลึกกว่านั้นเช่นเรื่อง ปฏิจสมุปบาทก็เหมือนกัน ไปแรกเรียนเข้าเป็นปรัชญาไปหมด ไม่เข้าใจจนกระทั่งตายก็มี นี่เป็นความจริง; เรื่องปฏิจสมุปบาท นี้เราเรียกกันโดยมากในประเทศไทยนี้ยังไม่เข้าใจจนตาย จึงเป็นปรัชญาลึกลับอยู่; จนกว่าเมื่อไรจะปฏิบัติได้ หรือเป็นพระอรหันต์แล้วจึงจะรู้. ที่มันปฏิบัติให้ถูกไม่ได้เพราะเข้าใจก็ยังเข้าใจไม่ได้ เพราะสอนกันไม่เป็นหรืออะไรทำเองนี่; ฉะนั้น ท่านจงถือเอาเป็นหลักว่าที่ต้ออาศัยการคำนวณไปก่อน แต่ก็เป็น

ไปตามหลักเกณฑ์เหมือนกับของการคำนวณนี้ไม่ใช่ไม่มีหลักเกณฑ์ นี่ก็เป็นรูปของปรัชญาหรือเป็น Philosophy เพราะความกระหายของความรู้ หรือมีความรู้ที่นำกระหายมาเป็นวัตถุ. ส่วนวิทยาศาสตร์นั้นเอาตัวความจริงที่รู้จักได้รู้สึกได้ แม้ไม่ได้ด้วยตาด้วยหูด้วยจมูกด้วยมือด้วยเท้าก็รู้ได้ด้วยความรู้สึกที่จิตใจ เช่นว่าเมื่อมีไธสมันร้อน เมื่อไม่มีไธสมันไม่ร้อนอย่างนั้นมันควรที่จะรู้ได้.

ที่นี้คัดไป พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยาและพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นตรรก พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยานั้น หมายความว่า เราแยกเอาคำตรัสต่าง ๆ เฉพาะในส่วนที่มันเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของเรื่องทางจิตใจให้เรารู้สภาพของจิตใจ; ไม่ต้องเกี่ยวกับความดับทุกข์ก็ได้, หรือเกี่ยวกับความดับทุกข์ก็ได้, คือให้เป็นจิตวิทยาล้วน ๆ, บอกลักษณะของจิตใจ, ความเปลี่ยนแปลงของจิตใจทุกอย่างทุกประการนั้น ก็ยังมีเรื่องมากหรือน่าดูกว่าจิตวิทยาสมัยใหม่; ยิ่งถ้าเป็นคัมภีร์หรือภิกขุธรรมปิฎกที่เพ่งเขียนกันชั้นรุ่นหลัง ยิ่งมีส่วนที่เป็นจิตวิทยามากมายเหลือเกินและน่าสนใจอย่างยิ่ง. ลองไปฟังดูตามศาลาที่เขาสอนอภิธรรมเรื่องจิตเท่านั้นดวงเท่านั้นดวง มันเป็นเรื่องจิตวิทยาตามแบบของพุทธศาสนา; ไม่ใช้ตัวธรรมที่ดับทุกข์โดยตรง; ถ้าไปสนใจแยกแยะเรื่องจิตในฐานะที่เป็นจิตวิทยา. อย่างนั้นมันเพื่อการทดสอบเกี่ยวกับจิตใจอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ง่ายแก่การที่จะปฏิบัติเพื่อดับทุกข์. การปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์นี้ต้องปฏิบัติที่จิตเพราะมันเนื่องด้วยจิต; ที่นี้เราก็กเรียนเรื่องจิตในฐานะที่เป็นจิตวิทยาเพื่อเป็นความรู้ช่วยในการทดสอบและเข้าใจจิตจนสามารถจะควบคุมจิตบังคับจิตชำระอะไรไม่ได้. เราอาจจะเรียกความรู้ส่วนนี้ว่า เป็นจิตวิทยา; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยาเพื่อการทดสอบ.

ที่นี้คำว่าในฐานะที่เป็นตรรกชน อันนี้เราเอากันแต่เพียงเหตุผล เหตุผล
 ที่ประชาชนทั่วไปใช้กันอยู่ เมื่อได้วางหลักของตรรกไว้ว่าคืออะไร ? จากอะไร ?
 เพื่ออะไร ? โดยวิธีใด ? หรือทำไม ? ท่านองนี้ได้. พุทธศาสนามีคำตอบเพื่อ
 คำถามอย่างนี้ครบถ้วนทุกประการไม่บกพร่องในวิธีของตรรก. จะเป็นเรื่องอะไร
 ก็ตาม ที่เป็นหลักคำสอนเรื่องความดับทุกข์ นี่ก็เพราะเหตุว่ามันเกี่ยวกับการทำให้
 คนอื่นเลื่อมใส; ในที่แรกถ้าเราพูดอะไรไม่เป็น Logical ไปตั้งแต่ที่แรกแล้ว คน
 เขาก็ไม่ฟัง, ไม่เชื่อ สะบัดหน้าไปหมด. ที่นี้ก็มี การเขียนคัมภีร์ในรูปตรรกชนขึ้นอีก
 มากมาย ยุคที่ร้อยกรองพระอภิธรรมปิฎก ปิฎกที่ ๓ ซึ่งเรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก
 เป็นสิ่งที่เพียรร้อยกรองขึ้นทีหลัง ได้รจนาเพิ่มเติมคำสอนประเภทที่เป็นตรรก นี้น่า
 ที่เดียว. อย่างคัมภีร์ที่เรียกว่าคัมภีร์ภิกขุวัตถุ ทั้งคัมภีร์เต็มไปด้วยกฎเกณฑ์ทาง-
 ตรรก, อย่างซึ่งเหตุผลทางตรรก; แต่สำหรับพระพุทเจ้าหรือว่าแม้แต่ที่เราจะใช้สั่ง-
 สอนกันอยู่นี้เราไม่ต้องการมากถึงอย่างนี้ เราไม่ได้มากถึงอย่างนั้น เราต้องการเพียง
 สมเหตุสมผลที่ว่า พอผู้ฟังแล้วเห็นว่าไม่ขัดต่อเหตุผล แล้วก็สนใจ แล้วก็ศึกษาต่อไป
 เท่านั้นพอ; เช่นเราพูดว่าความอยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การดับความอยากเสีย
 ก็เท่ากับดับความทุกข์ อย่างนี้เป็น Logical โดยสมบูรณ์ ไม่มีใครค้านตั้งแต่ที่แรก.
 นี้เรียกว่าพุทธศาสนาในส่วนที่เป็นตรรก คือมีเหตุผลเฉพาะหน้าเป็นทุนสำรองใน
 การสั่งสอนหรือการเชื่อหรือปฏิบัติ; ไม่สอนให้อย่างงมงาย ไม่ให้รับฟังอย่างงมงาย
 ไม่ให้เชื่ออย่างงมงาย.

ที่นี้คัดต่อไป พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศิลปะและเป็นวรรณคดี.
 คำว่าศิลปะนั้นกว้าง; ท่านต้องทราบว่ามันไม่ใช่หมายถึงแต่เรื่องวัตถุ แม้แต่ความคิด
 หรือวิธีการคิด วิธีการแสดงออกซึ่งความคิดหรืออะไรท่านองนี้ ก็เรียกว่า

อยู่ในขอบข่ายของศิลปะเหมือนกัน. พุทธศาสนาเป็นศิลปะหรือเป็น Art นี้ก็ตรงที่มีความงามเหมือนกันกับความมุ่งหมายของศิลปะอื่น ๆ. ฉะนั้นศิลปะทั้งงดงามที่สุดคือการเอาชนะกิเลสได้ เป็นเคล็ดลับทั้งงดงามที่สุด ที่ทำให้มนุษย์เอาชนะความทุกข์ได้ด้วยอาการที่น่าชมเชยที่สุด. นี่คือการมุ่งหมายของศิลปะเรียกว่ามีความงามเป็นความมุ่งหมาย ผลแท้ๆ ก็ยังไม่ได้มุ่งหมาย; ผลแท้ๆ ก็มีและมีความงามรวมอยู่ด้วย; เพราะฉะนั้นเอาความงามนั้นเป็นใจความของคำว่าศิลปะ. การปฏิบัติยถาวัจนับทุกซ์ได้นั้นก็เป็นส่วนศาสนาไป แต่ส่วนที่มันมีความงามอยู่นั้นด้วยเป็นส่วนศิลปะ. พระพุทธเจ้าท่านว่าทำให้งาม, สอนให้งามนั้น, มีความงามทั้งในเบื้องต้น, มีความงามทั้งในท่ามกลาง, มีความงามทั้งในเบื้องปลาย, ตลอดสายของการปฏิบัติ.

หนังสือที่เป็นวรรณคดีนั้นเราหมายถึงถ้อยคำ, ถ้อยคำที่ท่านได้ร้อยกรองขึ้นไว้; ที่แรกไม่ได้เขียนเป็นหนังสือ ใช้พระจำไว้ด้วยปาก และบอกสอนกันด้วยปาก สืบมาดังหลายร้อยปีจึงได้เขียนลงเป็นตัวหนังสือ; ถึงแม้จะเป็นคำที่จำไว้ด้วยปากก็ตาม, หรือคำที่เขียนเป็นตัวหนังสือแล้วก็ตามนี้; ส่วนที่เป็นวรรณคดีมีมากมายเหลือเกิน, เรียกว่าไพเราะ ๆ ทางหูในเมื่อศิลปะหมายถึงงามทางตา; วรรณคดีควรจะหมายถึงไพเราะทางหู แต่ว่าต้องเป็นหูที่มีปัญญา. หูของนักปราชญ์จะพบความไพเราะสละสลวยทั้งของถ้อยคำ และของทั้งความหมาย; คือไพเราะทั้งพยัญชนะ ไพเราะทั้งอรรถ; อรรถคือความหมาย, พยัญชนะ คือตัวหนังสือ; ยิ่งมาตอนหลังนี้ร้อยกรองเป็นกาพย์กลอนที่ไพเราะ ไม่มีกาพย์กลอนอันไหนไพเราะไปกว่า อย่างน้อยก็ต้องเสมอกัน. ถ้าเราศึกษาพระไตรปิฎกส่วนที่เป็นคำประพันธ์ดู จะพบความไพเราะถึงกับสะอึ้ง; ฉะนั้น จึงมีพุทธศาสนาหรือหลักพุทธศาสนาส่วนปริยัติในฐานะที่เป็นวรรณคดีมากมาย.

ที่นี้คู่ถัดไป ๑๑-๑๒ นั้น คือ พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นโบราณคดี หรือประวัติศาสตร์ นี่พระไตรปิฎกถูกใช้เป็นตำราโบราณคดีและประวัติศาสตร์ อย่างน่าสะอึ้ง. ถ้าท่านศึกษาหนังสือโบราณคดีอื่นเดียวจะพบว่าเก็บ Material ไปจากพระไตรปิฎกมากมายอย่างน่าสะอึ้ง แม้แต่เรื่องประวัติศาสตร์ นี่ก็มีประโยชน์ ที่ให้เราได้รู้จักการเทียบเคียงระหว่างอดีตอนาคตปัจจุบัน; เพื่อจะวางแผนให้มีผลดี ทั้งในปัจจุบันทั้งในอนาคต; กันแน่ว่ามีประโยชน์อยู่เหมือนกันไม่ต้องรังเกียจแต่อย่างใด; แต่ถ้าไม่จำเป็นแก่เราไม่ใช่หน้าที่ของเรา เราจะเฉยเสียก็ได้.

ที่นี้อันสุดท้าย ที่เรียกว่าพุทธศาสนาที่อยู่ในรูปของการเมือง หรือว่า ศาสนาที่อยู่ในรูปของการเมือง, มีศาสนาเป็นส่วนมากถูกใช้ให้เป็นเครื่องมือของการเมือง. พุทธศาสนาในบางยุคบางสมัยบางดินก็เคยถูกใช้ และแม้ในปัจจุบันนี้ ถ้าคิดดูให้ดีก็มีส่วนที่ถูกใช้ให้เป็นเครื่องมือของการเมืองนักมี.

ที่นี้รวมกันแล้วมันตั้ง ๖ คู่ หรือ ๑๒ อย่าง สำหรับอย่างที่ไปอยู่ในรูปของการเมืองนี้ เราให้อภัยว่าเป็นเพราะความจำเป็น; มันจนตรอกเข้า มันจนตัวเข้ามันก็ต้องทำบ้างเหมือนกัน อย่างที่พูดเมื่อตะกี้ว่าพระพุทธเจ้าท่านทรงอนุญาตให้ในข้อที่ว่า “ราชานัน อนุตติตุ” ให้อนุวัติตามวงการที่ทรงอำนาจ คำว่าราชานันหมายถึง พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ที่ทำหน้าที่อย่างพระเจ้าแผ่นดินคือวงการที่ทรงอำนาจ.

นี่ใน ๑๒ รูปที่ท่านจะเห็นได้ว่า รูปที่เป็นศาสนานี้วิเศษสำคัญกว่าอันใดหมด; ส่วนรูปที่เป็นศีลธรรมนั้นมันเป็นพื้นฐานเป็นรากฐานของรูปศาสนา; ฉะนั้นเรามีไว้ในฐานะเป็นบุพพภาคหรือขั้นต้นขั้นเตรียม; เราสำเร็จประโยชน์กันตรงที่

มันเป็นตัวศาสนา หรืออยู่ในรูปของศาสนา; ส่วนอีก ๑๐ อย่างนั้นไว้เพื่อเลือก
เพื่อการศึกษา เพื่อการประกอบการวินิจฉัยอะไรต่าง ๆ. อาตมาคิดว่าท่านที่เป็นผู้
พิพากษาคงจะประสบเหตุการณ์ที่ต้องใช้การวินิจฉัยโดยหลัก ๑๒ ประการนี้หรือ ๖
คู่กันโดยแน่นอนในอนาคต. เว้นไว้แต่ว่าท่านจะทราบหรือไม่ทราบเท่านั้น. ถ้าท่าน
เข้าใจผิด จับใจวกกันเสียแล้วคงจะทำให้เกิดยุ่งยากในการวินิจฉัยเป็นแน่; ฉะนั้น
ถ้าท่านจำหลักเกณฑ์ ๑๒ ประการนี้หรือ ๖ ประการข้างต้นที่กล่าวมาแล้วได้อย่างแม่น
ยำแล้ว จะช่วยให้ได้ความกระจ่างในการวินิจฉัย. เมื่อเรียกว่าพุทธศาสนา ๆ ไป
เสียหมด กระทั่งก่อนอิฐก้อนหินที่เป็นเจดีย์นั้นมันยุ่ง เราต้องรู้จักแยกว่าอะไรเป็น
อะไรเสมอไป.

นี่สรุปความแล้วสำหรับการบรรยายในวันนี้ว่า ลัทธิหรือสถาบันทางความ
คิดนั้นมันเปลี่ยนแปลงไปได้ถึง ๖ คู่ ๑๒ ประการ; เราต้องเลือกประการที่เป็น
ประโยชน์ คือ เป็น Application แม้สิ่งที่เรียกว่าศาสนานี้มันวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลง
ไปตามสิ่งแวดล้อมได้ถึง ๑๒ รูปนี้ อย่างนี้ เอาไปวินิจฉัยดูให้สำเร็จประโยชน์.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้

จบการบรรยายครั้งที่ ๖

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๑/๒๕๐๘
เรื่อง การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา และพระพุทธประวัติ

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๘ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๗ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา; ซึ่งทั้งนี้ย่อมหมายความว่า รวมพระพุทธประวัติบางตอนอยู่ด้วยในตัว. ในครั้งที่แล้วเราได้กล่าวถึงทิวทัศน์ทั่วไปของพุทธศาสนา; เพื่อเข้าใจพุทธศาสนาโดยวงกว้างรอบด้าน. ที่นี้เราจะได้กล่าวกันถึง การเกิดขึ้นมาของสิ่งที่เรียกว่า พุทธศาสนาในโลกนี้.

การที่เราจะรู้จักสิ่งใดได้ดี เราจะต้องรู้สิ่งแวดล้อม; หรือที่เรียกว่า Back ground ของสิ่งนั้นด้วยพอสมควร; เพราะฉะนั้นวิชาความรู้ อันกล่าวถึงประเทศอินเดีย หรือ Ethnology นั้นก็จำเป็นอยู่บ้าง; ซึ่งเราจะต้องเข้าใจว่าประเทศอินเดีย ในสมัยที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมานั้นเป็นอย่างไร. และยิ่งกว่านั้นเราควรจะได้ทราบโดยหลังขึ้นไปอีกบ้างว่า แต่ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นนั้น ได้

มีศาสนาอะไรอยู่บ้าง และมีใจความสำคัญของศาสนานั้น ๆ ว่าอย่างไร; เพื่อที่เราจะได้รู้จักพุทธศาสนา ในฐานะที่แตกต่างจากศาสนาเหล่านั้น และในฐานะที่จำเป็นที่จะต้องมีการมีพุทธศาสนาขึ้นมา; เพราะเหตุว่าศาสนาที่มีอยู่ก่อนนั้น ไม่สนองความพอใจของประชาชนหรือนักศึกษาในที่นั้น ในเวลานั้น.

ที่นี้ สำหรับเรื่องก่อนพุทธศาสนานั้น เราสรุปสั้น ๆ เพียง ๓ เรื่อง; คือ ประเทศอินเดียในยุค Dravidian ยุควัฒนธรรม Dravidian ประมาณ ๓ พันปีก่อนพุทธกาล; และประเทศอินเดียในยุควัฒนธรรมของชนชาติอารยัน มีประมาณ ๑,๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล; ที่นี้มาถึงยุค “อุปนิษัท” ประมาณ ๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล ลงมาถึงพุทธกาลและหลังพุทธกาลเล็กน้อย.

ประเทศอินเดียยุค ๓,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาลนั้น มีชนชาติที่เรียกว่ามีอารยธรรมแล้วเหมือนกัน; เขาชุดค้นพบซากเมืองไคติไนในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ. ซากเหล่านั้นแสดงว่าชนเหล่านั้นมีอารยธรรมไม่น้อยเลย; รู้จักทำบ้านเรือน รู้จักทำถนน รู้จักการประปา หรือแม้แต่การระบายน้ำโสโครก ล้วนแต่เป็นวัฒนธรรมดินเผาทั้งนั้น, ทุกสิ่งทำด้วยดินเผาทั้งนั้น พร้อมกันนั้นก็พบรูปเคารพเป็นอันมากที่ปั้นด้วยดินเผาเป็นอันมาก. เป็นที่เชื่อได้ว่าพวกชนชาติ Dravidian ที่อยู่ที่นั่น มีลัทธิศาสนาไปในทางบุชารูปเคารพ. รูปเคารพนั้นเท่าที่เขาศึกษาแล้ว รู้กันว่าหนังสือที่เป็นธรรมชาติที่มีอำนาจ; เช่น พระอาทิตย์พระจันทร์อย่างนี้โดยมาก พระอาทิตย์มีมากที่สุด นี้เราถือว่าในยุคนี้ ศาสนาในประเทศอินเดีย นั้น มีการไหว้รูปเคารพเป็นหลัก ซึ่งหมายความว่าเขาบูชาอันวอนตามแบบของเขา; บวงสรวงเพื่อให้ได้สิ่งที่เขาต้องการ. เป็นอย่างนี้เรื่อยมา จนกว่าจะมีชนชาติใหม่อีกชาติหนึ่ง ที่เรียก

ว่าชนชาติ “อารยัน” หรือชาติอารยัน เข้ามาในประเทศอินเดียจากทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ.

พวกอารยันนักมีวัฒนธรรมของตัวเอง นิสัยขึ้นไปกว่าตรงที่ว่า; สิ่งที่เราเรียกว่าเทพเจ้านั้นไม่ต้องทำตัว ไม่ต้องมีรูป; ถือว่ามีเทพเจ้าในฐานะเป็นสภาวะ หรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ แต่ก็ยังบูชาอ่อนน้อม. เมื่อผสมผสานกันเข้ากับพวกเก่า มั่นก็มีการบูชาอ่อนน้อมเทพเจ้าด้วยบทอ่อนน้อมที่ดีกว่า ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “พระเวท” ขึ้นมา; และเกิดมีเจ้าหน้าที่ทำหน้าที่อันนี้ ซึ่งเรียกว่า “พราหมณ์” ขึ้นมา. แต่ในที่สุดก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าการบูชาเทพเจ้าด้วยบทมนตร์ต่าง ๆ ที่เรียกว่าพระเวทนั้น; สิ่งที่เราเรียกว่าพระเวทก็ได้รับการแก้ไข หรือมีพัฒนาการมากขึ้น ๆ จนเป็นคัมภีร์ที่มากมาย มีความวิจิตรมีความลึกซึ้งเพิ่มขึ้น เป็นอย่างนี้เรื่อย ๆ มา, จนกระทั่งถึงประมาณ ๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาลนี้ คนก็ฉลาดมากขึ้น เริ่มมีความคิดไปในทางปัญญา คือคิดจะไม่ฟังพระเจ้า; หรือเทวดา หรืออะไรภายนอก ขึ้นมา; คือคิดไปในทำนองนี้ได้ ขึ้นมา; เพราะฉะนั้นจึงหันเหไปในทางของปัญญา ว่าเราจะต้องมีสติปัญญาอย่างไร, เราควรจะมีใจอย่างไร, ควรจะพอกพูนปัญญาให้เฉียบแหลมคมกล้าถึงที่สุดเพียงไร, เราจึงจะไม่มีอะไรทุกข์ อย่างนี้เรียกว่า “ยูกอ์ปะนิต” ; ซึ่งหมายความว่าเข้าใจพระเจ้าหรือเข้าใจเทพเจ้าที่แท้จริง ลึกเข้าไปอีกจนไม่ใช่ที่เป็นรูปธรรม.

ยูกอ์ปะนิตนักเริ่มก่อรูปร่างขึ้นมาด้วยการที่ว่า มีคนที่เข้านับเบ้าโลก และเบื่อวิชาความรู้เท่าที่มีอยู่ในบ้านเมือง หรือในโลกเวลานั้น ว่าความรู้ชั้นนี้เหนือไม่เพียงพอ; เขาออกไปสู่ป่า ไปบำเพ็ญชีวิตอีกแบบหนึ่งซึ่งเต็มไปด้วยการคิดค้น; นิสัย

เป็นมูลเหตุของชื่อที่เรียกกันว่า “ มุนี หรือ ฤาษี ” หรืออะไรทำนองนี้; เขาสลัดบ้านเรือนออกไป ไม่เกี่ยวข้องกับโลกนี้. ไปอยู่ป่า นั่งคิด นอนคิด เดินคิด อยู่แต่ในป่า; ฉะนั้นมันจึงพบอะไรใหม่ ๆ ในทางความคิด. ที่นี้คิดว่าคิดอะไรได้ จนเป็นที่พอใจ เป็นทฤษฎีอันหนึ่งอันใด, พอใจสะกักร้อยกรองเข้าไว้เป็นบทสวด, คือเป็นคำกลอนนั่นเองเพื่อจำง่าย, เพราะถ้าคำกลอนนั้นจำง่ายกว่าคำร้อยแก้ว ฉะนั้นเมื่อเขาคิดอะไรเป็นเรื่องเป็นราวแล้ว เขาสรุปเรื่องราวนั้นขึ้นเป็นคำกลอนเพียงไม่กี่บาทไม่กี่คำ; แล้วก็ท่องเข้าไว้ ท่องจำเข้าไว้ แล้วก็คิดต่อไปอีก พอพบเขาก็ทำอย่างนั้นอีก; ฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่า “ โสลก ” หรือมนตร้นั้นก็มีมากขึ้น; พระฤๅษีเหล่านั้นจะบอกให้แต่เพียงมนตร์ ซึ่งเป็นหัวข้อที่ซ่อนความหมายมาก.

ในยุคเดียวกันนี้ แต่ว่าในระยะต่อมา มีคนอื่นพวกหนึ่ง ทำตนเป็นผู้อธิบายมนตร์เหล่านั้น มนตร์ที่ฤๅษีเคยบอกไว้แต่กาลก่อนอย่างไร; เขารวบรวมประมวลเอามาทำเป็นคัมภีร์ขึ้นใหม่ เรียกว่าคัมภีร์ “ พราหมณ์ ” เป็นคำอธิบายมนตร์เหล่านั้นให้ประชาชนเข้าใจอีกทีหนึ่ง. ที่นี้คำที่เป็นคาถา และเป็นคำอธิบายนั้น ก็มีมากขึ้น ๆ เป็นคำที่ฉลาดมากขึ้น; และก็นิยมกันในหมู่ผู้มีปัญญาศึกษาสั่งสอนกันไป; นีร์รุทรณะที่อยู่ในรูปของปรัชญาก็เกิดขึ้นมาในยุคนี้, นี่ก็ใกล้ยุคพุทธกาลเต็มที่แล้ว. ยุคนี้เรียกว่ายุค “ อุปันิษัท ” ทั้งหมด; แม้ในยุคที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้น; เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าได้เกิดขึ้น ในยุคที่ประเทศอินเดียมีความเจริญในทางสติปัญญา คือเป็นยุคอุปันิษัท; แปลว่าศาสนามากมายในที่นี้ ล้วนแต่มีปรัชญาของตน ๆ เสนอต่อประชาชน ประกวดประชันกัน แล้วแต่ว่าใครจะชอบของใคร; ปรัชญาเหล่านั้นก็มีหลักปฏิบัติเพื่อให้สำเร็จตามความมุ่งหมาย.

ที่พระพุทเจ้าเกิดขึ้นในยุคเดียวกันนั้น ฉะนั้น จึงได้ศึกษาสิ่งต่าง ๆ ที่มีให้ศึกษาในเวลานั้น; จนกระทั่งพบของใหม่ ที่สูงขึ้นไปถึงขั้นสูงสุดและเรียกว่า “พุทธศาสนา”; ซึ่งต่อมาเราเรียกกันว่า “พุทธศาสนา”. ครั้นพุทธกาลเขาก็จะเรียกกันว่า ทศณะของพระสมณะโคตม, หรือธรรมะของพระสมณะโคตม; หรือถ้าจะเรียกอย่างเดียวกันก็เรียกว่า ปรัชญาของพระสมณะโคตม ที่เรียกกันอีกแบบหนึ่งแต่เดียวกันเราเรียกกันสั้น ๆ ว่า “พุทธศาสนา”.

ในขณะที่พระพุทเจ้าเกิดขึ้นและตรัสรู้นั้น ถ้าเรารวมความคิดที่เป็นชั้นกว้างชั้นใหญ่ ก็มีอยู่ ๒ พวก ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรในพระไตรปิฎกที่เป็นหลักฐาน เช่น ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร. ที่ว่า ๒ พวกนั้นก็คือ พวกหนึ่งเอียงซ้ายสุดไปในทางกามารมณ์; อีกพวกหนึ่งก็เอียงขวาจัด ไปในทางทรมานกาย ทรมานร่างกาย. ที่พระพุทเจ้าเกิดขึ้น ไม่ทรงนิยมทั้ง ๒ อย่าง; ทรงหาหลักเกณฑ์อันใหม่ ที่ไม่ใช่ข้อแฉกกับของ ๒ อย่างนั้น; จึงได้เรียกว่าเป็นสายกลาง, เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา”. ฉะนั้น เรา เพื่อเข้าใจพุทธศาสนาดี; ก็ควรจะทราบลัทธิใหญ่ ๆ ๒ ลัทธิ.

ที่เอียงไปในทางกามารมณ์นั้นเรียกกันว่า “ลัทธิกามสุขัลลิกานุโยค” แปลว่าหมกมุ่นพัวพันอยู่แต่ในกามเท่านั้น; และอันเองกล่าวได้ว่าเป็นลัทธิ Materialism ก่อนใครหมดในโลกก็ว่าได้; โดยเพ่งผลทางวัตถุทางเนื้อทางหนัง และมีกามารมณ์เป็นยอดสุด. ศาสดาที่มีชื่อเสียงในกลุ่มนี้เรียกว่า “จาระวะกะ” ลัทธินี้เรียกว่า “โลกายะตะ”; และถือว่าจุดสูงสุดของกามารมณ์นั้นคือนิพพาน. ตอนนั้นท่านต้องเข้าใจว่า คำเช่นคำว่า “นิพพาน” นั้นมีใช้อยู่แล้วก่อนพุทธกาล; แต่ว่าเขามีความหมายไปอย่างใดอย่างหนึ่งตามลัทธิของเขา. ส่วนนิพพานในพุทธศาสนาก็มี

ความหมายตามหลักของพุทธศาสนา; ถิ่นพยานของพวกนัก คือ กามารมณ์ สูง สุด, กามารมณ์ในชั้นสูงสุด. โดยเหตุที่พวกนี้มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลอย่างน้อย; ฉะนั้น ในประวัติศาสตร์เราจึงอาจจะกล่าวได้ว่าเป็น Materialism เก่าแก่ที่สุดในโลกก็ได้. เพราะพวกนี้เหมือนกับลัทธิวัตถุนิยมเดี่ยวนั้นเหมือนกัน; คือตัดเรื่องจิตเรื่องวิญญาณอะไรออกไปหมด ว่าไม่มี สิ่งที่มีอยู่จริงคือร่างกายเนื้อหนังเท่านั้น; ส่วนจิตใจ ความคิดความนึกนั้นไม่มี. หรืออย่างจะมีก็เป็นเพียง Reaction ของร่างกายเท่านั้น ไม่ควรหยิบขึ้นมาเป็นเรื่องเป็นราว เป็นชั้นเป็นอันอะไร; ฉะนั้นจึงเอาส่วนที่เป็น เนื้อหนังเป็นใหญ่เป็นหลัก. ร่างกายเนื้อหนังต้องการอะไร สนุกสนานเริงต้อร่อย สูงสุดเพียงไร เอาอย่างนี้เป็นหลัก; นี้เรียกว่า “กามสุขัลลิกานุโยค” ซึ่งมีอยู่ลัทธิ หนึ่ง; ซึ่งจะมีหลายนิกายหลายสาขาแล้วแต่จะแบ่งแยกกันมา และเหลือมากระทั้ง ในยุคหลังพุทธกาลก็มี; จึงมีลัทธิชนิดที่เป็นไปในทางลามกอนาจาร ยังเหลืออยู่ใน ประเทศอินเดีย นี้เรียกว่ามันเอยังสุดไปทางฝ่ายตามใจตัวเอง ตามใจกิเลส.

อีกทางหนึ่งตรงกันข้าม ดำเนินคิดเตียนกามารมณ์เหล่านั้น; แล้วกับบัญญัติการ บำเพ็ญวัตร ที่มีผลทำให้ร่างกายนี้ไม่อาจจะเกี่ยวข้องกับกามารมณ์ได้, คือทำให้ร่างกายอยู่ในสภาพที่ไม่อาจจะเกี่ยวข้องกับกามารมณ์ได้, คือพรหมานกาย. เรื่องนี้มีอยู่ สะเอียดมากในสูตรซึ่งเป็นพระพุทธานุชาด โดยเหตุที่พระพุทธเจ้าได้เคยทรงลงมาแล้วจนจบ; ฉะนั้น อย่างจะนำมากล่าวเพื่อประดับความรู้ไม่เสียหลาย คือลัทธิที่ เรียกว่า “อัสติกถมกานุโยค” ประกอบความลำบากให้แก่คน. ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ เองว่า เคยทำมาแล้วเองอย่างไหนั้น แบ่งเป็นพวก ๆ.

พวกที่เรียกว่า **ตปัสสวัตถ์** คือบำเพ็ญตะบะอยู่เป็นปกตินี้ คือหมายความว่า **เปลือยกาย**; คำว่าเปลือยกายนี้หมายถึงไม่คำนึงถึงร้อนหนาว ไม่คำนึงถึงสุข

สบายอะไรหมด และก็เว้นการกินอาหารตามปกติ; เพิ่มความลำบากยุ่งยากให้แก่การได้อาหาร ฉะนั้นจึงได้อาหารน้อย ซึ่งก็มีเหลืออยู่กระทั่งทุกวันนี้ในอินเดีย เช่นว่าอาหารที่สุนัขมาจะเจ้อยู่ด้วยอย่างนี้พราหมณ์ก็ไม่รับ; หรืออุ้มเด็กมาใส่บาตรก็ไม่รับ มีหลายอย่างมากมายซึ่งหาเรื่องที่จะไม่รับกันง่าย ๆ; ทำให้มันลำบากเรื่องอาหาร หรือเขอาจว่า เพื่อความเมตตากรุณาแก่สุนัข ไม่แย่งสุนัขกิน ไม่แย่งแมลงวันกิน ไม่ทำความลำบากให้แก่ลูกอ่อนที่แม่อุ้มมาใส่บาตรอะไรเหล่านี้เป็นต้น มากมายหุหมุ่หิมไปหมด; และการนุ่งห่มก็นุ่งห่มด้วยของกระด้าง; ไม่นุ่งห่มด้วยของนุ่ม ๆ ที่ทำให้เนื้อสบาย; ฉะนั้น จึงเอากิ่งไม้เล็ก ๆ, ใบไม้มาร้อยกรองเป็นผ้านุ่ง, เอาหญ้าคามาร้อยกรองเป็นผ้านุ่ง, หรือเอาขนนกบางชนิดมาทำเป็นผ้านุ่ง ดังนี้เป็นต้น. และอิริยาบถก็อยู่ด้วยการทรมาน เช่นยืนอย่างเดียว ยืนยกขาข้างเดียว ยืนกระโห้ยงนั่งก้นงในอิริยาบถที่ลำบากอย่างนี้เรียกว่า ตปะสัสวัตต์ หนึ่งนั้น มีมากมาย นี่ยกมาเป็นเพียงตัวอย่าง.

อีกพวกหนึ่งเรียกว่า “ลฺยวตฺต” วัตรคือ ประพฤติเคร่งหมอง, คือสกลปรกนั้นแหละ, พุดตรง ๆ ก็คือสกลปรก ลฺยจะ แปลว่าเคร่งหมอง; โดยหลักใหญ่ก็เช่นไม่มีการอาบน้ำ ไม่มีการลูฟั้น ไม่มีการลูบตัวให้สะอาด; แล้วก็ลองนึกดูเถอะว่าจะอยู่ในสภาพอย่างไร ไม่แปรงฟัน ไม่ล้างหน้า ไม่อาบน้ำ; เพราะฉะนั้นที่ตัวจึงเป็นสะเก็ด เปรียบเหมือนกับตะโก ไม้ตะโกที่ดำ ๆ แล้วก็สะเก็ด มีเปลือกแข็งออกมาขรุขระๆ เต็มไปทั้งตัว เพราะการไม่อาบน้ำ เพราะการไม่ลูบตัวอย่างนี้เรียกว่าลฺยวตฺต

ที่นี้ประวัติตวัตน สัตว์อย่างนี้; หมายความว่าไปอยู่ในป่า แล้วยังพยายามที่จะไม่ให้มนุษย์พบได้; แม้แต่คนที่ออกไปหาผัก หาผลไม้ในบ้าน ก็คอยหลบหนีไม่ให้เห็นได้ นี่ก็เป็นวัตรอันหนึ่งซึ่งประพฤติ.

พวกถัดไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่า “เชคุจิวัตต์” มีวัตรประพฤตินั้นเป็น **ผู้รังเกียจ**; แต่คำว่ารังเกียจนี้นี้หมายความว่า รังเกียจการทำสัตว์อื่นให้ลำบาก; ระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะไม่ทำสัตว์อื่นให้ลำบาก อย่างมดแมลงอย่างนี้จะเหยียบไม่ได้; จนแม้กระทั่งสัตว์ที่แทบจะมองด้วยตาไม่เห็นที่มีอยู่ในน้ำ เขาก็ต้องประพฤติอย่างสำรวมระวังไม่ให้สัตว์เหล่านั้นถูกกระทบกระทั่งได้. นี่จะลำบากสักเท่าไรลองคิดดู จะกินน้ำสักทีก็ยากที่สุด ถ้าว่าในน้ำมีตัวสัตว์ จะต้องไปหาน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์โดยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ตัวสัตว์เหล่านั้นถูกกระทบกระทั่งเอนมั่วแต่เจ็บปวด นี่ก็ประพฤติกันอย่างเคร่งครัดจนหาน้ำกินยาก.

ที่นี้ วัตรที่เรียกว่า มหาวิกฎโกชนวัตต์ **นี้คือ การกินอาหารพิเศษแปลกออกไป**; กินอุจจาระของลูกวัวที่ยังกินนมแม่, คือลูกวัวเล็ก ๆ ที่ยังกินนมแม่. ไปเก็บอุจจาระลูกวัวนั้นกินเป็นอาหาร ไม่ได้กินอาหารเป็นอย่างอื่นอย่างหนึ่งเป็นต้น, ที่นี้ถ้าไม่มีข้าว ก็กินอุจจาระบัสสาวะของตนเอง ตลอดเวลาที่มันยังมีอยู่. กินอุจจาระนี้เป็นอาหาร, กินบัสสาวะเป็นน้ำ ตลอดเวลาที่มันยังมีออกมาให้มัน.

ที่นี้วัตรที่เรียกว่า “อุเปกขาวิहारวัตต์”, **คืออยู่ด้วยอุเบกขา, ใจอุเบกขาอย่างยิ่ง**; หมายความว่าไม่คำนึงถึงเย็นร้อน หรือเจ็บปวดอะไรหมด. ออกไปอยู่ในป่าช้า คือป่าดงที่เปลี่ยว ที่เป็นป่าช้าที่สุด พอถึงฤดูที่หนาวที่สุด ตอนกลางฤดูหนาวประมาณ ๘ วันนั้น เป็นเวลาที่หนาวที่สุดนั้น ก็ยังแถมว่า พอกลางคืน เขาก็ออกมาอยู่ที่กลางแจ้ง กลางทุ่งให้มันหนาวถึงที่สุด ทั้งที่ไม่ห่มห่มผ้าอยู่แล้ว; แล้วพอตกถึงกลางวันมันมีแสงแดดในท้องทุ่ง ก็หลบเข้าไปในป่าลึกที่มันยังไม่มีแสงแดด เพื่อให้มันหนาวต่อไปอีก. ถ้าว่าพอถึงฤดูร้อนที่ร้อนจัด ก็กลับกันกลางวันมีแดดร้อน

แทนที่จะหลบไปอยู่ในป่า ก็ออกมาอยู่กลางแจ้ง พอตกลงคืนก็กลับเข้าไปอยู่ในป่า
อย่างนี้ ตรงกันข้ามกับฤดูหนาว; แล้วก็ยังประพุดอย่างอื่นที่เป็นอุเบกขา; เช่นว่า
เมื่อมาอยู่กลางแจ้ง มีคนมาคุดมางอะไรก็เฉย จนกระทั่งเด็กให้ร้องใส่หูก็เฉย ๆ เป็น
ก้อนหิน กระทั่งเด็ก ๆ ถ่ายบัสสาวะรดก็ยังเฉยอยู่ได้ กระทั่งเด็ก ๆ เอาหญ้าหรือ
ก้านอะไรแข็ง ๆ แฉกเข้าไปในหูจนกระทั่งโลหิตไหลออกมาก็เฉยอยู่ได้.

วัตรทั้งหมดนี้เป็นวัตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเคยกระทำมาแล้ว; นี่เป็นพุทธ-
ภาษิตที่ตรัสเล่าถึงเรื่องของพระองค์เอง เป็นตัวอย่างของสิ่งที่เรียกกันว่า อตตกิล-
มदानุโยค ของสมณนั้น. ในที่สุดมีการกระทำทุกกรกิริยาเรื่องอดอาหาร, เรื่อง
ไม่หยาใจ, เรื่องกลั่นเลมหายใจอะไรเหล่านี้ จนกระทั่งมีการผอม มีแต่กระดูก เป็น
โครงกระดูกแทบจะไม่มีเนื้อ; เรียกว่ามีร่างกายเหมือนกับเดาวัฏฏานาวฬี, คงจะเป็น
เดาที่เรียกกันว่า เคาบันไดสิง ที่มีแต่ข้อทั้งนั้น มีข้อพันกันลงมา; แล้วลุกดาน้อยลิก
ในเบ้าตา เหมือนกับว่าจุดขาว ๆ อยู่ในบ่อน้ำที่ลึกมาก ๆ; ที่น้ำตมิดแล้วมีจุดขาว ๆ
อยู่ในบ่อน้ำ; ถ้าลูบท้องก็ถูกแต่กระดูกสันหลังอย่างนี้เป็นต้น. นี่เป็นคำตรัสที่เล่า
เองถึงเรื่องอตตกิลมदानุโยค ไม่ได้หมายความว่าทรงบัญญัติศีลหั้น; เป็นลัทธิที่
มีอยู่ก่อน แล้วก็ทรงทดลอง. นี่เรียกว่าฝ้ายตรงกันข้าม เป็นอตตกิลมदानุโยค เป็น
ขวางจิต.

เมื่อได้ทรงทดลองหมดแล้วก็พบว่า มันไม่ใช่การดับทุกข์ที่ถูกต้องหรือดีที่สุด;
แต่ไม่ได้ดำหนิว่าไม่มีประโยชน์อะไร หรือไม่ดับทุกข์เสียเลย เพราะถือว่าไม่ใช่การ
ดับทุกข์ดีที่สุด ไม่พอใจ จึงไปค้นหาของพระองค์เองว่าควรจะเป็นอย่างไร; และ
ก็ทรงพบสิ่งที่เรียกว่า “มัคฉิมาปฏิบัติ” แปลว่าข้อปฏิบัติซึ่งเป็นทางสายกลาง.

ตอนที่พระพุทธเจ้าท่านเลิการกระทำอย่างนั้น มาเป็นการเป็นอยู่ ชนิดที่กินอาหารตามปกติ มีการเป็นอยู่ตามปกติ; ซึ่งเราได้ฟังเรื่องราวว่า พวกที่มาติดตามห้อมล้อมเป็นลูกศิษย์พระองค์ เพราะว่าประพาศเคร่งครัดนั้น ก็เลยไม่ชอบใจ แล้วก็ทั้งหนีไปอย่างนี้; เป็นเหตุให้พระองค์ทรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวต่อไปอีก แล้วค้นคว้าศึกษาต่อไปอีก จนในที่สุดพบเรื่อง “มัชฌิมาปฏิปทา” ความเป็นอยู่โดยสายกลาง. มีหลักว่าไม่เกี่ยวข้องกับลัทธิขั้วสุด ขวาสุดลัทธิขั้วสองนั้น; และว่าเป็นสิ่งที่พระตถาคตได้ตรัสรู้ขึ้นด้วยพระองค์เอง; และว่าเป็นการปฏิบัติที่ทำให้เกิดดวงตาและเกิดปัญญา; และว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ลุล่วงนิพพานคือความดับทุกข์สิ้นเชิง; เพราะว่าตถาคตตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง.

เราต้องถือว่าเป็นผลจากการที่ได้ทดลองลัทธิต่าง ๆ จนหมดแล้วด้วยเหมือนกัน แล้วเรามีสติปัญญาแยกแยะออกไปจากสิ่งเหล่านั้น; โดยเหตุที่การปฏิบัติอย่างที่ถูกกล่าวทั้งสองพวกนั้น ไม่เป็นการปฏิบัติที่ทำให้เกิดดวงตาหรือปัญญา; เช่นหมกมุ่นในกามารมณ์นี้ ไม่เกิดดวงตา ไม่เกิดปัญญา. ทรมาณกายถึงขนาดหนักอย่างนั้นก็ไม่เกิดดวงตา ไม่เกิดปัญญา; มีแต่ความโง่ชนิดหนึ่ง ความยึดมั่นถือมั่นชนิดหนึ่ง ฉะนั้นจึงต้องแยกออกมาอย่าไปเกี่ยวข้องกับ ๒ อย่างนั้น; และต้องเป็นการปฏิบัติที่ทำให้เกิดดวงตา เกิดปัญญา รู้สิ่งทั้งปวงตามที่เป็นจริง; นี่แหละโดยคำเงื่อนไขของพุทธศาสนาก็มีหลักอย่างนี้; ไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งตั้งไปสู่ดทางใดทางหนึ่งอย่างนั้น; ข้อปฏิบัติจึงจะเป็นไปเพื่อดับทุกข์สิ้นเชิง.

ที่พระพุทธองค์ทรงพบว่า ด้วยข้อปฏิบัติอย่างนี้จะทำให้ความทุกข์ระงับไป; โดยการทำลายต้นเหตุของความทุกข์นั้นเสีย; และเมื่อทำลาย

ต้นเหตุของความทุกข์แล้ว ความทุกข์ก็มี; อันนี้ต่างหากเป็นนิพพาน. ไม่ใช่การมรณัสถุสเป็นนิพพาน หรือว่าไม่ใช่เข้าสมาบัติตัวแข็งเฉยอยู่แล้วเป็นนิพพานอะไรทำนองนี้; เพราะว่ามันไม่ทำให้เกิดดวงตา, ไม่ทำให้เกิดปัญญา; จึงมีระบบใหม่ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” — คือหนทางอันประเสริฐ มรรคมีองค์ ๘ นั้น; โดยวางรูปโครงให้เป็นเรื่องสมมุติแม้ทางตรรกคือ Logic ว่า นี่คืออะไร?, นี่มาจากอะไร?, นี่เพื่อประโยชน์อะไร?, นี่โดยวิธีใด? อย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น ระบบคำสอนของพระองค์จึงสมหลักทางวิทยาศาสตร์, ทางศาสตร์คือเป็น Scientific คืออาจจะตอบคำถามได้แม้จะถามว่า คืออะไร? จากอะไร? เพื่ออะไร? โดยวิธีใด? อย่างนี้เป็นต้น. นี่ก็ต้นกำเนิดของสิ่งที่เรียกว่า อริยสัจ; คำว่าอริยสัจแปลว่าสังขารมของพระอริยเจ้า, หรือสังขารมอันประเสริฐ; เพราะคำว่า “อริย” นั้นแปลว่าประเสริฐ; แต่ประเสริฐนี้เป็นภาษาไทย เราแปลคำ “อริย” อีกที ก็แปลว่าไปเสียจากข้าศึก; อริยแยกเป็น อริ, กับ ยะ, อริ แปลว่าข้าศึก, ยะ แปลว่า ไป, อริยะ แปลว่า ไปเสียจากข้าศึก, ข้าศึกก็คือความทุกข์; คือว่าไปเสียจากความทุกข์นั้นแหละก็คืออริย; พระอริยเจ้าคือผู้ที่ทำเช่นนั้นได้ เมื่อเราพูดว่า “สัจ” หรือ “สังขารม” ของพระอริยเจ้า; ก็หมายความว่า สัจจะหรือสังขารมของผู้ที่ไปเสียได้จากข้าศึก คือความทุกข์ทั้งปวง.

อริยสัจนั้นแยกออกเป็น ๔ ข้อ เรียกว่า ทุกขอริยสัจ ข้อแรกคือความจริงอันประเสริฐ เรื่องทุกข์; อันที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือความจริงอันประเสริฐเรื่องมูลเหตุให้เกิดความทุกข์; อันที่ ๓ เรียกว่า นิโรธอริยสัจ คืออริยสัจอันว่าด้วยความดับไม่เหลือแห่งความทุกข์; อันสุดท้ายอันที่ ๔ เรียกว่า มัคคอริยสัจ อริยสัจคือหนทาง, หนทางคือการปฏิบัติ. เมื่อเรา

สำรวจดูเราจะพบว่า เขานิยมใช้คำว่า “ทาง” หรือ “หนทาง” ทางเดิน ทางเท้าเป็นชื่อของหลักปฏิบัติในทางศาสนา เป็นคำนาม สำหรับเรียกการ ปฏิบัติทางศาสนากันโดยมาก; แม้แต่คำว่า เค้า ของลัทธิเล่าจื๊อคำนั้นก็แปลว่า ทางเหมือนกัน; และคำอะไรอีกคำของโซโรแอสเตอร์ (Zoroaster) ซึ่งใช้ เรียกตัวศาสนาหรือตัวธรรมะ คำนั้นก็แปลว่าทางเหมือนกัน; ในพุทธศาสนา เราก็มักใช้คำว่า มรรค ซึ่ง แปลว่าหนทาง; ตัวแท้ของศาสนาคือตัวการปฏิบัติเพื่อ จะดับทุกข์เราเรียกว่าหนทาง.

เห็นทุกข์ชัด; ข้อแรกที่เราเรียกว่าความทุกข์นั้น โดยใจความสั้น ๆ นั้นมีว่า สิ่งที่ถูกยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานนั้นแหละคือทุกข์เป็นตัวทุกข์; ไม่ว่าอะไร ถ้าถูกยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ว่าสิ่งนี้เป็นตัวเรา สิ่งนี้เป็นของเราแล้ว สิ่งนั้นทุกข์; เช่นความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตายนี้ เรายึดมั่นสำคัญผิดอย่างโง่งหลงทีเดียว ว่าเป็นความเกิดของเรา ความแก่ของเรา ความเจ็บของเรา ความตายของเรา จึงเป็นทุกข์ขึ้นมา; เราเกลียดกลัวที่สุด. ที่ไหนที่เราเกิดความรักเกิดความเกลียด เกิด ความน้อยเนื้อต่ำใจ อะไรทุก ๆ ชนิดนั้นก็เพราะ เราได้ไปยึดมั่นถือมั่นอะไรโดย ความเป็นเราเป็นของเราเข้า; ถ้าได้สมหวังก็เป็นทุกข์ไปอย่างหนึ่ง ถ้าไม่ได้สมหวัง ก็เป็นทุกข์ไปอีกอย่างหนึ่ง; ล้วนแต่เป็นความทุกข์ที่เกิดมาเพราะอุปาทาน คือความ ยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น; นั่นมันมีศตหา-อยาก แล้วก็ยึดมั่นถือมั่น; อาการหลังจาก นั้นก็คือตัวความทุกข์. เพราะฉะนั้นเราจึงรู้จักความทุกข์ไว้ ในฐานะที่ว่ามีมูลมา จากความอยาก หรือความยึดมั่นถือมั่น; เช่นความเจ็บไข้ ถ้าเราไม่ยึด หรือ ไม่โง่ ไม่หลง ไม่สำคัญมันหมายความว่า ความเจ็บไข้ของเราแล้ว มันไม่เป็นความทุกข์; สามารถที่จะขจัดความเจ็บปวดนั้นให้เบาบางลงไปได้; หรือรู้สึกอยู่ว่าเป็นเพียงสักว่า

ความเจ็บปวดเท่านั้น ไม่เป็นความทุกข์ชนิดที่น่ากลัว 'หรือจนมากมายเหมือนกับ
คนที่ไม่รู้. แต่เรื่อง ความทุกข์นั้นไม่ได้หมายความว่าเฉพาะเรื่องความเจ็บปวด
ในทางกาย หมายถึงความเจ็บทั้งทางจิต ทางวิญญาณ ความทนยาก
ทุก ๆ ชนิด ทั้งอย่างที่มีมองเห็นและมองไม่เห็น; บางอย่างมองไม่เห็น กลับ
เห็นเป็นความสุขไปเสียก็มี ทั้งที่เป็นความทุกข์; เพราะมีของซ่อนเร้นปิดบังล่อลวง
แต่โดยเนื้อแท้แล้วเป็นความทุกข์; นี้เรียกว่าเป็นความจริงข้อหนึ่งที่จะต้องมองให้
เห็นก่อน เป็นข้อแรก.

ที่ข้อที่ ๒ ดัดไปเรียกว่าสมุทัยสังข์ ก็แปลว่าเรื่องต้นเหตุของความทุกข์
นี้ ระบุไปยังค้นหา คือความอยากโดยทั่ว ๆ ไประบุไปยังความอยากที่เรียกว่า
ค้นหา.

ขอข้มความเข้าใจเรื่องคำ ๆ นี้สักหน่อย คำว่าค้นหา ในภาษาบาลีมีความ
หมายกว้างที่สุด; ส่วนค้นหาในภาษาไทยนี้หมายถึงค้นหาในทางกามารมณ์ ความ
อยากทางกามารมณ์อย่างเดียว; เพราะฉะนั้น อย่าไปเอาความหมายในภาษาไทย
สั้น ๆ ลุ่ม ๆ ซึ่งเพี้ยนมาจากความหมายเดิมนั้นเป็นหลัก; ต้องถือเอาความหมายเดิม.
ที่เรียกว่าความอยากทุกชนิดที่มาจากความโง่ คืออวิชา ความอยาก หรือความ
ประสงค์ หรือความต้องการ อะไรก็ตามแล้วแต่จะเรียก ซึ่งมีมูลมาจากอวิชา คือ
ความโง่ความหลง; ดังนั้น ถ้าเป็นความอยากประสงค์ ความต้องการอะไรก็ตาม
ที่มีมูลมาจากวิชาคือสติปัญญาความรู้แล้ว อันนี้ไม่เรียกว่าค้นหา แต่ในภาษาไทย
เราใช้คำว่าอยากหรือต้องการหรือประสงค์เหมือนกัน. **ค้นหาที่จะทำให้เกิดทุกข์**
นั้นต้องมีมูลมาจากอวิชา มีอวิชาเป็นพื้นฐาน คือหลงเข้าใจผิด อยากเพราะ

ความหลง; แล้วก็ยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูเป็นของกู; ตัณหาอย่างนี้เป็นความทุกข์
ความต้องการความประสงค์ความอยากอย่างนี้เป็นความทุกข์. ที่นี้ถ้าความต้องการ
หรือความประสงค์ที่มีสติปัญญาวิเศษ ซึ่งตรงกันข้ามจากอวิชชา; ถ้ามีวิเศษเป็นพื้น
ฐาน ก็คือความประสงค์ที่จะทำการดับทุกข์นั่นเอง. เมื่อเรามีสติปัญญาอยู่กับเนื้อ
กับตัว มีความเฉลียวฉลาด ความต้องการของเราจะเป็นไปแต่ในทางดับทุกข์ทั้งนั้น;
พอเราผลอไป มีอวิชชา ความโง่ ความหลง ความไม่รู้ นี่เป็นพื้นฐานแล้ว ความ
อยากความต้องการความประสงค์ของเราจะเป็นไปแต่ในทางให้เกิดความทุกข์ หรือ
เพิ่มความทุกข์ทั้งนั้น. ฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านใช้คำสั้น ๆ ว่า ตัณหา คำเดียวก็
พอแล้ว; เพราะท่านพูดโดย ภาษาอินเดีย ซึ่งพูดอยู่ในสมัยนั้น; ไม่ควรจะเรียก
ภาษาบาลี เพราะคำนี้กับบัญญัติที่หลัง; ควรจะเรียกว่า พูดด้วยภาษาพื้นบ้านภาษา
ธรรมดาพื้นบ้านในสมัยนั้น ในประเทศอินเดีย ท่านใช้คำว่าตัณหาก็คือพอแล้ว.

อยากเพราะมีวิเศษเป็นพื้นฐาน นี่แหละตัณหาเป็นมูลเหตุให้
เกิดทุกข์; มีตัณหาที่ไหนก็มีความทุกข์เหมือนกัน. ตัณหาที่มีอำนาจปรุงแต่ง ให้
เกิดความคิดปรุงแต่งเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด; แล้วก็เพลินอย่างยิ่ง; เป็นเรื่องที่เราเรียก
กันอย่างโสภโณ ว่าผันทวน หรืออะไรทำนองนั้นเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด; ฉะนั้น
จึงจะบ่งบอกว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. ถ้าเราจะหมายถึงแต่ตัณหาในความหมาย
ทางภาษาไทย หมายถึงตัณหาในทางกามารมณ์อย่างเดียวนั้นไม่พอ; เพราะท่าน
หมายถึงความอยากทุกชนิด จึงได้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท; ตัณหาในเรื่องอริยสัจ
นี้แบ่งเป็น ๓ อย่าง “กามตัณหา” นี่อยากในทางกามารมณ์, แล้วก็
“ภวตัณหา” อยากไปในทางจะเป็น, จะเป็นอย่างนั้นจะเป็นอย่างนี้กระทั่งจะมี
ชีวิตอยู่, ที่นี้ “วิภวตัณหา” อันที่ ๓ นี่อยากในทางที่จะไม่มีไม่เป็นไม่คงอยู่ เช่น

อยากตายอย่างนั้น. ฉะนั้นมันจึงกินความหมดไม่มีอะไรเหลือ; อยากได้กามารมณ์
เป็นกามตัณหา, อยากเป็นนั่นเป็นนี่เป็นภวตัณหา, อยากไม่เป็นอย่างนั้นไม่เป็น
อย่างนี้เป็นวิภวตัณหา; ทั้ง ๓ อย่างนี้มาจากอวิชชา คือความโง่. ฉะนั้น จำไว้
ในฐานะเป็นคำพูดที่ฉลาดที่สุด สำหรับจะพูดอะไรให้มันสิ้นเชิงได้ ความอยากใน
ทางกามารมณ์, ความอยากในทางจะเป็นนั่นเป็นนี่, ความอยากในทางที่จะไม่เป็น
นั่นเป็นนี่, นี่เป็นมูลเหตุของความทุกข์.

ที่ข้อที่ ๓ ที่เรียกว่า “นิโรธอริยสัจ”, **ความจริงเรื่องความดับ
สิ้นของความทุกข์** นี้ระบุลงไปว่าดับตัณหานั่นเสียก็แล้วกัน ดับตัณหานั่นเสีย
อย่าให้มีส่วนเหลือ; อย่ามีเยื่อใยเหลือนั้น จะเป็นความดับสิ้นของความทุกข์.
นี่หมายความว่าถ้าเราเข้าใจเรื่องเหตุให้เกิดทุกข์แล้ว เราก็เข้าใจเรื่องความดับทุกข์ได้
เพราะมันตรงกันข้าม; มีตัณหาก็คือทุกข์ ดับตัณหาเสียก็ไม่มีทุกข์. แต่อย่าลืมว่า
ท่านไม่ได้เอ่ยถึงความสุข; เพราะตามหลักธรรมะชั้นสูงแล้วจะไม่มีพูดถึงความสุข;
เพราะความสุขเป็นเพียงเรื่องมายา เป็นมายาอย่างหนึ่งเท่านั้น; ยิ่งถ้า
เป็นสุขเวทนาแล้วยิ่งมายาอย่างยิ่ง และเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ;
ฉะนั้นเอาที่ไม่มีความทุกข์ หรือทุกข์ลบไปเลยสูญไปเลยนี้เป็นจุดที่ปรารถนา;
และนั่นแหละคือความสุขโดยแท้จริง. แต่ท่านไม่นิยมใช้คำว่า “ความ
สุข” ในเมื่อพูดอย่างพูดจริง ๆ ของธรรมะ ทางธรรมะ; แต่ถ้าพูดกับชาวบ้าน
ว่าฉลาดตามภาษาสมมติจึงจะพูดว่าความสุข; อันนี้ดับทุกข์ได้น้อย ๆ จนกระทั่ง
มากขึ้น ๆ จนดับทุกข์หมดสิ้นเป็นนิพพาน นี่รวมเรียกว่านิโรธหรือความดับทุกข์
ทั้งนั้น.

ที่อันสุดท้ายที่ ๔ เรียกว่า “มรรคปริยสัจ” ความจริงเรื่อง

หนทาง; คำว่าหนทางหมายถึงทางสำหรับจิตใจเดินไป หรือสำหรับการปฏิบัติทางกายทางวาจาทางใจเดินไป; เอาชื่อของทางเดินเท้าตามแผ่นดินมาเป็นชื่อ, นักธรรมจะทราบไว้ด้วยว่าเป็นธรรมคาที่ที่สุด ที่จะต้องเป็นอย่างนี้; คือว่ามนุษย์มีคำร้องเรียกชื่อสิ่งต่าง ๆ ที่เขาเกี่ยวของอยู่นั้น มีคำเรียกชื่อสิ่งเหล่านั้นมาตั้งแต่สมัยยังเป็นมนุษย์ป่าเถื่อน เช่นเรียกทางเดินว่า หนทาง อย่างนี้. ที่ต่อมาเมื่อถึงสมัยที่มนุษย์พบความรู้ในด้านจิตใจ พบธรรมะ หรือหลักธรรมะหรือความจริงอะไร ๆ ในด้านจิตใจเข้าอย่างหนึ่ง เมื่อพบของใหม่บางอย่างเขาก็ไม่รู้จะเรียกว่าอะไรดี; แต่ความคิดมันก็พุ่งออกมาเองว่ามันควรจะเรียกว่าอะไร คือมันคล้ายกับอะไร คล้ายกับความหมายของอะไร ก็เรียกมันว่าอย่างนั้น; ฉะนั้น จึงได้เรียกการปฏิบัติที่ไปจากความทุกข์ไปสู่ความดับทุกข์นั้นว่า หนทาง, ยังมีคำอื่น ๆ อีกมากมายที่มีขึ้นโดยหลักอย่างนี้ นี้เราควรจะทราบไว้อย่างนี้เสียด้วย; ไม่ว่าพุทธศาสนาหรือศาสนาอื่น ๆ คำบัญญัติทางศาสนานั้นไปยืมคำธรรมดา ๆ ของชาวบ้านมาใช้; ฉะนั้น คำคำเดียวกันจึงเกิดความหมายเป็น ๒ ทางขึ้นเสมอ. ทางหนึ่งก็คือทางที่ชาวบ้านเขาใช้พูดกันอยู่; อีกทางหนึ่งก็มีความหมายเฉพาะของทางศาสนา; แต่คำนั้นคำเดียวกัน, แม้ที่สุดแต่คำว่านิพพาน ซึ่งเป็นคำสูงสุดก็ตกอยู่ในลักษณะอย่างนั้น เพราะคำว่า นิพพาน นี้ แปลว่า เย็น; เย็นลง ๆ คือความร้อนที่เย็นลง ๆ อาการที่ความร้อนเย็นลง ๆ จนหมดร้อนนี้เรียกว่านิพพาน; เช่นด่านไฟก้อนหนึ่งเอามาจากเตาไฟ เอามาวางไว้แล้วมันจะเย็นลง ๆ อาการที่มันเย็นลงนี้เรียกว่านิพพาน. คำนี้ชาวบ้านก็ใช้อยู่แล้ว หรือว่าข้าวสุกที่กำลักร้อน ที่คัดออกมาจากหม้อใส่จานมันก็เย็นลง ๆ ก็เรียกว่าข้าวสุกนิพพานได้ที่พร้อมที่จะกินได้แล้ว. คำว่านิพพานแปลว่าเย็นลง ใช้กันมานานแต่เดิมไม่มีใคร

ทราบ; แต่พอมาเป็นธรรมะเข้าใช้คำเดียวกันนี้หมายถึงความทุกข์น้อยลง ๆ ๆ เพราะความทุกข์เป็นของร้อน กระทั่งเย็นสนิทคือไม่มีทุกข์เลย.

ที่^๕ หนทางที่จะดับทุกข์^๕ ถือว่าประกอบไปด้วยองค์ ๘, “อริโย
อฏฐังคิกโก มคฺโค” ทางอันประเสริฐ เป็นอริย ประกอบไปด้วยองค์ ๘; เราจึง
เรียกสั้น ๆ ว่า หนทางมีองค์ ๘; หรือมรรคมีองค์ ๘; แต่ขอร้องไว้สักอย่างว่า
อย่าไปเรียกสั้น ๆ ว่ามรรค ๘ อย่างนั้นมันผิด; เพราะว่ามันไม่ใช่มรรค ๘,
หรือหนทาง ๘ หนทาง; แต่ว่า หนทางนั้นจะมีเพียงสายเดียว แล้วประกอบ
อยู่ด้วยองค์ประกอบ ๘ ประการ เหมือนเชือก ๘ เกลียวรวมกันเป็นเชือกเส้น
เดียว; เราไม่เรียกว่าเชือก ๘ เส้น; เราเรียกเชือกเส้นเดียวประกอบไปด้วยเกลียว
๘ เกลียว. หรือเหมือนนักกีฬาหนทางที่เราจะเดินไปไหนให้ถึงที่ประสงค์ได้ ถนนนี้
เหมือนกัน มันต้องมีองค์ประกอบหลายอย่าง มันจึงจะสำเร็จในการเดิน ยิ่งเดินทาง
ไกลสมัยพุทธกาลแล้ว มันยังต้องการองค์ประกอบมาก; เช่นว่าหนทางนั้นอย่างน้อย
ก็ต้องมีแนวทางที่จะเดินได้ไม่หลง; และหนทางนั้นจะต้องมีการอารักขาคุ้มครองผู้เดิน
ตามสมควร; ไม่เช่นนั้นก็ตายเสียกลางทางเช่นเสียกินหรือโจรฆ่าเสีย; หรือว่า
หนทางนั้นจะต้องหาอาหารหาน้ำกินได้ในระหว่างทาง; หนทางนั้นจะต้องมีสะพาน
ข้ามคลอง มีอะไร ๆ ทำนองนั้นครบบริบูรณ์แล้วจึงจะเป็นหนทางที่ใช้ได้.

ที่^๕ สำหรับมรรคมีองค์ ๘ นักเหมือนกัน จะต้องมีความถูกต้อง ๘ ประการ
นี้เป็นหลักสำคัญที่สุดที่ควรจะต้องจำ ความถูกต้อง ๘ ประการนี้คือ:—

องค์ที่ ๑ ความเห็นถูกต้อง ความคิดความเข้าใจความเชื่ออะไรก็ได้ นี้เรียกว่า
ว่าความเห็นถูกต้อง.

องค์ที่ ๒ เรียกความปรารถนาถูกต้อง ความอยากความใฝ่ฝัน ความตั้งใจ
ความดำริอะไรรวมกัน เรียกว่าความปรารถนาถูกต้อง.

องค์ที่ ๓ เรียกว่า การพูดจาที่ถูกต้อง.

องค์ที่ ๔ เรียกว่าการกระทำทางกายที่ถูกต้อง.

องค์ที่ ๕ เรียกว่าการเลี้ยงชีวิตหรือดำรงชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง.

องค์ที่ ๖ เรียกว่าความพากเพียรพยายามอยู่อย่างถูกต้อง.

องค์ที่ ๗ ถิ่นการดำรงสติมีสติอย่างถูกต้อง.

องค์ที่ ๘ ก็มีสมาธิคือความตั้งมั่นแห่งจิตใจอย่างถูกต้อง.

นี่เป็น ๘ ถูกต้องด้วยกัน เมื่อ ๘ ถูกต้องนี้ ทำหน้าที่ได้พร้อมกัน เข้าเป็น
อันเดียวกันจึงจะเป็นหนทางเป็นมรรค; ถ้ายังแยกกันอยู่คนละที่นี้ จะเป็นมรรคไม่ได้
ยังเป็นเพียงความถูกต้องข้อหนึ่ง ๆ หรือข้อหนึ่ง ๆ หรือสองข้อก็ตามใจ แต่ไม่เรียกว่า
มรรคหรือหนทางในที่นี้. ต่อเมื่อโรมันเข้ามาประชุมพร้อมกัน อยู่ในบุคคลคนเดียว
ในการกระทำคราวเดียว ในการเป็นอยู่คราวเดียว ครบ ๘ ถูกต้อง อย่างนั้นเรียก
ว่าผู้นั้นกำลังมีหนทาง คือมี “มรรค” แล้วกำลังเดินอยู่ตามหนทางนั้น; นี่หมายความว่า
ถ้าเรามีการถูกต้อง อยู่ ๘ อย่าง ๆ น้อยๆทุกลมหายใจเข้าออกแล้ว สิ่งที่เราเรียก
ว่าค้นหา เกิดไม่ได้; และเชื้อของตัณหานั้นถูกแผดเผาให้แห้งเหือดไปที่ละน้อย ๆ
จนหมดสิ้น; เมื่อเราดำเนินอยู่ในหนทาง ๘ ประการนี้ ซึ่งเรียกว่าเป็นหนทางของ
การดับทุกข์.

นี้รวมกันแล้วก็เป็น ๘ ข้อของอริยสัจจ บัณฑิต ๑ คือความทุกข์ บัณฑิต ๒
คือเหตุให้เกิดทุกข์ บัณฑิต ๓ คือความดับสนิทของความทุกข์ บัณฑิต ๔ คือหนทางให้

ถึงความดับสนิทของความทุกข์ ข้อที่ ๑ เป็น Logic ว่าคืออะไร ? ข้อที่ ๒ ว่าจากอะไร ? ข้อที่ ๓ ว่าเพื่ออะไร ? ข้อที่ ๔ ว่าโดยวิธีใด ? ฉะนั้น ถ้าเราจะทำอะไรให้ครบบริบูรณ์ตามหลักเกณฑ์ของความนิยมในทางธรรมะแล้ว เราจะต้องอธิบายให้ครบ ๔ หัวข้อเป็นอย่างดี. เราอยากจะเรียนรู้เรื่องอะไร เราตั้งหัวข้อ ๔ หัวข้อขึ้นเพื่อจะศึกษา; เราจึงจะรู้เรื่องนั้นโดยถูกต้องครบถ้วน. อย่างเราเรียนกฎหมายเราตั้งหัวข้อขึ้นว่า กฎหมายคืออะไร ? และมาจากอะไร ? เพื่อวัตถุประสงค์อันใด ? และสำเร็จได้โดยวิธีใด ? มันก็ครบ. จะเรียนวิชาอื่น ๆ กันควาอย่างอื่นแม้แต่ทำกรรมจะปลูกอ้อยปลูกกล้วยก็เหมือนกัน ก็สามารถที่จะใช้หัวข้อชนิดนี้ได้. ฉะนั้น จึงถือว่าหลักคำสอนที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา คือเรื่องอริยสัจ ๔ สมบูรณ์ทุก ๆ แ่ง ทุก ๆ มุม ในฐานะที่เป็นศาสนา ในฐานะที่เป็นวิทยาศาสตร์เป็นตรรกวิทยาเป็นอะไรได้หมด.

ทีนี้มาถึงข้อที่พระพุทธเจ้าท่านยืนยันด้วยพระองค์เองว่า “ปุพฺเพ อนนฺตเจสฺสมเมสุ” ธรรมเหล่านี้ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน; หมายความว่าทรงยืนยันว่า ค้นพบขึ้นมาด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครสอนท่าน. เราต้องมองเห็นได้ชัดลงไปว่า; สิ่งที่เราเรียกว่าความทุกข์นั้นควรรู้จักมันให้ทั่วถึง; สิ่งที่เราเรียกว่าเหตุให้เกิดทุกข์นั้นควรละมันเสียให้เด็ดขาด; และสิ่งที่เรียกว่าความดับทุกข์สิ้นเชิงนั้นควรทำให้ปรากฏแจ่มแจ้งออกมา; แล้วสิ่งที่เรียกว่ามรรคนั้นควรเจริญให้มากับัน ๆ ๆ; นี้เรียกว่าหน้าที่ที่เกี่ยวกับอริยสัจทั้ง ๔. ทุกชั้นนั้นควรรู้เหตุให้เกิดทุกข์นั้นควรละ; ความดับทุกข์นั้นควรทำให้แจ้งออกมา; แล้วมรรคคือหนทางนั้นทำให้มีขึ้น ๆ คือ Develop; ใช้คำๆเดียวกันกับคำว่าภาวนา คือ Develop ทีนี้เมื่อใดได้รู้ทุกข์ ได้ละเหตุให้เกิดทุกข์ ได้ทำให้แจ้งความดับ-

ทุกข์ และได้พอกพูนหนทางความดับทุกข์ถึงที่สุดแล้ว, อย่างหนึ่งจะเรียกว่าตรัสรู้
เป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าท่านยืนยันอย่างนี้.

ถ้าจำแนกให้ละเอียดออกไปอีกหน่อยว่าเรื่องทุกข์นั้น; คือว่าทุกข์เป็น
อย่างหนึ่ง; ทุกข์เป็นสิ่งที่ควรรู้แล้วทุกข์นั้นเรารู้แล้ว; เป็น ๓ อย่าง. ที่
หนึ่งเหตุให้เกิดทุกข์; ก็ว่าเหตุให้เกิดทุกข์นั้นเป็นอย่างหนึ่ง; เหตุให้เกิดทุกข์
ควรจะละเสีย; แล้วเหตุให้เกิดทุกข์นั้นเราก็ละได้แล้ว; พึงดูให้ดี ๆ เอะจะ
พบกับหลักเกณฑ์บางอย่าง. แล้วข้อที่ว่าความดับทุกข์คือนิโรธนั้น; ความดับ-
ทุกข์เป็นอย่างหนึ่ง; และความดับทุกข์เป็นสิ่งที่เราควรทำให้แจ้ง และความ
ดับนั้นเราทำให้แจ้งแล้ว, ที่ข้อสุดท้ายที่เรียกว่ามรรคนั้น; มรรคนั้นอย่าง
หนึ่ง ๆ. รู้จักมันดี และรู้ว่ามรรคสมควรภาวนา คือควรทำให้เกิดขึ้น, ควร
พัฒนาให้เจริญขึ้น ๆ; แล้วมรรคที่เราได้เจริญมันถึงที่สุดแล้ว. มัน ๔ อย่าง
ละ ๓ จึงเป็น ๑๒ นี้ คือความสมบูรณ์ถึงที่สุด ของการเข้าถึงอริยสัจ; หรือรู้
อริยสัจ สามารถทำให้ดับทุกข์ได้; ถ้าทำได้เองก็เป็นพระพุทธเจ้า ถ้าทำตามคำ
สั่งสอนของท่านที่สอนไว้ก็เป็นพระอรหันต์หรือพระอริยเจ้าที่รอง ๆ ลงมา.

สำหรับพระพุทธเจ้าเองท่านทรงยืนยันว่าสิ่งเหล่านี้ไม่เคยได้ศึกษามาจากใคร
ไม่เคยได้ฟังมาจากใครทรงพบด้วยสติปัญญา เพราะว่าเมื่อเดินมาตามทางมรรคมีองค์
๘ เรื่อย ๆ แล้ว; มันก็เกิดดวงตาในทางธรรม, เกิดญาณคือความรู้, เกิดปัญญาความ
รอบรู้, เกิดวิชาเกิดแสงสว่างขึ้นมา จนรู้ว่าอริยสัจเป็นอย่างนี้ ทุกข์เป็นอย่างนี้
เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างนี้ ตามนัยที่ว่ามาแล้ว ๑๒ อาการ. พอเป็นอย่างนี้ก็ประกาศ
ตัวว่าเป็นพระพุทธเจ้า ถ้ายังไม่เป็นอย่างนี้ยังไม่ประกาศตัวว่าเป็นพระพุทธเจ้า; คือว่า

ยังไม่รู้อะไรทั้งนั้น ยังไม่ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ จนกว่าอริยสัจทั้ง ๔ นั้นถูกกระทำให้ครบถ้วนทั้ง ๑๒ อาการเสียก่อน; จึงจะปฎิญาว่า “ตรัสรู้อนัตตมรรคสัมมาสัมโพธิญาณ” หมายความว่ารู้จักโลกนี้ รู้จักเทวโลก มารโลก พรหมโลก รู้จักทุกระดับของความ เป็นไปในโลก และเหมาะสมที่จะสั่งสอนคนทุกระดับในโลก; นี่คือการเกิดขึ้นแห่ง พระพุทธเจ้าพร้อม ๆ กับการบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา. ถ้าจะเรียกว่าการ บังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าก็ได้; เพราะท่านเป็นผู้ตรัสรู้อะไรแล้วสิ่งนั้นก็คือตัว ศาสนา.

ตัวศาสนาแท้คือสิ่งนี้ คือวิชา และการปฏิบัติระบบหนึ่ง ซึ่งสมบูรณ์ที่สุดสำหรับจำกัดความทุกข์ให้สิ้นเชิง; นี่คือนักศาสนา, เป็น วิชาความรู้ และการปฏิบัติถูกต้องระบบหนึ่ง ซึ่งสามารถดับทุกข์ได้สิ้นเชิง. สิ่งนี้ ได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อม ๆ กับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า; เพราะฉะนั้นการเกิด ขึ้นแห่งพระพุทธศาสนาจึงเนื่องกันกับพระพุทธประวัติส่วนนี้ ซึ่งเป็นส่วน สำคัญที่สุด ส่วนที่พระพุทธเจ้าท่านจะไปทำอะไรที่ไหน จนกระทั่งปรินิพพานไปนั้น ไม่ใช่เรื่องสำคัญอะไรนัก เรื่องสำคัญหรือหัวใจของเรื่องนี้อยู่ที่ตรงนี้ คือ ท่าน ตรัสรู้ และตรัสรู้อะไร.

นี่สรุปความว่า ในประเทศอินเดีย ได้เกิดมีบุคคลคนหนึ่งซึ่งได้รับสิ่งนี้โดย ไม่ได้ยินได้ฟังมาจากใครแต่ก่อน; แล้วก็เหมือนกับใครไม่เหมือนกับระบบคำ สอนไหน; ได้ระบุไปยังความดับทุกข์สิ้นเชิง ที่สามารถพิสูจน์ให้ดูให้เห็นได้ด้วยตน เองเรียกว่า “สันติภูมิกะ” มองเห็นได้ด้วยตัวคุณนั่นเอง ไม่ต้องเชื่อตามบุคคลอื่น. เหมือนที่ได้บรรยายแล้วในวันแรกว่า ในพุทธศาสนานี้ไม่มีความมงมาย, Dogma,

หรืออะไรทำนองนั้น และผู้ปฏิบัตินั้นจะได้รับผลด้วยตนเอง; รู้จักผลนั้นด้วยตนเอง โดยไม่ต้องเชื่อตามบุคคลอื่น. ฉะนั้น นิพพานสำหรับมนุษย์ที่ถูกต้องนั้น คือ **ความดับทุกข์สิ้นเชิง** ไม่ใช่การมรณ. เหมือนพวกที่ถือลัทธิคามสุขลลิกานุโยค; ไม่ใช่ความสงบระงับเพียงเข้าฌาน, เข้าสมาบัติของพวกที่ทรมานกายอย่างนี้เป็นต้น; แต่อยู่ในลักษณะที่เรียกว่าเป็นทางสายกลาง ไม่ตกลงไปในทางกามซึ่งเป็นความอ่อนแอ; ไม่ตกไปในทางฝ่ายทรมานกายซึ่งเป็นความกระด้าง แต่อยู่ตรงกลางพอดี ๆ เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา”. มีเรื่องที่เป็นใจความเพียงเรื่องเดียวคือ **ความดับทุกข์**, แต่ถ้าจะให้เป็น ๒ เรื่องเข้าใจง่ายขึ้นเป็น ๒ เรื่องคือเรื่อง “ทุกข์” กับเรื่อง “**ความดับทุกข์**” นั้นมันเป็น Logical ที่สุดแล้ว, เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์. ที่นถาอยากจะให้เรื่องเป็น ๔ เรื่อง; เรื่องความทุกข์เอาไปชี้ให้เห็นเหตุของมันด้วย; ทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์นั้นคู่หนึ่ง, และความดับสนิทของความทุกข์กับวิธีที่จะทำให้เกิดความดับสนิทของความทุกข์ ขึ้นมาอีกเรื่องหนึ่งเป็นคู่กัน, เลยเป็น ๒ คู่ ก็คือ ๔. นี่แหละหัวใจของพุทธศาสนาจะว่ามี ๔ คืออริยสัจ ๔ นั้นก็ได้; แล้วลดเหลือ ๒ เหลือ ทุกข์กับความดับทุกข์; ลดให้เหลือหนึ่งเหลือความดับทุกข์นั้นคือนิพพาน สิ่งนี้เป็นวัตถุประสงค์เป็นแก่นสาร.

ที่นี้ทำไมจึงพูดว่า พุทธศาสนามีแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ คือมีถึงแปดหมื่นสี่พันเรื่อง นี่ก็เพราะว่าได้ไปกระจายออกไป เช่นเรื่องความทุกข์ก็กระจายออกไปเป็นคำพูดมากมายหลาย ๆ ข้อหลาย ๆ เรื่อง; แล้วเรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ก็อีกสิบแล้ว ยิ่งกระจายออกไปเป็นหลายพันข้อ; แล้วเรื่องความดับทุกข์คือนิพพานก็ยิ่งมาก; แล้ววิธีปฏิบัติก็ยังยิ่งมากไปกว่านั้นอีก; ฉะนั้น ถ้านับโดยหัวข้อ ๆ เป็น Deta อันหนึ่งตั้งแปดหมื่นสี่พันก็ได้เหมือนกัน. ถ้าเราพูดเรื่องสวรรค์ นรกอะไรขึ้นมา นี่ก็เป็น

เรื่องขยายความออกไป จากความเข้าใจผิด ความเข้าใจถูกหรือจากคำว่าตัณหา หรือคำว่ากามารมณ์อย่างนี้; ฉะนั้น ถ้าเรารู้จักใจความของพุทธศาสนาแท้จริงแล้ว จะพบว่ามันมีเรื่องเดียว คือเรื่องความดับทุกข์ และวิธีการดับทุกข์เป็นอย่างไรนั้นก็ มีมาก. แต่ถ้าสรุปแล้วก็คือดับตัณหาหรืออุปาทานเสีย มันก็มีเท่านั้นเอง นี่เป็นอันว่า วันนี้เราได้วินิจฉัยกัน ถึงการเกิดขึ้นของพุทธศาสนา กับ การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า พอเป็นแนวทางสำหรับศึกษาต่อไปโดยสะดวกแล้ว.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพราะสนเวลาเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๗

พุทธศาสนสุภาษิต

อุปกงโก สทา สโต
นโลเก มณฺณที สมํ
น วิเสสี น นีเจโย
ตสฺส โน สนฺติ อสฺสทา

ผู้วางเฉย (=ว่าง) มีสติทุกเมื่อ ไม่สำคัญตนว่าเสมอเขา ว่าดีกว่าเขา
ว่าต่ำกว่าเขาในโลก ผู้นั้นชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่องฟุ้ง

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๘/๒๕๐๘

เรื่อง ทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๐ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๘ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงเรื่องทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์ ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยตรง. พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เป็นหลักว่า ในกาลก่อนักขิปปันตักสิ ตถาคต บัญญัติ แต่เรื่องทุกข์ กับความดับไม่เหลือ แห่งทุกข์ เท่านั้น ; เป็นใจความสั้น ๆ อย่างนี้หมายความว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้พูดถึงเรื่องอื่นเลย. และเรื่องทุกข์กับเรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นี้ อาจจะแยกออกเป็น ๔ คือ : ทุกข์นั้นพูดถึงเหตุให้เกิดทุกข์ด้วย, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้นพูดถึงวิธีที่จะดับอย่างไรด้วย, แต่ท่านตรัสย่นลงให้เหลือเพียง ๒ ว่าเรื่องความทุกข์กับเรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น, เพราะฉะนั้นเรื่องอื่นที่ไม่เกี่ยวกับกัน ท่านไม่ตรัสและบางเรื่องถึงกับไม่ยอมตรัส.

ที่พวกเราในรุ่นหลังนี้ชอบตั้งปัญหานอกเรื่อง ไม่เกี่ยวกับความทุกข์หรือความดับทุกข์โดยตรงมากชั้นทุกข์ที่ เช่นชอบถามถึงเรื่องว่าคนตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด

ถ้าเกิด อะไรไปเกิดและเกิดอย่างไร ไม่มีที่สิ้นสุด ปัญหาอย่างนี้ไม่เกี่ยวกับเรื่องทุกข์ หรือความดับทุกข์โดยตรง เพราะไม่ได้ถามว่าทุกข์คืออะไร ? เกิดมาจากอะไร ? ดับอย่างไร ? ในครั้งพุทธกาลก็มีคนไปทูลถามพระพุทธเจ้าถึงปัญหาอย่างเดียวกันนี้ ว่า เกิดหรือไม่เกิด ? อะไรไปเกิด ? อย่างนี้ แดมยังมีภิกษุบางรูป เข้าไปทูล ชะยันทจะขอให้พระพุทธเจ้า ทรงตอบปัญหา เรื่องตายแล้วเกิด หรือตายแล้ว สูญอะไร ท่านอนั้น ท่านตรัสว่า ไม่ใช่เรื่องที่ป็นเงื่อนไขของพรหมจรรย์ คือไม่ใช่เป็นเรื่องที่ป็นเงื่อนไขของความดับทุกข์. ภิกษุองค์นั้นถึงกับชยันทจะยอว่า ถ้าไม่ตรัสให้ทราบ เรื่องนี้แล้วก็จะสึกออกไป พระพุทธเจ้าตรัสว่า ก็ตามใจเพราะไม่ได้สัญญาว่า มาบวชเพื่อจะทราบเรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่เกิดท่านอนั้นเป็นต้น ท่านตรัสว่าไม่จำเป็น ไม่ใช่เรื่องมีประโยชน์เกี่ยวข้องกับความดับทุกข์ แล้วเป็นเรื่องที่เอามาแสดงให้เห็น เปิดเผยอย่างนี้ไม่ได้ ต้องเชื่อตามคนอื่น อย่างนี้มันผิดหลักของพุทธศาสนา เรื่องไม่จำเป็นเอาไว้อ่อน, เอาเรื่องที่จำเป็นก่อน. **อะไรเรื่องจำเป็นก็คือเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์** อย่างนี้ท่านเรียกว่าเป็นเงื่อนไขของพรหมจรรย์ เบื้องต้นหรือเงื่อนไขหรือรากฐานของพรหมจรรย์. ตั้งปัญหาว่าอะไรเป็นทุกข์ ? อะไรเป็นความดับทุกข์ ? เพราะฉะนั้นขอให้ถือว่า **เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์นั้นคือตัวแท้ของพุทธศาสนา** ในฐานะเป็นทั้งวิชาและทั้งการปฏิบัติ.

ในหัวข้ออบรมของเราก็มีเรื่องหลักพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวถึงเรื่องนี้โดยตรง ทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์และความดับทุกข์นั้นมันก็เป็นหลักพระพุทธศาสนาโดยตรง, และวิธีปฏิบัติอย่างไรจึงจะดับทุกข์ นั่นคือตัวการปฏิบัติ. เฉพาะในวันนี้จะได้กล่าวแต่เรื่องทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะมันเป็นเรื่องเดียวกันมันเนื่องกัน ; แต่ถ้าเข้าใจเรื่องที่เป็นหัวใจสำคัญอย่างนี้ได้ดีแล้ว จะ

เข้าใจเรื่องอื่นได้ง่ายขึ้น. ที่น่าสงสัยก็คือว่าพุทธบริษัทแม้ในเมืองไทยส่วนมากก็ยัง
ไปหลงว่า เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด อะไรไปเกิดคนเดียวกันหรือไม่หรืออะไร
ทำนองนี้ ว่าเป็นเรื่องหัวใจพุทธศาสนาไปเสีย แล้วก็เลยไม่ได้สนใจเรื่องทุกข์กับ
ความดับทุกข์โดยตรง เห็นเป็นเรื่องเล็กน้อยเป็นเรื่องตื้น ๆ ง่าย ๆ ไปเสีย; เลย
ไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากพุทธศาสนากันอยู่เป็นส่วนใหญ่ทั่ว ๆ ไปหมด นั่นแหละ
เป็นการต่อต้านต่อพระพุทธประสงค์หรือคำแนะนำของพระพุทธองค์.

สำหรับเรื่องความทุกข์นี้ เราวินิจฉัยกันไปทีละข้อ ตามลำดับสะดวกกว่า
อันแรกที่สุดก็คือ คำว่า “ความทุกข์” หรือ คำว่าทุกข์ใน ภาษาบาลี; คำว่า
“ทุกข์” ในภาษาบาลีแปลเป็นไทยว่า “ความทุกข์” ที่เราสาวไปถึงต้นตอของ
คำคือภาษาบาลี แล้วก็ถามขึ้นว่าคำว่าทุกข์นั้นแปลว่าอะไร? ภาษาบาลีนี้เป็นภาษา
รากฐาน เป็นภาษาที่มีรากฐานมีระบบของภาษาสมบูรณ์มาก ฉะนั้น คำแต่ละคำ
จึงมีลักษณะหรือมีอะไรที่แสดงให้เห็นได้ว่ามันหมายความว่าอย่างไร.

อย่างในภาษาไทยเรายกตัวอย่างเช่นคำว่า “ม้า” เราแทบจะไม่ต้องแปล
อีกแล้วว่าม้านั้นแปลว่าอะไร แล้วถ้าจะบังคับให้แปลคำว่าม้าแปลว่าอะไร เราก็
ไม่รู้คำว่าม้านั้นมันแปลว่าอะไร; แต่สำหรับภาษาบาลีจะเป็นคำว่า “อัสสะ หรือ
สุระกะ” อะไรก็ตามบรรดาศัพท์ที่แปลว่าม้านั้น มันยังแปลโดยตัวพยัญชนะได้อีก
ทีหนึ่ง เช่น “สุระกะ” แปลว่าม้าอย่างนี้; “สุ” แปลว่าเร็ว “กะ” แปลว่า
ไป “สุระกะ” แปลว่าไปเร็ว ๆ, นี่ก็เอามาใช้เรียกม้า. ดังนั้นคำแต่ละคำมันมีราก
ศัพท์อยู่ชัด แล้วก็มีการประกอบรากศัพท์ให้เป็นคำที่สมบูรณ์มี Prefix, Suffix.
เพิ่มเข้าข้างหน้าข้างหลัง เลยเป็นคำที่มีความหมาย.

แต่ถึงอย่างไรก็ต้องสรุปความทั้งหมดนั้นว่า สภาพที่ใคร ๆ ไม่ปรารถนา
เป็นอนิฏฐารมณ์ ; สภาพที่ใคร ๆ ไม่ปรารถนา สันหวั่นนั้น. จะว่าทนยากหรือจะ
ดูน่าเกลียด ว่าอย่างน่ากลัวหรืออะไรก็ตาม ; มันมีลักษณะเป็นสภาพที่ใคร ๆ ไม่
ปรารถนา. ฉะนั้นโดย อรรถะ โดยความหมายมันจึงแปลว่า “ ภาวะ ” ที่
ใคร ๆ ไม่ปรารถนา ; ส่วนพยัญชนะคือตัวหนังสือเห็นว่า ทนยาก ว่าดูแล้ว
น่าเกลียด ว่าอย่างน่ากลัว. นี้คำว่าทุกข์ หมายความว่าอย่างนี้ ฉะนั้น มันจึงกิน

ความ กว้างขวางมากไปกว่าที่เราเข้าใจกันง่าย ๆ เช่นว่าความเจ็บปวด ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ อย่างนี้; ถ้าดูให้ลึกแล้วสิ่งที่ไม่เจ็บปวด ก็ยังมีลักษณะ น่าเกลียดหรือว้างอย่างน่ากลัว นี่เราจะค่อยวินิจฉัยกันต่อไป นี่ข้อหนึ่งที่ว่าตัวคำว่า “ความทุกข์”.

นี่เราจะวินิจฉัยกันถึง “ตัวความทุกข์”, ตัวความทุกข์นั้นมักจะหลงกัน อยู่มากเหมือนกัน คือเราได้ยินได้ฟังแต่ว่า เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกชะ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ เมื่อพูดอย่างนี้ว่า ความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นทุกข์อย่างนี้ ยังเป็นคำอธิบายที่ตนหรือภาษาที่ตนไม่ใช่ ภาษาธรรมะชั้นลึก; เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น มันยังมีอยู่ ๒ ความหมาย คือ: ความเกิด ความแก่ ความตาย ที่ถูกยึดถือด้วย ความโง่ความหลงอย่างหนึ่ง; แล้วความเกิด แก่ ตาย ที่ไม่ใช่ยึดถืออีกอย่างหนึ่ง.

ความเกิด—แก่—ตาย ที่ถูกยึดถือเท่านั้นจึงจะเป็นทุกข์. เพราะฉะนั้นจะต้องระวังสังเกตคำว่า “ยึดถือ” ไว้ให้ดี ๆ; คือคนธรรมดาทั่วไปที่เรียกว่าปุถุชนนั้นมีความยึดถือ นี่ถึงความเกิด ความแก่ ความตาย ที่ไร ก็นึกถึงด้วยความยึดถือ เป็นความเกิดความแก่ความตายของเรา; แล้วก็กลัวว่าเราจะแก่ จะตาย จะเจ็บอย่างนี้; อย่างนี้เรียกว่ายึดถือ มันก็เป็นทุกข์จริง ๆ ทั้งที่ยังไม่ทันแก่ ไม่ทันเจ็บ ไม่ทันตาย ก็เป็นทุกข์ทุกละที่นี้เกิดขึ้น และด้วยความยึดถือ.

ถ้าไม่มีความยึดถืออีกไม่เป็นทุกข์ เช่นพระอรหันต์หมดความยึดถือ; ฉะนั้นความแก่ ความเจ็บ ความตาย ไม่มีแก่ท่าน; แม้ร่างกายของท่านจะอยู่ใน

ภาวะที่เราเรียกว่า แก่ เจ็บ ตาย อย่างนี้; แต่จิตของพระอรหันต์ไม่ได้ยึดถือความแก่ ความเจ็บ ความตาย อะไรหมด เลยไม่เป็นทุกข์. แม้จะนึกถึงความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย อะไรขึ้นมา ก็ไม่มีอุปาทานยึดถือเป็นความเกิด แก่ เจ็บ ตายของเรา; ฉะนั้นจึงเป็นเพียงการระลึกด้วยสติปัญญา รู้ว่า จะต้องทำอย่างไร หรืออะไรอย่างนี้ ไม่มีความทุกข์เลย.

นี่ต้องเข้าใจให้ดี ๆ อย่างนี้ว่า ที่ว่าเกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ อะไรเป็นทุกข์อย่างนั้นหมายความว่า “ยึดถือ”. นี่เรียกว่า กิริยาอาการ ของสังขารที่เราเรียกว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย; อาการเหล่านี้ถ้าถูกยึดถือแล้วก็จะ เป็นทุกข์ ถ้าไม่ถูกยึดถือแล้วยังไม่มีความทุกข์. แม้ว่าเวลานี้เรารู้แน่ ของเราว่าเรามี แก่ เจ็บ ตาย ถ้าเราไม่ได้นึกถึงมัน ไม่ไปยึดถือมัน ก็ไม่เห็นว่าเป็นทุกข์. พอไปนึกถึงเข้าเท่านั้น และด้วยความยึดถือคือยังไม่ฉลาดพอ มันก็เป็นปัญหาขึ้นมาทันทีว่าจะต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย ต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ ก็เป็นเรื่องน่ากลัว หรือมีภาระขึ้นมาทันทีอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้นถ้าตัดนึกเสียด้วยสติปัญญาบ้างมันก็ไม่มีความทุกข์ หรือมีความทุกข์แต่น้อย; โดยฉะนี้เองพระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสในตอนท้ายเป็นตอนสรุปว่า; ถ้ากล่าวโดยใจความแล้ว เบญจขันธ์ทั้งความยึดถือ นั้นแหละเป็นทุกข์; ท่านว่าอย่างนี้, เบญจขันธ์ก็หมายถึงรูปธรรม นามธรรม คือกายกับใจ เกี่ยวกับกายมีก้อย่าง เกี่ยวกับใจมีก้อย่าง รวมเรียกกันว่าเบญจขันธ์ และเขาแยกเป็น ๕ อย่าง; เบญจขันธ์คือกายกับใจ คือคนเป็น ๆ นี้ คนเป็น ๆ มีกายกับใจ ที่ประกอบไปด้วยอุปาทานคือความยึดถือมันแหละเป็นตัวทุกข์; เพราะเมื่อยึดถือแล้วมันก็เป็นของเรา เมื่อเป็นของเรามันก็ห่วงนั่นห่วงนี่ นึกนั่นนึกนี่เป็นทุกข์ไปหมด.

ถ้าไม่ยึดถือ ภายกับใจนั้นก็ไม่ใช่เป็นทุกข์; เหมือนกับบางเวลา บางคราวที่เราไม่ได้นึกถึง และเราไม่ได้ยึดถือมันก็ไม่เห็นเป็นทุกข์; ฉะนั้นจึงว่าเมื่อไรมีความยึดถือ เมื่อนั้นก็มีทุกข์ ดังนั้นตัวจริงตัวแท้ของความสุขมันอยู่ที่ความยึดถือ ส่วนภริยาอาการต่าง ๆ หรือวัตถุหรือร่างกายนั้น มันพูดไม่ได้ว่าเป็นทุกข์หรือไม่เป็นทุกข์ แต่ตามธรรมดาเรามันยึดถือกันอยู่เรื่อย; ดังนั้นจึงถือเป็นมาตรฐานเสียทีเดียวว่า เป็นทุกข์เพราะว่าความยึดถือ ๆ กันอยู่เรื่อย; พอพูดถึงความแก่เจ็บ ตาย ก็พูดถึงความเกิด แก่ ตาย ของคนที่มีความยึดถือ จึงเป็นทุกข์. เดียวกันคำสำคัญก็คือคำว่า “ยึดถือ”

ขอให้จำคำว่า “ยึดถือ” นี้ไว้ ในภาษาบาลีเรียกว่า อุปาทาน, แปลว่าเข้าไปถือเอา,—คือความยึดถือ มีความหมายเฉพาะของภาษาธรรมะ. ในภาษาไทยหมายแคบหมายสั้น เป็นอย่างอื่นแคบ ๆ. ภาษาบาลีมีความหมายเป็น ความยึดถือสำคัญมันหมาย หรือความรู้สึกโดยความสำคัญมันหมาย. อุปาทาน แปลว่าความยึดถือ มัญญะ แปลว่าความสำคัญมันหมาย; สัญญา แปลว่าความสำคัญ หรือความรู้สึกว่าอย่างนั้นอย่างนั้น นี้เรียกว่าสัญญา นี่ล้วนแต่เป็นของอย่างเดียวกันหมด จะมีอุปาทาน หรือมีมัญญะ หรือมีสัญญาอะไรก็ตาม เรียกว่าเป็นความยึดถือ; อุปาทานตัวศัพท์ แปลว่ายึดถือ, มัญญะแปลว่าสำคัญมันหมาย, สัญญาแปลว่าความรู้สึก, เหมือนอย่างที่เราเดินไปเหยียบเอาเศษเชือกเข้าไปในเวลากลางคืนก็สะดุ้งโหยง อย่างนั้นก็เพราะมันมีอุปาทานว่ากู หรือนิทาน: เด็ก ชอบเล่น กะลามะพร้าวที่แตกเป็นวงโค้งรูปพระจันทร์ แล้วก็สับเอาเข้ากลางคืนคิดว่างูกัด; มันมีอุปาทานว่ากูอย่างนี้เป็นต้น แล้วก็มีการเหมือนกับถูกงูกัด; เพราะฉะนั้น จะเห็นว่าอุปาทานนี้เป็นเรื่องไม่จริงเป็นเรื่องหลอก. ที่เรียกว่า

“มัญญะ” ก็เหมือนกันเป็นเรื่องหลอก ความสำคัญมันหมายมันเกิดได้ทั้งที่เป็นเรื่องหลอก; ยกตัวอย่างเช่นว่าคนมีบุตรแล้วถูกขโมยไปเสียตั้งแต่เล็กไม่รู้ว่ายู่ที่ไหน แม้ในที่สุดเด็กคนนั้นจะมานอนเจ็บตายอยู่ตรงหน้าบ้านของมารดาของเขาจริงๆ นั้นเขาก็ไม่สงสัยสาร เขาก็ไม่ได้เป็นทุกข์เป็นร้อน เพราะเขาไม่รู้ว่านี่เป็นลูกของเขา ที่นี้ในทำนองที่ตรงกันข้ามเด็กคนนั้นไม่ใช่ลูกของตัวแท้ ๆ แต่ถูกเขาลักเปลี่ยนเขาปลอมมาแต่ที่แรก เข้าใจว่าลูกตัวก็รักอย่างจะขาดใจตาย; ถ้าเด็กคนนั้นเจ็บป่วยหรือมานอนเจ็บอย่างนั้นมันก็เป็นเรื่องใหญ่ นี่เราแยกเอาเฉพาะที่ว่าความสำคัญผิด; ความสำคัญอย่างนี้เป็นเรื่องผิดทั้งนั้น นี่แหละคือกิริยาที่เรียกว่ายึดมั่นถือมั่น หรือสำคัญมั่นหมาย; เรื่องนี้ไม่ต้องจริงแต่เมื่อมีความสำคัญมั่นหมายอย่างไรแล้วมันก็เป็นเรื่องอย่างนั้น.

เพราะฉะนั้น เบญจขันธ์ร่างกายจิตใจนี้ไม่ใช่ของเรา โดยธรรมชาติไม่ใช่ของเรา; แต่ไปสำคัญมั่นหมายว่าของเราเข้าอย่างสนิท เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะมีของเรา. ทุกอย่างที่จะต้องลำบากด้วย จะต้องเป็นทุกข์ไปด้วยจึงได้กล่าวว่า **สิ่งทั้งความยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละเป็นทุกข์**; นี่เป็นใจความที่สำคัญที่สุด เป็นธรรมะที่กล่าวอย่างธรรมะที่สุดไม่ใช่ภาษาชาวบ้าน. ภาษาชาวบ้านก็กล่าวกันอย่างเปรย ๆ ได้ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นอาการของคนโดยมาก ที่มีอุปาทานยึดมั่นถือมั่นแล้วมันก็เป็นทุกข์ ถูกแล้ว. ที่นี้เขาแยกให้เห็นชัดก็คือว่า **ตัวที่ยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละมันเป็นทุกข์ สิ่งเดียวกันแท้ ๆ ถ้ายึดมั่นก็เป็นทุกข์ ไม่ยึดมั่นไม่เป็นทุกข์**. ทนพุทธศาสนาช่วยตรึงให้รู้เรื่องนี้ให้ถอนความยึดมั่นถือมั่น ให้ทำลายความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเราจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้าในเรื่องวิธีปฏิบัติ.

ต่อไป สำหรับ ความทุกข์ เราก็ควรจะรู้ไว้ด้วยว่า มันเป็นเหมือนกับ
 มายา, คือว่ามี ความทุกข์ชนิดหนึ่งเป็นความทุกข์โดยเปิดเผย ใคร ๆ
 ก็รู้สึกได้เองว่าเป็นทุกข์; เช่นความเจ็บปวดหรือว่าความเจ็บไข้ ความไม่ได้อย่างใจ
 นี้ ก็เป็นทุกข์; มีมากมายหลายอย่าง ใคร ๆ ก็รู้ได้ กระทั่งแม้ในเรื่องที่ยังไม่เคยเห็น
 เช่น นรกนั้นก็ถือว่าเป็นทุกข์โดยเปิดเผย. แต่ที่นั่นยังมี ความทุกข์อีกชนิดหนึ่ง
 ซึ่งซ่อนเร้นไม่แสดงว่าเป็นทุกข์โดยเปิดเผย; แต่เป็น ความทุกข์อย่าง
 ร้ายกาจโดยเร้นลับนั่นก็คือความที่ล้าคัญผิด. มประโยชน์ว่า เห็นกงจักร
 เป็นดอกบัว ปุ่ดูชนเห็นกงจักรเป็นดอกบัว จะเห็นเรื่องทุกข์เป็นเรื่องสุข,
 เห็นเรื่องทรมานเป็นเรื่องน่าปรารถนาไป; ฉะนั้นจึงได้ ตกเป็นทาสของ
 สิ่งที่ดีวักคว้อยากไปด้วยความโง่ความหลง นี้เขาเรียกว่าเห็นกงจักร
 เป็นดอกบัว. ฉะนั้นปุ่ดูชนโดยมากจึงได้สมักรใจที่จะเป็นปุ่ดูชนต่อไป ไม่ต้องการ
 จะเลื่อนตัวเองขึ้นเป็นพระอริยเจ้า เพราะไปเห็นว่าอยู่ในเรื่องทุกข์อย่างนั้นมันสนุก
 ดี มันโลดโผนดี. ที่ยิ่งไปกว่านั้นก็คือว่า เรื่องที่เรียกว่าเรื่องสวรรค์อย่างนี้ ชาวบ้าน
 ตามธรรมดาถือว่า นรกนั้นเป็นทุกข์ไม่น่าปรารถนา; สวรรค์นั้นเป็นสุขอย่างยิ่งวิเศษ
 อย่างยิ่งน่าปรารถนาอย่างยิ่ง; แต่โดยที่แท้แล้ว สวรรค์นั้นร้ายกาจกว่านรก ก็
 เพราะเหตุผลง่าย ๆ อย่างที่ว่ามาแล้วว่า สวรรค์นั้นจะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถืออย่างยิ่ง
 ในเมื่อนรกนั้นมันไม่มีใครอยากจะทำยึดถือ เพราะไม่มีใครรักอยู่แล้ว. ที่นี้เมื่อไป
 ยึดถือในสวรรค์อย่างนี้ มันก็มีปัญหาเกี่ยวกับสวรรค์ จะต้องเป็นทุกข์เพราะ
 สวรรค์นั้นเอง; นี้คนบางคนเป็นทุกข์ เมาสวรรค์ ชื่อสวรรค์จนหมดเนื้อหมดตัวไม่มี
 อะไรจะกินแล้วก็ต้องเป็นทุกข์อย่างนี้ นี่เป็นตัวอย่าง. แต่ที่จริงมันยิ่งไปกว่านั้น คือ
 ตามหลักธรรมะถือว่าการที่จมอยู่ในเรื่องกามารมณ์ ซึ่งเป็นความหมาย
 ของสวรรค์นั้น เป็นการจมอยู่ในกองทุกข์อย่างน่าสงสารที่สุด; เพราะทำ

ให้หลงคิดและจะต้องร้อนเพราะสิ่งนั้นอยู่ตลอดเวลา จะต้องร้องไห้เพราะสิ่งนั้นอยู่ตลอดเวลา. นี่จึงถือว่าแม้แต่สวรรค์ก็มีอาการที่เสียดแทงเผาเรณชนิดที่ไม่รู้สึก ช้อนอยู่ข้างใต้ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่าความทุกข์ที่ไม่เปิดเผยเป็นคู่กันกับความทุกข์ที่เปิดเผย.

เพราะฉะนั้นท่านจึงถือว่า มันมีแต่ความทุกข์เท่านั้น; ถ้า นรกก์เป็นทุกข์อย่างเปิดเผย สวรรค์ก็เป็นทุกข์อย่างเร้นลับ มันก็ไม่มีอะไรในบรรดาที่มนุษย์เกี่ยวข้อง มันมีแต่ความทุกข์ทั้งนั้น หากแต่ความทุกข์อันหนึ่งมันอยู่ในสภาพที่งดงามน่ารักน่าพอใจ และหลงใหลกันอยู่เป็นส่วนใหญ่; ฉะนั้นภาษาธรรมะในชั้นสูงสุด ที่เรียกว่าภาษาปรมาตม์สูงสุดนี้เขาพูดว่า มีแต่ทุกข์เท่านั้น บรรดาสิ่งที่มนุษย์รู้จักแล้วมีแต่ความทุกข์เท่านั้น. คงจะแปลกมากสำหรับท่านทั้งหลายแต่ก็ควรเอาไปคิดดู

สำหรับทางธรรมะนั้นเขาให้เหตุผลง่าย ๆ เพียงว่า ไม่ว่าอะไรจะเป็นทุกข์หรือเป็นสุขชนิดไหนก็ตามเถอะ มันเป็นทุกข์ทั้งนั้น ก็ตรงที่มันเปลี่ยนแปลง มันทรมาณใจคนที่เข้าไปเป็นเจ้าของ; ใครเข้าไปเกี่ยวข้องในฐานะเป็นเจ้าของแล้ว จะถูกมันเผาผลาญให้เกิดความทุกข์ขึ้นมา; ฉะนั้นจึงถือว่า สิ่งที่เกิดขึ้น กต อกกต ทตงอญกต ทตบไปกตหรือจะมากเกิดใหม่กต ล้วนแต่ไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์; นี่หมายความว่ามันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ ถ้าเราไปยึดถือแล้วมันก็เป็นทุกข์ไปหมดจริงๆ. เป็นอันว่าปุถุชนคนธรรมดาที่ปล่อยไปตามธรรมดาของปุถุชนนั้นมีแต่ทุกข์เท่านั้นไม่มีอะไร; ที่นี้มีธรรมะที่จะเข้ามาช่วยแก้คือหลักพระพุทธศาสนาที่เป็นธรรมะนี้ มาสอนให้รู้จริงว่าเป็นอย่างนี้เสีย; แล้ว

ปลุชนั้นก็ลาดชันไม่ยืดยื้อมัน, ก็กลายเป็นพระอริยเจ้าไป. บรรดาสิ่งที่มีแต่ความ
ทุกข์ทั้งนั้นมันก็กระเด็นออกไปห่าง ไม่มาทำอะไรเรา เพราะว่าเราไปเกี่ยวข้องกับ
สิ่งเหล่านั้นโดยไม่ได้ยืดยื้อ; ทรัพย์สมบัติพัสถานเกียรติยศชื่อเสียง เงินทอง บริวาร
อะไรก็ตาม ล่องไปยืดยื้อเข้าเดือก็เป็นความทุกข์ทั้งนั้น; ธรรมะจึงสอนไม่ให้ยืดยื้อ
ให้เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นโดยไม่ต้องยืดยื้อ มันก็ทำความทุกข์ให้แก่เราไม่ได้.

ที่เรามีสติปัญญาเข้าไปจัดเข้าไปทำให้เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นได้ตามที่เรา
ต้องการ; แต่อย่าล้าไปหลงผิดสำคัญผิดยืดยื้อว่าเป็นของเราเข้าโดยแท้จริง; เพราะ
ว่า สิ่งทั้งหลายนั้นมันแต่ทุกข์เท่านั้น มีแต่ไฟทั้งนั้น มีแต่ยาพิษ มีแต่
ศัตรูทั้งนั้น ถ้าไปเกี่ยวข้องกับผิดเข้านิดเดียวก็จะเป็นอันตรายขึ้นมา. แต่
ว่าไฟ หรือยาพิษ หรืออะไรก็ตามนั้นแหละ ถ้าไปเกี่ยวข้องโดยถูกวิธีแล้ว
มันก็ใช้เป็นประโยชน์ได้; ไม่ใช่ใช้อะไรไม่ได้ ไม่ใช่ไม่มีประโยชน์ เช่น
เกียรติยศ ชื่อเสียง เงินทอง ทรัพย์สมบัติ บริวารนี้ถ้าเราเข้าไปเกี่ยวข้องถูกต้อง
มันก็ไม่มีความทุกข์และใช้เป็นประโยชน์ได้ พอเข้าไปเกี่ยวข้องผิดด้วยความยืดยื้อละก็
แต่ความทุกข์อย่างเดียว.

ถ้าเราจะดูความทุกข์กันให้ละเอียดลงไปอีก เราจะเห็นว่า ตัวความทุกข์ที่
เป็นชนิดทนทานดูแล้วน่าเกลียดหรืออะไรทำนองนี้; คำว่าทุกข์อย่างนี้หมายถึง
ตัวธรรมชาติแห่งความทุกข์ อย่างนี้เรียกว่าทุกข์อริยสัจจ์, - อริยสัจจ์คือทุกข์; หมายถึง
ตัวความทุกข์ที่เป็นตัวธรรมชาติ. ที่นี้ถ้าพูดว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง สังขาร
ทั้งปวงเป็นทุกข์อย่างนี้เรียกว่าทุกข์ในสามัญลักษณะ ความทุกข์
อย่างนี้มันเป็นกฎของธรรมชาติ; คือเป็นกฎของธรรมชาติที่ว่าสิ่งซึ่งเป็นสังขาร

นั่นต้องเป็นทุกข์เสมอไม่เป็นอย่างอื่นได้, เป็นกฎของธรรมชาติที่ตายตัว; คำว่าทุกข์
 ในลักษณะอย่างนั้นมันเป็นกฎของธรรมชาติ. คำว่าทุกข์อย่างแรกมันเป็นตัว
 ธรรมชาติเองคือตัวสภาวะแห่งความทุกข์ตามธรรมดาที่มันเป็นทุกข์อยู่ตามธรรมชาติ
 คำว่าทุกข์ที่เรารู้จักกันอย่างผิวเผินนี้ ในฐานะที่มันเป็นปัญหา ความทุกข์ที่เราได้รับ
 กันอยู่นั้น เราควรจะถือว่ามันเป็นปัญหา มันจึงเป็นทุกข์; เพราะว่าปัญหาเหล่านี้
 เราไม่สะสาง ไม่ทำให้สิ้นไปหมดไป มันเป็นทุกข์. ปัญหาเรื่องตัวเราเองเรื่องบุตร
 ภรรยาเรื่องทรัพย์สินสมบัติ ปัญหาทุกปัญหาที่มนุษย์ต้องเผชิญนี้ มันรวมอยู่ที่ความทุกข์;
 ฉะนั้นความทุกข์จึงเป็นปัญหาที่มนุษย์ต้องแก้ต้องสะสาง. มีลักษณะเป็นเหมือนกับ
 ภัยที่น่ากลัว เป็นสิ่งที่น่ากลัว; มีลักษณะเหมือนกับโรค คือโรคภัยไข้เจ็บ แต่ว่า
 เป็นโรคทางวิญญาณ คือโรคทางจิตใจหรือวิญญาณ ร่างกายสลายต่อนามยตี แต่
 เป็นทุกข์ นี้เรียกว่าโรคทางวิญญาณ; **ความทุกข์ที่กล่าวนี้เป็นโรคทาง
 วิญญาณ.** เพราะฉะนั้นในบางครั้งพระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสว่า “ทุกข์คือโลกหรือ
 ว่าโลกคือทุกข์” ท่านใช้แทนกันเสียเลย; เมื่อพูดว่าโลกเหตุให้เกิดโลก, ความ
 ดับของโลก, วิธีให้ถึงความดับของโลก; นั่นท่านหมายถึง: **ทุกข์, เหตุให้เกิด
 ทุกข์, ความดับทุกข์ และ ทางให้ถึงความดับทุกข์** ในที่บางแห่งมีพระพุทธ
 ภาษิตเอาคำว่าโลกนี้มาใช้แทนคำว่าทุกข์ นี่มันก็เห็นได้จากความหมายของคำว่า
 โลกอีกนั่นเอง. เหมือนที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าภาษาบาลีทุกคำมีความหมายที่แปลได้;
 ที่นี้คำว่าโลกนี้แปลว่าอะไร คำว่าโลกนี้แปลว่าของที่ต้องแตกทำลายหรือแตกทำลาย
 อยู่เสมอ. คำว่าโลกนี้มาจากรากศัพท์ “ลูชะ” ที่แปลว่าแตกทำลายอยู่เสมอ ฉะนั้น
 โลกก็ไม่มีอะไรอื่นนอกไปจากสิ่งที่แตกทำลายอยู่เสมอ; แต่มันละเอียด มันเห็นยาก
 ต้องใช้ปัญญาจึงจะมองเห็นว่า มันแตกทำลายอยู่เสมอทุก ๆ สมหายใจเข้าออก หรือ
 ทุกวินาทีหรือยิ่งกว่านั้นไปอีก ทุกขณะจิตเลยทีเดียวได้; ฉะนั้นจึงถือว่าโลกเป็น

อย่างเดียวกันกับทุกข์ หรือทุกข์เป็นอย่างเดียวกันกับโลก นี่ธรรมะชั้นสูงมองกันในลักษณะอย่างนี้. ถ้าเรายังไม่เข้าใจก็เอาไปคิดดู อย่าเพิ่งเห็นว่าเป็นเรื่องกล่าวอย่างไม่มีเหตุผลหรือว่ากล่าวอย่างพ้นสมย์ลัสมัย.

ถ้าเราดูโลกปัจจุบันนี้ โลกนอกจากตัวเรานี้คือโลกทั้งโลกก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์ทั้งนั้น; แต่บางอย่างมันซ่อนเร้นเหลือเกินดูเป็นความสุขไป. ที่ซ่อนโลกภายใน คือตัวเราคนเดียวนี่ดูเข้าไปข้างใน ในเราคนเดียวก็ล้วนแต่สิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ทั้งนั้น; เพราะความหมายมันแตกสลาย, แตกทำลายเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ. เราก็ต้องอาศัยธรรมะอาศัยการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามาช่วยแก้ปัญหานี้. คือทำให้ไม่เป็นทุกข์ถ้ามีความรู้ซ่อนแล้ว. สิ่งที่ว่าโลกคือทุกข์,—ทุกข์คือโลกนี่จะหายวับไปเลย. ไม่มีทั้งโลก ไม่มีทั้งทุกข์. นี่คำว่า ทุกข์ หมายความว่าอย่างนี้ในที่สุด.

ที่เขาพูดเป็นภาษาธรรมะนี่อย่าได้ไปเข้าใจว่ามันเป็นเรื่องของคนโง่ คนครีคระ. ขอให้เคารพว่าเป็นความคิด, ความรู้ของคนที่ได้พยายามมาเป็นหลายชั่วคน; กว่าที่จะเกิดมีพระพุทธเจ้าขึ้นมาได้ก็มีคนค้นอย่างเดียวกันนี้หลายชั่วคน; แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ค้นมากมายหลายปี; ล้วนแต่ได้รับการค้นสืบ ๆ ต่อกันมา มอบหมายต่อกันมานานมากโดยคนที่มีสติปัญญา; แล้วก็ยังปลื้มออกไปค้นอยู่ในป่าโดยไม่ต้องทำอะไร. เขาจึงมองเห็นชีวิตในด้านลึก, ลึกซึ้งที่สุดกว่าพวกเรา; จนถึงกับว่าโลกนี้เป็นอันเดียวกันกับความทุกข์ และเขาเรียกความทุกข์ที่มันเนื่องกันเป็นสายไม่สิ้นสุดนี้ว่าสังสารวัฏ. ฉะนั้นท่านควรเข้าใจคำว่าสังสารวัฏไว้เสียด้วย. ถ้าถามว่าแปลว่าอะไร? ก็แปลว่า สายของความทุกข์ที่ยาวยืด ด้วยการคล้องกันเหมือน

กับห่วงโซ่ที่คล้องกันเป็นสายไป. ถ้าอย่างนั้นแล้วเขาจำแนกออกไปให้เห็นชัดว่า มันมีกิเลสที่เป็นเหตุให้กระทำความอย่างใดอย่างหนึ่ง; ครั้นทำความลงไปแล้วต้องได้รับวิบาก คือผลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง; ครั้นได้รับวิบากคือผลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว มันก็กลับปรุงกิเลสอันใหม่ ส่งเสริมกิเลสอันใหม่ไปอีกทางหนึ่ง; ไม่ใช่ว่าพอมันได้รับผลกรรมแล้วมันจะสิ้นสุด แต่ผลกรรมนั้นจะส่งเสริมหรือปรุงให้เกิดกิเลสอันใหม่รูปใหม่ขึ้นมาอีก, ก็ทำกรรมอีก, ก็รับผลกรรมอีก, แล้วก็เกิดกิเลสใหม่อีก, ทำกรรมอีก, รับผลกรรมอีกวงหนึ่ง ๆ เป็นอย่างนี้, แล้วก็คล้องกันเป็นสายยาวเหมือนสายโซ่, ^{๕๔๔}นี่คือสายของความทุกข์, ความทุกข์ที่คล้องกันเป็นสาย ถ้าเรารู้จักความทุกข์ทั้งโดยที่เป็นหน่วย ๆ และทั้ง ๆ ที่มันสัมพันธ์กันเป็นสายอย่างนั้น ก็เรียกว่ารู้จักเรื่องทุกข์พอสมควร.

ที่^{๕๔๕}เราจะพบว่า ในของสามอย่างนี้คือ; กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม, กรรมเป็นเหตุให้เกิดผลกรรม และผลกรรมเป็นเหตุให้เกิดกิเลส^{๕๔๖}; อันไหนจะร้ายกาจ. ท่านลองคิดดูอันไหนจะร้ายกาจ. เป็นที่ยึดติดกันว่าสิ่งที่เรียกว่ากิเลส นั้นมันร้ายกาจ ในของสามอย่างนี้คงถือว่ากิเลสเป็นเรื่องร้ายกาจ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมดีก็ตามกรรมชั่วก็ตาม; แล้วก็ต้องรับผลกรรม ผลกรรมก็ส่งเสริมกิเลส.

เมื่อพูดตรงนี้อาจจะเป็นที่ลงแค้นบ้างท่านที่ว่า กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม ^{๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙}กิเลสมันมี ๒ ประเภทเหมือนกัน คือกิเลสชั้นละเอียด เช่นอุปาทาน เป็นเหตุให้ทำดี^{๕๕๐} ก็เรียกว่ากิเลสได้เหมือนกัน; แต่ด้วยความไม่รู้ตามที่เป็นจริง. อย่าเข้าใจว่าคนที่ทำดี ๆ นั้น ทำเพราะสติปัญญา^{๕๕๑}ตามที่^{๕๕๒}เป็นจริงถึงที่สุด

ไปอย่างเดียว มันไม่ใช่อย่างนั้น การทำความ^{๕๕}คิดด้วยความมกมายก็
 ได้ถ้าชื่อว่ากิเลสแล้วก็เป็นเหตุให้มีความอยาก ชนิดที่มี “อวิชชา” มีความโง่เป็น
 รากฐานทั้งนั้น; แล้วกรรมนั้นแม้จะถูกบัญญัติว่าดี มันก็ดีไปไม่ได้ เช่นว่ามัวเมา
 ในการทำดีเพราะความมกมายนี้ จะเรียกว่าของน่าปรารถนาไปไม่ได้; เพราะว่ามัน
 เป็นเหตุให้เกิดวิบากชนิดที่มาส่งเสริมกิเลสนั่นเอง เป็นอันว่าความทุกข์นั้นมันมีมูล
 เหตุอยู่ที่กิเลส ฉะนั้นเราศึกษาเรื่องกิเลสต่อไปในฐานะเป็นเรื่องที่ ๒ คือเป็น
 เหตุให้เกิดทุกข์, ความทุกข์กับมูลเหตุให้เกิดทุกข์. ความทุกข์คือสิ่งที่ว่ามาแล้ว
 ตั้งแต่ต้น; ที่นักรู้มาถึงเรื่องมูลเหตุให้เกิดทุกข์คือกิเลส ฉะนั้นเราศึกษาคำว่า
 กิเลสกันต่อไป.

เราเรียกกิเลสในที่นี้ว่า เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นชื่อในภาษาบาลีว่า “ทุกข-
 สมุทัย” ทุกข์ก็คือความทุกข์ เหมือนอย่างที่เราว่ามาแล้ว; “สมุทัย” แปลว่าแดน
 เกิด, การตั้งขึ้นพร้อม, เรียกว่าแดนเกิด, “สัง” แปลว่าพร้อม, “อุทยะ”
 แปลว่าตั้งขึ้น, ทุกขสมุทัยตั้งขึ้นพร้อมแห่งทุกข์. ในภาษาไทยเราไม่ค่อยใช้คำ^{๕๖}
 จึงแปลกัน ในภาษาไทยเราใช้คำว่าเหตุหรือเห-ตุ แต่ในภาษาบาลีไม่เคยใช้;
 ในภาษาธรรมะไม่เคยใช้คำว่าทุกขเหตุ แต่ใช้คำว่าทุกขสมุทัย; แต่ถึงอย่างไ
 กิด มันก็คือคำว่าเหตุอยู่นั่นเอง ฉะนั้นเหตุของความทุกข์นั้นมันได้แก่กิเลส, ได้แก
 สิ่งที่เราเรียกว่ากิเลส; ซึ่งเราจะได้ศึกษาคำว่ากิเลส. แต่ตรงนั้นควรจะเข้าใจคำที่เนื่
 กันอีกคำหนึ่งคือคำว่าปัจจัย.

ท่านคงจะเคยได้ยินคำว่าเหตุ^{๕๗}นั้นมาเป็นคู่ คู่ กับคำว่าปัจจัย; มีเหตุ มีปัจจัย
 ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย. คำว่าเหตุ^{๕๘}นั้นหมายความว่าต้นเหตุหรือตัวเหตุ; คำว่า

ปัจจัยมันเป็นเครื่อง้วยเหตุอีกทีหนึ่ง; นี่ตามปกติเป็นอย่างนี้ แต่ในกรณีพิเศษอาจจะเป็นอย่างอื่นก็ได้. อาตมากล่าวในฐานะที่เป็นหลักภาษาทั่วไปของภาษาบาลี; จะเห็นได้ง่ายๆ เหมือนกับว่าคนปั้นหม้อ ความอยากที่จะได้หม้อนั้นเป็นเหตุเป็นเหตุให้ปั้นหม้อ; ดินหรือน้ำหรืออะไรที่เอามาใช้ในการปั้นหม้อหรือเครื่องปั้นหม้ออะไรก็ตาม เหล่ามันเป็นปัจจัยไม่ใช่เหตุ; เรารู้ความแตกต่างของคำว่าเหตุ คำว่าปัจจัยไว้อย่างนี้.

ในเรื่องของความทุกข์นั้นกิเลสเป็นตัวเหตุ ส่วนร่างกายจิตใจ
สิ่งของวัตถุอะไรเป็นเหตุปัจจัย; เหตุมันจะทำหน้าที่ได้ก็ต่อเมื่อมีปัจจัยช่วย
เหมือนกับที่ว่าเป็นหม้อได้ก็เพราะมีเหตุทั้งปัจจัย มีความอยากปั้นหม้อ แต่ถ้าไม่มี
ดินแล้วจะปั้นด้วยอะไร; หรือถ้ามีแต่ดิน แต่ไม่มีความอยากจะปั้นมันจะปั้นได้อย่างไร.
ไร. ความทุกข์ของคนเรานักเหมือนกัน มันมีกิเลสเป็นตัวเหตุและมีอุปการะต่าง ๆ
เช่นมีมือ มีเท้า มีหู มีตา มีขน มีร่างกาย มีจิตใจ เป็นปัจจัยช่วย; ฉะนั้นแดน
เกิดแห่งความทุกข์นั้นมันก็รวมทั้งเหตุและทั้งปัจจัย หมายความว่ากิเลสกับสิ่งที่กิเลส
จะต้องใช้เป็นเครื่องมืออันรวมกันแล้วจะให้เกิดทุกข์. นี่คือความหมายของคำว่า
เหตุให้เกิดทุกข์ มันรวมปัจจัยอยู่ด้วยเสมอไป แต่เราไม่ได้พูดถึง เราใช้
แต่คำว่าเหตุเสียเรื่อย; เหตุให้เกิดทุกข์คล้าย ๆ กับว่าไม่มีปัจจัย แต่ที่แท้มันมีปัจจัย
รวมอยู่ในนั้นด้วย. ถ้าเราใช้คำว่าสมุทัยนี้พร้อม เพราะมันหมายความว่าแดนเป็น
สังขารพร้อมแห่งความทุกข์ คำว่าพร้อมมันบ่งถึงหลาย ๆ อย่างอยู่แล้ว. ฉะนั้น
จึงไปถึงเหตุด้วยการ แล้วปัจจัยอุปการะกับอีกมากมาย ได้เข้าร่วมกลุ่มกันแล้วก็เป็น
แดนงอกขึ้นแห่งความทุกข์; อาการอย่างนี้เรียกว่าทุกขสมุทัยเป็นอริยสัจ ข้อที่ ๒
ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรียกว่า “ทุกขสมุทยอริยสัจ”.

ทีนี้เรามาถึงคำว่ากิเลสโดยตรง ควรจะถามว่ากิเลสนี้แปลว่าอะไร? ตัวหนังสือแท้ ๆ ก็แปลว่าเศร้าหมอง กิเลสแปลว่าเศร้าหมอง; แต่ว่าภาษาบาลีศัพท์คำเดียวกัน รูปร่างเหมือนกัน ยังยกย้ายไปได้หลายความหมาย เช่นว่าเครื่องทำความเศร้าหมองก็ได้, หรือความเศร้าหมองก็ได้, หรือที่ ๆ เกิดความเศร้าหมองก็ได้, คือมันได้แก่สิ่งที่เราเรียกว่ากิเลสทั้งนั้น. กิเลสเป็นเครื่องทำให้มนุษย์เศร้าหมอง, ความเศร้าหมองของมนุษย์นั้นเรียกว่ากิเลส; ที่ ๆ กิเลสตกลงไปตรงไหน; ที่ตรงนั้นก็พลอยเศร้าหมองไปด้วย; เช่นมาตังขันธ์ที่ร่างกาย วาจาใจนี้, ก็ทำให้ร่างกาย วาจาใจ เศร้าหมองไปด้วย. ฉะนั้นเราจึงถูกกิเลสกันที่กาย ที่วาจา ที่ใจ ที่สถานที่ก็ได้, ที่ลักษณะของมันก็ได้, ในฐานะที่มันเป็นเพียงเครื่องมือก็ได้. คำว่ากิเลสจึงใช้ได้หมดทุกกรณีเกี่ยวกับความเศร้าหมอง. เป็นเครื่องเศร้าหมอง ก็เพราะว่าพอไปเกาะเข้าที่โน่นที่นั่นก็เศร้าหมองไป. เป็นความเศร้าหมองคือมันมีลักษณะมีภาวะเศร้าหมอง แล้วมันทำให้ที่นั้น ๆ พลอยเศร้าหมองไปด้วย, จิตใจก็พลอยเศร้าหมองไปด้วย.

น่าจะนึกถึงคำในภาษาไทย ภาษาที่เราพูดกันชินปากว่าคอร์รัปชัน มีความหมายเหมือนกับคำว่ากิเลส; คำว่าคอร์รัปชันแปลว่าเศร้าหมอง, จุดดำที่เศร้าหมองขึ้นมาในพินที่สะอาดนั้น. กิเลสก็มีลักษณะอย่างนั้น เพราะว่าจิตใจนี้มีธรรมชาติเป็นประภัสสรคือใสกระจ่างสะอาด; แล้วกิเลสก็โผล่ขึ้นเป็นจุด ๆ เป็นคราว ๆ เป็นคอร์รัปชันของจิตใจ. เราจะเห็นได้ว่าความเศร้าหมองของคน ๆ เดียวก็ดีของคนทั้งหมดเป็นสังคมก็ดี มีความหมายอยู่ที่กิเลส. คนไม่มีกิเลสไม่อาจจะทำการคอร์รัปชันเพราะมันเป็นเรื่องเดียวกัน; นี่ความหมายของคำว่ากิเลสโดยตัวหนังสือแปลว่าเศร้าหมอง.

ที่นี้โดยความหมายที่เป็นนัยยะ ไม่ใช่ตามตัวหนังสือแปลว่าเหตุให้เกิดทุกข์
 มันหมายถึงเหตุให้เกิดทุกข์; ที่นี้เราเอาหัวข้อทางตรรกของพุทธศาสนาถามว่า
 กิเลสคืออะไร? เราก็ตอบว่าคือเครื่องเศร้าหมอง. กิเลสมาจากอะไร? ก็ตอบ
 ว่ามาจากความโง่ มาจากความไม่รู้คืออวิชชา; ใช้คำว่าความโง่แค่นี้ไป ใช้
 คำว่าอวิชชาตามเดิมดีกว่า. กิเลสนี้เพื่ออะไร? กิเลสเพื่อความทุกข์ของ
 ปวงสัตว์. กิเลสนี้เกิดได้โดยวิธีใด? โดยการตั้งตนไว้ผิด ตั้งใจไว้ผิด
 หรือการทำผิด หรือการปล่อยไปตามกระแสของกิเลส นั้นเอง. กิเลสคือ
 อะไร? กิเลสมาจากอะไร? กิเลสนี้เพื่ออะไร? กิเลสนี้โดยวิธีอย่างไร? ตอบได้
 อย่างนี้คือ; ความเศร้าหมอง, มาจากอวิชชา, เพื่อความทุกข์ของสัตว์ทั้งปวง, โดย
 วิธีที่สัตว์เหล่านั้นตั้งตนไว้ผิดตั้งใจไว้ผิด ปล่อยไปตามกระแสของกิเลส; นี่จึงได้เป็น
 ทุกข์ กิเลสเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. เราควรจะทราบในที่นี้ว่า คำว่ากิเลสนี้มีชื่อเรียก
 อีกมากมายหลายอย่าง หรือหลายสิบอย่างก็ได้หลายสิบคำพูดคือไวพจน์หรือ Syn-
 onym ของกิเลสมีมาก แต่เท่าที่สำคัญ ๆ ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์ ที่เราได้ยิน
 มากที่สุดก็คือคำว่า ตัณหา คือความอยากด้วยอวิชชา แล้วอุปาทานความ
 ยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเรา ว่าของเรา; อย่างนี้ได้ยินมากที่สุดและยังได้ยินว่า โลภะ
 โทสะ โมหะ อีกมากมายนั้น แต่ในกรณีที่ใกล้ชิดกับความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่เรา
 แล้วก็คือคำว่า ตัณหา คำว่า อุปาทาน เหมือนที่ได้กล่าวมาแล้ว และรกรากของ
 มันก็คืออวิชชา โดยรากเง้าคืออวิชชา.

ที่นี้เราเอากิเลสที่เรารู้จักกันมากในหมู่ชาวบ้านเราว่า โลภะ โทสะ โมหะมา
 พูตกันดู; นี่เรามองกันทางหนึ่งเขาจึงจัดเป็น โลภะ โทสะ โมหะ เพื่อจะแยก
 สิ่งที่เรียกว่ากิเลสอื่นให้เป็นพวกๆ. กิเลสพวกโลภะนั้นมันอยากได้ หมายความว่า

ว่ามันเข้าไปจับฉวยเอาหรือดึงเข้ามาหรือว่าถนอมเอาไว้ อย่างนี้เรียกว่าโลละ. ที่น
กิเลสที่ ๒ ที่เรียกว่า โทสะนั้นตรงกันข้ามคือมันผลักออก ไม่ถนอม มันจะ
ทำลาย ตรงกันข้ามเรียกว่า โทสะ. กิเลสที่ ๓ เรียกว่า โมหะคือโง่หลงเข้าใจ
ผิด นี่ผลักออกก็ไม่ไปดึงเข้าก็ไม่เบี่ยง เป็นเรื่องงงหรือสงสัยหรือวนเวียนอยู่
รอบ ๆ ไม่กล้าผลักออก ไม่กล้าดึงเข้ามาอะไรทำนองนี้ นี่อาการมันต่างกันมาก
อย่างนี้. โลละ โทสะ โมหะ, อันหนึ่งคุณเข้ามาหาหรือถนอมเอาไว้, อันหนึ่ง
ผลักออกไป หรือจะทำลายเสีย, แล้วอันหนึ่งวนเวียนอยู่รอบ ๆ เพราะความงง
เพราะความสงสัย เพราะความไม่รู้.

ที่น กิเลสพวกโลละ ที่เป็นการดึงเข้ามาหรือถนอมเอาไว้ นั้น ยังมีชื่ออื่น
เรียกอีกมาก เช่นเรียกว่า ราคะ, ราคะคือความกำหนัด มันเป็นความโลภอย่าง
รุนแรงในทางอารมณ์ บางทีก็เรียกว่า “อภิขณา” ความเพ่งเล็งด้วยลูกตาที่เต็มไปด้วย
ไปด้วยความโลภ; และที่เรียกว่าความปรารถนา หรือความหวังหรืออะไรอีกมากมาย
หลายชื่อ ล้วนแต่มีความหมายอย่างเดียวกันหมด คือจะเข้าไปหาจะกอดรัดไว้หรือ
จะถนอมไว้เท่านั้น.

ส่วน โทสะ^๕ตรงข้าม มันมีชื่อเรียกอย่างอื่นเป็นโทสะ คือความโกรธ
หรือพยาบาท, คือความพยาบาทมาดร้าย, หรือเรียกว่าอุปนาหะ คือความผูกโกรธ
คุมแค้นเอาไว้.

พวกที่เรียกว่าโมหะที่ว่าหลงวนเวียนพัวพันอยู่นั้น มีชื่อเรียกอย่างอื่น
เช่น; มานะ ทิฏฐิ, หรือวิจิกิจฉา-ความสงสัย, หรือดีนมิทตะ-ความหดเหี่ยว, อุทธัจจะ

- ความพึงชาน, กระทั่งแม้แต่ว่าความไม่ละอาย หรือความกลัวที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น ก็ล้วนแต่เป็นพวกโมหะทั้งนั้น; เราไม่ละอายในที่ควรละอาย เราไม่กลัวในที่ควรกลัวก็เช่นโมหะทั้งนั้น; นี้โลภะ โทสะ โมหะ มีลักษณะต่างกันอย่างนี้.

เรามาดูกันต่อไปถึง **อาการที่เกิดกิเลสและเกิดทุกข์**; นี่เป็นเรื่องที่ละเอียด สุขุมมาก แทบจะกล่าวให้เข้าใจกันไม่ได้ในเวลาสั้น ๆ. แต่ขอกล่าวพอเป็นเค้าความว่า มันต้องมีการกระทบระหว่างข้างในกับข้างนอก; ข้างในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เรียกว่าข้างใน; ที่ข้างนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง จมูกคู่กับกลิ่น ลิ้นคู่กับรส กายหรือผิวกาย มันคู่กับโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่จะกระทบผิวกาย แล้วทำให้เกิดความรู้สึก ทั้งหมดนั้น เขาเรียกว่า โผฏฐัพพะ กายคู่กับโผฏฐัพพะ; ที่ใจคู่กับความรู้สึกที่จะเกิดขึ้นในใจ เป็น ๖ คู่. มีการกระทบกันขึ้นระหว่างข้างนอกกับข้างใน มันก็เกิดอาการที่เรียกว่า “ผัสสะ” คือการกระทบนั้น; พอหลังจากการกระทบแล้วก็เกิดความรู้สึกเป็นเวทนา คือเป็นรสชาติอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา เช่นตาเห็นรูปนี้มันก็สวย หรือไม่สวย หรือว่าชอบใจไม่ชอบใจ ชอบใจเป็นสุขเวทนา ไม่ชอบใจเป็นทุกข์เวทนา; หูฟังเสียงก็เหมือนกันไพเราะไม่ไพเราะ; จมูกได้กลิ่นก็เหมือนกันหอมหรือเหม็น; มันล้วนแต่ให้เกิดเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนา.

ที่นี้ถ้าว่า เมื่อเกิดเวทนามันมาแล้ว ตอนนั้น ถ้าปุณณณผู้ไม่ได้ยินได้ฟังธรรมะมาก่อนนั้น ย่อมจะเกิดสิ่งที่เรียกว่าตัณหา; เพราะเขาไม่ได้มีการต่อต้านป้องกันด้วยสติหรือความรู้อยู่; เขาปล่อยไปตามเรื่องของปุณณณ มันก็ต้องมีสิ่งที่เรียกว่าตัณหา คือความอยาก. ถ้าเวทนามันเป็นสุขเวทนา ก็คือถูกใจ

ก็รัก ในทำนองที่ให้เกิดโลภะ หรือราคะ. ถ้าเวทนานั้นเป็นทุกข์ไม่ชอบใจ มันก็ให้เกิดกิเลสไปในทางโภภะในที่นี้เขาเรียกว่าตัณหาหมد; ถ้าถูกใจเราก็ออยากได้ออยากเอาหรืออยากเป็น; ถ้าไม่ถูกใจเราก็ออยากจะทำลายมันเสีย หรืออยากจะหนีไปให้พ้น. ถ้าเราเบื่อโลกหนักเข้าเราอยากจะทำตัวตาย อย่างนี้ล้วนแต่เป็นความอยากทั้งสิ้น; แม้เกิดขึ้นในกรณีที่ไม่ชอบหรือเกลียดอย่างยิ่ง มันก็เป็นความอยากชนิดหนึ่ง คืออยากในทางตรงกันข้าม, อยากปลื้มตัวออกห่างหรือมีจะนั้นนั้นก็อยากจะทำลายสิ่งนั้นเสีย เมื่อทำลายไม่ได้ก็ฆ่าตัวเองตายอย่างนี้; ความต้องการหรือความอยากชนิดนี้มาจากอวิชชา เหมือนกันกับที่ไปรักไปอยากได้ออยากเอา. จะนั้นตัณหาจึงเกิดขึ้นจากเวทนา สำหรับปลุกชนผู้ไม่รู้ธรรมะ; แต่ถ้าผู้ที่รู้ธรรมะหรือได้ฟังธรรมของพระอริยเจ้านั้น เขามีสติยับยั้งแก้ไขป้องกันไม่ให้เวทนานั้นปรุงเป็นตัณหา; แต่ให้ปรุงเป็นวิชา—ความรู้ว่า เราควรจะทำกับมันอย่างไร แล้วก็ทำไปอย่างนั้น. เพราะฉะนั้นจึงไม่เกิดตัณหา เมื่อไม่เกิดตัณหาก็กไม่เดินไปในทางที่เป็นทุกข์; พอเกิดตัณหาก็กเดินไปในทางที่จะเป็นทุกข์ คือว่าเมื่อมีความอยากเข้าแล้ว ความรู้สึกอีกส่วนหนึ่งมันเกิดตามขึ้นมาว่า มีตัวกูแล้ว ตัวกูเป็นผู้อยากอย่างนั้น, ต้องการอย่างนั้น อยากได้ออย่างนั้นอย่างโน้น มีตัวกูขึ้นมาแล้ว; กระทั่งประสงค์ที่จะได้ จะเอา จะเป็น จะกระทำ หรืออะไรทำนองนั้นเป็นของ ๆ กูด้วย. กิเลสต้องใช้คำว่า “กู” กู มันเป็นคำหยาบหนอย ๕ ต้องซอภ้ย เพราะว่าเป็นเรื่องของกิเลส; หลังจากตัณหาคือความอยากอย่างที่ว่า ก็มีสิ่งที่เรียกว่า “อุปาทาน” —ยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตนหรือเป็นของ ๆ ตน; ถ้ามันเด็ดจัดมันก็เป็น “ตัวกู” เป็น “ของกู” ดันเร็ว ๆ เผลอตัวเอง เผลอผู้อื่นทำลายผู้อื่น. ตัวกู—ของกู มีพิษสงมากอย่างนี้.

๕ ที่นี้เขาแยกละเอียดไปจนถึงกับว่า เมื่ออุปาทานว่าตัวเราของเราเป็น

Conception ขึ้นในใจนี้ นั่นแหละเราเรียกว่ามีความเกิดแล้ว; ตัวกูที่ไม่เคยเกิด ได้เกิดขึ้นมาแล้ว และมันครอบคลุมร่างกายทั้งหมด; ร่างกายทั้งหมดทั้งกาย ทั้งใจทั้งอะไรหมดนั้นมันมีลักษณะเหมือนกันว่าเกิดโผล่ขึ้นมาทันที; ก่อนหน้านั้นมัน เหมือนกับสยบซบเซาไม่มีความหมาย ไม่มีอะไร ไร้อะไรไม่ได้ เหมือนกับสลบไสล อยู่ หรือว่าไม่มีคุณสมบัติในทางที่จะเป็นทุกข์ จึงเรียกว่ายังไม่ได้เกิด. ที่นี้ เกิด เต็มที่ เพราะอุปาทานว่าตัวกู ว่าของกู มันถึงที่สุดอยู่ในภายใน; มันก็ยึดถือ ร่างกายจิตใจทั้งกลุ่มนั้นว่าเป็นตัวกู แล้วก็จะทำอะไรไปตามอุปาทานตาม กิเลสนั้น นี่จึงทำการเบียดเบียนตัวเองให้เป็นทุกข์ เป็นการเบียดเบียน ผู้อื่นให้เป็นทุกข์. นี่แหละอาการที่ความทุกข์จะเกิดขึ้นเป็นอย่างนี้ หรือว่าเมื่อ มีตัวกูของกูอย่างนี้แล้ว มันก็รับเอาความแก่ ความเจ็บ ความตายอะไรมาเป็นปัญหา หมด มันก็เลยเป็นทุกข์ไปหมด; เพราะมีความเกิดอย่างเดียวนั้น ความแก่ ความเจ็บ ความตาย จึงมีขึ้นมาและพลอยเป็นทุกข์ไปด้วย; ถ้าอย่างมีความรู้สึก ว่า ตัวเรา กิริยาที่แก่ชราลงไปก็ไม่ใช่ของเรา, ความตายก็ไม่ใช่ของเรา, ความแก่ ความตายก็ไร้ความหมายแก่จิตใจชนิดนั้น; ฉะนั้น เหมือนกับว่าไม่ได้เกิดไม่ได้ แก่ ไม่ได้เจ็บ ไม่ได้ตาย.

แต่เดี๋ยวนี้บุคคลที่ไม่รู้ธรรมะนั้นไม่เป็นเช่นนั้น เป็นตัวเราเป็นของเราหมด. ทางหนึ่งก็ไปหลงของน่ารักน่าพอใจ; อีกทางหนึ่งก็มากลัวสิ่งที่น่ากลัว เช่นความแก่ ความเจ็บ ความตาย เป็นต้น. เห็นได้ว่า ความทุกข์เกิดมาจากความหลงความ ไม่รู้จริง ไม่มีความรู้ตรงที่เวทนามากระทบ; ไม่มีความรู้ตรงนี้, ตรงที่มิ การกระทบเป็น “ผัสสะ”, แล้วมีเวทนา; พอเกิดเวทนาขึ้นแก่จิตแล้ว จิตไม่มีความรู้ที่ถูกต้อง เพราะปราศจากความรู้ทางธรรมะ จึงได้ปรุงเป็นตัณหา เป็น

อุปาทาน เป็นภพ เป็นชาติ และเป็นทุกข์. ถ้ามีความรู้เพียงพอ แม้ เวทนาจะได้เกิดขึ้นอย่างไรก็ตาม สติเข้ามาสังเกตกันให้กลายเป็นวิชา - ความรู้ ว่าสิ่งนี้คืออะไร, สิ่งนี้เราจะต้องจัดต้องทำอะไร ก็ทำไปตามเรื่องตามราว; อย่างนี้ไม่เป็นคัลหา ไม่เป็นอุปาทาน ไม่เป็นภพเป็นชาติ ไม่เป็นทุกข์. นี้อาตมามากกล่าวให้ฟังเพียงไม่กี่ระยะ เช่นว่าเกิดผัสสะ เกิดเวทนา เกิดตัณหา เกิดอุปาทาน เป็นชาติและเป็นทุกข์อย่างนี้เพียงห้าทศระยะ; ถ้าศึกษากันอย่างละเอียดยังแบ่งให้เป็นระยะยาวมีหลายระยะมากกว่านี้; แต่เห็นว่าเกินไปก็ไม่นำมากล่าวให้ฟัง มันจะไม่พอแก่เวลารวมความว่าอาการที่เกิดกิเลส แล้วเกิดทุกข์มันเป็นอย่างนี้. **ตัวคัลหาตัวอุปาทานนั้นแหละเป็นตัวกิเลส** เกิดมาจากเวทนาของบุคคลที่ไม่มีสติปัญญา; พอเกิดตัณหาอุปาทานที่เป็นกิเลสแล้วเป็นเกิดทุกข์ นี้โดยใจความมีอย่างนี้ไม่มีอย่างอื่นเลย; แต่เราจะอธิบายให้ปลุกย่อย ให้ละเอียดไปอย่างอื่นนั้นมันก็ได้เหมือนกัน แต่มันเป็นผลความทั้งนั้น ใจความเป็นอย่างนี้.

ทีนี้เราก็จะได้พูดกันถึงความทุกข์ ที่มันมีลักษณะหรืออาการตรงไปตามลักษณะของกิเลส, ความทุกข์นี้มันมีอาการทรมานมนุษย์ ตรงตามอาการหรือความหมายของกิเลส กิเลสนี้มีชื่อต่าง ๆ กันเหมือนที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น. จะยกมาให้ฟังท่านลองจำไว้ดูเล่น สิ่งที่เราเรียกว่ากิเลสทั้งหลายนั้น หรือแม้แต่บางกิเลสก็เถอะ แต่ว่าทุก ๆ กิเลสมีลักษณะเหมือนกัน; เราจะยกเอามาแต่ส่วนที่มันแสดงความหมายชัดก็ได้ เช่นกิเลสทั้งหลายจะได้ชื่อว่า:

“ **กิฏจนะ** ” แปลว่าเครื่องทำความกังวลใจ, กิฏจนะแปลว่าเครื่องกังวลใจเป็นชื่อของกิเลส ทีนี้พอกิเลสครอบงำเรา ๆ ก็จะมีการกังวลใจ แล้วเราก็

เดือดร้อนเพราะความกังวลใจ กิเลสจะนะเป็นไวพจน์ของกิเลส เป็นคำแทนคำว่ากิเลส.

หรือกิเลสชื่อว่า “สังโยชนะ” คำนี้แปลว่าผูกกลากเหมือนลากโซ่ ลาก
เกวียน ลากวัว ลากควาย; พอกิเลสเกิดขึ้นแก่เรา ๆ จะมีอาการเหมือนถูกผูก ถูกลาก
ถูกมัด ถูกผูกไว้โดยสิ่งที่รักก็มี ถูกผูกไว้โดยสิ่งที่โกรธที่เกลียดก็มี; สำหรับสิ่งที่
เรารักนั้นไม่ต้องพูดถึง ตกเป็นทาสของความรักแล้ว มันก็ยิ่งกว่าถูกผูกด้วยโซ่ตรวน
แต่ว่าแม้แต่สิ่งที่เราโกรธหรือเกลียดจนเรากอดเอามานึกไม่ได้; มันมารบกวนอยู่ในใจ
เรื่อยไป ตัดออกไปได้ นี่มันผูกเราไว้ด้วยสิ่งที่เราโกรธเกลียด, กิเลสได้ชื่อว่า
สังโยชนะเพราะมันเป็นเครื่องผูก.

กิเลสได้ชื่อว่า “ปญฺญะ” นี้ก็แปลว่าทำให้เนิ่นช้า มันดึงไว้ให้ช้าใน
การที่จะก้าวไปสู่ความเจริญหรือก้าวไปสู่ความดับทุกข์ กิเลสเป็นตัวทำให้ช้า หน่วง
ไว้ให้ช้า ให้มัวหมองเก็บดอกไม้อยู่ที่นี้ไม่เดินทาง หรือให้ไปเที่ยวหลงโกรธ หลง-
เกลียด หลงอะไร อยู่ที่นี่แล้วก็ไม่ได้เดินทาง.

กิเลสชื่อว่า “นิวรณะ” คือตั้งขวางเหมือนกับที่รวกนหรือมีอะไรขวาง
ไม่ให้ไป กิเลสเกิดขึ้นแล้วมันกั้นขวางความดี มันกั้นขวางความเจริญของจิต.

กิเลสมีย่ออีกว่า “ตมะ” แปลว่าความมืด พอกิเลสครอบงำแล้วมันมืด
ทั้งนั้น โลภะครอบงำมันก็มีตอย่างโลภะ, โทสะครอบงำมันก็มีตอย่างโทสะ, โมหะ
ครอบงำมันก็มีตอย่างโมหะ, ราคะครอบงำมันก็มีตอย่างราคะ, ไม่ว่ากิเลสตัวไหน
มันมีการกระทำความมืด.

อีกทางหนึ่งกิเลสชื่อว่า “**ขี้ละหรือขี้สละ**” นี้เหมือนตะปู เหมือนกับดอก
หรือหลาว “**ขี้ละ**” แปลว่าตะปู ตะปูตอกให้ติดแน่นหลุดไม่ได้ กิเลสนี้เป็น
เหมือนตะปูตอกคนให้ติดอยู่กับอารมณ์ ตอกจิตใจให้ติดอยู่กับอารมณ์ หรือว่า
เท่ากับตอกคนให้ติดอยู่กับความทุกข์; เหมือนกับตะปูที่ตอกเข้าไปแน่นหนาแล้วถอน
ไม่ออก กิเลสชื่อว่า “**ขี้สละ**” เหมือนดอกหรือหลาวอย่างนั้นมันแทง โดยเฉพาะ
กิเลสชื่อราคะนั้นมันทิ่มแทงมาก.

กิเลสชื่อว่า “**โยคะ**” โยคะในที่อย่างนี้แปลว่าแอก แอกที่เขาใช้เทียม
เกวียนควาย ให้มันลากไป กิเลสชื่อว่าแอก เกิดขึ้นแก่ใครแล้วมันก็เหมือนแอก
คร่อมคอสวมคอบุคคลนั้นให้ต้องลากมันไปเหมือนกับวัวลากแอก.

หรือกิเลสชื่อว่า “**ภาระ**” แปลว่าของหนัก ภาระแปลว่าของหนัก กิเลส
ชื่อว่าภาระ เพราะมันทำความหนัก. หนักยิ่งกว่าภาระใด ๆ

กิเลสชื่อว่า “**อาหาร**” คำนี้แปลกแต่ว่าเป็นคำที่ควรทราบ อาหารเรารู้จัก
กันแต่อาหารที่กินได้อร่อยไปเลย แต่ในภาษาบาลีนี้คำว่า อาหาร แปลว่าสิ่งซึ่งนำ
ผลมาให้; อาหาระ แปลว่านำมาให้. ที่นี้ **นำอะไรมาให้; นำความทุกข์มา**
ให้ กิเลสเป็นสิ่งที่นำความทุกข์มาให้จึงได้ชื่อว่าอาหาร. อาหารที่เรากินเข้าไปเป็น
ข้าวเป็นปลาเมื่อนำผลมาให้เป็นความงอกงามของเนื้อหนัง หรือว่าเป็นความงอกงาม
ของความทุกข์ก็ได้เหมือนกันลองไปคิดดูเถอะ; สิ่งที่เราเรียกว่าอาหารนั้นมีความทุกข์
เจือด้วยเสมอ.

กิเลสในที่สุดก็ชื่อว่า “**สมุททะ**” แปลว่าที่ตั้งขึ้นแห่งความทุกข์.

ที่นั่นสุดท้าย ที่เราควรจะทราบเกี่ยวกับกิเลส ก็คือ **เหยื่อของกิเลส**; กิเลสมีอะไรเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงมันก็คือเหยื่อของกิเลส; นักได้แก่อารมณ์อย่างที่กำลังกล่าวมาแล้ว อารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์; เป็นเหยื่อสำหรับหล่อเลี้ยงกิเลสทางตา หล่อเลี้ยงกิเลสทางหู หล่อเลี้ยงกิเลสทางจมูก หล่อเลี้ยงกิเลสทางลิ้น หล่อเลี้ยงกิเลสทางผิวกาย หล่อเลี้ยงกิเลสทางใจ.

สำหรับคำว่า “**อารมณ์**” นี้ อย่าไปเอาคำว่าอารมณ์เหมือนที่เราพูดกันในภาษาไทย; อารมณ์ดี อารมณ์ร้าย อารมณ์เสียนั่นมันอีกเรื่องหนึ่งคนละคำ. **อารมณ์ในภาษาธรรมะแท้ ๆ นั้นเขาหมายถึงสิ่งที่จิตจะไปเกาะ ไปยึด ไปผูก ไปกิน ไปอะไรนั่นเรียกว่าอารมณ์.** “อารมณ์ะ” ก็แปลว่าที่มายินดีที่เกาะเกี่ยว; คำว่าอารมณ์ตามตัวหนังสือแปลว่า ที่มายินดีหรือที่เกาะเกี่ยวคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์นั่นเอง. เพราะฉะนั้น **อารมณ์ก็คือโลกภายนอกนั่นเอง** เพราะว่าในโลกนี้มันมีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ไม่มีอะไรมากไปกว่านั้น; สิ่งที่เราเห็นได้ด้วยตาในโลกนี้เราเรียกว่ารูป, สิ่งที่เราฟังได้ด้วยหูเราเรียกว่าเสียง, เพราะฉะนั้นในโลกนี้ทั้งหมดไม่มีอะไรมากไปกว่า ๖ อย่างนี้ ฉะนั้น อารมณ์ของกิเลสก็คือโลกทั้งหมดนี้นั่นเองในฐานะที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์, ธรรมารมณ์เป็นความรู้สึกนึกในใจก็จริงแต่ว่ามันมาจากข้างนอก มันจะคิดนึกอะไรได้เป็นเรื่องเป็นราวมันต้องมีเรื่องข้างนอกก่อนแล้ว แล้วมันไปอยู่ในข้างในด้วยความจำ เรียกว่าสัญญา ความจำหมาย แล้วมันก็เอาอันนั้นแหละมาเป็นอารมณ์สำหรับคิดอยู่ในใจ. รวมความก็คือโลกในอดีตนั้นแหละมันไปฝังอยู่ในใจ แล้วมันก็เป็นอารมณ์ปัจจุบันออกมาใหม่ให้ใจคิด; นี่แหละกิเลสได้เหยื่ออย่างนี้เป็นเครื่องหล่อเลี้ยง.

ถ้าพูดคนที่ **ไม่รู้ธรรมะ** **ไม่รู้** จักเท่านั้นแล้วกิเลสก็ได้กินเหยื่อ
 เรื่อย ๆ และมันก็ลูกกลมใหญ่โตเหลือกำลังที่จะปราบปราม. ที่นี้ ถ้าเรา
 มีความรู้ทางธรรมะ เราจะจัดไปในทางที่จะไม่ให้กิเลสเจริญอกงาม
 แต่ให้สติปัญญาอกงาม เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับรูป เสียง กลิ่น รสสัมผัส ธรรมา
 รมณ์ที่ใดเราให้เป็นเรื่องของสติปัญญาไปหมด. แม้จะกล่าวตรง ๆ ก็อยากจะกล่าวว่า
 ในขณะที่บริโภคอารมณ์ที่มีอำนาจรุนแรง เช่นการกระทำกิจกรรมระหว่างเพศอย่าง
 นี้ก็ขอให้กระทำไปด้วยสติสัมปชัญญะ มันจะต่างกันอย่างมากกับการที่กระทำไปโดยไม่มี
 สติสัมปชัญญะ; หรือกล่าวอีกที่หนึ่งก็ว่าแม้ในขณะแห่งการประกอบกิจกรรมระหว่าง
 เพศนั้นก็ยังสามารถสร้างสติปัญญาได้ ถ้ามีสติสัมปชัญญะไม่ปล่อยไปตามเรื่องของ
 กิเลส การประกอบกิจกรรมอันนั้นจะกลายเป็นเครื่องมือสำหรับสร้างสติปัญญาก็ได้
 แต่ถ้าปล่อยไปตามอำนาจของกิเลสไม่มีสติสัมปชัญญะแล้ว มันก็เป็นเรื่องหลงใหล
 หมกจุ่มไปในกองทุกข์เท่านั้นเอง ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์นี้เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้
 เมื่อหลีกเลี่ยงไม่ได้เราต้องเกี่ยวข้องกับมันให้ดี; จัดการกับมันให้ดี มีเครื่องมือที่ดี
 เข้าไปจัดการกับมัน คือความรู้ทางธรรมะนี้ ที่ไหนที่จะเป็นเหยื่อของกิเลส
 อารมณ์เหล่านั้นแทนที่จะเป็นเหยื่อของกิเลส, ก็กลายเป็นเหยื่อของสติปัญญาไปเสีย.
 มันเลยได้เปรียบข้างเรา คือข้างฝ่ายจิตใจที่ต้องการจะพ้นทุกข์นี้ แทนที่จะเป็น
 เหยื่อของกิเลส มากกลายเป็นเหยื่อของสติปัญญา เป็นอารมณ์ของสติปัญญา สำหรับ
 สติปัญญาจะอกงามเหนือสิ่งเหล่านั้นว่ามันเป็นอะไร มีความหมายอย่างไร มี
 ความจริงอย่างไร นี่แหละสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์หรือโลกนี้หลีกเลี่ยงไม่พ้น ต้องเกี่ยวข้อง
 สัมพันธ์กัน ถ้าเราเกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วยความรู้ทางธรรมะเราก็ได้เปรียบ.

เวลาก็กว้างเลยไปแล้วอาตมาต้องขออุทิศคำบรรยายในวันหลังเพียงเท่านั้น.

๒๔
จบการบรรยายครั้งที่ ๔

ยี่ ปุพฺพเพ ทํ วิโสเสหิ
ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจณํ
มชฺฌเณ เจ โน กhessthi
อุปสนฺโต จริสฺสตี

ความกังวลใจ ได้มีแล้วในปางก่อน
ท่านจงให้ความกังวลนั้นเหือดแห้งเสีย
ความกังวลในภายหลังอย่าได้มีแก่ท่าน
ถ้าท่านจักไม่ยึดถือความกังวลในท่ามกลาง
ท่านจักเป็นคนสงบ (ว่าง) ระงับกิเลสได้
เที่ยวอยู่ทุกอิริยาบถ

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๕/๒๕๐๘

เรื่อง ความดับทุกข์และทางให้ถึงความดับทุกข์

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๒ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านจะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายครั้งที่ ๕ นี้あたมาจะได้กล่าวถึง เรื่องความดับทุกข์ กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์; เป็นอริยสัจจ์ที่ ๒ ต่อจากการบรรยายครั้งที่แล้วมาโดยตรง เป็นเรื่องอริยสัจจ์โดยสมบูรณ์เมื่อรวมกัน ๒ ครั้งกับครั้งที่แล้วมา.

หัวข้ออบรมของเรามีว่า ศีลธรรม หลักพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติ. การบรรยายครั้งที่ ๕ นี้เป็นเรื่องวิธีการปฏิบัติโดยตรง, ครั้งที่แล้วมาเป็นเรื่องการปฏิบัติโดยอ้อม เป็นเรื่องหลักพุทธศาสนาหลักศีลธรรมเสียเรื่อย ๆ มา. สำหรับอริยสัจจ์ ๔ นั้น คู่แรกก็คือทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์ คู่ที่ ๒ คือ ความดับทุกข์ กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์ เรื่องอริยสัจจ์ ๔ นี้ ถ้าถือเป็นหลักวิชาหรือ หลักพุทธศาสนาก็เรียกได้ว่าเป็นหลัก แต่เมื่อเพ่งเฉพาะอริยสัจจ์ ๔ ที่เรียกว่าวิธีถึงความดับทุกข์นั้นก็เป็นตัวการปฏิบัติโดยตรง. ที่นี้การปฏิบัติต้องไม่มั่งมาย ต้องมีเหตุผล เพราะฉะนั้นจึง

ต้องเนื่องกันกับอริยสัจข้อต้น ๆ ที่ว่าด้วยความทุกข์หรือเหตุให้เกิดทุกข์ หรือภาวะแห่งความดับทุกข์แท้จริงเป็นอย่างไร; แล้วจึงจะถึงข้อสุดท้ายที่ว่า วิถีปฏิบัติให้ถึงภาวะที่เป็นความดับทุกข์สิ้นเชิง. เรื่องอริยสัจนั้นขอให้อธิบายว่าเป็นเรื่องใจความ ของพุทธศาสนาทั้งหมดดังที่เคยได้ยามาแล้วให้ฟังว่า พุทธศาสนานี้ไม่มีอะไรมากไปกว่าเรื่องความทุกข์กับความดับทุกข์

ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้า กำลังเสด็จไปกับพระสาวกหมู่ใหญ่ เดินทางไกลผ่านป่าเมื่อนั่งพักระหว่างทาง; พระพุทธเจ้าได้ทรงหยิบใบไม้ขึ้นมากำมือหนึ่งจากพื้นดิน ใบไม้แห่งที่หนึ่งอยู่ตามดิน แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ลองคำนวณดูที่ว่าใบไม้กำมือหนึ่งนี้ กับใบไม้หมดทั้งป่านั้นมากน้อยกว่ากันสักเท่าไร ภิกษุทั้งหลายก็พอจะเข้าใจได้ว่า มันมากกว่ากันมากเหลือที่จะประมาณได้ ใบไม้เพียงกำมือเดียว กับใบไม้ทั้งป่าหรือทั้งประเทศมันมากกว่ากันอย่างยิ่ง. ที่นี้พระพุทธเจ้าท่านก็ตรัสว่า ธรรมะที่ตรัสรู้ แล้วนำมาเปิดเผยสั่งสอนแก่ประชาชนนั้น เทียบได้กับใบไม้กำมือเดียว ส่วนที่ไม่จำเป็นจะต้องนำมาสั่งสอนประชาชนนั้น เทียบกันได้กับใบไม้ทั้งป่า หมายความว่าขอบเขตของการตรัสรู้นั้น กว้างขวางรู้ไปหมดอย่างทั่วถึง แต่ที่จำเป็นจะต้องเอามาสอนประชาชน สอนสัตว์ทั้งหลายนี้ มีเพียงส่วนที่สำคัญน้อย ๆ ส่วนหนึ่งเท่านั้น; เรียกว่ากำมือเดียว และที่เทียบเท่ากับใบไม้กำมือเดียวนั้น คือเรื่องอริยสัจ. มันก็บอกอยู่ในตัวแล้วว่าเพียงพอ; คือความทุกข์ เหตุให้เกิดความทุกข์ ความดับสนิทของความทุกข์ และวิธีให้ถึงความดับสนิทของความทุกข์; และที่สำคัญที่สุดก็คือข้อสุดท้าย ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงกันในวันนี้ และกล่าวพร้อมกันไปทั้งคู่ คือ เรื่องความดับสนิทของทุกข์ กับวิถีปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของความทุกข์ ฉะนั้น ขอให้สนใจในฐานะที่ว่าเป็นแก่นสารของเรื่องทั้งหมด เหมือนกับเป็นใบไม้

กำมือเดียวที่จำเป็น โดยเฉพาะเรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์กับวิธีปฏิบัติ^๕; ควรจะจำชื่อโดยภาษาบาลีไว้ด้วยว่า: อันที่ ๑ เรียกว่าทุกขอริยสัจจ์ อันที่ ๒ เรียกว่าทุกขสมุทยอริยสัจจ์, อันที่ ๓ เรียกว่าทุกขนิโรธอริยสัจจ์, อันที่ ๔ เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์.

อันที่ ๑ กัว่าอริยสัจจ์ ของจริงอันประเสริฐ คือเรื่องความทุกข์, อันที่ ๒ กัว่าอริยสัจจ์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์, อันที่ ๓ กัว่าอริยสัจจ์ เรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, อันที่ ๔ กัว่าอริยสัจจ์ คือข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เรียกเต็ม ๆ เรียกอย่าง^๕. ^{๕๕} หนเรามาเรียกกันสั้น ๆ ตามภาษาพุทธธรรมดานี้: อริยสัจจ์ที่ ๑ เราเรียกว่าทุกข์เฉย ๆ, อันที่ ๒ เราเรียกสมุทัยเฉย ๆ, อันที่ ๓ เรียกวันิโรธ, อันที่ ๔ เรียกมรรค, จึงได้เรื่องราวทุกข์ แล้วสมุทัย แล้วนิโรธ. แล้วมรรค ๒ เรื่องแรกได้กล่าวไปแล้วในครั้งที่แล้วมา, ๒ เรื่องหลังคือเรื่องที่กำลังจะกล่าว^๕.

คำว่า “ทุกขนิโรธ” แปลว่า ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เพราะนิโรธแปลว่าดับไม่เหลือ ทุกขนิโรธจึงแปลว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. ความหมายของคำว่า ดับไม่เหลือ ^๕ นี้ มีความหมายเหมือนกันกับคำอื่น ๆ เช่นคำว่า นิพพาน; นิพพานก็แปลว่าดับไม่เหลือเหมือนกัน คือไปไม่เหลือก็เท่ากับดับไม่เหลือ. “นิ” แปลว่าไม่เหลือ “พาน” แปลว่าไป ก็คือดับไม่เหลือนั่นเอง; หรือคำว่า “วิโมกซ์” แปลว่าพ้นไม่เหลือ พ้นพิเศษ; คำว่า “วิมุตติ” ก็แปลว่า พ้นออกไปอย่างสิ้นเชิง, รวมความแล้วก็หมายความว่า ที่มันออกไปหมดไม่เหลือ ถ้าเป็นของทุกข์ก็เรียกว่าดับไม่เหลือแห่งทุกข์ คำว่า “ดับไม่เหลือแห่งทุกข์” ^๕ นี้ ตามปกติหมายถึงดับสนิท เพราะดับก็เลิ^{๕๕}สนเชิงทุกข์จึงดับไม่เหลือ. ^{๕๕} หนความดับของทุกข์ของเราคนธรรมดา^๕

ไม่ใช่ว่าจะไม่มี มันมีเหมือนกัน แต่มันมีเหลือ คือมันดับเป็นครั้งคราว; สำหรับ คำว่าดับไม่เหลือแห่งทุกชั้น ถ้าเราจะให้เป็นเรื่องที่ยังไม่สิ้นเชิง ก็มีความหมายไป อีกทางหนึ่ง คือมีความหมายว่า ส่วนใดดับไปแล้ว ส่วนนั้นไม่กลับมาอีก คือ ไม่เหลือ; ส่วนที่ดับเป็นดับสิ้นเชิง ก็ยังเหลือก็ยังไม่ดับ เช่นมิกเลสอย่างละเอียด อยู่ ๑๐ อย่าง ถ้าทำให้ดับไปได้ไม่เหลือ ๓ อย่าง; ๓ อย่างนั้นก็ดับไม่เหลือ, อีก ๗ อย่างก็เหลือ ไม่เกี่ยวกันอย่างนั้นก็มี. เพราะว่าเรื่องอริยสัจทั้ง ๔ นั้น ใช้แก่การ ดับทุกข์ ทุกระดับ นับตั้งแต่พระอริยบุคคลขั้นต้น ๆ จนถึงเป็นพระอรหันต์ในที่สุด; แต่เมื่อรวมความแล้วความทุกข์ส่วนใดดับไปแล้ว ส่วนนั้นถือว่าดับสิ้นเชิงดับสิ้นเชื้อ เราจึงมีความดับทุกข์เป็นชั้น ๆ หลาย ๆ ชั้น ซึ่งจะได้อีกต่อไป. ในที่นี้สรุปใจ ความว่า ตามตัวหนังสือ คำว่าทุกชั้นโรธ—แปลว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกชั้น ที่นี้ถ้า ตามความหมายก็หมายถึงการบรรลุมรรคผล.

ที่นี้ ขอให้เรามาทำความเข้าใจ คำว่า “มรรคผล” กันบ้าง, ในภาษาไทย มีความกำกวมเกี่ยวกับคำว่ามรรคผล เช่นพูดว่าทำอะไรก็ต้องทำให้สำเร็จเป็นมรรค เป็นผลคำพูดอย่างชาวบ้านพูดอย่างนี้; ไม่ใช่หมายความว่าบรรลุมรรคผล หมายความว่าเขาทำสิ่งนั้นสำเร็จโดยบริบูรณ์โดยสมบูรณ์ ทำสำเร็จให้เป็นมรรคเป็นผล แต่ภาษาธรรมะคำว่ามรรคผลนี้หมายถึงการบรรลุมรรคผลของพระอริยเจ้า; “คำว่ามรรค คำว่าผลในภาษาไทยชาวบ้านจึงไม่เหมือนกันอย่าได้เอามาปนกัน; ใน ที่นี้ เราจะพูดกันแต่มรรคผลตามความหมายทางธรรมะเท่านั้น คำว่ามรรคและผลนี้ เป็นคู่กัน คำว่า “มรรค” คือความทำลายของกิเลส ญาณหรือปัญญา ทำลายกิเลส อาการที่กิเลสถูกตัดนั้น เรียกว่ามรรค. ส่วน “ผล” ที่เกิดขึ้น มาหลังจากนั้น เช่นความดับทุกข์นั้นก็เรียกว่าผล. มรรคผลเป็นคู่กันไม่แยกกันเพราะ

ว่าพอตัดกิเลสคือมรรคแล้ว. ผลก็ต้องเกิดขึ้นทันทีที่ไม่มีระยะขาดตอน ฉะนั้นจึงต้องเรียกคู่กันไปเสมอมรรคกับผลในขณะที่ตัดกิเลสเรียกว่า **มรรค**; เมื่อกิเลสตัดเสร็จแล้วมีผลเป็นความสิ้นกิเลสแล้วเรียกว่า **ผล**.

ที่^๒ บุคคลที่เป็นอย่าง^๒นี้ เรียกว่าอริยบุคคล แบ่งเป็น ๔ ชั้น: โสตาปัตติ-
มรรค โสตาปัตติผล, สกิทาคามีมรรค สกิทาคามีผล, อนาคามีมรรค อนาคามี-
ผล, อรหัตตมรรค อรหัตตผล; เป็น ๔ แต่ในหนึ่ง ๆ มันมี ๒ คือมีทั้งมรรคทั้งผล
ฉะนั้นจึงเป็น ๘. ถ้านับกันอย่างที่เรียกว่าตรงไปตรงมาแล้วก็มี ๘ คือ “พระโสตา-
บันนะ” มีทั้งโสดามรรคและโสดาผล. ภาษาชาวบ้านเรียกว่าโสดาเฉย ๆ, นี้เรียก
อย่างลุ่ม ๆ หวัน ๆ น้าวันตรรายเรียกว่าโสดาเฉย ๆ; คำเต็มว่า “**โสดาบันนะ**”
แปลว่า **ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส**. ที่^๒ถ้าสูงไปกว่านั้นอีกชั้นหนึ่งก็เรียกว่าพระสกิทา-
คามิ, ถ้าสูงไปกว่านั้นอีกชั้นหนึ่งก็เรียกว่าพระอนาคามิ, สูงไปอีกเป็นชั้นสุดท้าย
ที่ ๔ ก็เรียกว่าพระอรหันต์. ^๕นี้เป็นชื่อของผู้ที่ได้บรรลุมรรคผล ๔ ระดับหรือ ๔ ชั้น
โสดาบันนะแปลว่าถึง **กระแส** ๆ ^๕นี้หมายถึงกระแสของนิพพาน คือความ
ดับทุกข์สิ้นเชิง; แต่พระโสดาบันยังไม่ดับทุกข์สิ้นเชิง เป็นเพียงผู้ถึงต้นทางต้น
เจ็อน จึงดับทุกข์ได้เพียงเอกเทศ แต่ถึงอย่างนั้นส่วนใดที่พระโสดาบันดับได้ ก็เรียก
ว่าทุกขนิโรธเหมือนกัน; แม้ว่าจะไม่ดับกันหมดสิ้นทุกอย่าง ดับได้เพียง ๓ อย่างก็
เรียกว่าทุกขนิโรธเหมือนกัน เพราะว่าความทุกข์ส่วนหนึ่งของท่านได้ดับไปจริง ๆ
สำหรับปุถุชนนั้นยังดับอะไรไม่ได้เด็ดขาดแม้แต่อย่างเดียว แม้แต่ ๓ อย่างข้างต้น.
ที่^๒ถ้าหากว่าดับทุกข์ได้อย่างขนาดพระโสดาบันด้วย แล้วยังมีดับส่วนอื่นได้เป็นพิเศษ
ยิ่งขึ้นไปอีก คือว่าในบรรดากิเลส ๑๐ อย่างนั้น พระโสดาบันดับได้ ๓ อย่าง; ที่^๒
ถ้าดับได้ ๓ อย่างด้วย และทำบางอย่างให้เบาบางลงไปอีกบ้าง ก็เรียกว่าเป็น**พระ**

สัทธาคามี. คำนี้แปลว่ามาอีกครั้งเดียว **หมายความว่า**มีจิตใจอยู่ในระดับสูง; ถึงกับว่าจะเวียนมาสู่โลกของกามารมณ^๕นี้เพียงครั้งเดียวแล้วไม่มาอีก. เปรียบเทียบว่าคนธรรมดาจมอยู่ในกามารมณ^๕ พระโสดาบันสูงขึ้นจากกามารมณ^๕ในระดับหนึ่ง; แต่ยังเวียนมาอยู่ในกามารมณ^๕หรือโลกที่เต็มไปด้วยกามารมณ^๕ ๒-๓ ครั้ง หรือ ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก. แต่พระสัทธาคามี^๕นี้มาครั้งเดียวคือจะมีจิตใจวนมาสู่โลกของกามเพียงครั้งเดียวแล้วไม่มาอีก. ส่วนพระอนาคามี^๕ถัดไปนั้นละกิเลสได้อีก ๒ อย่างเป็นละได้ ๕ อย่าง นี้เรียกว่าพระอนาคามี^๕นี้แปลว่าผู้ไม่มา ผู้ไม่กลับมา **หมายความว่า**มีจิตใจสูงจนไม่วกกลับมาสู่โลกของกามารมณ^๕อีกเลย. ที่นั่นละได้อีก ๕ อย่าง ที่เหลือเป็นละหมดทั้ง ๑๐ อย่างก็เป็น พระอรหันต์ แปลว่าผู้สมบูรณ์ถึงที่สุด.

เรื่องกิเลส ๑๐ อย่างนี้ ไปหาศึกษาเอาได้จากหนังสือหนังสือหาตัวรับตำราใจความย่อ ๆ ก็มีว่า:

๑. “**สัถกายทิฏฐิ**” ความสำคัญมั่นหมายว่ามีตัวตนที่ร่างกายนี้.

๒. “**วิจิกิจฉา**” ความลังเลไม่แน่ใจในเรื่องของชีวิต ในเรื่องของธรรมะ บุคคลเป็นผู้ที่ไม่แน่ใจว่าจะเอาธรรมอะไรแน่ก็ยังไม่แน่ใจ หรือเกิดมาเพื่ออะไรก็ยังไม่แน่ใจ สงสัยในเรื่องความดับทุกข์อยู่เรื่อย นี้เรียกว่าวิจิกิจฉา.

อันที่ ๓ “**สัทพทปรามาส**” คือความปฏิบัติอย่างมกมาย ที่ทำมาจนชินตามวิสัยของบุคคล นี้เรียกว่าสัทพทปรามาส. ถ้าละได้ทั้ง ๓ อย่างแรกนี้ เป็นพระ

โสดาบัน. ที่นี้ถ้าจะ ๓ อย่างนี้ได้ด้วยแล้วยังมีกิเลสคือ โสกะ โทสะ โมหะ โดยทั่ว ๆ ไปเบาบางบ้างด้วยแล้วก็จะเป็นพระสัททาคามี.

ที่นี้ถ้าหากว่าได้อีก ๒ อย่างคือ ละกามราคะกับ ปฏิฆะ. อันที่ ๔ เรียกว่า กามราคะ คือจิตใจที่เผลอโยอยู่ในกาม.

ปฏิฆะ คือความรู้สึกที่ขัดใจ เป็นความหงุดหงิดเป็นอันที่ ๕.

ถ้าจะได้ทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นพระอนาคามที่เหลืออีก ๕ อย่างสูงขึ้นไป.

อันที่ ๖ คือ รูปราคะ นี้คือไม่กำหนดยินดีในกาม แต่กำหนดยินดีในความ สุข ที่เกิดมาจากรูปอันบริสุทธิ์ไม่เกี่ยวกับกาม เรียกว่ายินดีในความสุกที่เกิดจากรูป บริสุทธิ์ จะยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่น คนที่ไม่หลงใหลในกาม แต่หลงใหลในของ บริสุทธิ์ ของที่ตนรักตนชอบเช่น ของที่มีค่ามาก เป็นต้นไม้ หรือ ว่าเป็นเครื่องใช้ที่ เขานิยมเล่นกันเป็นวัตถุศิลปะอะไรก็ตามที่ไม่เกี่ยวกับกามเลย อย่างนี้ก็เรียกว่าพอ จะสงเคราะห์ได้ แต่ที่จริงนั้นเขาเล็งถึงความสุขที่เกิดมาจากรูปมาน คือทำสมาธิโดย มีรูปบริสุทธิ์เป็นอารมณ์ ที่เปรียบให้เห็นนั่นหมายความว่า คนทั่ว ๆ ไปเขาต้องมี อะไรเกี่ยวกับกามเสมอ. ที่นี้กิเลสอันนั้นหมดไปแล้วจริง แต่ยังมีกิเลสที่เป็นราคะ อย่างอื่นเป็นไปในรูปบริสุทธิ์ไม่เกี่ยวกับกามต้องละอีกทีหนึ่ง เป็นข้อที่ ๖.

ข้อที่ ๗ เรียกว่า “อรุปราคะ” ความสุขเกิดจากสิ่งที่ไม่มียุขเลย; เมื่อตะกั ้นมียุข เดี๋ยวนี้ไม่มีรูปเลย ยิ่งเห็นอกามขึ้นไปอีก, แล้วก็ไม่มีรูป เช่นความสุขที่เกิด

มาจากสมาธิ ที่เอาสิ่งที่ไม่มรูปรมาเป็นอารมณ์ เช่นรูปผานเปรียบเหมือนคนมัวเมา
ในสิ่งที่ไม่มรูปรอย่างยิ่ง เช่นชื่อเสียง เช่นอะไรที่เป็นอุตมคติอย่างยิ่ง ทำนองนั้นก็
พอเทียบกันได้แต่ไม่ตรง; ที่ตรงตัวเขาหมายถึงความสุข ที่เกิดจากสิ่งซึ่งไม่มีรูป
นี้ข้อที่ ๗ ก็จะได้.

ข้อที่ ๘ “มานะ” ความสำคัญมันหมายถึงกับตัวเองว่าเรามีตัวเรา:
เราเสมอกับเขา เราดีกว่าเขา เราเลวกว่าเขา แล้วแต่จะเรียงลำดับ, เราดีกว่าเขา
เราเสมอกับเขา เขาเลวกว่าเขา อย่างนี้เรียกว่าเป็นมานะหมด. ภาษาบาลีเป็น
อย่างนี้ไม่เหมือนกับภาษาไทย เพราะคำว่ามานะก็หมายถึงสำคัญมันหมายตัวเองว่า
เป็นอย่างไร สำคัญว่าดีกว่าเขา มันก็เกิดความรู้สึกไปอย่างหนึ่งที่เป็นการทะนงตัว
หยิ่งจองหอง; เสมอกับเขาก็เกิดความรู้สึกไปในทางแข่งดี; ที่ต่ำกว่าเขาก็รู้สึก
น้อยเนื้อต่ำใจ คิดจะทำลายเขา คือแข่งดีไปอีก อีกอย่างหนึ่งก็ได้เหมือนกัน
อย่างนี้เป็นมานะหมด. ที่นี้จะเอืดยดลงไปทุกที ละได้ยาก ก็ต้องละเอียดยดเป็นอย่างนี้ ๘.

อันที่ ๙ เรียกว่า “อุทธัจจะ” คือจิตใจกระพือมด้วยความหึงที่สนใจ
นั้นสนใจนี้, พึงชานนี้หมายถึงบุคคลชั้นสูงสุดที่เป็นพระอรหันต์ไม่มีอะไร ที่จะทำ
ให้ท่านหึงหรือสนใจหรือว่าสนใจจนถึงกับมีความกระพือมของจิตใจ ซึ่งเป็นความ
ทุกขชนิดหนึ่งเป็นธรรมดา เรียกว่าอุทธัจจะ แปลว่าความที่มันพลุ่งขึ้นมันพุ่งขึ้น.

อันสุดท้ายอันที่ ๑๐ เรียกว่า “อวิชชา” ความไม่รูความปราศจากความรู้
ที่ถูกต้อง.

ละหมด ๑๐ อย่างนี้เป็นพระอรหันต์ นี่เรียกว่าเป็นบุคคลที่ดับทุกขสันเชิง.

ความเป็นอย่างนั้นของท่านก็เรียกว่ามรรคผล ความเป็นอย่างนั้นของพระโสดาบัน ความเป็นอย่างนั้นของพระสกิทาคามี ความเป็นอย่างนั้นของพระอนาคามี ความเป็นอย่างนั้นของพระอรหันต์ นั่นคือตัวมรรคผล และสูงสุดอยู่ที่พระอรหันต์ คือหมดกิเลสสิ้นเชิง. ที่นี้ที่เรียกว่าพระพุทธเจ้า หรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นพระอรหันต์เหมือนกัน แต่ว่าแปลกอยู่น้อยหนึ่งตรงที่ว่าท่านทำของท่านเอง คือค้นหาเองและรู้เอง ตรัสรู้เอง นี่เรียกว่าสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกเต็ม ๆ ว่า “อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” คือพระอรหันต์ซึ่งตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง. ส่วนพระอรหันต์นอกนั้นเป็นสาวก ไม่ได้ตรัสรู้เองก็เรียกว่าอรหันต์เฉย ๆ ตามธรรมดา.

และยังมีคำอื่นอีกเรียกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้า ^{๕๔} เป็นพระอรหันต์; แต่ว่าการตรัสรู้ของท่านนั้นเป็นไปอย่างแคบ สอนคนอื่นไม่ได้. ส่วนพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นการตรัสรู้ของท่านกว้างขวาง ท่านสอนผู้อื่นได้ มีลมรรคภาพในการสอนผู้อื่นได้รอบตัว. สำหรับพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นไม่ใช่ว่าจะสอนไม่ได้เสียเลย; สิ่งใดที่สะดวกที่คล่องอยู่ ท่านก็พูดให้ฟังได้ ‘แต่ว่าเป็นส่วนน้อยหรือเท่าที่ถนัดหรือเท่าที่สะดวก; เพราะไม่ได้ตั้งพิธีหรือไม่ได้เตรียมมาสำหรับเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. อย่างยืดยาว ซึ่งเขาเรียกว่าสร้างบารมี ฉะนั้น ท่านจึงเป็นพระพุทธเจ้า ชนิดที่ตรัสรู้เองเฉพาะตน; ทั้งหมดนี้เป็นพระอรหันต์ ถึงขั้นสุดท้ายของการดับทุกข์ นี่เรียกว่าเรื่องความดับทุกข์.

ถ้าเรารู้ที่ตัวธรรมะจะพบเป็นความดับทุกข์มาเป็นขั้น ๆ ถึง ๔ ขั้น, เรียกว่า: โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกิทาคามีมรรค สกิทาคามีผล ดังที่กล่าวมาแล้ว. ถ้าเราเพ่งที่ตัวบุคคล เราเรียกว่าพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี

พระอรหันต์. นี่แหละความดับทุกข์ หรือภาวะของความดับทุกข์ เหล่านี้สำเร็จมาจากการดับตัณหาหรือกิเลส เพราะในอริยสัจข้อที่ ๒ ก็บอกแล้วว่า เหตุให้เกิดทุกข์คือกิเลส ดังนั้นไม่ต้องมีเหตุผลอะไรมากไปกว่าว่า เมื่อดับที่เหตุ ผลมันก็ต้องดับ; **เมื่อทุกข์เกิดมาจากเหตุคือกิเลส การดับกิเลสก็คือการดับทุกข์.**

เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น ก็คือความดับแห่งกิเลส; ถ้าเราเรียกกิเลสนั้นว่าตัณหา ก็หมายความว่าดับตัณหานั่นเอง. แล้วแต่ที่เราจะเรียกชื่อกิเลสว่าอะไร เพราะกิเลสมีชื่อมากมายเหมือนที่ได้บรรยายให้ฟังแล้วในคราวก่อน. แต่ส่วนใหญ่ท่านเล็งถึงตัณหา เพราะเป็นคำที่คนทั่วไปจะฟังได้ง่ายที่สุด และมันอยู่ในระยะใกล้ที่สุด; ความอยากนี่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ นี่พูดกันในระยะใกล้ที่สุด, ถ้าจะถอยหลังไปถึงอวิชชามันยังไกล บางคนฟังไม่รู้เรื่อง หรือขยับออกไปถึงอุปาทาน ที่ไกลความทุกข์หนักขึ้นไปอีก มันก็ขีดเกินไปจนคนบางคนเข้าใจยาก แต่ที่แท้มันถูกทั้งนั้น; **เหตุให้เกิดทุกข์นี้จะเรียกว่าตัณหาก็ได้ จะเรียกว่าอุปาทานก็ได้ เพราะว่าตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน หลังจากเกิดอุปาทานก็เป็นภพ เป็นชาติซึ่งเป็นความทุกข์.**

ที่ตัณหา มันมีราก รากมาจาก อวิชชา ถ้าตัด อวิชชา เสียได้ ตัณหาก็ไม่เกิดเหมือนกัน; เพราะฉะนั้นอย่าได้เข้าใจผิดว่าเป็นคนละเรื่อง หรือฟังชื่อมันต่างกัน แล้วเห็นเป็นคนละเรื่อง, ให้เข้าใจว่ากิเลสเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดับกิเลสก็เป็นดับทุกข์ กิเลสมีชื่ออย่างไรก็แล้วแต่กรณีที่เราจะฟังเล็ง; โดยปกติโดยทั่วไปเล็งเอาตัณหา คือความอยากด้วยอำนาจของอวิชชา. นี่เรียกว่าส่วนที่เป็นความดับทุกข์ เป็นอริยสัจข้อที่ ๓ และเป็นเพียงหลัก.

อริยสัจข้อที่ ๔ ซึ่งเป็นการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์โดยตรงนั้น ก็ได้บอกแล้วเมื่อตะกว่าเรียกว่า “ทุกข์นิโรคามินีปฏิปทา” แปลว่าข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. ปฏิปทา แปลว่าข้อปฏิบัติ, คามินี แปลว่าเครื่องให้ถึง, นิโรธ แปลว่าดับสนิท, ทุกข แปลว่าทุกข์ ทุกขนิโรคามินีปฏิปทา; ภาษาบาลีต้องย้อนมาจากทางหลัง: ปฏิปทา—ปฏิบัติ, คามินี—เครื่องให้ถึง, นิ—โรธ—ความดับสนิท, ทุกข—แห่งทุกข์. แปลมาจากทางหลังเป็นอย่างนี้. เรียกชื่ออย่างนี้ เป็นการเรียกชื่อตามบาลีโดยตรง แปลว่าเรียกชื่ออย่างหลังวิชาที่สุดแล้ว ตามด้วยบทที่สุดแล้วเรียกว่าทุกข์นิโรคามินีปฏิปทา; ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

ที่^๕ยังมีชื่ออย่างอื่นเช่นเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา”; ปฏิปทาแปลว่าข้อปฏิบัติ มัชฌิมาแปลว่ามีในท่ามกลาง คืออยู่ตรงกลาง; นี่หมายความว่าไม่เอียงไปฝ่ายกามารมณ์ และไม่เอียงไปฝ่ายทนทุกข์ทรมานร่างกาย, เหมือนกับที่ได้อธิบายในวันก่อน ให้รู้ถึงการปฏิบัติของศาสนาอื่น ลัทธิอื่นนอกจากพุทธศาสนาในยุคนี้; พวกหนึ่งเอียงไปทางกามารมณ์จนเอากามารมณ์สูงสุดเป็นนิพพาน พวกหนึ่งเรียกว่าเอียงซ้ายก็แล้วกัน; ที่^๕อีกพวกหนึ่งเอียงขวาหมายความว่า ทรมานร่างกายอย่างเดียวอย่าให้มันมีความสามารถ ที่จะไปเกี่ยวข้องกับกามารมณ์ได้ อย่างนั้นมันเอียงขวาจัด.

ที่^๕พุทธศาสนาไม่ไปข้องแวะกับ ๒ อย่างนี้เลย หลีกตัวออกไปเสียเรียกว่าไปอยู่ตรงกลาง ไม่เข้าข้างไหน อย่างนี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา; เราเคยได้ยินได้ฟังกันทั่วไปว่า พระพุทธศาสนานี้เป็นสายกลาง หมายความว่าอย่างนี้ ไม่หย่อนไม่ตึง เดี่ยวเราก็คงเข้าใจกันได้ว่ามัชฌิมาอย่างไร.

ที่^๕ไม่ควรได้ฟังคำอีกคำหนึ่งว่า อริโยภฺรูกคิโกมรรคโค เรียกติดกันว่า

อริยอัฐจตุคัมภรคะ แปลว่าหนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปด. มรรค
แปลว่าหนทาง อริยแปลว่าประเสริฐ, อัฐจตุคัมภรคะแปลว่าประกอบไปด้วยองค์แปด;
หมายความว่าข้อปฏิบัตินี้ เปรียบเหมือนหนทาง; มีอยู่สายเดียว แต่ประกอบไป
ด้วยองค์ประกอบแปดองค์ แล้วก็ประเสริฐคืออริย อันเป็นอริย. คำว่าอริยะได้ออก
กล่าวแล้ววันก่อนว่า ที่แปลว่าประเสริฐนั้นมันหมายความว่าตามตัวหนังสือว่า ไปจาก
ข้าศึก ข้าศึกคือกิเลสและความทุกข์. ฉะนั้นหนทางนี้ประกอบไปด้วยองค์แปด
แล้วก็ไปเสียจากข้าศึก คือกิเลสและความทุกข์.

นี้ขอให้ท่านเข้าใจว่า ตัวพุทธศาสนามีชื่อแปลก ๆ อย่างนี้ นี่คือตัวแท้ของ
พุทธศาสนา แต่มีชื่อว่าอริยอัฐจตุคัมภรค บางทีพระพุทธรเจ้าท่านเรียกสั้น ๆ ว่า
พรหมจรรย์ก็มี เช่น ครัสว่า ไป ไปประกาศพรหมจรรย์ อย่างนี้หมายความว่าไป
ประกาศ อริยอัฐจตุคัมภรค ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนาให้แก่ประชาชน. ใช้
คำว่าไปประกาศพรหมจรรย์ นั้นหมายถึงตัวพระพุทธรศาสนาทั้งนั้น; ทุกชนิดโรคา-
มินีปฏิบัติตาม, มัชฌิมาปฏิบัติตาม, อริยอัฐจตุคัมภรคก็ตาม, นี่คือตัวแท้
ของพุทธศาสนา คือตัวการปฏิบัติ.

ทำไมจึงพูดอย่างนี้ ทำไมจึงไม่พูดถึงคำสั่งสอน; เพราะว่าตัวแท้ของศาสนา
ตัวจริงของศาสนา อยู่ที่การปฏิบัติ ไม่ได้อยู่ที่คำสั่งสอน. ถ้ามีแต่คำสั่งสอนและ
ความรู้ แล้วหยุดเสียแล้ว ไม่ใช่พุทธศาสนาเลย; อย่าได้เข้าใจว่าตัวคำสอนนั้น
เป็นตัวศาสนา นั้น เป็นการเข้าใจผิดอย่างยิ่ง แต่ก็มีคนเข้าใจอย่างนั้น อยู่มาก
ที่แท้ถึงตัวการปฏิบัติโดยตรง. ที่นี้มันมี คำสอนรวมอยู่ในตัว เพราะว่าเมื่อ
ปฏิบัติได้ มันก็หมายความว่ามีความรู้เรื่องนั้นอยู่แล้ว จึงปฏิบัติได้และปฏิบัติถูก;

ฉะนั้นตัวการปฏิบัติ มันจึงเอาตัวความรู้มาด้วยเท่าที่จำเป็น เท่าที่พอดีเท่านั้น ไม่
มากไม่น้อย. ที่นี้การศึกษาเล่าเรียนนั้นเกินเพื่อไปก็ร่อยเทาก็ได้. อย่างนี้ไม่เป็นตัว
พุทธศาสนาไปได้. วิชาความรู้นั้นเพื่อจนไม่เป็นการปฏิบัติไปในที่สุดอย่างนี้ไม่ใช่
ตัวพุทธศาสนา. ตัวการปฏิบัติที่เรียกว่าอริยอัฏฐังคิกมรรคนี้ มีขึ้นมาเมื่อไรนั้นแหละ
เป็นตัวศาสนา.

ฉะนั้นถ้าท่านอยากรจะมีตัวศาสนา มีพระพุทธศาสนา หรือปฏิบัติตัวพุทธ-
ศาสนา ท่านก็ต้องปฏิบัติอริยอัฏฐังคิกมรรคนี้ ที่เรียกว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับ
ทุกข์ ที่ประกอบไปด้วยองค์ ๘ ไปจากชาติก เป็นทางสายกลาง.

ที่นี้คำธรรมดาเรียกกันว่ามรรค ในฐานะที่ท่านทั้งหลายเป็นนักศึกษา อย่า
ได้เรียกสะเพร่า ๆ ไปตามคนมักง่าย. คนมักง่ายมีอยู่มากมาย เรียกมรรคนี้ว่า
มรรค ๘; นี่มันผิด มันย่อเอาเอง ที่ถูกนั้นต้องว่ามรรคมองค์ ๘. องค์นี้เท่ากับ
Factor; คือเป็นส่วนประกอบ, มรรคนี้เดียว, สายเดียวทางเดียว แต่ประกอบ
ไปด้วย Factor ๘ ซึ่ง เราจะได้กล่าวกันต่อไปข้างหน้า. เพราะฉะนั้นจึงมีชื่อเรียก
ที่รัดกุมอีกชื่อหนึ่งว่า “**เอกายนมรรค**” หนทางเส้นเดียวแห่งบุคคลผู้เดียว เดิน
ไปสู่จุดหมายปลายทางเพียงอย่างเดียวคือนิพพาน. ทางนี้เส้นเดียวประกอบไปด้วย
องค์ ๘ สำหรับคน ๆ เดียวเดิน เดินแทนกันไม่ได้ แล้วก็ไปสู่จุดหมายปลายทาง
เพียงอย่างเดียว คือพระนิพพาน, นี่ท่านใช้คำว่าเอกายนมรรคไปคนเดียว, เส้น
เดียว, เป็นที่ไปแห่งบุคคลคนเดียว, ไปสู่จุดหมายปลายทางเพียงอย่างเดียว เรา
จะเสียเหลี่ยมของนักศึกษา ถ้าไปพูดว่ามรรค ๘ หรืออะไรอย่างนี้ มันจะต้องมีการ
ศึกษาพูดจากเดียวกัน แม้แต่ในเรื่องอรรถคดี บนโรงบนศาลบางที่ก็พาดพิงถึงคำ

เหล่านี้ จะต้องเรียกให้ถูกต้องว่า มรรคมงคล ๘ เสมอเหมือนกันว่าหนทางสายเดียว แต่ต้องประกอบไปด้วยคุณสมบัติทั้ง ๘ อย่างมันจึงจะสำเร็จประโยชน์ในการเดิน.

เราจะได้อันถึงคำว่าองค์ ๘ ต่อไป แต่ในที่นี้เราจะได้พิจารณากันถึงแต่ชื่อของมัน ที่เรียกรวมทั้งหมด. เท่าที่กล่าวแล้ว ทั้งหมดนี้เรียกว่า เรารู้จักชื่อโดยพยัญชนะ ของคำว่า “มรรค” มรรคแปลว่าหนทางประกอบไปด้วยองค์ ๘ สำหรับบุคคลผู้เดียวเดินไปสู่นิพพาน.

ที่นี้ถ้าเราจะเล็งไปถึงตัวการปฏิบัติ หรือความหมายของคำว่า มรรค เมื่อใด เป็นคำแปลตามตัวพยัญชนะ; คำแปลตรง ๆ ตามตัวอักษรไม่ใช่ความหมาย. ที่นี้เราจะเอาความหมายโดยเล็งไปถึงตัวจริงหรือของเรื่องว่ามันหมายถึงอะไร. พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้หลายอย่าง แต่อย่างที่สำคัญที่สุดนั้น ท่านเรียกว่า การเป็นอยู่โดยชอบ ท่านผู้ใดก็ตาม เป็นอยู่โดยชอบก็เรียกว่าเป็นผู้เดินทางไปตามมรรคมงคล ๘. ประโยคเต็ม ๆ พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเหล่านี้จักเป็นอยู่โดยชอบไซ้ โลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์;” ถ้ามีการเป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์. ที่นี้การเป็นอยู่โดยชอบก็คือปฏิบัติตามมรรคมงคลแปดประการ; นั่นแหละเรียกว่าเป็นอยู่โดยชอบเป็นความถูกต้อง ๘ ประการอยู่เรื่อย เป็นอันเดียวกันอยู่เรื่อย.

ที่นี้เรายกขึ้นถึงคำว่าโดยชอบ หรือความถูกต้องที่เรียกว่าสัมมา, สัมมาแปลว่าถูกต้อง หรือโดยชอบ มิจาแปลว่าผิด หรือโดยผิด องค์ที่ ๑ เรียกว่าสัมมา-

ทิฏฐิ มีความคิดเห็นถูกต้อง, องค์ที่ ๒ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ มีความปรารถนา
ถูกต้อง, องค์ที่ ๓ เรียกว่า สัมมาวาจา มีการพูดจาถูกต้อง, องค์ที่ ๔ เรียกว่า
สัมมากัมมันตะ มีการกระทำถูกต้อง, องค์ที่ ๕ เรียกว่า สัมมาอาชีวะ การ
เลี้ยงชีวิตหรือดำรงชีวิตถูกต้อง, องค์ที่ ๖ สัมมาวายามะ ความพากเพียรถูกต้อง,
องค์ที่ ๗ สัมมาสติ คือสติถูกต้อง ดำรงความรำลึกประจําใจไว้ถูกต้อง นี่เรียกว่า
สัมมาสติ, องค์สุดท้ายที่ ๘ เรียกว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นอย่างถูกต้อง ท่าน
จะสังเกตเห็นได้ว่ามันมีคำว่า สัมมา ๆ อยู่ข้างหน้า นี่แปลว่า ความถูกต้อง.

ทีนี้เรารู้ว่ามันมีรูปโครง อย่างไร ท่าน จะพบว่ามันมีรูปโครง ๓ อย่าง
อย่างแรกคือความถูกต้องของความเชื่อ ความคิดเห็นหรือสติปัญญา ความเชื่อก็คือตาม
ความเห็นก็ตาม ความรู้จักตาม นี่รวมเรียกว่า ทิฏฐิ. ความถูกต้องของความเชื่อ
ความคิดความเห็นนี้ เราขยายเป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ คือตัวความเห็น
ถูกต้อง และความปรารถนาถูกต้อง; ทิฏฐิ แปลว่าความเห็นก็จริง แต่มันหมายถึง
ถึงความเชื่อก็คือได้, หมายถึงความเข้าใจก็ได้อีก, ตลอดถึงสติปัญญาความรู้จักได้, มัน
เรียกว่าเป็นเรื่องเดียวกับทิฏฐิ จึงเรียกว่าความถูกต้องของความเชื่อหรือทิฏฐินี้พวก
หนึ่ง คือสัมมาทิฏฐิกับสัมมาสังกัปปะ ความถูกต้องของความเห็น และความถูกต้อง
ของความปรารถนาพวกหนึ่ง. ทีนี้พวกถัดไปคือพวกความถูกต้องของความประพฤติ
ทางกายหรือทางภายนอก มีอยู่ ๓ คือ: สัมมาวาจาการพูดจาถูกต้อง, สัมมากัมมันตะ
ทำารงานทางกายถูกต้อง, สัมมาอาชีวะ หาเลี้ยงชีวิตโดยถูกต้อง. ทีนี้พวกที่ ๓
ความถูกต้องของการใช้กำลังจิต ระวางให้ต้อยต่ำให้ปนกันยุ่ง. อันแรกความถูกต้อง
ของความเชื่อความรู้ ความเข้าใจ อันที่ ๒ ความถูกต้องของความประพฤติ อันที่ ๓
ความถูกต้องของการใช้กำลังใจ; นี่ได้แก่ สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, สัมมาสมาธิ,

สัณนิเวทยามะ นั้นเรียกความพากเพียรก็จริง แต่หมายถึงใจ ไม่ใช่หมายถึงร่างกายเขาจึงจัดไว้ใน พวกใจ ตัว วายามะหมายถึง คุณธรรมทางใจ ที่เป็นความพากเพียรบากบั่นกล้าหาญ, เข้มแข็ง, อดทน, อะไรก็ตาม รวมอยู่ในคำนี้หมด และสตินั้นหมายถึงการมีความรู้สึกตัว รู้สึกถูกต้องอยู่เสมอ ไม่ให้เผลอไม่ให้พลาด; สมาริ นี้ประมวล กำลังใจ ทั้งหมดทั้งสิ้น แล้ว ส่งลงไป ที่อะไรก็ เพื่อให้สิ่งนั้นมันสมบูรณ์ กระทำอย่างเต็มที่ นี่ความถูกต้องอย่างนี้ แยกออกเป็น ๔ ส่วน เรียกว่า องค์ ๔ ของมรรค.

ท่านควรจะต้องจำจนขึ้นใจ ความถูกต้อง ๔ ประการนี้ ความถูกต้องของความคิดเห็น ความถูกต้องของความปรารถนา ความถูกต้องของการพูดจา ความถูกต้องของการงานทางกาย ความถูกต้องของการหาเลี้ยงชีวิต, ความถูกต้องของความพากเพียรบากบั่น, ความถูกต้องของการดำรงสติ, ความถูกต้องของการตั้งใจมั่น หรือระดมกำลังใจทั้งหมดลงไป.

พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสเรื่องนี้ไว้เป็นกลางที่สุด ใช้ได้แก่คนทุกคนแม้แต่เด็ก ๆ คนหนุ่มสาว คนแก่ คนเฒ่า กระทั่งคนอยู่ที่บ้านเป็นชาวโลก หรือคนอยู่ที่วัด คนอยู่ป่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรม ใช้หลักอันนี้เหมือนกันหมด นี่เป็นตัวอย่าง.

ที่นี้ว่า เป็นอยู่โดยชอบโลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์ ก็หมายความว่าถ้าอยู่ด้วยความถูกต้อง ๔ ประการนี้แล้ว โลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์ไม่ว่าใคร, ขอให้อยู่โดยชอบด้วยหลักนี้เรื่อย ๆ ไป บุคคลนั้นจะสะอาดบริสุทธิ์ยิ่งบนทุกที่ จะมีความรู้สว่างไสวขึ้นทุกที่ จะมีความสุขเพิ่มบนทุกที่ จนในที่สุดเป็นพระอรหันต์.

ข้อนี้เข้าใจได้ด้วยการเปรียบเทียบไม่ยาก เพราะว่าเมื่อท่านอยู่ด้วย
ความถูกต้อง ๔ ประการนี้แล้ว กิเลสในสันดาน หรือเชื้อของกิเลสใน
สันดานนั้นไม่มีทางที่จะได้กินอาหาร นี่จำคำอุปมาอย่างนี้ไว้ก็ดี เมื่อคนเรา
อยู่ด้วยความถูกต้อง โดยเฉพาะความถูกต้อง ๔ ประการ ตามหลักพระพุทธศาสนา
นี้; กิเลสส่วนลึกที่เป็นเชื้ออยู่ในสันดาน ไม่ได้กินอาหารขาดอาหาร จะไม่ได้อาหาร
ของกิเลสทั้งทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ
เอง เพราะความถูกต้อง ๔ ประการนี้ ตัณรอนบ่งกันเสียบ้าง ปิดกันเสียบ้าง ล้อม
รั้วเสียบ้าง กิเลสไม่ได้กินอาหารก็เรียกว่าเหี่ยวแห้งลง เหือดแห้งลง ๆ ๆ และสัน
ไปในที่สุด ซึ่งเป็นโอกาสสุดท้าย นี่จึงทำให้มีพระอรหันต์เกิดขึ้น คือเป็นบุคคล
สมบูรณ์เต็มเปี่ยมของความดับทุกข์.

เราควรจะสนใจคำว่า มรรคมงคล ๘ หรือความถูกต้อง ๘ ประการนี้ คือ
รวมกันเข้าเป็นเส้นทางสายเดียว. ถ้าเราแยกทางถูกต้องไปเป็นอันหนึ่ง ๆ แล้วมันไม่
เรียกว่ามรรค; ขอให้เข้าใจว่าไม่เรียกว่ามรรค เรียกตามชื่อนั้น ๆ ไปเลย เป็นหนึ่ง
เป็นสองอะไรไปเลย ต่อเมื่อเอามาคำนับเป็นอันเดียวเหมือนกับเชือก ๘ เกลียว
เป็นทางเส้นเดียวจึงจะเรียกว่ามรรค. ฉะนั้นจึงขอรับรองว่าอย่าไปเรียกตาม ๆ เขาด้วยความ
ความมั่งง่าย ว่ามรรค ๘ เพราะถ้ามรรคมงคล ๘ แล้วเราจะเดินอย่างไร ถ้ามรรคม
งคล ๘ เส้นขนานกันไปก็เดินไม่ไหว เพราะปลายทางไม่รวมกัน แล้วจะไปเดินตั้ง
๘ เส้น อย่างไร วังไปวังมาทั้ง ๘ เส้น มันก็เป็นเรื่องเสียสติ; ฉะนั้นการพูดว่า
มรรค ๘ นี้ มันเป็นคำพูดที่มั่งง่าย และผิด ต้องพูดว่ามรรคมงคล ๘ เสมอ อย่างนี้
เป็นทวิศาสนา เป็นทวิพรหมจรรย์.

ทีนี้ควรเข้าใจต่อไปอีกว่ามรรคมงคล ๘ นี้ ๘ ส่วนนี้ บางทีไปเรียกเสียอย่าง

อัน ซึ่งท่านก็คงจะได้ยินคุ้นหูมากที่สุด คือคำที่ตามวัดวาอารามเรียกกันว่า ศีลสมาธิ ปัญญา นี่ก็หมายความว่าเอา ๒ องค์แรก คือเข้าใจถูกต้อง กับปรารถนาถูกต้อง นั้นไปเป็นปัญญา; และ ๓ องค์ถัดไป คือพูดจากถูกต้อง การงานถูกต้อง เลี้ยงชีวิตถูกต้อง ๓ อย่างนี้เป็นศีล; แล้วอีก ๓ อันสุดท้ายคือ พากเพียรถูกต้อง สติถูกต้อง สมาธิถูกต้อง นี่เป็นสมาธิ; จึงได้เป็นปัญญา ศีล สมาธิ แต่ไปเรียกกลับกันเสียว่าเป็น ศีล สมาธิ ปัญญา ข้อนี้มีความสำคัญที่จะต้องเข้าใจไว้.

เราจะเห็นว่าพระพุทธเจ้า ท่านได้วางลำดับไว้ว่า สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปป์ เอาปัญญามาข้างหน้า ๒ อันแรกเป็นปัญญา ดูให้ดีเถอะ แล้ว ๒ อันถัดไป เป็นศีล แล้ว ๓ อันถัดไปเป็นสมาธิ จะเห็นได้ว่าปัญญาแล้ว ศีล แล้วสมาธิ แต่ทำไมชาวบ้านร้านตลาด มาพูดกันว่า ศีล สมาธิ ปัญญา; นี่ควรจะเข้าใจถึงวิชาการอื่นๆ ด้วยว่า เมื่อเราพูดอย่างวิธีของทฤษฎีนั้น เรามักจะพูดอีกอย่างหนึ่ง และเมื่อพูดถึงทางปฏิบัติแล้วเราพูดอีกอย่างหนึ่ง เรื่องเดียวกันก็ได้ แก่เรื่องมรรคนั้น ถ้าพูดทางทฤษฎีพูดเป็นศีลสมาธิปัญญา เอาศีล ขึ้นมาก่อน แล้วสมาธิ แล้วปัญญา. นี่พูดเรื่องทฤษฎี คือเอาที่ต่ำ ๆ ที่สุดมาเป็นอันแรก แล้วสูงขึ้นมา ๆ จนถึงที่สุด แต่พอพูดทางปฏิบัติไม่ใช่อย่างนี้ มันกลายเป็นว่าต้องเอาปัญญามาข้างหน้า แล้วจึงถึงศีล แล้วจึงถึงสมาธิ. ถ้าปัญญาไม่มาข้างหน้ามันมีผลเป็นว่าไม่รู้จะปฏิบัติศีลอย่างไร, ปฏิบัติสมาธิอย่างไร, หรือว่าศีล สมาธิ นี่จะเข้าใจ เข้าพงผิดลู่ผิดทางไปหมด; ฉะนั้นจึงต้องเอาปัญญานำหน้าเสมอ นี่แหละความม่งมายของพุทธบริษัท ในพุทธศาสนามีมากมายเหลือเกิน เพราะว่าไม่เอาปัญญานำหน้า ไม่ยึดมั่น ถือมั่นหลักทฤษฎีเรื่องศีลสมาธิปัญญา; แล้วก็นำหน้าก็มารักษาศีลด้วยความม่งมาย ก็ไม่เกิดสมาธิ และไม่เกิดปัญญา นั้นเรียกว่าไปทำผิดม่งมาย เอาใจวอกเสีย.

ตามหลักของการปฏิบัติต้องเอาปัญญาหน้าหน้า เช่นเราจะเข้าไปในวัดไปเกี่ยวข้องกับศาสนา ต้องเอาปัญญาพาไป พอเราลงมือรักษาศีล ก็ต้องให้ปัญญานำกับควบคุมชี้แจง หรือนำอยู่เสมอ จะทำสมาธิเหมือนกันต้องมีปัญญานำอยู่เสมอ. ถ้ามีฉะนั้นแล้วเราจะรักษาศีลเพื่อให้รวยให้มีโชคลาภ ตายแล้วไปสวรรค์ทำนองนั้นเป็นเรื่องงมงาย ไม่ใช่รักษาศีลเพื่อฝากกิเลสเสีย; หรือว่าทำสมาธิเหมือนกัน ถ้าปัญญาไม่นำหน้าแล้ว ก็ทำสมาธิเพื่อเห็นนั่นเห็นนี่ เป็นผู้มีศาคาทิพย์ หูทิพย์ มีอะไรเป็นเครื่องทำมาหากิน เป็นเรื่องผิดไปเลย; เอาเปรียบคนอื่นไปเลย; หรือแม้ที่สุดแต่ว่าจะเจริญสมาธิ เพื่อไปเกิดเป็นสัตว์พิเศษ เป็นพรหมเป็นอะไรก็ไม่ว่าเรื่องทำสมาธิถูกต้องเพื่อเป็นเครื่องมือให้ตัดกิเลสเหมือนกัน.

ฉะนั้นเมื่อได้ยินว่าศีล สมาธิ ปัญญา ให้ถือว่าเป็นทฤษฎี; ถ้าเป็นปฏิบัติต้องเป็นปัญญา, แล้วเป็นศีล, แล้วเป็นสมาธิ. ที่นี้อาตมาแนะนำ ไม่ว่าในระบบไหนหมด ต้องเอาปัญญามาก่อน. ขอให้จำไว้ด้วย จะเป็นเครื่องทำอะไรที่ไม่ใช่เกี่ยวกับศาสนา ก็ต้องให้ปัญญามาก่อน นอกนั้นให้มาตามหลังปัญญา; ความเชื่อของเราต้องมาตามหลังปัญญา การกระทำต้องมาที่หลังปัญญา ให้ปัญญาเป็นแสงสว่างอยู่เรื่อย ๆ. เลยมีหลักกว้าง ๆ ว่า ปัญญาประเสริฐกว่าคุณธรรมอย่างอื่น เหมือนพระจันทร์เด่นกว่าดวงดาวทั้งหลาย ถ้ามีปัญญาแล้วมันจะดึงอะไรไปถูกทางหมด.

สำหรับศีล สมาธิ ปัญญา ที่วางไว้เป็นรูปทฤษฎีนี้ก็ไม่ใช่ว่าผิด; มันก็ถูกตามรูปของทฤษฎีคือเรียงลำดับจากต่ำไปหาสูง. แต่พอถึงที่ปฏิบัติแล้วต้องดึงปัญญามานำหน้า และปัญญานั้นแหละจะงอกงามพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป; เพราะว่ามีสมาธิแล้ว ปัญญายังกลับงอกงามกว่าเดิม มันเพิ่มปัญญาให้เรื่อย, ฉะนั้นมันจึงเป็นทางก้าว

หน้าไปเรื่อย บัญญาจึงให้ศีล สมาธิ เดินไปถูกทาง. เมื่อศีล สมาธิเดินไปถูกทาง แล้ว มันเพิ่มกำลังให้แก่ปัญญาอีก สูงขึ้นไป; และเมื่อปัญญาสูงขึ้นไปมันก็จูงศีล จูงสมาธิได้ยิ่งขึ้นไป ศีล สมาธิ ที่ยิ่งขึ้นไป ก็เพิ่มกำลังให้แก่ปัญญาสูงขึ้นไปใหม่ ฉะนั้นจึงมีแต่สูงขึ้น ๆ ไป ก็สำเร็จประโยชน์ในการปฏิบัติ.

ทีนี้ถ้าพูดอย่างทฤษฎีก็พูดศีลสมาธิ บัญญา ตามเขาก็แล้วกัน ไม่ต้องขัดคอใคร แต่พอถึงที่ปฏิบัติแล้วต้องดูว่าใครมกมายบ้าง ใครฉลาดบ้าง; คนงมงายก็มัวรักษาศีลจนตายก็ไม่มีศีล แล้วก็ไม่มีสมาธิ ไม่มีปัญญาเกิดขึ้นได้ ฉะนั้นเขาต้องทำให้ถูกต้อง ทำให้ถูกแก่เรื่อง โดยมีปัญญาเป็นเครื่องจูงทั้งหมด.

ทีนี้เมื่อพูดโดยตัวหนังสือเอาคำเป็นหลัก คำว่าศีลนี้ ก็เล็งถึงการปฏิบัติทางกาย ทางวาจา ระเบียบวินัยอะไรต่างๆ ที่เกี่ยวกับกายวาจาภายนอก, นี้เรียกว่าศีล. สมาธิเกี่ยวกับใจ ควบคุม กำลังใจ รวบรวมกำลังใจ ให้เป็นสมาธิ เป็นสมาธิหมายความว่า มันบริสุทธิ์ด้วย, มันตั้งมั่นอย่างยิ่งด้วย, และมันพร้อมที่จะทำการงานด้วย นี่คือสมาธิ; ไม่ใช่แข็งทื่อทำอะไรไม่ได้ กลับ active ว่องไวที่สุด ถ้าเป็นสมาธิ; ถ้าไม่เป็นสมาธิ ก็จะมีง่วงนอน ฉะนั้นสมาธิต้องบริสุทธิ์ด้วย ต้องตั้งมั่นด้วย ต้อง active ที่สุดด้วย บริสุทธิ์นี้เรียกว่า “บริสุทธิ์” คือสะอาด ตั้งมั่นก็เรียกว่า “สมาธิโต” วัตถุประสงค์การงานก็เรียก “กัมมณิโย” คือ active ๓ ข้อนี้คือความหมายของคำว่าสมาธิ. ฉะนั้นถ้าท่านผู้ใดเคยเข้าใจผิดมาก่อนว่า สมาธิจะต้องหลับตาแล้วแข็งทื่ออันเป็นเรื่องเข้าใจผิด; สมาธิจะมีอยู่ในทุกการงานที่เคลื่อนไหว ที่กระทำอยู่ ที่คิดอยู่ แม้จะนั่งหลับตาอยู่ก็จริง ตูกล้ายกับแข็งทื่ออัน นั้นไม่ใช่แข็งทื่อ; ข้างในมันว่องไว มีกำลังมหาศาลในการคิดการพิจารณา นั่นสมาธิเป็นอย่างนั้น.

ปัญญามีความหมายว่า รู้ๆสิ่งต่างๆอย่างถูกต้อง **คือว่าใจที่มีความรู้ที่เรียกว่าปัญญา: ว่าทุกอย่างเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ไปหลงยึดมั่นถาวรอย่างนั้นเป็นปัญญาออก.** กระทั่งปัญญารู้ว่าทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความดับทุกข์ เป็นอย่างไร ให้อำนาจความดับทุกข์ เป็นอย่างไร นี่ก็เรียกว่าปัญญาด้วยเหมือนกัน.

ทีนี้ถ้าท่านจะเอาไปใช้เป็นหลักสากล เหมือนอย่างว่าเราไปเมืองนอกถูกคนต่างศาสนาด่าว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ของแกนั้นคืออะไร? เราต้องตอบให้เป็นความหมายที่สากลที่สุด **ศีล คือความประพฤติที่สมบูรณ์แล้ว, สมาธิ คือการบังคับใจได้ตามต้องการ, ปัญญา คือเข้าใจสิ่งทุกอย่างอย่างถูกต้อง.** นี่ขอให้คิดดูเถิดะ ว่ามันจะสากลที่สุด สากลแก่ทุกศาสนา ไม่มีศาสนาไหนค้านได้ ถ้าเราพูดถึงศีล สมาธิ ปัญญา ในรูปนี้.

ทีนี้แม้ไม่ใช่เป็นศาสนา เป็นเรื่องวัฒนธรรมของประเทศอื่น กระทั่งเป็นวิทยาศาสตร์ก็ตามเถิดะ จะเห็นว่ามันไม่มีทางจะค้านเลย ไม่มีทางจะค้านว่าหลัก ๓ อันนี้ใช้ไม่ได้ มันจะต้องยอมรับ ในแง่ของปรัชญาก็ต้องยอมรับ ในแง่ของศาสนาก็ต้องยอมรับ ในแง่ของศีลธรรมก็ต้องยอมรับ ในแง่ของวัฒนธรรมก็ต้องยอมรับ **ว่านี่แหละมันพอ; พอที่จะทำให้มนุษย์เราเป็นผู้เจริญ มีอารยธรรม มีความสมบูรณ์ของความเป็นมนุษย์ ศีลมีความประพฤติดีแล้ว ใครคัดค้านได้บ้าง สมาธิบังคับใจได้ตามต้องการ.**

เดี๋ยวนี้มนุษย์เรามีปัญหาอยู่ยาก เพราะเราไม่สามารถบังคับใจให้ทำอะไร

ที่ควรทำและให้สม่ำเสมอตลอดไปได้ มีปัญหากันทุกคนในโลก แล้วปัญญาเข้าใจ
สิ่งต่าง ๆ ถูกต้องอย่างนี้ มันกว้างเหลือเกิน คือทำอะไรได้หมด. ฉะนั้นพุทธ-
ศาสนาซึ่งมี ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นหัวใจหรือเป็นหลักนี้ จึงไม่ต้องห่วงไหว ต่อการ
พิสูจน์ของใครยอมให้เขาพิสูจน์ แล้วเขาจะนับถือเรา. ซึ่งมีหลักประพจน์อย่างนี้ ไม่
ใช้คนป่าเถื่อน; และศาสนานี้ไม่ใช่ศาสนาของคนป่า ทั้ง ๆ ที่มีอายุแก่กว่าศาสนา
อะไร ๆ ในโลกนี้อยู่โดยมาก พระพุทธศาสนาต้องถือว่าอายุ ๒๕๐๘ ปีมาแล้ว ศาสนา
อื่น ๆ ที่เผชิญหน้ากันอยู่ ยังไม่ถึงด้วยซ้ำไป แต่ทั้ง ๆ ที่เก่ามากอย่างนั้น ก็ยังไม่มี
ความเป็นป่าเถื่อนที่ตรงไหนให้เห็น เพราะความหมายคำว่า ศีล สมาธิ ปัญญา
ที่ถูกต้องท่านควรจะจดจำไว้ นี้เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างสากลที่สุดแล้ว.

ที่นี้เฉพาะเรา ที่เป็นพุทธบริษัทอยู่แล้ว เราจะมีคามหมายอย่างไรให้
กระชับเข้ามาอีก ในเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา ท่านลองฟังต่อไป. โดยเฉพาะเรา
ที่จะต้องทำการงานเพื่อประเทศชาติ เพื่อมนุษยชาติ; ฉะนั้นลองจำไปใหม่ว่า ศีล
คือการควบคุมตนเอง ให้ทำแต่สิ่งที่เป็นหน้าที่, สมาธิ คือทำงานให้ดีที่สุด,
ปัญญา คือความไม่หลงยึดอะไรเอาไว้ เป็นตัวตนหรือว่าเป็นของตน. นี่เป็นอย่าง
กระชับที่สุดและสูงที่สุดด้วยในหมู่พวกเราที่เป็นพุทธบริษัทอยู่แล้ว ศีล ควบคุมตน-
เองให้ทำแต่สิ่งที่เป็นหน้าที่.

เมื่อพูดถึงหน้าที่ท่านต้องนึกถึงคำบรรยายครั้งแรกที่สุด ครั้งที่ ๑ ที่พูดถึง
ธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ ถ้ายังไม่ลืมเสียจะเข้าใจทันทีว่า
หน้าที่ตามธรรมชาติมีอะไรบ้าง. เรามีหน้าที่ตั้งแต่บริหารร่างกายให้มีชีวิตอยู่ และ
มีหน้าที่ประกอบกิจการงาน ให้มันเจริญก้าวหน้าไปจนถึงดับทุกข์ได้ จนกระทั่งเป็น

พระอรหันต์ นี่เรียกว่าเป็นหน้าที่ คือควบคุมตนเองให้กระทำแต่สิ่งที่^{๕๕}เป็นหน้าที่ อย่างท่านทั้งหลายจะเป็นตุลาการ และเป็นตุลาการในที่สุด หน้าที่ตุลาการก็ออกหน้า; ฉะนั้นควบคุมตนเองให้ทำหน้าที่ทุกหน้าที่ แต่หน้าที่ ๑ ใหญ่ที่สุดก็คือหน้าที่ของการเป็นตุลาการ.

• ที่นี้ทำไมจึงเป็นศีลหมด เพราะเราไม่ทำนอกหน้าที่ เมื่อไม่ทำนอกหน้าที่ก็ไม่^{๕๖}มีเรื่องขาดศีลข้อไหนหมด แล้วคำว่าศีล มันมีความหมายเฉพาะอย่างยิ่งอยู่ตรงคำว่า **สำรวม หรือควบคุม หรือบังคับตนเอง; สำรวมตนเอง ควบคุมตนเอง บังคับตนเองนี่คือตัวศีล.** จะสำรวมควบคุมบังคับโดยวิธีไหนก็ได้ขอแต่ให้เป็น การควบคุมสำรวมบังคับตนเองก็แล้วกัน มันเป็นศีลไปหมด. เราไม่ต้องไปสมათาน ปาณาติปาตาเว ไม่ต้องทำท่าทำทาง ไม่ต้องไปอยู่ในสถานที่จำกัด, ตลอดเวลาเรา บังคับควบคุมตัวเองให้อยู่ในเรื่องในรอยของธรรมะ ก็จะเป็นศีลสมบูรณ์หมดทุกๆ ข้อ ทุกๆ อย่างทุกๆ ชั้น; นี่ศีลอย่างนี้จริงและรักษาง่ายด้วย จริงที่สุดแต่รักษาง่ายที่สุด.

ฉะนั้นควบคุมตนเองให้ทำแต่สิ่งที่^{๕๗}เป็นหน้าที่ มนุษย์ไม่ได้มีหน้าที่ที่จะทำ ความชั่วความผิด มนุษย์มีหน้าที่แต่จะทำความเจริญในทางกาย วาจา ใจ จนมีใจ สูงเรียกว่ามนุษย์. มนุษย์แปลว่ามีใจสูง; นี่ง่าย ๆ นิดเดียว คำว่ามนุษย์นี้ศัพท์^{๕๘}พื้น คำแปลว่าใจสูง ฉะนั้นหน้าที่ของมนุษย์ คือทำให้สูงขึ้นไป ฉะนั้นเราจึงสำรวมตน ให้ทำแต่หน้าที่.

• ที่นี้ส่วนที่เรียกว่า **สมาธิ คือตั้งใจทำงานให้ดีที่สุดนั้นแหละเป็นสมาธิอย่างยิ่ง.** งานก็คือหน้าที่ หน้าที่อะไรที่เป็นหน้าที่เป็นงานแล้ว ตั้งใจ

ทำด้วยการปักใจลงไป นี่เป็นสมาธิ เหมือนกันหมด เลย. ไม่ว่าจะทำอะไร เพราะ
ว่าในขณะที่จิตใจมีอะไรเป็นสิ่งที่กำหนดแล้วปักใจทำ เมื่อนั้นไม่มีกิเลสอย่างอื่น
มันมีแต่การทำเท่านั้น; ถึงทำกัมมัฏฐานก็เหมือนกัน มีอะไรมาเป็นอารมณ์สำหรับ
ใจกำหนด แล้วก็พิจารณาหรือกระทำหรือจดจ่ออยู่แต่ที่สิ่งนั้น นั่นเป็นสมาธิ. ที่นี้
เราเอางานนี้แหละเป็นอารมณ์ของสมาธิ เป็นนิมิตของสมาธิ แล้วก็ทำได้ง่ายตาย
ที่สุด เมื่อท่านถือหลักว่า ทำงานเพื่องาน ไม่ใช่ทำงานเพื่อเงิน หรือเพื่อชื่อเสียง
หรือเพื่อตัวกูของกู แต่เราทำงานเพื่องาน และเป็นสมาธิในงาน งานนั้นเป็น
อารมณ์ของสมาธิไปเลย แล้วมันเลยสนุกสนานกันใหญ่ สะดวกสบายไปหมด แล้ว
เป็นผู้มีสมาธิอย่างยิ่ง เป็นผู้ก้าวหน้าในทางสมาธิยิ่งขึ้นทุกวัน ๆ ด้วย.

ที่นี้ว่า ปัญญา หมายถึงไม่ยึดเอาอะไรเป็นของตน^๕ คือความ
ฉลาดที่สุด ผิดจากนั้นจะเป็นความไม่ฉลาด การที่ไม่ยึดสำคัญมั่นหมายอะไรว่า
เป็นตัวเราเป็นของเรา นั้นเป็นความทุกข์ตลอดเวลา มันเป็นความทรมานตลอด
เวลา มันเป็นความหม่นหมอง เศร้าหมองตลอดเวลา เป็นความไม่ฉลาดตลอดเวลา.
อย่าได้ไปพูดอย่างแก่งัดพูดหรือเดาเดาว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไรเป็นของเราแล้ว
ใครจะมาเอาเงิน เอาของเอาลูก เอาเมียอะไรไปหมดอย่างนี้ นั่นมันเป็นเรื่อง
แก่งัดพูดหาเรื่องเดาเดา ทุกสิ่งทุกอย่างนั้นมันอยู่ได้ โดยกฎชนบทธรรมเนียมประเพณี
อะไรมันอยู่ไปได้. เราไม่ต้องมีจิตใจที่ยึดมั่นจนให้เป็นทุกข์ นั้นช่วยการ เข้าใจ
ทุกอย่างอย่างถูกต้องว่าไม่ควรยึดว่าเป็นตัวเรา แต่ถ้าเราจะไปเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้น ก็ทำ
ไปด้วยจิตใจที่ไม่ยึด ลองดูเดะจะไม่มีมีความทุกข์เลย.

ถ้าสมมติว่าเราจะต้องป้องกันทรัพย์สินสมบัติอย่างนี้ จะต้องป้องกันด้วยจิตใจ

ที่เฉลี่ยฉลาดไม่ต้องยึด ถ้าเข้าไปยึดคือความโง่ ความโง่คือความมืด ความมืดคือ
การจัดทำผิด ประพฤติผิดปฏิบัติผิด ในที่สุดก็ต้องพ่ายแพ้แก่คนอื่น ฉะนั้นเราทำ
ด้วยจิตใจที่ไม่ยึด คือจิตใจที่โปร่งแจ่มใสเฉลี่ยฉลาด แล้วมันก็ไม่ไปไหนเสีย
สิ่งเหล่านั้น มันก็ยังอยู่ที่นั่น เงินที่ได้มาไม่ต้องยึดว่าของเรา แต่ใช้มันเป็น
ประโยชน์อย่างไร ทำอะไร อย่างไร ก็ทำไปได้ โดยที่ไม่ต้องยึด เพื่อไม่เป็น
ทุกข์ด้วย เพื่อมีความเฉลี่ยฉลาดในการทำนั้นด้วย ทรัพย์สินสมบัติก็งเป็นของผู้นั้น
ตามกฎหมาย ตามประเพณีไปตามอะไรไปตามเดิม ไม่ใช่มันจะหนีหายไปไหน
นี่แหละคนที่ไม่เข้าใจเรื่องนี้แล้ว ยังแกล้งขัดคอเดอลิโกล เรียกว่าเป็นคนพาล ก็
เลยต้องได้รับความทุกข์สมกันทีเดียว.

ฉะนั้นอย่าได้ดูถูกคำกล่าวที่ว่า **สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา สิ่งทั้งปวงไม่
ควรยึดมั่นถือมั่น** ว่าเป็นคำครีคระ อาตมาขอยืนยันว่ามันเป็นคำกล่าวที่ฉลาด
ที่สุดในโลก รวมทั้งโลกอื่น ๆ ด้วย ไม่ใช่เฉพาะโลกนี้ ฉะนั้นขอฝากไว้ให้เอา
ไปคิดไปนึก แล้วเอามาเป็นหัวใจของการปฏิบัติหลักพระพุทธศาสนาเพื่อให้พ้นจาก
ทุกข์ ในที่สุดเราก็มารู้ประเด็นที่ว่า ปัญญาเข้าใจสิ่งทั้งหลายทั้งปวงอย่างถูกต้อง
ไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเราว่าของเรา ก็หมดเวลาเสียแล้ว.

ฉะนั้น จะได้กล่าวถึงเรื่อง วิธีปฏิบัติเพื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้นต่อไปในวันหลัง
แล้วก็เป็นเรื่องสุดท้าย.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพราะสั้นสุดลงด้วยเวลาเพียง
เท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๙

อภิญญา อนาทานิ เขตํ ทิปปิ อนาปรํ

ความไม่กังวล ความไม่ถ่อม
(ว่าง) นั่นแหละคือธรรมเป็นที่พึ่ง
ไม่มีธรรมอื่นอีก

(จากโสฬสปัญหาที่ ๑๑)

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๑๐/๒๕๐๘

เรื่อง วิธีการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๕ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๑๐ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง วิธีการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา ในขั้นสุดท้าย และจะได้ชี้ให้เห็นข้อปฏิบัติ หรือประโยชน์ของการปฏิบัติเหล่านั้นในบางแง่ ที่จะเป็นประโยชน์แก่ท่านที่จะเป็นตุลาการโดยตรง คล้ายกับว่าเป็นธรรมะสำหรับตุลาการ.

ขอทบทวนความจำว่า เราได้กล่าวถึงเรื่องสิ่งที่เรียกว่า ธรรม เป็นเรื่องที่ ๑ นี้คือได้กล่าวถึงเรื่องของสิ่งทุก ๆ สิ่ง บรรดาที่มนุษย์รู้จักหรือยังไม่รู้จัก; แปลว่าสิ่งทุกสิ่ง ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติ และกฎของธรรมชาติ และหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น. นี่คือความหมายของคำว่า ธรรม เพียงพยางค์เดียว ในฐานะเป็นคำที่ประหลาดที่สุด และได้หมายถึงสิ่งทุกสิ่งไม่ยกเว้นอะไร; นี่เป็นการแสดงว่าเราเริ่มศึกษากันถึงเรื่องสิ่งทุกสิ่ง เท่าที่เราควรจะศึกษา คือหลักเกณฑ์ของมันเท่านั้น.

และในครั้งที่ ๒ เราได้พูดถึงเรื่อง ศีลธรรม คือหน้าที่ที่มนุษย์ จะต้องปฏิบัติเนื่องด้วยสังคม; นี่ก็แปลว่าเราไม่รู้จักระบบสิ่งทุก ๆ สิ่งเลย ๆ; เราจึงสังเกต จนกระทั่งจับหลักเกณฑ์ เป็นรูปข้อปฏิบัติทางศีลธรรมขึ้นมาได้ เพื่อสังคมอยู่เป็น สุข.

ในครั้งที่ ๓ ได้กล่าวถึง **ปรัชญา** หรือหลักเกณฑ์ทางเหตุผลของศีลธรรม นั้นเอง; เพื่อว่าศีลธรรมนั้นจะได้เป็นวิชาที่มีรากฐาน; ให้คนมองเห็นได้และสมัครใจปฏิบัติ ไม่เป็นการบังคับให้เชื่อให้ปฏิบัติ ฉะนั้นจึงนับว่าจำเป็นมาก. เมื่อเรา จะต้องสอนศีลธรรม หรือว่าวิชาอะไรที่เกี่ยวข้องกับคนอื่นจะต้องปฏิบัติแล้ว เราจะต้อง มีเหตุผลชนิดที่ชวนให้ปฏิบัติ ไม่เป็นการบังคับ ดังนั้นวิชา Ethics หรือจริยปรัชญา นั้น จึงจำเป็นในโลกนี้ด้วยเหมือนกัน เพื่อจะไม่ต้องบังคับกัน เพราะเรื่องบังคับ กันนี้ ไม่มีทางจะสำเร็จ, นอกจากจะชี้แจงเหตุผลให้เข้าใจ ให้สนใจให้รักที่จะ ปฏิบัติตาม. นี่ก็เป็นหลักเกณฑ์อยู่ในตัวว่า **เราไม่มีการบังคับ** คือเราจะทำอะไร กับใครที่ให้เราเชื่อทำตามเรานั้นจะต้องใช้วิธีอย่างนี้: จะใช้วิธีบังคับก็ใช้ไม่ได้ จะ ใช้วิธีล่อหลอกกันก็ได้ชั่วคราว ถ้าปรากฏขึ้นที่หลังแล้วเป็นผลร้าย. ฉะนั้นจึงต้อง ใช้ความจริง เราจึงมีวิชาจริยปรัชญา สำหรับผู้ที่ปัญญาจะได้ใช้ชักชวนชี้แจง ให้ คนในโลกยินดีในการปฏิบัติศีลธรรม นี่สนไป ๓ เรื่อง เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม.

ในเรื่องที่ ๔ กล่าวด้วย **หลักทางศาสนา** ในหัวข้อที่ ๒ คือศาสนา; นี้เราได้มองดูกันถึงสิ่งที่เรียกว่าศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป ต่างจากศีลธรรมเป็นอย่างไร และเกิดขึ้นมาในลักษณะอย่างไร.

ในครั้งที่ ๕ ได้ชี้ให้เห็น **ประโยชน์ของศาสนา** ทั้งที่เป็นความหมาย
ทั่ว ๆ ไป และเป็นประโยชน์ของพุทธศาสนาโดยเฉพาะ เรียกว่าเรารู้จักอานิสส์
รู้จักคุณสมบัติของสิ่งที่เราจะเข้าเกี่ยวข้องนั้นก่อนอย่างเต็มที่ นี่ก็ดูเหมือนว่ามัน
จำเป็นที่จะต้องทำอย่างนี้; ถ้าไม่รู้ว่าอะไรคืออะไร ก็ไม่มีใครอยากจะเกี่ยวข้อง
ฉะนั้นเราปลุกความสนใจด้วยประโยชน์หรือด้วยอานิสส์ ของสิ่งนั้นเสียก่อน จึง
ได้แสดงอานิสส์ของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา ก่อนแต่ที่จะพูดถึงเรื่องศาสนาโดยตรง.

ในครั้งที่ ๖ ได้กล่าวถึง **ปริทรรศน์** หรือ Outline ของสิ่งที่เรียกว่า
พุทธศาสนาว่า มีรูปโครงอย่างไร มองดูจากด้านไหนจะเห็นเป็นอย่างไร เช่นใน
ฐานะที่เป็น **ศีลธรรม** ในฐานะที่เป็น **ปรัชญา** ในฐานะที่เป็น **ศาสนา** เป็นต้น;
เหมือนกับเราดูของสิ่งหนึ่ง ดูมาจากข้างบน แล้วดูมาจากด้านซ้ายด้านขวาด้านหน้า
ด้านหลังด้านล่างอะไรอย่างนี้ดูหมด ก็จะมองเห็นสิ่งเหล่านั้นครบถ้วน พุทธศาสนา
ก็มีเรื่องเหลื่อมคลุกมาอย่างนี้เหมือนกัน.

ในครั้งที่ ๗ ได้บอกให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของพุทธศาสนา เกิดขึ้นมาใน
โลกนี้อย่างไร คู่กันไปกับพุทธประวัติ คือประวัติของพระศาสดา ผู้ให้กำเนิดสิ่งที่
เรียกว่า พระพุทธศาสนา นี่ก็เป็นวิธีที่ใช้กันอยู่ทั่วไป จะเรียนเรื่องศาสนาไหนก็จะ
ต้องทราบประวัติของพระศาสดาแห่งศาสนานั้นตามสมควร; ฉะนั้นขอให้ท่านสนใจ
ไปพร้อมกันเรื่อย ๆ ไป สิ่งที่เรียกว่าพุทธประวัติ นั้น ก็เรียนเท่าที่จะเกี่ยวข้องกัน
อย่างไร กับตัวพระพุทธศาสนาเองมันทำให้เข้าใจดีขึ้น.

ทั้งในครั้งที่ ๘ และครั้งที่ ๙ ก็ได้กล่าวถึงเรื่องอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นตัวพุทธ-

ศาสนาโดยตรง ครั้งที่ ๘ เรื่องทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์นี้คนหนึ่ง ครั้งที่ ๙ เรื่อง
ดับทุกข์ กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์. นี่เป็นคำพุทธศาสนา จนถึงกับกล่าวว่า เรื่อง
ทุกเรื่องจะมารวมอยู่ที่เรื่องทั้งหมด. เรื่องอื่น ๆ เป็นส่วนประกอบหนึ่ง ๆ ของเรื่อง
อริยสัจทั้งนั้นและเป็นเรื่องที่จำเป็นที่สุดสำหรับมนุษย์ และเป็นเรื่องที่พอเหมาะ
พอสมควรกับมนุษย์ ไม่เหลือวิสัย เปรียบเหมือนกับใบไม้กำมือเดียว ที่พระพุทธเจ้า
ท่านได้ทรงคัดเลือกแล้ว จากใบไม้ทั้งป่า นำมาให้สัตว์ที่ตกอยู่ในความทุกข์นี้ได้ใช้
เป็นประโยชน์.

ส่วนในครั้งที่ ๑๐ นี้จะว่าด้วยข้อปฏิบัติธรรมะในอันดับสุดท้าย และที่เห็น
ว่าจะเป็นประโยชน์แก่ท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการ.

อันดับแรกมีสิ่งที่ยากจะบอกกล่าวให้ทราบไว้อย่างหนึ่งว่า ครั้งหนึ่งมีคน
กล่าวว่า อาตมาได้อบรมท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาด้วยวิชาทางพุทธศาสนาเกิน
ขอบเขต, จนคล้าย ๆ กับว่าจะทำท่านทั้งหลาย ให้เป็นพระอรหันต์มากกว่าที่จะ
เป็นตุลาการ; อย่างนี้ไม่เป็นไปได้ มันเป็นเพราะความเข้าใจผิดของบุคคลผู้กล่าว
นั่นเอง ที่ได้เอาเรื่องของการปฏิบัติในชั้นสูงที่เกี่ยวกับการเป็นพระอรหันต์มากล่าว
นั้น ก็เพราะว่านั่นมันเป็นหลักหัวใจของพระพุทธศาสนา และหลักหัวใจของ
พระพุทธศาสนานี้ ใช้ได้หมดตั้งแต่อย่างต่ำที่สุด จนถึงอย่างสูงที่สุด. อย่าได้ไป
เข้าใจตามคนจำนวนมาก โดยมากที่สุดที่เขาไปแยกเรื่องสำหรับชาวบ้านให้เป็นอีก
อย่างหรือเรื่องหนึ่ง เรื่องสำหรับผู้ที่จะไปนิพพานให้เป็นอีกเรื่องหนึ่ง เป็น ๒ เรื่อง
แยกกันหลังให้กันเลย. อย่างนี้เป็นความผิดอย่างฉกรรจ์, หลักธรรมะของพระพุทธ-
เจ้าไม่ได้วางไว้อย่างนั้น ท่านวางไว้เป็นหลักเดียว เป็นสายเดียว เป็นทางเดียว

สำหรับบุคคลผู้เดียวเดินจากความทุกข์ไปสู่ความสิ้นสุดแห่งความทุกข์; ดังนั้นมันจึง ผิดกันแต่เพียงระดับ เพียงปริมาณ. ส่วนตัวเรื่องอันแท้จริงนั้นเรื่องเดียวกัน เช่นเรื่อง พระรัตนตรัยนักพระรัตนตรัยอย่างเดียวกัน; ผู้ที่จะอยู่ในโลกนี้กับผู้ที่จะไปนิพพาน ก็ต้องถือพระรัตนตรัยให้ถูกต้องเหมือนกัน และธรรมะดับทุกข์โดยตรง เช่นเรื่อง มรรคมีองค์ ๘ นี้ไม่ต้องแยกสำหรับอะไรอีกแล้ว; ใช้หลักเกณฑ์เรื่องเดียวกันอย่าง เดียวกัน เพียงแต่ระดับสูงกว่ากันบ้างตามสมควร จะเรียกว่าสูงกว่ากันก็ยังไม่ ถูกต้องนัก มันต้องปฏิบัติเต็มที่ เต็มความสามารถด้วยกันทั้งนั้น อย่างจะอยู่ในโลก นี้ทำมาหากิน เพื่อความเจริญในโลกนี้ ก็ต้องมี สัมมาทิฐิ สัมมาสัมกับโป สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต อย่างเต็มที่ สุดความสามารถ ที่ชีวิตระดับนั้น หรือ แบบนั้นจะอำนวยให้ได้.

ที่ส่วนผู้ที่จะปลื้มตัวไปอยู่ในป่า ปฏิบัติเป็นนักบวชนั้น ก็มีโอกาที่จะทำ ได้มากกว่าเร็วกว่าเท่านั้นเอง. เรื่องไม่ต้องเปลี่ยนแปลง และความหมายยังคงเดิม ทุกอย่าง; แม้ที่สุดแต่เรื่องที่สูงสุดไปกว่านั้นอีก เช่นเรื่องโพชฌงค์ ๗ ประการ ที่ทำ ให้เกิดการตรัสรู้ขึ้นมา; นี่ก็ยังเป็นหลักเกณฑ์ใช้ได้กับคนที่ยังอยู่ตามบ้านเรือน จะ ทำหน้าที่การงานอะไรก็ใช้หลักเกณฑ์อันนี้ แม้แต่เด็ก ๆ จะศึกษาเล่าเรียนก็ต้องใช้ หลักเกณฑ์อันนี้; แต่เพราะไปแปลความหมายกันผิด จนแยกกันเด็ดขาด เป็นเรื่อง สำหรับตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียว นี้ไม่ถูก ซึ่งท่านจะทราบได้ในตัวหลักธรรมะ นั้น ๆ เอง.

สำหรับโพชฌงค์ ๗ ประการนั้น

ข้อที่ ๑ คือมีสติ ระลึกรอบคอบไปหมดว่า อะไรเป็นอะไร ๆ เท่าที่จะระลึก

ได้ หรือเท่าที่มีอยู่ในวงที่เราจะต้องระลึก เท่าที่อยู่ในขอบเขตที่จะเกี่ยวข้องกับเรา เราต้องระลึกให้หมด นี่เป็นข้อที่ ๑ เรียกว่าสติ.

ข้อที่ ๒ เรียกว่า **ธรรมวิจย** เราจะต้องเลือก จากสิ่งที่เราระลึกมาได้ทั้งหมดนั้นว่า อะไรเป็นอย่างไร ๆ และอันไหนมันเหมาะแก่เรา เหมาะแก่จิตใจของเรา เหมาะแก่โลกของเรา เหมาะแก่ความทุกข์ของเรา เหมาะแก่ปัญหาของเราอะไรเหล่านี้ จะต้องทำด้วยความฉลาดแยบคายที่สุดในการเลือกอันนี้เรียกว่าธรรมวิจย หรือ ธรรมวิจย; ข้อที่ ๑ ระลึกให้หมด ข้อที่ ๒ เลือก.

ข้อที่ ๓ ระดมทุนเพื่อกำล้างความเพียร กำล้างความกล้าหาญเข้มแข็งอดทนลงไปทั้งหมดทั้งนั้น ในการปฏิบัติหน้าที่นั้น อย่างนี้เรียกว่า **วิริยะ**.

ข้อถัดไปเรียกว่า **ปีติ** คือความอิ่มอกอิ่มใจพอใจ ในสิ่งที่กำลังกระทำอยู่; ปีตินั้นหล่อเลี้ยงความเพียรนั่นเอง ให้ความเพียรยังคงมีอยู่ไม่ทอดยว ไม่ซึมซาบไม่อ่อนกำลัง. ฉะนั้นเราจะต้องรู้จักพอใจ ในสิ่งที่เรากำลังกระทำอยู่ **คือถ้าทำงานเพื่องาน แล้วมันสนุก**; ความสนุกนั้นมันเป็นปีติ มันหล่อเลี้ยงสิ่งที่กำลังกระทำอยู่ ฉะนั้นเรามีการงานที่กระทำอยู่อย่างไร ก็ต้องพอใจในงานที่กำลังกระทำ; ไม่ต้องกล่าวถึงทำสำเร็จหรือก ณะที่ทำอยู่ก็พอใจว่า ได้ทำสิ่งที่เป้าหมายของมนุษย์ และทำอย่างดีที่สุด เมื่อได้อย่างนั้นก็พอใจ จึงเป็นเหตุให้ทำงานสนุก และรักการงานทำงานเพื่องานได้.

ข้อที่ ๔ เรียกว่า **บໍสัถฺธิ** นี้หมายถึงมันสงบราบังบง ๆ ๆ คือมันเข้าไปรูปสิ่งต่าง ๆ เมื่อเราทำจนชินคล่องมือ ที่เรียกว่าเข้ากันกับมือ เข้ากันกับความสามารถ

มันก็ลงรูป. ลงรูปหมายความว่ามันไม่มีปัญหาไม่มีอุปสรรค ไม่มีอะไรที่เป็นเรื่องที่ทำให้วุ่นวาย. นี่แปลว่างานมันได้ที่ งานมันลงรูป; ถ้าเป็นเรื่องทางจิตใจก็ว่าหมายความว่าจิตใจลงรูป; ถ้าเป็นเรื่องการงานข้างนอกนี้ มันก็การงานมันเข้ารูป.

อันที่ ๖ เรียกว่า **สมาธิ** คือระดมกำลังสมาธิทั้งหมด คือกำลังจิตทั้งหมด ลงไปในงานนั้นถึงที่สุด. อย่าลืมว่าสมาธิมีคุณสมบัติ ๓ ประการ อย่างที่เคยกล่าวมาแล้ว คือบริสุทธิ์ ตั้งมั่นจริง ๆ แล้วก็คล่องแคล่วต่อการงาน อ่อนไหวต่อการงานนี้เรียกว่าสมาธิ.

อันสุดท้ายเรียกว่า **อุเบกขา** นี่คือการรอนทนอยู่ได้ด้วยความสงบหรือวางเฉย; การงานทั้งหมดไม่ว่าชนิดไหน แม้ว่าจะเข้ารูปลงรูปถูกต้องดีแล้ว เรายังต้องรอนทนอยู่; อย่าเพื่อไปกระวนกระวายใจ อย่าเพื่อไปแก้ไขมันเข้า มันจะกลายเป็นทำสิ่งที่ถูกอยู่แล้ว ให้กลายเป็นสิ่งที่ผิดไปเสียอีก. ฉะนั้นต้องอดทนรอได้คอยได้ จนกว่าผลนั้นจะสำเร็จถึงที่สุด คือทนทำไปอย่างเดียวเท่านั้นเรื่อย ๆ; อย่าเพื่อไปเปลี่ยนหลักการ อย่าเพื่อไปทำอะไรกันง่าย ๆ เพราะว่าเราได้ทำถูกต้องถึงที่สุดถึง ๖ ชั้นแล้ว. ที่มันเหลือขั้นสุดท้าย ที่เรียกว่า อุเบกขา เหมือนเราขับรถยนต์ปรับปรุงสิ่งต่าง ๆ ได้ที มีความสัมพันธ์ระหว่างถนนกับคนขับกับตัวรถกับเครื่องรื้ออะไรแล้ว มันก็ขับเฉยเฉยเรื่อยไปเท่านั้นเอง มันต้องกินเวลาหลายนาที่หลายชั่วโมง มันจึงจะถึง. ๗ ประการ นี้เรียกว่า โพชฌงค์ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้; เป็นธรรมะสูงสุดก็ยังมาใช้กับชาวบ้านได้ ท่านไปลองคิดดูเอง. นี่ยังได้คิดไปว่าธรรมะที่ทำคนให้เป็นพระอรหันต์นั้น เอมมาใช้กับชาวบ้านไม่ได้ เป็นสิ่งที่เอมมาใช้ได้โดยนำประหลาดนำอัศจรรย์ ไม่ต้องเปลี่ยนแปลง.

ที่ข้อปฏิบัติในขั้นสุดท้าย ต่อจากที่ได้บรรยายไว้แล้วก็คือ ข้อปฏิบัติ
เกี่ยวกับการถูกลงด้วยของเป็นคู่ หรือเรียกว่าอีกอย่างก็คือข้อปฏิบัติที่จะทำ
จิตให้ว่าง. เดิวนักลัมมีปัญหาที่ว่า บางคนไม่เข้าใจคำว่าจิตว่าง หรือเข้าใจผิด
ก็แสดงปฏิกิริยากันต่าง ๆ นั้นไม่เป็นไร แต่อยากจะให้ท่านทั้งหลาย ที่เป็นอุสาคกร
เข้าใจเรื่องนี้ให้ถูกต้องเท่านั้นเอง.

เพื่อความเข้าใจง่าย เราจะต้องกล่าวกันถึงเรื่อง การถูกลงด้วยของที่เป็น
คู่ ที่ทำให้จิตว่างเสียก่อน. การถูกลงด้วยของที่เป็นคู่ นั้นหมายความว่าสิ่งทุกอย่างมี
คุณและไม่ใช่คุณหรือจะว่ามีคุณก็ได้; แต่ว่าคุณนั้นยังแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย
คือฝ่ายที่น่ารักและไม่น่ารัก คำว่าคุณในภาษาบาลีนั้น เขาไม่ได้หมายถึงว่า
คุณดีหรือชั่ว เขาหมายถึงดีทั้งชั่ว เช่นว่าด้วยแก้วนี้ประกอบด้วยคุณอย่างนี้ มัน
หมายความว่ามันมีค่าจะใช้เป็นประโยชน์ก็ได้ และยังมีทางที่จะใช้ไปในทางเป็น
อันตรายก็ได้; ทั้ง ๒ อย่างนั้นก็เรียกว่าคุณของมัน ทุกสิ่งมีสิ่งที่เรียกว่าคุณ แต่
คุณนั้นแยกออกได้เป็นคู่ ๆ โดยความเป็นมา มีลักษณะตรงกันข้าม. ในภาษา
ชาวบ้านเรา ๆ นี้ เรามีคำที่เป็นคู่ ๆ มากมาย และท่านทั้งหลายก็ได้ยินอยู่จนชิน
เช่นคำว่าร้อนคู่กับคำว่าเย็น คำว่านอกคู่กับคำว่าใน คำว่าหน้าคู่กับคำว่าหลัง คำ
ว่าออกคู่กับคำว่าเข้า เป็นคู่ ๆ อย่างนี้; สั้นยาว หนาบาง อ้วนผอม ดำขาว
ใกล้ไกล บนล่าง ฟ้าดิน ไปหรือหยุด ช้าหรือเร็ว อร่อยไม่อร่อย สวยกับชั่ว
หอมเหม็น เหนือกับใต้ ตะวันออกกับตะวันตก รายรับรายจ่าย การได้การเสีย
การเสียซื้อการได้ชื่อ การแพ้การชนะ การได้เปรียบการเสียเปรียบ การเป็นเจ้าของ
การเป็นลูกหนี้ การเป็นโจทก์การเป็นจำเลย การกระทำหรือการถูกกระทำ ผู้กระทำ
หรือผู้ถูกกระทำ เป็นบรรพชิตเป็นฆราวาส เป็นหญิงเป็นชาย เป็นพ่อเป็นลูก เป็น

สามีกรรรยา อยู่ป่าอยู่บ้าน อยู่บ้านอยู่วัด กระทั่งว่าเป็นเรื่องจริงเรื่องเท็จ กระทั่ง
ว่าเป็นมนุษย์และไม่เป็นมนุษย์คืออมมนุษย์ แม้กระทั่งว่าเป็นนรกเป็นสวรรค์ กระทั่ง
ว่าเป็นสุคติทุกคติ กระทั่งว่าเป็นความดีความชั่ว กระทั่งว่าเป็นความสุขความทุกข์
กระทั่งว่าเป็นบุญเป็นบาป แม้กระทั่งว่าเป็นความยุติธรรมและอยุติธรรมเป็นต้น

คนเราได้ยินคำๆ เหล่านี้กันอยู่แล้วทั้งนั้น และเป็นคำที่ใช้กันอยู่เป็นประจำ
วัน; แต่ที่นี้เราไม่รู้สึกรู้ว่า ความเป็นคำเหล่านี้แหละเป็นเพียงมายา เราไปยึดถือว่า
เป็นเรื่องจริงจังไปหมด ตามที่มันแยกกันอยู่เป็นคำ ๆ. อย่างนี้เรียกว่าเราถูก
ลวง ด้วยสิ่งที่เบ้นคู้ ทำให้เรารักข้างหนึ่งและเกลียดข้างหนึ่งเสมอไป;
สิ่งที่เรารักมันก็ธรรมดาเราอย่างที่เป็นของรัก สิ่งที่เราเกลียดมันก็ธรรมดาเราอย่างที่เป็น
ของน่าเกลียด.

ถ้าเราจะไม่ให้ถูกธรรมดาเลย ก็คือเราไม่หลงด้วยความหมายของสิ่งที่เบ้นคู้
ยกตัวอย่างคู้แรกเช่น ความร้อนกับความเย็น มันก็เป็นเรื่องมายา; อย่างว่าร้อน
มันก็มีความร้อนเท่านั้นเท่านั้น แต่ความเย็นมันก็มีอุณหภูมิเท่านั้นเท่านั้น เช่นอย่าง
น้ำแข็งยังมีความเย็นอุณหภูมิตั้ง ๓๒ ฟาเรนไฮต์หรืออะไรทำนองนี้ เพราะเราไป
เอาความรู้สึกของมนุษย์เป็นเกณฑ์มันจึงเกิดร้อนหรือเกิดเย็นขึ้น ถ้าไม่เอาความรู้สึก
ของมนุษย์เป็นเกณฑ์ มันก็มีแต่เพียงความร้อนที่ต่างขนาดกันไปเท่านั้น; แม้จะเย็น
ได้จุดน้ำแข็งลงไปเท่าใด มันก็ยังกล่าวได้ว่ามีอุณหภูมิอยู่ในระดับนั้น. ที่นี้เราไป
หลงมันจึงเข้าใจว่ามันเย็น เอาเย็นที่เราพอใจจะบัญญัติว่าเป็นกลางเป็นศูนย์; แล้ว
ฝ่ายนี้ก็เป็นบวกแล้วฝ่ายนั้นก็เป็นลบอย่างนี้ นักเพราะมนุษย์ผู้นั้น ถูกลวงด้วยของ

เป็นคู่ หรือแม้ว่าถ้าเขาไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ เขาก็มีความจำเป็นที่จะต้องแยกมัน
ให้เป็นคู่เช่นว่า น้เรียกว่าร้อน น้เรียกว่าเย็น. แต่ถ้าฉลาดหรือว่าเอาตามธรรมชาติ
หรือความรู้สึกของสิ่งที่ไม่มีความรู้สึก คือธรรมชาตินั้น มันมีแต่ความร้อนเท่านั้น
เท่านั้น. หรือถ้าจะพูดกลับกันว่า มันมีแต่ความเย็นก็ได้ เพราะว่าร้อนขนาดให้ไฟ
อย่างนั้นมันก็ยังเย็นกว่าความร้อนที่มากไปกว่านั้นอีก เช่นความร้อนของดวงอาทิตย์
ฉะนั้นไฟก็ยังเย็นของเย็นอยู่ระดับหนึ่ง นี่ถ้าจะพูดกันในทางเย็นซึ่งตรงกันข้ามกับ
ทางร้อน.

**ฉะนั้นผู้ที่จะมีจิตใจอยู่เหนือโลกได้ จะต้องไม่ถูกลวงด้วยของ
เป็นคู่;** แม้ว่าในทางปฏิบัติ ผู้นั้นจะยังไม่สามารถปฏิบัติได้เขาก็ต้องรู้ความจริงข้อ
นี้ไว้. ที่นทางอื่นเช่นเรื่องนอกเรื่องใน อย่างว่า นอกห้องในห้องอย่างนั้น มันเกิด
เป็นความหมายขึ้นอย่างนั้นมาแล้ว ก็เพราะว่าผู้นั้นต้องการอะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง
ที่จะช่วยให้เขาสำเร็จตามความประสงค์ของเขานั้น เขาต้องการของบังตาไม่ให้เห็น;
มันจึงต้องมีเครื่องบังตาที่แบ่งให้เป็นข้างนอกกับข้างใน; ถ้าเขาไม่ต้องการอะไร
ทำนองนั้นนอกหรือในก็ไร้ความหมาย. ธรรมชาติแท้ ๆ ไม่มีความหมายเป็นนอก
เป็นใน แต่ว่าความต้องการของมนุษย์ต่างหากที่ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นนอกหรือ
เป็นในขึ้นมา. ที่นเขาก็ชอบข้างในเกลียดข้างนอก ชอบข้างนอกเกลียดข้างในอะไร
ทำนองนี้ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่ทำให้วุ่นวาย จิตใจโง่เขลา. ข้างหน้าข้างหลังก็เหมือน
กันอีก เพราะว่ามนุษย์มีความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่งจึงเป็นหน้าเป็นหลังขึ้นมา.
ธรรมชาติแท้ ๆ มันก็ไม่ต้องมีหน้ามีหลัง มันมีอะไรที่เจริญงอกงาม มีวิวัฒนาการ
เปลี่ยนแปลงอะไรออกไป ไม่ต้องการเป็นหน้าเป็นหลัง; แต่ความเจริญต้องการ
ของมนุษย์ มีความรู้สึกเกี่ยวกับสิ่งนั้นตามความประสงค์ของเขา เกิดเป็นอะไรที่อยู่

ข้างหน้าอยู่ข้างหลังขึ้นมาอย่างนี้; อย่างเดียวกับเรื่องนอกเรื่องใน เรื่องหน้าเรื่อง
หลัง เรื่องออกเรื่องเข้า. นี่ขอให้ฟังดูให้ดี ๆ สักหน่อยก็พอจะเข้าใจได้ ไม่มีการ
ออกไม่มีการเข้า แต่มันมีต่อเมื่อคน ๆ นั้นมันมีอะไรที่เขาคงการอยู่ข้างในไม่มี
อะไรที่เขาคงการอยู่ข้างนอก; มันก็มีเรื่องออกเรื่องเข้า. ที่นี้เรื่องสั้นยาว หนาบาง
อ้วนผอม ทำนองนี้ก็เหมือนกันอีก มันเกี่ยวกับขนาดเท่านั้นเอง มันจะสั้นเท่าไร
มันก็มีความยาว มันมีความยาวในระดับใดระดับหนึ่ง แต่ว่าอย่างนี้เราเรียกว่าสั้น
แล้วมันก็หลอกกันอยู่นั่นเอง ความสั้นหรือความยาวของคนหนึ่งกับอีกคนหนึ่งก็ไม่
ใคร่จะตรงกัน มันแล้วแต่ความต้องการ; คน ๆ หนึ่งเท่านั้นเรียกว่าสั้นไป แต่
อีกคนว่ายังไม่พอยังน้อยไป ยังยาวไม่พอย่างนี้. เรื่องคำเรื่องชาวซึ่งเป็นเรื่องสนุกเกิด
ความหมายขึ้นมา ก็เพราะความต้องการของคนอีกนั่นเอง เรื่องใกล้เรื่องไกล เรื่อง
ไปเรื่องมา เรื่องบนเรื่องล่าง เรื่องไปเรื่องหยุดก็เหมือนกัน; ท่านอาจจะเปรียบ
เทียบดูเองได้กับสิ่งคู่ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว. เรื่องช้าเรื่องเร็วก็มันเกี่ยวกับเวลา
แต่ “เวลา” นี้เกิดเป็นความหมายขึ้นมา ก็เพราะตณหาหรือความต้องการของ
มนุษย์อีก ไม่มีอะไรนอกไปจากความต้องการของมนุษย์ ที่ทำให้เกิดความหมาย
ต่าง ๆ ในความเป็นคู่ ๆ เหล่านี้; คำว่าช้ากับคำว่าเร็วนี้ มันไม่ใช่ นาฬิกา มันไม่เกี่ยว
กับนาฬิกา; มันเกี่ยวกับความต้องการของมนุษย์. ถ้าความต้องการมากมันก็รู้สึก
ว่าช้า ถ้าความต้องการน้อยมันก็รู้สึกว่าไม่ช้า ถ้าไม่ต้องการเลย มันก็ไม่เกี่ยวกับเวลา
ไม่มีเร็วไม่มีช้าอยู่เหนือเวลา. ถ้าเรานอนไม่หลับ เพราะปวดหัวหรือเพราะอะไร
ก็ตาม คิ่้นนั้นก็ยาวมากหรือช้ามาก; ถ้าเรานอนหลับสบายดี เวลาคิ่้นนั้นก็สั้นเกิน
ไปจนเรานอนไม่ทันพอใจ นี่มันช้าหรือเร็วมันก็เกี่ยวกับความต้องการของมนุษย์.
เรื่องอรร้อยไม่อรร้อย เรื่องสวยหรือชั่เห่ เรื่องหอมหรือเหม็น นี่มันก็อยู่กับความ
ต้องการของมนุษย์ทั้งนั้น; แต่เนื่องจากมันเหมือน ๆ กันโดยมาก เราเลยรู้สึก

คล้าย ๆ เป็นของจริง. เป็นสัจจะหรือเป็นของจริงมันก็เป็นเรื่องหลอก ๆ ที่ล้น พุดกันแต่ในหมู่มนุษย์มันก็ต่างกันแล้ว; อร่อยสำหรับคนนี้ ไม่อร่อยสำหรับคนนั้น หรือหอมสำหรับคนนี้แต่ไม่หอมสำหรับคนนั้น ถ้าไปเปรียบกับสัตว์ก็ยิ่งแล้วใหญ่เลย ของที่อร่อยสำหรับคนไม่อร่อยสำหรับสุนัข ที่อร่อยสำหรับสุนัข กลับไม่อร่อยสำหรับคน. เรื่องกลิ่นยิ่งลงมาก คือมันเป็นเพียงปริมาณของปริมาณของแก๊สที่มากกระทบเนื้อที่ภายในจมูก โดยเทียบส่วนกันเท่านั้น มันไม่มีกลิ่นหอมกลิ่นเหม็น; หากแต่ถ้าปริมาณของอนุพันธ์มันมีในระดับหนึ่ง มันก็ให้รู้สึกขึ้นมาอย่างหนึ่งคือเป็นกลิ่นอย่างหนึ่ง ถ้าปริมาณนั้นเพิ่มขึ้นอีกระดับหนึ่ง มันก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง; กระทั่งเพิ่มขึ้นไปจนจุดจัด ก็แทบจะทำให้จมูกพังทลาย กลิ่นนั้นไม่มี กลิ่นนั้นไม่ต่างกัน เพียงแต่ปริมาณของแก๊สที่มากกระทบนั้นมันต่างกัน. เราเข้าใจไปว่าดอกไม้ก็มีกลิ่นอย่างหนึ่ง แอมโมเนียก็มีกลิ่นอย่างหนึ่ง อุจจาระก็มีกลิ่นอย่างหนึ่ง ที่จริงมันต่างกันเพียงปริมาณของอนุพันธ์ที่มากกระทบพื้นที่เท่า ๆ กันในจมูกเรา ที่เป็นประสาทสำหรับรับความรู้สึก; ของที่เหม็นแต่ถ้าทำให้จางออก ทำให้ปริมาณอนุพันธ์ในแก๊สนั้นขยายออก กลายเป็นหอมไปก็ได้; และที่หอมนั้นเองถ้าเพิ่มให้เข้มข้นเข้า ก็กลายเป็นเหม็น และเป็นจุนและเป็นจุนก็จนสู้อยู่ไม่ไหวก็ได้ นี่เรียกว่าเราเรารู้ด้วยของเป็นคู่ จนเห็นเป็นของตรงกันข้าม ว่าหอมว่าเหม็น.

ที่มันยากขึ้นไปเช่น เรื่องรายได้ รายรับรายจ่าย รายรับรายเสีย ได้ซื้อเสียซื้อ แพ้ชนะ ได้เปรียบเสียเปรียบเจ้าหนี้ลูกหนี้; เหล่านี้มันเพ่งเล็งถึงประโยชน์คนเราเป็นบ่าวเป็นทาสของประโยชน์ ของสิ่งที่เรียกว่าประโยชน์ มันเพ่งเล็งแต่ที่จะเอาประโยชน์ มันจึงรู้สึกเป็นได้ เป็นเสีย ขาดทุน หรืออะไรก็ตาม อีกทางหนึ่งก็ได้ ๆ ก็พอใจ; นี่แหละเป็นทาสของประโยชน์; หรือแต่ถ้าไม่มีความต้อง

การเท่านั้น มันก็ไม่มีรายรับ รายจ่าย รายได้หรือรายเสีย แพ้หรือชนะ ได้เปรียบ เสียเปรียบ. นี่พระอรหันต์ท่านไม่มีอะไร ก็ตรงที่ว่าท่านไม่ต้องการอะไร; มันจึงไม่มีการที่จะเป็นผู้ได้ผู้เสีย ผู้เสียเปรียบได้เปรียบ ผู้แพ้ผู้ชนะ เจ้าหนี้ลูกหนี้อะไร ไม่มี.

คำบัญญัติเฉพาะ เช่นคำว่าโจทก์จำเลยนั้นก็เรื่องเดียวกันกับเรื่อง ผู้ได้ผู้เสีย ผู้ได้เปรียบหรือเสียเปรียบ มันเป็นแต่เพียงการสมมติ, การบัญญัติที่ได้บัญญัติไว้โดย กฎหมายหรือโดยอะไรเป็นผู้กล่าวหาเขา หรือเป็นผู้ที่ถูกเขากล่าวหา. การบัญญัตินี้ ส่วนใหญ่ใจความที่มันน่ากลัวก็อยู่ตรงที่ประโยชน์ หรืออยู่ตรงที่การจะได้สิ่งที่กิเลส มันต้องการ หรือเสียสิ่งที่มันจะต้องการ ความเป็นโจทก์เป็นจำเลยก็ดูน่ากลัว หรือน่าอะไรขึ้นมา. ถ้าเป็นผู้ไม่ต้องการอะไรแล้ว มันก็ไม่มีทางที่จะเป็นโจทก์หรือเป็น จำเลยขึ้นมาได้.

ที่เป็นบรรพชิตหรือฆราวาส^๕ ก็เหมือนกัน อย่าได้ถือเหมือนกันว่ามันตรงกัน ซ้ำ; มันก็เป็นสัตว์ เป็นบุคคลที่กำลังเดินไปข้างหน้า ไปหาจุดสูงสุดคือ นิพพานด้วยกันทั้งนั้น. แต่ฆราวาสนั้นหาบของหนัก ๆ พระพุทธรูปมีอะไรมาก ก็ไปได้ช้า บรรพชิตท่านตัวเปล่าก็ไปเร็วอย่างนี้; เป็นคนเดินทางด้วยกันทั้งนั้น เพราะมันจมอยู่ในกองทุกข์ แล้วกำลังดิ้นรนตะเกียกตะกาย ที่จะออกไปจากกองทุกข์อยู่ด้วยกันทั้งนั้น. เรื่องอยู่ป่าอยู่บ้าน หรือว่าอยู่บ้านกับอยู่วัด ท่านอง^๕ก็อย่างเดียวกัน; อย่าได้หลงความหมายของคำว่าป่ากับบ้าน หรือว่าวัดกับ บ้าน นี่ให้มันมากเกินไป จนกลายเป็นคนโง่ไป. ให้ความหมายที่ถูกต้อง ให้ความ ต่างกัน ของระดับและปริมาณ ไม่ใช่เรื่องตรงกันข้าม.

พื้นเรื่องหญิงเรื่องชาย นี่ยิ่งไปกันใหญ่ แล้วเราก็กดกรอบมรส่องสอนให้เกิดความรู้สึก ไปในทำนองที่ว่าตรงกันข้าม ถ้าเราจะไปนึกเสียว่ามันเป็นมนุษย์เหมือนกัน; วิวัฒนาการของธรรมชาติอย่างเดียวกัน ธรรมชาติต้องการสืบพันธุ์ ก็แยกแต่หน้าที่แบ่งกันไว้คนละครึ่งในเพศชายและเพศหญิง. ส่วนใด ๆ มันก็เหมือนกันหมดต่างกันแต่ส่วนที่จะทำการสืบพันธุ์เท่านั้น. ถ้าจะนับความเป็นหญิงหรือเป็นชายนั้นก็ไม่ว่ามีความหมายอะไร แต่ที่ธรรมชาติมันฉลาดกว่ามนุษย์ มันสร้างอะไรที่มนุษย์รู้เท่าทันไม่ได้ คือรสชาติที่เกิดจากการประกอบกรรมของการสืบพันธุ์นั้น มันรุนแรงมาก; มันเป็นเหมือนกับคำจ้ำ ที่ธรรมชาติจ้ำมนุษย์ให้เป็นทาสเพื่อทำการสืบพันธุ์. ถ้ามนุษย์รู้เท่าทันอย่างนั้นแล้ว มันก็ไม่ใช่ทาสของธรรมชาติมากมาย แต่ถ้าไม่รู้เท่าไปหลงรับจ้ำกินเหยื่อเข้าแล้ว มันก็มีเรื่องเหมือนกับที่เราเห็น ๆ กันอยู่ กลายเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของมนุษย์ หมดเปลืองกันมากมายด้วยเรื่องนั้น และบางคนจะถือว่าเป็นเรื่องประเสริฐที่สุด ในบรรดาเรื่องของมนุษย์ด้วยซ้ำไป. อย่างคนหนุ่ม ๆ อุตส่าห์หาเงินหาชื่อเสียง หาอะไรไว้ตั้งมากมายนั้น จะเพื่อเรื่องนั้นเรื่องเดียวยังมี; ในระยะที่เป็นหนุ่มอย่างนี้เรียกว่าถูกลวงด้วยของเป็นคู่ ตามความหมายของความเป็นคู่อย่างเต็มที่ ในเรื่องหญิงเรื่องชาย ฉะนั้นก็เรียกว่าเขาชอบเที่ยวเล่นนี้แพงมากกว่าจะฉลาดขึ้นมาได้. พื้นธรรมะนั้นสอนไว้ล่วงหน้าว่าอย่าเป็นกันมาก ๆ ดังอย่างนั้น.

เรื่องสามภรรยานี้ก็คล้าย ๆ กัน มันมีความหมายทำนองเดียวกับหญิงชาย, เรื่องบิดามารดากับบุตร บุตรนั้นอยู่ไปไม่เท่าไรก็เป็นบิดาเป็นมารดาอีก. มันเป็นเพียงระยะที่ต่างกัน ไม่ใช่ตรงกันข้าม แต่เราไปเพ่งดูด้วยความต้องการ หรือด้วยความเข้าใจ หรือต้องประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง มันเกิดเป็นเรื่องพ้อเป็นเรื่องลูก

อะไรขึ้นมา. มีปัญหาเหมือนกัน ความรักของพ่อและลูกนี้ ทำให้เกิดอาชญากรรม
เกิดอะไรได้; เพราะความหลงผิดในของเป็นคู่ทำนองนี้ เพราะความรักอย่างเมตตา.
ถ้าเป็นเรื่องหนุ่มสาว ก็เป็นเรื่องความรักด้วยกิเลส ถ้าเป็นเรื่องบิดามารดาก็เป็น
เรื่องความรักด้วยเมตตา ยิ่งเป็นเอามาก ก็ยิ่งเสียหน้าตามาก ก็ยิ่งเป็นทุกข์มาก ฉะนั้น
จะต้องรู้ความพอดี.

พจนกมาถึงเรื่อง มนุษย์กับมนุษย์ นั้นหมายถึงว่ามนุษย์นี้ เราบัญญัติไว้
อย่างหนึ่ง ถ้าไม่ใช่อย่างนั้นเราเรียกว่าอมนุษย์; ทั้งดีกว่าทั้งเลวกว่า นี้ก็มนุษย์ว่า
เอาเอง ตามความต้องการของตนเอง เอาตนเองเป็นประมาณ.

เรื่องนรกสวรรค์นั้นก็เหมือนกันอีก ความต้องการของมนุษย์ เป็นผู้สร้าง
นรก สร้างสวรรค์ ไม่ใช่พระเจ้าสร้าง. ความต้องการของมนุษย์ได้ทำให้เกิดการ
บัญญัติสิ่งนั้นว่านรก เกิดการบัญญัติสิ่งโน้นว่าสวรรค์ ตามที่มนุษย์มีความเข้าใจและ
มีความต้องการ. แต่ในทางธรรมชาติแล้วมันไม่มีนรกไม่มีสวรรค์ เพราะมันไม่มี
ความต้องการ และถ้ามันมีในทางธรรมชั้นสูงแล้วยังถือว่า นรกก็ยังเป็น
ภยันอันตรายน้อยกว่าสวรรค์; เพราะว่าสวรรค์นั้นมันทำให้หลงได้มาก ๆ ทำให้
ติดมันยึดมันมาก ๆ. ส่วนนรกมันเจ็บปวด มันไม่ทำให้หลง มันทำให้คนฉลาด
มันทำให้คนรู้ว่าความจริงเป็นอย่างไร. ฉะนั้นท่านสังเกตดูได้ง่าย ๆ ตรงที่ว่า ชั่วโม่ง
ที่เราเป็นทุกชั้น เราฉลาดมากกว่าชั่วโม่งที่เราหลงระเห็จ ไปด้วยการเล่นการหัว
การกีนการอยู่ซึ่งเป็นเรื่องของสวรรค์; สวรรค์จึงมีอันตรายมากกว่านรก. แต่
คนก็ไม่ได้คิดอย่างนั้น คุณอย่าคุณยายทำบุญสักหน่อยหนึ่งสักนิดหนึ่ง ก็อุทิศเพื่อให้
เกิดในสวรรค์ชั้นสูงสุดอะไรทำนองนี้เพราะความถูกลงด้วยของเป็นคู่. สุกดีทุกดี

ก็เป็นชื่อแทนของนรกหรือสวรรค์ ผิดกันเล็กน้อย มันก็อยู่ตรงที่ความต้องการของมนุษย์อีกเหมือนกัน.

อีกคู่หนึ่งคือสุขกับทุกข์ นี่เข้าใจยากหน่อย เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้ความสุขก็เป็นทุกข์ นี่คนก็ฟังไม่ใคร่จะถูก ความทุกข์ ๓ ความหมายเหมือนกับที่อธิบายมาแล้ววันก่อน คือมันทนยาก มันดูแล้วน่าเกลียด แล้วมันว่างอย่างน่าใจหาย. **ความสุขนั้นต้องทน ไม่ใช่ไม่ต้องทน** ไปนึกดูเถอะว่าในขณะที่เป็นสุข ถูกอกถูกใจอย่างยิ่งนั้น มันมีความต้องทนอะไรอย่างหนึ่งซ่อนอยู่ในนั้น; ไม่ใช่ความหยุดนิ่ง ไม่ใช่ความสงบ ไม่ใช่ความปล่อยวางหรือว่าง; มันเป็นการแบกการยึด การทนอะไรอย่างหนึ่งอยู่โดยไม่รู้สีกตัว เพราะมันกลุ้มไปด้วยรสของสุขเวทนานั้นเอง. ชาวบ้านต้องการอย่างยิ่ง เพราะมันมีรสชาติตรงนี้ แต่ที่จริงมันเป็นความทน แต่ถ้าจะให้สุขอยู่อย่างนั้นทั้งวันทั้งคืน มันก็ต้องตาย. ถ้าว่าสามารถทำให้มันเข้มข้นขึ้นกว่านั้น ๑๐ เท่า คนเราก็ต้องขาดใจตาย; เพราะเวทนาที่เป็นสุขนั้น จะนั่นจึงว่า ดูแล้วน่าเกลียดอย่างยิ่ง ดูแล้วมันว่างจากสาระอย่างยิ่ง มันมีอะไรบีบบังหรือหลอกลวง.

ทีนี้มาถึงคู่ที่เข้าใจยากขึ้นไปอีกเรียกว่า ดี - ชั่ว คุณ อาจจะเข้าใจผิด; ชาวบ้านมีความยึดถือแรงมาก ดี - ชั่ว นี่ต่างกันโดยตรงกันข้าม. แต่ทางธรรมะชั้นสูงนั้นถือว่า เป็นสิ่งที่ยึดถือไม่ได้ เอาเข้ามาเป็นของตนไม่ได้ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง; พูดได้ว่าสิ่งที่เรียกว่า “ดี” นั้นก็มีความทุกข์ไปตามแบบของมัน, สิ่งที่เรียกว่าชั่วก็มีความทุกข์ไปตามแบบของมัน; เอาคนเป็นประมาณ เอาคนที่เรียกว่าดีที่สุดในโลกนี้ ใครเป็นคนดีที่สุด ถ้าดูแล้วก็จะเห็นว่า **คนดีก็มีความทุกข์ไปตามแบบ**

ของคนดี คือเขายึดถือในความดีของเขาแล้วจะต้องหนักอกหนักใจ จะต้องมีความห่วงมากเกี่ยวกับ การทำดีรักษา ความดีนั้น ; แต่ถ้าเขาไม่ยึดถือ มันก็ไม่มี ความหมาย ; ฉะนั้นเราอย่าทำความดีถึงขนาดที่ตัวเองต้อง เป็นทุกข์ ทำความดี อย่างเต็มที่แต่ไม่ต้องการยึดถือ. ความดีนั้นเป็นสิ่งที่ต้องทำแน่นอน ไม่ได้บอก กล่าว หรือสั่งสอนให้ละ หรือให้หยุดการทำความดี ; แต่ระวัง ถ้าไปยึดถือเข้าแล้ว มันจะทรมาน มันจะกักเอา เราต้องมีสติสัมปชัญญะ ให้รู้ว่าความดีนั้นก็ เป็น เพียงมายาอันหนึ่ง ซึ่งคู่กับความชั่ว ความชั่วก็เหมือนกัน เราไม่ต้องเสียเวลา ลำบากใจ ทรมานใจหรือกลัวจนนอนไม่หลับ ; แต่เราก็ไม่ทำความชั่ว เพราะรู้ว่า มันมีอะไร อាកารอย่างนั้นมีลักษณะอย่างนั้น ถ้าไปยึดถือเข้าแล้ว มันเล่นงานเรา หงน.

นี่พระพุทธเจ้าตรัสรู้เรื่องนั้นก็แปลว่าเป็นการตรัสรู้ถึงที่สุด คือรู้ทั้งโทษและ ทั้คุณของสิ่งต่าง ๆ ; สิ่งที่เราเรียกว่าความดีก็ยังมิใช่โทษในเมื่อบุคคลเข้าไปยึดถือ. แต่ ถ้าไม่เข้าไปยึดถือมันก็ไม่เป็นดีเป็นชั่วขึ้นมาได้ ; นี่ก็เรียกว่าจิตใจหลุดพ้นเป็นพระ- อรหันต์อยู่เหนือความดีและความชั่ว. พระอริยเจ้าในชั้นต้น ๆ ก็ละไม่ได้ พระอริยเจ้า ชั้นสูงสุดคือพระอรหันต์เท่านั้นที่จะละได้ในเรื่องดีเรื่องชั่ว. ส่วนปุถุชนนั้นไม่ต้อง พุดถึง กำลังยังยากลำบากอยู่ด้วยเรื่องดี ๆ ชั่ว ๆ นั้นทั้งนั้น คือว่าจัดการไม่ถูก กระทำ ไม่ถูก. เกี่ยวกับคำว่าดี ว่าชั่วนี้ เราไม่ต้องการให้ดังกับว่า อยู่เหนือดีเหนือชั่วกัน ในปัจจุบันทันด่วนนี้ เราเพียงแต่ให้รู้ไว้ว่า อย่าให้เราต้องลำบากในการทำความดี ; ให้เราได้รับความสงบสุขในการทำความดี คือความไม่ยึดถือถึงขนาดที่ เรียกว่าเป็นของคู่ตรงกันข้าม แล้วเกลียดขี้บางหนึ่งรักขี้บางหนึ่งโดยความ ยึดถือ มีสติปัญญาพอสมควรแล้ว. สิ่งที่เราเรียกว่าคตินักเป็นไปเพื่อความสะดวก

ของสังคม; เป็นบันไดขั้นต้นของการบรรลุนิพพาน และก็ยึดถือไม่ได้ ก็เปรียบเหมือนเรือแพพาหนะรถยนต์นี้ เมื่อไปถึงที่หมายแล้ว คงไม่มีใครเที่ยวแบกเรือเที่ยวแบกรถยนต์อยู่ด้วยความที่เห็นว่าเป็นของดี. เรามีความดีนี้เป็นสะพานสำหรับก้าวขึ้นไปสู่ความพ้นทุกข์เหนือความทุกข์ เหนือโลกเหนืออะไรโดยประการทั้งปวง; ดีชั่วบุญบาป นี้มีความหมายเหมือนกัน.

ส่วนเรื่องยุติธรรมกับอยุติธรรม คู่หลังนี้มีความหมายที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก; แต่ว่าในทางโลก ๆ นั้นมันก็ยาก เพราะมันแล้วแต่กฎหมายที่ได้บัญญัติไว้ เฉพาะกาลเฉพาะถิ่นเฉพาะประเทศ แล้วอย่างโลก ๆ นี้ มันยังขึ้นอยู่กับประจักษ์พยานแล้วแต่พยานอย่างนี้ ความยุติธรรมนั้นมันเลยไม่เป็นตัวเอง มันก็ต้องพาดพิงอาศัยอยู่ที่พยานหลักฐาน อยู่ที่บทบัญญัติ อยู่ที่ Sanction ของการเมือง อยู่ที่อะไรต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ. ฉะนั้นความยุติธรรมและอยุติธรรมในโลกนี้ค่อนข้างจะโยกโคลง หรือเป็นมายา; หรือถ้ามองดูด้วยสายตาพระอริยเจ้าแล้วก็เป็นเพียงมายาอย่างหนึ่งเท่านั้น แต่ไม่ได้สอนหรือไม่ได้แนะให้ทำลาย สิ่งที่เราเรียกว่าความยุติธรรม หรือว่าไม่เกี่ยวข้องไม่ยุ่งด้วยกับตัวบทกฎหมาย แต่ให้รู้ไว้ว่าอย่าไปมกมาย, ถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นของคู่ตรงกันข้าม, อย่างเด็ดขาดอย่างนี้ และจะต้องมีความรู้สึกที่เป็นกลาง คือมีจิตที่เป็นกลางที่จะไม่ไปยึดมันฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมากเกินไป นั่นแหละจึงจะได้ความยุติธรรม.

ถ้าพูดถึงธรรมชาติที่ว่ามันเป็นเรื่องยุติธรรม อย่างโลก ๆ ยุติธรรมในโลก. บางที่ต้องพูดว่าอำนาจเป็นใหญ่ในโลกก็มี; มันก็เท่ากับพูดว่าอำนาจนั่นแหละคือความยุติธรรม นั่นแหละในเรื่องของโลกมันเป็นอย่างนั้น. แต่ถ้าในเรื่องของธรรมะ

แล้ว มันก็คือความจริงของธรรมชาติ ซึ่งโดยที่ถูกต้องแล้วมันยิ่งกว่ายุติธรรมหรือยิ่งกว่า
ยุติธรรม มันไม่เป็นอะไร มันว่าง ที่สุดนั้นแหละมันคือความยุติธรรม; จิต
ที่ไม่ต้องการอะไรเลยนั้นแหละเป็นจิตที่ดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรม; หรือภาวะที่เรา
ไม่ตกไปตามความถูกลวงด้วยของเป็นคู่ คือไม่รักข้างหนึ่ง ไม่เกลียดข้างหนึ่งเพราะ
ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ นั้นแหละความยุติธรรม.

ฉะนั้น เมื่อท่านทั้งหลายเป็น ตูลาการ ก็ควร จะระวัง อย่าให้ถูกลวงด้วย
ความหมายของสิ่งที่เป็นคู่. โลกเรานี้ดูหมิ่นรทนนาขึ้นมากมาย คำว่า รก ๆ ขึ้นคือ
เจริญขึ้น ภาษาบาลีมันคำเดียวกัน. “วิณ” นี่แปลว่ารก ๆ หนาขึ้น; แต่เรามา
เรียกกันว่าเจริญขึ้น ความเจริญคือความรทนนาขึ้น ด้วยสิ่งที่เราเข้าใจว่าดี เพราะ
ว่าเราถูกลวง ด้วยของ เป็นคู่; เพราะฉะนั้นโลกนี้ รุ่งรังมากขึ้นด้วย ประดิษฐกรรม
ด้วยอารยธรรม ด้วยวัฒนธรรม ด้วยอะไรต่าง ๆ รุ่งรังมากขึ้นเช่นนั้น ล้วนแต่
เพราะถูกลวงด้วยของเป็นคู่ทั้งนั้น.

แม้เรื่องของศีลธรรมเองก็เถอะ คิดดูให้ดีพิจารณาดูให้ดีเถอะ ก็จะพบว่า
มันมีมูลมาจากการที่มนุษย์ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ จึงต้องเกิดศีลธรรม และบางพวก
ก็เตลิดเปิดเปิงไปมัวเมายึดมั่นใน สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม อย่างมงายที่สุดก็มี; นี่
เพราะถูกลวงด้วยความหมายของสิ่งที่เป็นคู่; ที่หลงไปเองจนเกิดความหมายสองอย่าง
คือนำรักอย่างหนึ่งไม่นำรักอย่างหนึ่ง. ถ้าเราจะไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ เราต้อง
ออกไปนอกวงของมัน อย่างว่า ดี-ชั่ว มันเป็นคู่อยู่นี้ ถ้าเราต้องการจะอยู่เหนือมัน
เราต้องออกไปสู่จุดที่ไม่ดีไม่ชั่ว; บุญหรือบาปก็เหมือนกัน ถ้าเราจะไม่มีความทุกข์
เลย เราต้องออกไป หรือขึ้นไปอยู่เหนือ สิ่งที่เรียกว่าบุญว่าบาป. อย่างนี้แล้วมัน

ไม่มีความถูกต้องด้วยของเป็นคู่ คือว่าถ้ามีจิตใจอย่างนั้นแล้ว มันไม่มีการไปไม่มีการมา คือไม่ไปที่ไหนเพราะต้องการอะไร และไม่มาที่ไหนเพราะไม่ต้องการอะไร แล้วก็ไม่หยุดอยู่ที่ตรงไหนด้วย เพราะไม่ได้ต้องการอะไรอยู่ที่นั่น.

นี่แหละจะเข้าถึงความไม่เป็นคู่ คือเดี่ยว แล้วสิ่งที่เรียกว่าความว่างนั้น มันเดี่ยว สองหลักตามนึกถึงความหมายคำว่า ว่าง จะเห็นว่าไม่มีสอง มีเดี่ยว หรือมี หนึ่ง. หนึ่ง แล้วก็แน่นอนนั่นคือไม่มีที่สุด เพราะมันไม่มีข้างบนไม่มีข้างล่าง ไม่มีข้างซ้ายข้างขวา ข้างหน้าข้างหลังอะไรหมด คือมันเป็นอนันต์ทุกทิศทุกทาง ที่จริงมันก็ไม่มีทิศทาง แต่ที่เราต้องพูดว่าทุกทิศทุกทาง เพราะเราไม่มีภาษาจะพูด; นี่สิ่งที่เรียกว่า “ว่าง” ถ้าจิตของเรา หรือมีความรู้ถึงขนาดนี้. เราเรียกว่าจิตรู้อะไรสิ่งที่เป็นของว่าง หรือความว่าง จิตนั้นเลยพลอยว่างไปด้วย; คือไม่ไปยึดถือเกาะเกี่ยวกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่วฝ่ายบุญ หรือฝ่ายบาป หรือฝ่ายอะไรก็ตาม มันเลยเป็นไม่มีคู่ไป ที่แล้วมามันเป็นคู่ ๆ เรื่อย จิตว่างอย่างนี้ เป็นจิตที่อยู่เหนือความทุกข์เหนือปัญหาเหนืออะไรหมด.

การที่คนเรามีจิตว่างอย่างนี้ มักจะดูมองไปในแง่ว่า เป็นคนวิกลจริต บ้าบอ อะไรไปเสียแล้ว. อย่าเพ่คิดอย่างนั้น สองไปทำให้มันว่างดูก่อน จะทำให้จิตมีสมรรถภาพสูงสุด มีความรู้ มีสติปัญญา มีความจำ มีความเข้มแข็งมีอะไรถึงที่สุด และทำการงานได้ดีกว่าคนที่จิตไม่ว่าง, โดยเฉพาะท่านที่เป็นตุลาการ อย่างนั้นลองคิดดูเถอะ จิตว่างกับจิตวุ่น คือตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เพราะความครอบงำของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง; เกิดความกลัว เกิดความสงสัย เกิดความระแวงอะไร

ขึ้นมาอย่างนั้น ไม่สามารถจะปฏิบัติหน้าที่ของตุลาการให้ได้ดี. แต่ถ้าว่าจิตว่างหมายความว่า เป็นอิสระเต็มที่ แล้ว เต็มปรีอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ เต็มปรีอยู่ด้วยสติปัญญา เต็มปรีอยู่ด้วยสมรรถภาพ เต็มปรีอยู่ด้วยพลังทุกอย่างที่ต้องการ.

ถ้าถามว่า จิตไม่ว่างนั้นมันมีอะไรอยู่? มันก็คือมีกิเลสที่เกิดขึ้น เพราะการถูกลวงด้วยของเป็นคู่อยู่. ยกตัวอย่างง่าย ๆ ว่า ถ้าท่านถูกลวงด้วยความหมาย ของคำๆที่ว่า โจทก์หรือจำเลย. ถ้าท่านถูกลวงด้วยความหมาย ของคำนี้ ท่านต้องมีใจโน้มเอียงไปในทางหนึ่งอยู่โดยไม่รู้สีกตัว; ท่านอาจจะสันนิษฐานเป็นว่าคนใดคนหนึ่งผิดแน่ คนใดคนหนึ่งถูกแน่ เสียก่อนที่จะมีข้อเท็จจริง ตามหลักเกณฑ์ก็ได้ นี่เรียกว่ามันเริ่มถูกลวงด้วยของเป็นคู่. โดยคำที่ว่าแม้แต่คำว่า โจทก์มันก็ได้เปรียบคำว่าจำเลยอยู่โดยความรู้สึก ของบุคคลที่ถูกลวงด้วยความเป็นคู่แล้ว ฉะนั้นเราอย่าเพื่อปล่อยจิตให้เสียอิสรภาพในตัวมันเอง เรารู้เท่าทันของ การถูกลวงด้วยของเป็นคู่ อย่างนั้นก็เรียกว่าท่านมีจิตว่าง เพราะไม่มีกิเลสที่เกิดขึ้น ด้วยการถูกลวงด้วยของเป็นคู่.

เกี่ยวกับจิตว่างนั้น มีปัญหามาก มีเรื่องที่จะต้องศึกษามาก แต่อาตมาจะเอามาแต่เท่าที่เห็นว่า จะเข้าใจได้ในเวลาอันสั้น. สิ่งที่มีอยู่ในจิตที่ทำให้จิตไม่ว่างนั้น ๘๘ กคือความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตน ตัวตนหนึ่งเป็นเรา ตัวตนหนึ่งเป็นเขา ตัวตนอันเป็นบุคคลที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ อะไรไป แล้วก็มีเลยไปถึงว่าของตัวตน ก็ของเราของเขา ของคนโน้นของคนนี้ อย่างนั้นแล้วเห็นได้ทันทีว่า มันเนื่องอยู่หรือมันพาดพิงกันอยู่กับความอยาก หรือความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนั้นแล้วมันจะเป็นอิสระได้อย่างไร มันจะมีปัญญามีแสงสว่าง

มีสมรรถภาพเต็มที่ได้อย่างไร เพราะว่ามันถูกปกคลุม ถูกห่อหุ้ม ถูกหุ้มห่ออยู่ด้วย สิ่งใดสิ่งหนึ่ง และสิ่งนั้นก็เรียกรวม ๆ กันว่ากิเลส ที่เกิดขึ้นมาด้วยการถูกลวงด้วย ของที่เป็นคู่ อย่างนี้เรียกว่า “จิตวุ่น.”

ที่มันง่ายอยู่หน่อยหนึ่งว่า จิตตามธรรมชาติของคนเราทุกคนนั้น มีความว่างอยู่เป็นพื้นฐาน อย่างเมื่อท่านนั่งอยู่ที่นี่ เพียงแต่ฟังคำบรรยายนี้ แทน จะกล่าวได้ว่าทุกคนทุกคนเลย มีจิตว่างอยู่ตามปกติ; คอยฟังไปคอยคิดไป ยังไม่ได้ พาดพิงถึง ตัวตน ยังไม่ได้พาดพิงถึง ของตน. ความรู้สึกที่เป็นตัวตนเป็นของตน ยังไม่ได้ปรากฏขึ้น ในจิตนี้ยังว่างอยู่ ยังฟังได้ ยังคิดได้ ยังจดจำได้ ยังมีสติ ปัญญาเจริญงอกงามขึ้นไปเรื่อย ๆ ได้; ถ้าต่อเมื่อใดมีความต้องการอะไรขึ้นมา นั้นแหละ จึงจะเกิดความรักขึ้นมา ความโกรธขึ้นมา ความกลัวขึ้นมา ความ อะไรขึ้นมา ซึ่งเรียกว่ากิเลส. ตอนนี้เป็นจิตวุ่น ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าลักษณะที่เป็น ความวุ่นนั้นมันน้อย วันหนึ่ง ๆ มีไม่มาก และถ้าเราไม่เคลอสติแล้ว ไม่มี วันที่จะวุ่น เราเคลอสติแล้วอะไรเกิดขึ้นมันก็ทำให้จิตวุ่นไปหมด; ยัง เป็นเรื่องของคดี เป็นเรื่องของการแพ้การชนะ แล้วมีการขวย มีการล้อ มีการใช้กล-อุบายอะไรต่าง ๆ นี ถ้าไม่มีสติเพียงพอแล้วมันก็ผลอ, วุ่น, พอวุ่นแล้วเป็นเสียหาย แน่ไม่มีทางที่จะเห็นยวร้าย ไม่มีทางที่จะทำให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง. ฉะนั้น ระวังรักษา จิตให้คงสภาพปกติ ตามธรรมชาติเดิมของมัน อย่าให้มีอะไรเข้ามากระทบ แล้ว ปรุงใหม่เป็นเรื่องรัก เรื่องโกรธ เรื่องเกลียด เรื่องกลัว เรื่องอะไรที่เรียกว่าอคติ ๔ หรือเรียกว่ากิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง.

การถูกลวงด้วยของเป็นคู่ เป็นมูลเหตุของกิเลสทุกชนิด จะเรียกว่า โลภะ โทสะ โมหะ หรือคันทา อุปาทาน หรืออวิชชา หรืออะไรก็ตามอย่างทีบรรยาย

มาแล้วในคราวก่อน ๆ มีมูลมาจากการถูกลวงด้วยของเป็นคู้ แต่คนทั่วไปอาจจะเรียกเป็นอย่างอื่น; อาตมาเรียกว่าการถูกลวงด้วยของเป็นคู้ เพื่อท่านทั้งหลายซึ่งเป็นนักศึกษา เป็นผู้สืบทอดปัญญา เพื่อชี้ให้เห็นได้ง่าย. ถ้าพูดให้ชาวบ้าน ชาวไร่ ชาวนาฟัง บางทีก็จะไม่เข้าใจเรื่องการถูกลวงด้วยของเป็นคู้ ต้องพูดไปอย่างอื่น บางทีก็ไปพูดสิ้นสุดลงเพียงแต่ว่า โลกะ โทสะ โมหะ เท่านั้น ไม่ต้องถึงกับว่า โลกะ โทสะ โมหะ นั้นมาจากอะไร; เพียงแต่ชี้ให้เห็นว่า โลกะ โทสะ โมหะ เป็นของทำให้เป็นทุกข์ มันก็พอแล้วเหมือนกัน แต่เพื่อจะให้เข้าใจในสิ่งนั้น ควบคุมมันได้ เราเริ่มต้นของมัน รู้รากเง่าของมัน ก็คือการถูกลวงด้วยของเป็นคู้ แล้วก็ทำให้จิตวนขึ้นมา การงานก็เสีย นี้เรียกว่า ธรรมะสูงสุด; ที่เรียกว่า สุธมฺมา สำหรับบรรลุนิพพาน นี้ก็ใช้ได้กับท่านทั้งหลายที่แม้เป็นตุลาการ.

ช่วงเวลาเล็กน้อยในวันนี้ ก็อยากจะสรุปคำบรรยายธรรมะทั้งหมดที่ส่งผ่านมาอยู่ในรูปของธรรมะที่เหมาะสมกับท่านที่เป็นตุลาการ. นับตั้งแต่ว่าอย่าได้เข้าใจว่าธรรมะสำหรับเป็นพระอรหันต์นั้น ไม่ใช่กันไว้สำหรับพวกเรา แต่ที่เป็นสิ่งที่เหมาะสมอย่างยิ่งกับท่านที่จะเป็นตุลาการ; ในความหมายที่ว่า เป็น ปุบฺบนิยบุคคล คือ ผู้ประกอบไปด้วยคุณธรรมที่ควรบูชาของประชาชน. อยากจะชี้ไปในข้อที่ว่าตุลาการนี้เป็นปุบฺบนิยบุคคลมากกว่าผู้ที่ทำงานด้วยกะลา; คำว่าตุละหรือตุลาหรืออะโรนั้น เป็นชื่อของกะลา ซึ่งในสมัยดึกดำบรรพ์นั้นใช้เป็นเครื่อง ชั่ง ตวง วัด ฉะนั้น ตุลาการผู้ทำงานด้วยกะลา ก็หมายความว่า เป็นผู้ทำงาน ชั่ง ตวง วัด เพื่อจะวินิจฉัยสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นความถูกต้อง. เอาชื่อนี้มาใช้ บางทีก็เรียกว่าตุลาการ บางทีก็เรียก ตระลาการ อาตมาเข้าใจอย่างนี้. ฉะนั้น เราไม่จำเป็นหรือไม่เหมาะสมที่จะเป็นผู้ทำงานด้วยกะลา เดียวจะกลายเป็นคนขอทานไป เพราะเห็นแก่ประโยชน์

อย่างใดอย่างหนึ่ง; เลยใช้กะลานั้นเป็นเครื่องมือ แต่ว่าเราจะต้องเป็นปฐนียบุคคล หมายความว่าเป็นผู้เสียสละทุกอย่างทุกประการ เพื่อรักษาความเป็นธรรมในโลกนี้ไว้.

ในโลกนี้มีคนมากมายดังที่เห็นกันอยู่ ต้องแบ่งภาระหน้าที่กันเป็นสัดส่วนเป็นส่วน, สิ่งไรจำเป็นแก่การมีอยู่ของโลกนี้ไม่ฉิบหายเสีย สิ่งนั้นต้องช่วยกันแบ่งเป็นภาระเป็นหน้าที่ช่วยกันตามสติปัญญาความสามารถ ท่านทั้งหลายนับว่ามีบุญมีกุศลที่ได้เกิดมาเป็นผู้สติปัญญา ถึงกับสามารถที่จะรับภาระ ที่ปราณีตที่ยากที่ละเอียดที่สุดุม คือหน้าที่แห่งตระกูลการนี้ได้ ฉะนั้น เราถือว่าเป็นบุญกุศล เราควรจะรู้สำนึกในความสูงสุดหรือความได้อย่างดี ที่เขาเรียกกันว่าเกิดมาทั้งที ได้ลาภอันประเสริฐคือ ได้ทำสิ่งที่ประเสริฐ.

ทำไมจึงไม่เรียกทุกคนว่าเป็น ปฐนียบุคคล เพราะว่าหน้าที่การงานบางประเภทนั้น ไม่ประกอบไปด้วยการเสียสละเพื่อผู้อื่น เป็นการแสวงหาประโยชน์ตัวอย่างเดียว อย่างนี้เราไม่เรียกว่าปฐนียบุคคล; เช่นพ่อค้าอย่างนี้ไม่มีทางจะเรียกว่าปฐนียบุคคล เพราะเขาไม่เคยทำการเสียสละเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ในฐานะที่เป็นพ่อค้าตามความหมายของคำว่าพ่อค้า. แต่ผู้ทำงานด้วยกะลานั้นต้องเสียสละ ที่จะต้องอดกลั้นอดทนต่อสู้กับกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะการถูกลวงด้วยของเป็นคุณนี้ ไม่ให้เอียงซ้ายไม่ให้เอียงขวา แต่ให้ดำรงอยู่ในส่วนที่เป็นกลาง คือเป็นความยุติธรรม. เพราะฉะนั้นเราจึงต้องเสียสละและเรายินดีที่จะเสียสละ แม้ว่ามันจะขาดแคลนในทางการเป็นอยู่กันอยู่ เอรีดอ้อยทางเนื้อทางหนังเราก็ยอมเสียสละ เพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ผู้รักษาความเป็นธรรมของโลกไว้ให้ได้; นี่ก็คือตุลาการที่แท้จริง จึงเป็นสถาบัน-

ศักดิ์สิทธิ์ของโลก ไม่ใช่ของไทยหรือไม่ใช่ของเทศไหน ต้องถือว่าเรา
เป็นสถาบันของธรรมะ อย่างเลวที่สุดก็ของพระพุทธเจ้า เพราะว่าพระพุทธเจ้าท่านมี
มาสำหรับโลกเพื่อความสงบสุขของโลก. ผู้ที่เป็นตุลาการมีหน้าที่รักษาความเป็นธรรม
ในโลกนี้ไว้อย่างสุดความสามารถของตนด้วยความเสียสละ เพราะฉะนั้น จึงตั้งอยู่ใน
ฐานะเป็นปุณนิยบุคคลได้. แต่ถ้าบางคนอูตรี แล้วทั้งอุดมคติเสียก็กลายเป็นลูกจ้าง
ไป ทำงานไปเดือนหนึ่ง พอได้รับเงินเดือน พอได้รับเกียรติยศชื่อเสียง แล้วก็เอา
ทั้งสองอย่างนี้ไปหาความสุขสนุกสนานทางวัตถุทางเนื้อทางหนัง อย่างนี้ไม่ใช่เป็น
ปุณนิยบุคคลเป็นเพียงผู้ทำงานด้วยกะลาอย่างทีกล่าวแล้ว. นี่เรียกว่าเขาตกลงด้วย
สิ่งที่เบื่อกันมากเกินไป จนเป็นตุลาการตามอุดมคติไม่ได้ เป็นได้แต่เพียงกิริยา
ท่าทางรูปร่างทั้งหมดไปในทางสังคมเท่านั้นเอง.

ทีนี้เมื่อถามว่า ตุลาการคืออะไร ? อย่างน้อยก็ต้องนึกถึงความเป็นปุณนิย-
บุคคลของโลกก่อน; คือเป็นผู้รักษาสถาบันแห่งความยุติธรรมในโลกหรือของมนุษย์-
ชาติร่วมกันไม่ต้องแบ่งแยก. ถึงแม้ว่าเราอยู่ในประเทศไทย เป็นอยู่ด้วยค่าใช้จ่าย
เงินเดือนอะไรของประเทศไทย เราก็ยังจะต้องนึกว่าเราเป็นสถาบันของมนุษยชาติ
มนุษยชาติหมายความว่ามนุษย์ทั้งหมดที่มีอยู่ในโลกหรือยิ่งกว่าโลก **เราไม่เป็น**
ลูกจ้างก็เพราะว่าเราเป็นปุณนิยบุคคล คุณค่าของความเป็นปุณนิยบุคคลนั้น
สูงเหนือ แพงกว่าเงินเดือนที่ได้รับเพียงเดือนละสี่พันห้าพันบาทหรือหมื่นสองหมื่น
มันไม่คุ้มกัน แม้จะมีเงินเดือนดังหมื่นสองหมื่น ก็มีค่าเท่ากับเศษขยะมูลฝอยได้
ผ้าเท้า ในเมื่อเอาไปเปรียบเทียบกับความเป็นปุณนิยบุคคลผู้รักษาความเป็นธรรม
ของโลก. นี่ตุลาการคืออะไร มันก็คืออย่างนี้.

ถ้าถามว่ามาจากอะไร ? ก็มาจากความต้องการของธรรมชาติ สถาบัน^๕ เกิดมาจากการต้องการของธรรมชาติ ธรรมชาติต้องการให้มีความสุข ตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ. ฉะนั้น ถ้ามนุษย์เดินดูทาง ทำกันไปดูทาง วิวัฒนาการกันมาดูทาง ก็เกิดสถาบัน^{๕๕}ขึ้นในโลกโดยแน่นอน; เพื่อทำหน้าที่รักษาความเป็นธรรมในโลก^๕ ก็เรียกว่าโลกอยู่เป็นสุขสงบสุข. ^{๕๕}นี้เรียกว่ามันเป็นสิ่งที่เป็นการต้องการของธรรมชาติ ที่มีอำนาจหิมา ถ้าพูดอย่างสมมติ ก็ว่าเป็นความต้องการของพระเจ้า ของพระเป็นเจ้า นี่สถาบันตุลาการต้องมีขึ้นในโลก เพื่ออะไร ก็เพื่ออย่างที่ว่ามาแล้ว เพื่อโลก^{๕๕}จะได้มีความหมาย เป็นโลกของมนุษย์ที่มีจิตใจสูงอยู่ด้วย ความสะอาด สว่าง สงบ.

จะสำเร็จได้โดยวิธีใด ? โดยตั้งตนเป็นตุลาการที่แท้จริงให้ได้ ไม่ให้ถูกลวงด้วยของเป็นคู่. เมื่อไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่แล้ว ไม่ต้องพูดถึงเรื่องอคติ ๔ ฉันทา โทสา ภยา โมหะ ที่เขาพูดไว้ในคำรับคำไว้ในบทหน้าที่สุด ของกฎหมายแต่สมัยโบราณอย่าง^{๕๕}. อคติทั้ง ๔ ประการ คือ ความลำเอียง ความไม่ยุติธรรมนั้น มันมาจากกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะการถูกลวงด้วยของเป็นคู่; บุคคลนั้นก็ได้เป็นตุลาการเสียแล้ว เป็นแต่เพียงลูกจ้างหรือผู้ทำงานด้วยกะลาเสียแล้ว ฉะนั้นผู้ที่^{๕๕๖๔๕๕}เป็นตุลาการแท้จริง ต้องไม่มีความลำเอียง พอเกิดความลำเอียงก็ไม่เป็นตุลาการ.

ที่^{๕๕}เราต้องอย่าลืมว่า แม้บนบัลลังก์การพิจารณาที่ศาลที่เราที่มีอำนาจกว่าใคร ก็ต้องระวังให้ดี; บนนั้นแหละมันไม่อยู่นอกวิสัยของการถูกลวงด้วยของเป็นคู่ บนนั้นก็ไม่อยู่นอกวิสัยของการที่ถูกบงกช ของอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. ที่เห็นกันอยู่ง่าย ๆ ว่าทนายที่ฉลาดบางคนอาจจะยั่ว

ให้ตุลาการหวั่นเสียด้วยคำพูดเพียงสองสามคำ นี่ก็เรียกว่าอยู่บนบัลลังก์ไม่พ้นวิสัยของการที่จะถูกครอบงำด้วยอารมณ์หรือการถูกลวง ด้วยของเป็นคู่ เราจะต้องระวังให้ดี. ฉะนั้นจึงระลึกนึกถึงคำบรรยายในครั้งที่ ๙ ที่ว่าด้วยการปฏิบัติตนเอง ในเมื่อเรามีอารมณ์มากกระทบ แล้วเมื่อนี้เราจะต้องพ้นจากการรบกวน พ้นจากการถูกบีบคั้นของอารมณ์ เมื่อเรามีหลักเกณฑ์อย่างนี้เราก็มีความปลอดภัย. **เรามีธรรมะหรือความยุติธรรมก็ได้เป็นของเรา อย่ามีกิเลสตัณหาเป็นตัวของเรา** ถ้าจะมีตัวเราก็ให้เอาธรรมะหรือความยุติธรรมเป็นตัวเราแล้วอะไร ๆ ก็จะทำอะไร เราไม่ได้ แต่เราก็จะไม่บาปแม้ว่าเราจะเซ็นชื่อพิพากษาประหารชีวิตคน เพราะว่าธรรมหรือความยุติธรรมนั้นเป็นผู้ทำ. เราก็จะไม่เป็นตุลาการ ที่ถูกเขาเอาไปนิทนาว่าดูบ้างหยิ่งบ้างอะไรบ้างทำนองนี้ ท่านอาจจะยังไม่ทราบหรือทราบน้อย; แต่อาตมาได้ยินมาก ที่เขานินทากันว่า ตุลาการบางคนดูไม่สมกับที่เป็นตุลาการ บางคนก็หยิ่งไม่สมกับที่จะเป็นตุลาการ. เขาพูดก็ถูกเพราะว่าความดูความหยิ่งนั้นเรียกว่าจิตใจไม่ว่างเสียแล้ว จิตวุ่นเสียแล้ว จิตถูกลวงด้วยของเป็นคู่อย่างยิ่งเสียแล้ว ความเป็นตุลาการก็บินหนีหายไปหมด เหลืออยู่แต่ทำงานด้วยกะลาเท่านั้นอย่างนั้นก็น่าสนใจ.

ฉะนั้นจึงหวังว่าธรรมะเท่าที่บรรยายมาแล้วตั้ง ๑๐ ครั้งนี้ คงจะช่วยให้เกิดผลดี คือชัยชนะแก่ท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการได้สุดความสามารถของตน ๆ โดยอาศัยอำนาจของสิ่งที่เรียกว่าธรรมหรือธรรมะ ซึ่งเป็นความยุติธรรมอย่างยิ่งในโลกนั่นเอง. ฉะนั้นจึงหวังว่า การบรรยายที่เราได้ทบทวนกันมา ด้วยความเห็นัดเหนื่อย ๑๐ ครั้งนี้ คงจะให้ผลสมตามความมุ่งหมาย คือว่าอย่างน้อยที่สุดก็เป็นความรู้หรือความรู้รอบตัวในการวินิจฉัยคดี หรือว่าเป็นเครดิตสำหรับจะให้คนทั้งหลาย มี

ความไว้วางใจ ในบรรดาท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการ. แต่ข้อที่อาตมาหวังเป็นอย่างยิ่ง **๒๔๔** นั้นก็คือความเป็นตัวของตัวเอง ด้วยความมีจิตว่าง ไม่มีอะไรมาดึงมาจูงมาลาก ไปสู่ความเศร้าหมองของกิเลสได้แต่ประการใด.

การบรรยายในหัวข้อว่า ศีลธรรม หลักพระพุทธศาสนา และวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้ก็มีอยู่เพียงเท่านั้น อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ ซึ่งเป็นวันสุดท้ายเพียงเท่านั้น.

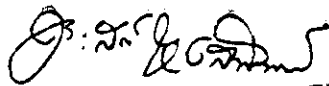
๒๔๕ จบการบรรยายครั้งที่ ๑๐ ครบสุดท้าย.

ขอขอบคุณและขอภัย

จำเดิมแต่ **ถนอม หงสนันท์** ภริยาผู้เป็นที่รักยิ่งของ ข้าพเจ้าได้ป่วยและถึงแก่กรรมลงเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๐๘ เป็นต้นมา ในวันอาบนาศพก็ดี งานบำเพ็ญกุศลสัตมวาร นำศพไปบรรจุ ณ นิรนาสถาน งานป้อนุญสาสมวาร สดมาหะ ตลอดจนวาระฌาปนกิจก็ดี มีท่านที่เคารพนับถือ ญาติ มิตร สหาย ทั้งของถนอม และข้าพเจ้าต่างได้โทรเลข โทรศัพท์ มีหนังสือแสดงความเสียใจอาลัยถึง และมาในงานบำเพ็ญกุศล ตามวาระนั้น ๆ อย่างมากมาย ซึ่งเป็นเกียรติยิ่งใหญ่มากแก่ถนอม และข้าพเจ้าสุดที่จะคณนา

จึงขอขอบพระคุณอย่างสูงต่อทุก ๆ ท่านมา ณ โอกาสนี้ และขอได้โปรดให้อภัยในความบกพร่องผิดพลาด อันอาจเกิดมี เนื่องในงานนี้ด้วย.

(นายประสงค์ หงสนันท์)

๒๖ เมษายน ๒๕๐๙

